॥ॐ॥ नमः श्रीवागीश्वर्यै॥ वाणीसंसेव्यमानं तमजमजयमव्ययं। नारायणमनाथैकनाथं तं चाप्तहृत्स्थम्॥१॥ आचार्य
श्रीमद्गङ्गेशज्ञानवागीन्दुकृतवांस्तु वा। चिन्तामणेरपि तेऽव्याख्यां कुर्विन्निरूप्यते॥२॥ चिन्तामणिकारः स्वकृतस्य नमस्का
रादेः शिष्याभिधार्थं निबद्धस्य व्यभिचारेण कारणत्वाभावेन विफलत्वं मा भूदिति फलोद्देशतत्संगत्या तत्कारणत्वं
व्यवस्थापयितुं उपक्रमते॥ इहेति। इह विघ्नध्वंसविशिष्टकार्ये मङ्गलमिति वा। खलु वाक्यालंकारे। एकवाक्य
तयेति। यद्यप्येकवाक्यता वाक्यनिष्ठो धर्मः। न तु श्लोकः। तथाप्येकस्मिन्नर्थे वाक्यैकमत्यरूपं येषां ते एकवाक्या
स्तेषां भाव एकवाक्यता एकमत्यमिति यावत् इत्यर्थः॥ आरम्भसमय इति। यद्यप्येतन्मते जन्मान्तरीयमङ्गलेनश्च
कृतारम्भसमये तथाप्यारम्भसमय इत्यनेनारम्भपूर्वकाल इत्युक्तौ नमस्कारादिकमन्तरेष्टसाधनेन
वा तदनुकूलं न वेति विप्रतिपत्तौ पूर्वपक्षमाह॥ तत्र यद्यपीति। तत्रास्तिमतस्वभावो। नान्वयव्यतिरेक
गम्या। नान्वयव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानगम्येत्यर्थः। ननु कार्यं प्रति व्यापकताविशेषणं तु कारणत्वं ज्ञायते
व्यभिचारिचक्रवर्त्तितत्त्व। ज्ञायमाने कारणे कार्यगतकारणव्यभिचारादर्शने सम्भवे तत्कारणे तत्सहचा
रदर्शनेन निश्चीयते। न च तत्र व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानापेक्षा। मानाभावात्। तस्य च रत्नेन निश्च
य विलम्बेन तन्निश्चये विलम्बाभावात्। तथा चात्र व्यतिरेकोपादानमसंगतमिति तत्रेति तन्न। व्याप्यकता
ग्रहे व्याप्यगतव्यभिचारदर्शनं प्रतिबन्धकं तच्च निश्चयरूपं संशयरूपं वा। कारणतायां कार्यं प्रति
व्यापकताविशेष एव। तथा च यत्र कारणताग्रहस्तत्र कार्यव्यभिचारसंशयो व्यभिचारसंशयश्चेत्तत्
कारण ग्रहे प्रतिबन्धक इति तन्निवृत्त्यर्थं तत्र कार्यव्याप्तिज्ञानमनुसरणीयम्। एतदेव व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं १
कारणताग्रहे प्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा परम्परया तत्प्रयोजकमिति व्यतिरेकोपादानमेव मन्तव्यमपि
कारणताग्रहे॥

तिवदन्तीति न श्लिष्यते। व्याप्तिग्रहस्य च मात्रे व्यापकतावच्छेदमात्रे स्वरूपाक्रान्तसाध्यसाधनप्रतियोगिकस्य
व्यभिचारनिश्चयस्य चेन्नो संगतः कारणत्वादेतदेवाग्रे व्यतिरेकविशेषे व्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्याप्तिग्रहे
चिन्तामणिकारः कारणतां वक्ष्यति। अत एव च प्रमेयत्वबाधे कुर्वन्मातयरणैफलके। यत्रोऽन्वयसहचारज्ञा
नेन व्याप्तिर्गृह्यते तदन्वयव्यतिरेकीति। न च विपक्षसत्त्वे तत्रापि विच्छेदशङ्कानिराकरणाय व्यति
रेकग्रहणमुपासनीयमिति टीकाकारवचनविरोध इति वाच्यम्। एकस्योभयार्थत्वे दोषाभावात्। अत ए
वान्वयसहचारधीरपि विघटकशङ्कानिराकारिका सती व्याप्तिनिश्चायिका। विनापीति। अयमर्थः। व्यभि
चारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं निश्चायकं कारणतायाश्च प्रतिबन्धाभावात्। प्रकृते व्यभिचारज्ञान
सत्त्वान्नोऽन्वयसहचारज्ञानमपि कारणतानिश्चायकमिति। अन्योन्याश्रयादिति। प्रमत्तानुष्ठितसमाप्ति
मङ्गलक व्यभिचार स्थले जन्मान्तरीयं कल्पनया व्यभिचारज्ञानाभावे कल्पितसहचारदर्शनेन तत्कारणताग्रहः। तत्कारणता
तत्र जन्मान्तरीयकल्पनं व्यभिचारित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः। ननु प्रमत्तानुष्ठितसमाप्ता जन्मान्तरीयकल्पने वमङ्ग कारणताग्रहे
लस्यास्तावन्निश्चयो न जन्मान्तरीयस्यापि तथा च न तत्र व्यभिचारनिश्चयः। किन्तु संशयः। तस्य च मङ्गला
मङ्गलत्व कारितानाश पत्र ४ स्तमवच्छिन्नजन्यसमाप्तिरूपकार्यस्य मङ्गलजन्यतावच्छिन्नसामग्र्या जन्यत्वे विनाजन्यत्वाभावस्वरूपेणान
केनानिवृत्तौ प्रकृते कारणत्वग्रहे निःप्रत्यूह एव। अन्यथा व्यभिचारनिश्चयसंशयस्य तर्केणानिव
र्तनि तस्मिन्सति कविदपि कारणताग्रहो न स्यादित्यत आह जीका वगतेति। तच्छित्तौ प्रमत्तानुष्ठि
तसमाप्तिस्थले व्यभिचारसंशयस्य स्वकर्तृपिकमाप्तिरूपकार्ये मङ्गलजन्यसमवच्छिन्नजन्यत्वरूपविरो
तस्य प्रतिबन्धकत्वात्कपगमे पक्षे व्यभिचारसंशयस्य सर्वत्र सत्त्वात्कारणत्वानुमितिः स्यादि
तिभावः॥५

मंगलस्य २ × केन विघ्नमात्याल्प परीक्षाप्रकृते ७ × समाप्तौ मंगलस्य न कारणत्वं प्रकृतः १ | प्र॰

षणस्यागस्य निश्चयादृष्टत्वेन तत्कृतकनिवतारातादृश्यस्कृतत्वेप समाप्तौ व्यभिचारनिश्चयादृष्टत्वविघ्न
ध्वंसद्वारा समाप्तौ तस्य कारणतानादृशसमाप्तेः प्रत्यक्षेणैवशातत्वात्। ननु समाप्तिविघ्नोपमंगलस्य कार्य
णत्वमस्तु अत आह। अलौकेति। मंगलं विनैव लौकिकागतकारणयत्नादेव प्रमत्तादिष्ट लेखकृतस्य समाप्ति
माप्तेरुपपत्तौ न तस्य कारणतेत्यर्थः। मंगलमिति। मंगलं च ईश्वरारंभपूर्वं समये निर्विघ्नपरिसमाप्ति
कामनया शिष्टाचारविषयत्वं पूर्वतावच्छेदकमत्रोक्तं तेन मंगलस्य प्रारिप्सितं विघ्नसमाप्त्यसाध
रणकारणत्वद्रूपतया प्रत्यर्हं गृह्यमितिदूषणमपास्तम्। शिष्टेति। शिष्टत्वे ह्यसाधनतोत्पन्नमस्ति
तो बोध्यः। तेन सत्त्व सत्त्व क्रमेण कैतवित [illegible] नि:फलेकमर्णिन व्यभिचारः। आचारः कृतिस्वाफलस्य
कृतिविषयत्वात्। वातोन व्यभिचारः। कृतिश्च न कथिकर्ष विषयत्वे वक्तव्य योर्निष्किले कृतिविषय
त्वात्। फलस्य तथात्वेनापि तद्विषयत्वे पिक्रियाद्वारा फलस्य सुखादेः कृतिसाध्यत्वात् फलत्वं चैवम्
(हेतौ) ध्यैवं उद्देश्यफलकत्वं बोध्यं। कश्चिद्विगीतत्वविशेषणं तदा साध्यं विफलवदनिष्टाननुबंधी सफलत्वं च बो
ध्यं। अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबंधित्वं च तुल्ये तेननागप्रयागोमनादौ व्यभिचारः। यत्तु वेदनिषि
द्धत्वम विगीतवस्तुकमिति तन्न बद्धदुःखकारणेऽल्पसुखसाधने वेदानिषिद्धे लौकिके कर्मणि व्य
भिचारात्। अनुमानात्पूर्वं [illegible] विषयत्वं सन्दिग्धपरिग्रहेण सामान्यतोदृष्टहेतुर्वाक्य
मिति निपक्षो हेतोर्ज्ञानाभिप्रियपरिशेषकर्त्तव्ये प्रवृत्तिगतात्वं नागत्वे बलवदनिष्टाननुबंधित्वगो २
न तत्र हेतौ विशेषणं बोध्यं प्रकृते तदुद्देश्यप्रतिबंधकं [illegible] तदानीं मंगलाचारसमयेऽपे
क्षितत्वेनेति मंगलाचारप्रवृत्तिशिष्टस्य कामनाविषयत्वेनेत्यर्थः। यत्र [illegible] तज्ज्ञापकः कृतस्ता

सो० २ विषय ८ (शिष्टकृतादिलक्षणेन) दर्शादिवत् ४ | से॰

त्त्विचारस्याप्रयुक्तत्वात् अपेक्षितत्वज्ञानेन त्वत्यनुमानानुपपत्तिस्त्वात् श्रुतीनां दृष्टत्वविनियोगानुमान
वत्त्वमित्यर्थः। फलीतदेवेति। प्रारिप्सितसमाप्त्यन्यफलस्य मंगलाचारसमये तदाचारप्रवृत्तशिष्टकामना
विषयत्वाभावेन परिशेषानुमानसत्त्वाऽश्रुतीतत्वादित्यर्थः। एवं च मंगले न समाप्त्यन्यफलकं तत्कामना समाप्ति
नीविश्वनाशिष्टेन क्रियमाणत्वात् यत्कामनाविनाशिष्टेन यत्क्रियते तत्तत्फलकं यथा दर्शादिति। द्वितीया अन्य २
(द्वितीया) अनुमानमिति मतं ननु शिष्टस्ते न तत्कामनान्यकामनापि विश्वजिन्न्यायेन फलं कल्प्यं चाद्दिव फलस्य
(विशेषण) त्वात्। तथा वेदे तो रक्षितिरित्यत आह। विश्वजितीति विश्वजिन्न्यायेन मंगलाचारप्रवृत्तशिष्टकामना ५
(दिना इष्टो) विषयतया पर्षितन्धनात्स्वरूपफलादतिरिक्तस्यानुपलब्धिताय स्वर्गरूपफलस्य न कल्पनं गौरवा प्र
(तीयः) त्। फलोपलब्धौ विश्वजिन्न्यायो नेत्तत्वाद्वेति विमर्शात्पूर्वविशेषकर्तृत्वेन विवारणमिति तात्त्वः। अन्ये तु।
अनेनैव द्वितीयानुमाने तद्यपि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकत्वव्यतिरेकोपि सिद्धस्तथापि अन्यत्र
स्यतः फलसिद्धौ सत्त्वी तद्विशेषकल्पनेन विश्वजिन्न्यायावतरति। अत्र तु तदवतारे किं बाधकमिति
तावत्ता त्रिज्ञासायामाह। विश्वजिन्न्याये ति। तत्र प्रकृतोपयोगितयैव व्याख्यानत्वात्। एतादृशमंगलस्य
मानानाव तो परिशेषानुमानेनेति। मंगलं समाप्तिफलकं तदन्यफलाभावत्वे सति सफलत्वादित्यनु
मानेनेत्यर्थः। व्यभिचारेणेति। याप्यस्य कारणत्वस्याभावनिश्चयात्तादृशानुमानबाधादित्यर्थः। न नुष्मत्ता
नुष्ठितेषु लेजनीतरीयमंगले वैशेष्यात्र। केकारणत्वाभावनिश्चयः। किंतु तत्संशयः। स च व्यापकत्व
योनपरिशेषानुमानपरिपंथीति। यत्र तत्र अन्यतरीयमंगले मानाभावात्। कारणत्वाभावनिश्चय एव त
न्मानाद्वेवाक्रमिति वदंति। तच्चिंत्यं वस्तुतस्तु ह्येतन्मतिसाध्यपदेन त्वा व्यतिरेकसंशयत्वेन व्याप्ति
ग्रहस्त्र पूर्वं तिष्ठति विनाप्रतिबंधकत्वात् प्रकृते विघ्नध्वंसमूलक समाप्तिं प्रति तत्कल्पकवस्तु महाकल्पत्वात्। तेनो

× समाप्ति ४

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

ऽप्रथमानुमानस्यैव तृतीयपरिशेषानुमाने च यदीदृशं किञ्चिदिति तावद्वत् तथा विशेषेति । आरब्धत्वाभिमत
समाप्तिकामशिष्टाचारानुमिताश्रुतिरित्यर्थः । अत्रानुमाने हेतौ मंगले वेदमूलत्वे च अलौकिकाविगीतशिष्टा
चारत्वात् । दर्शविना शिष्टैर्वा न क्रियते इष्टसाधनताशून्यत्वसहितत्वं तच्च दोषाय इत्याशंकां । निःफलेकर्म
णि व्यभिचारवारणाय तदुपात्तं अविगीतत्वपदोपादानं आगम्यागमनादौ व्यभिचारवारणाय । अलौकिक
विषयत्वं यत्विशेषणं भोजनादौ व्यभिचारवारणाय । ननु अविगीतपदवैयर्थ्यं आगम्यागमनादावलौकि
कत्वादिति चेत् अन्वयव्यतिरेकादिप्रमाणार्पितबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरहितत्वस्य लौकिकत्वादि
त्यभिमानात् । आगम्यागमनादौ तत्सत्वात् । तत्र व्यभिचारवारणाय तस्य सार्थकत्वादिति यत्तत्तु अलौ
किकत्वस्यापि तत्र बलवदनिष्टाननुबंधित्वांशस्याविगीतेऽपि सत्वात्तस्य व्यर्थत्वात् तदुक्तरीत्या विनापि व्या
प्तिग्रहस्थले तद्वातात्किंचानिषिद्धबकृतरदुःखाननुविद्धसुखसाधनेत्यालौकिकत्वं वृत्तिकर्त्तव्या
भिचारः । तस्मात् दृष्टतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणबोधितेष्टसाधनताकत्वं वा लौकिकत्वं तद्र
हितत्वं अलौकिकत्वं । साध्यं च वेदबोधितबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनताकत्वमुक्तं । तथा च श्ये
नयागादौ निषिद्धेऽपि व्यभिचारवारणाय अविगीतेति । साध्ये च ताद्रूप्यं विशेषणमुपदर्शयन्नपि अथ
मुक्तं न तु नमस्कारादिलक्षणकार्य चादित्वेन तु सामान्याकारेण मंगलस्य समाप्तिसाधनत्वग्रहाद
अलौकिकत्वमिति चेत् वेदबोधितेष्टसाधनताविषयत्व प्रमाणातिरिक्तप्रमाणबोधितेष्टसाधनताकत्व
रहितत्वं स्यात् लौकिकत्वस्य विवक्षितत्वात् तदुक्तेः । तस्यापि कारणतायां वेदबोधितत्वेन तत्प्रमाणस्य
तद्विषयातिरिक्तत्वाभावादिति । नन्वेवमपि मंगलजन्यत्वेन वेदास्तित्वे [illegible] नतु समाप्तिफलक ३
त्वबोधको वेदः । नवतादृशो वेदमूलकत्वमवसाध्यत्वेन तस्य पदत्रादिदोषाप्रसक्ताबाता । वेदस्य वि

४ यद्वा दृष्टतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणं नयेन रूपेण यस्यार्थस्य कार्यकारणभावो बोधितस्तादृशेन हि
x रूपेणार्थविषयत्वमलौकिकत्वं । तद्वाचारविशेषणं २

परिशेषानुमानोपजीव्यप्रथमा ८ समाप्तिकार्याबाधकस्य वेदस्य समाप्तिका x
मनया शिष्टैः क्रियमाणमंगलबोधकत्वाभावेन कादित्यर्थः । १
प्रथमानुमानविघटनेन तदुपजीवकपरिशेषानुमानविघटनात् ८

शेषरूपेणज्ञानाभावेन तथात्वेति वेत्समाप्तिकामनया शिष्टाचारविषयस्य मंगलस्य मूलत्वेन वेदाऽसि
द्ध्यन्यर्थमताबलेन तत्स्य काम्यसमाप्तिफलकत्वबोधक एव सिध्यतीति । अतो दृश्यस्य तादृशमंगलमूल
त्वाकल्पनाभावेऽपि दृश्यमानानुमान्यादिविशेषवचनेनानुमितौ च यः बाधकोऽनवत्तीति घटितत्वापि
मंगल ४ पूर्वं च तत्स्य तादृशस्याऽर्थतबोधको दृश्यो वेदः सदृशानीमनुमीयते । स्वतंत्रप्रमाणमूलकत्वेनोध
परं परावारणाय इत्यादिग्रन्थस्य ध्येयं । नविनितयाय नबोध्य कारणत्वं बाधहेतितावत । निःपरिपंथी
समाप्ति ६ ति । प्रमत्रादनुष्ठितेऽप्येकजन्मनीतरायमंगलस्यैव याचे तयोग्यताऽस्ति न त्वयोग्यतानाव नि श्चयः । कारणत्व योग्यता १
व्यभिचार तत्र व्याप्त्यसत्वे न्यायतया न परिपंथी इतिभावः । ननु परिशेषानुमानमेवनिःपरिपंथीति चेन्न । व्याप्त्यसत्वे
संशयस्य ८ यत्यानुमाने ध्येय दोषेऽप्यभावे पितव्याप्ति निश्चयपूर्वदर्शायां व्यभिचारसंशय तया दोष एवेतत्तद्रूप
॥ रूपेणानवस्थानादि [illegible] बोधनमत्राफलो कावगत कारणे नान्यकारणत्वादिति वायी । अन्यथा
सिद्धिदोषे न्यायसत्वे न तु तन्निश्चय इत्यपि स्थितायात्तात्तथैवेति । विघ्नध्वंसोयसमाप्तितयेत्यर्थः । तद्द्वेद
मिति । अत्र च दर्शितेऽत्येव्यादिसमाप्तिरूपफलजनकावीतरवाक्यरचनादिरूपकर्माणि इति पदार्थ ५
मिताबलात्पर्यविषयितार्थः । ननु अत्रैवादिसमाप्त्योगमित्यर्थः । नहि फलं प्रतिगत्वं किंतु कारणं प्रति समाप्ति
नुग्रंथस्य समाप्तिः कथं प्रतिज्ञानकथनुया ते वांतरवाक्य इतिचेत्तत्स्यास्तात्पर्यविषयीभूतेकार्यद्र ग्रंथ ५
ति पादकवाक्यजातां इति गतियरमवसौ त्यात्रि रूपत्वात् सावयवघपोघटकत्वेन बोधरूपतयान वाक्य
जन्यात् तथाप्य त्पघमान्तरमवसत्वेव समाप्तित्वात् मंगलजन्या वीतरपूर्ववाक्यत्रयोजनतया न जन्य
त्वव्यपदेशो न तु तज्जन्यतया । ननु समाप्तिरूपफलश्रवणात् कथं मंगलेति चेत् समाप्ते सैवात्र त्पघमा

मंगलस्वफले इतिव्याप्तिः २ अवीतरवाक्यजन्यत्वे २

नचरमवर्णरूपतयाप्रधानद्वारा निविष्टत्वात्प्रधानत्वे तिवादिकत्वेनाप्रयोगत्वात् तस्यातिरि
क्ततापक्षेपि प्रधानतत्फलातिरिक्तफलासाधकत्वे नागत्वाविरोधात् न वा प्रधानसाध्यफलप्रत्यवा
योगष इति वाच्यं। अधिकाररूपकामनाविषयस्य फलत्वेनाप्रोक्तत्वात् मतद्विप्रस्य कामनाधिका
रत्वेन तस्यापि विधेयफलत्वाबाधात्। कर्मार्थितयेति कर्मस्वरूपनिष्ठत्वेनोद्देश्यतयेत्यर्थः। श्येनादेरिति
श्येनपदं ५ प्रधान१ प्रमरादिनिरित्यर्थः। इदं च आंगेनांगत्वक्रमेण प्रधानकर्मार्थितया क्रियमाणेनांगत्वेन क्रम
व्यभिचारवारणाय। प्रधानं कर्मफलोद्देश्यतयापि क्रियमाणमस्ति च अतेन फलायाजनित
त्फलिष्यत्फलोद्देश्यतया श्येनेऽक्रियत इति तत्र प्रधानकर्मणि व्यभिचारो मा भूदतदुक्तं तद
विकामितिना नुकरणमात्रप्रयोगः दर्शादि प्रधानस्य प्रथमकरणत्वात् व्यभिचारस्तस्यापि चिति
यादिकरणात् नप्रधानत्वे क्रियमाणत्वादिति चेन्नोद्देश्यफलस्याधर्मतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
कत्वविवक्षितत्वात्। केनाप्युद्देशे क्रियमाणत्वाभावात् दर्शादौ इति यादिकमात्र मैतन्नाप्रन
फलसाधनत्वविश्रान्तिः। किंतु स्वमुख्यमिति तत्र न व्यभिचारः। एतेन तत्रवेमित्यनेन प्रधानकरणका
लात्यकालस्यविवक्षितत्वात् न दोष इत्युक्तं तच्चिंत्यं। प्रधानत्वेनांगस्य प्रधानत्वविवादतत्काला
न्यकालेक्रियमाणत्वस्यादिप्रसक्तात्। ननु घटार्थितया क्रियमाणकपालदंडादौ व्यभिचारः।
न हि दंडादितद्दंडमितिवेतन। वेदबोधितांगत्वाभावेपि लौकिकांगत्वाविरोधात्। अतएव दर्शादि ४
दर्शनतया नादौ व्यभिचारः। न चांगांगे व्यभिचारः तत्र तदर्थितया क्रियमाणत्वाभावात् तावेवांग
प्रधानत्वाभिमतफलत्वेनयदभिमतं तदन्यफलोद्देशेनाक्रियमाणत्वे सतीत्यर्थः। [illegible]

चत्वात्। फलांतरे तत्प्रधानत्वेनयदभिमतं कर्म तत्फलत्वेन यदभिमतं तदन्यफलासाधकत्वस्यैव
घटितत्वस्य रूपे फलं भंगत्वस्यास्ति तथाप्यधिकाररूपकामनाविषयफलस्याविवक्षितत्वात् दोष
स्तत्प्रधानफलत्वाद्यावेत्पर्वदर्शनादिनिष्पन्नकर्मादिसमानेन नियमनत्तत्त्वे वैक्रियमाणेऽगत्वा
त्मिते कर्मणि व्यभिचारवारणाय। योकेफलवदिति। न च तत्रांगान्तर्गतफलवत्त्वे निषेधवत्फलेन देगादि
त्यादिना फलवत्कर्मान्वितत्वे वा फलस्योगत्वव्यवच्छापनाप्रधानचान्ति मतपूर्वं कदाचिकल्प
यिकृते तिष्पलैक मुनि व्यभिचारवारणाय। आह नियमत इति। प्रधानकर्मण्येव व्यभिचारवारण
प्रधानं कर्म१ यतत्पूर्वमिति। न च तत्कर्मादिसमानस्य कार्यं किंतु कर्मके तेष्वप्यतो न तत्र व्यभिचार इति वा
च्यं। कर्मादिसमानेनैवेत्यस्य कर्मविशेषतेत्यर्थत्वे न तत्र कर्मादिसमानेनक्रियमाणत्वस्य सत्त्वात्। एत
स्य मते भंगलमात्रे एकैकानुष्ठितकर्माधारलेफलवत्कर्मविशेषतानांक्रियमाणत्वमस्तीति नांसि [illegible] लक्षणांतरे [illegible] भागे
न व दृष्ट [illegible] प्रधानयनादौ व्यभिचारः तस्याप्यंगत्वात्। न च प्रधानत्वाभिमतफलत्वेन यदभिम
तं तदन्यफलासाधकत्वे सतीत्यर्थः। तिमतपदद्वयात्यर्थ किं चेत्युक्तं तथाहि प्रधानफलातिरिक्तफला
साधकत्वे सतीत्यर्थे फलवत्प्रधानस्याप्रधानत्वे [illegible] वेत्पर्वदर्शनादः फलं वा सा वा क्रियमाणत्वं वैक्रियमाणे व्य
+ भिचारस्तावादितिनाव्यौ उद्देश्यफलातिरिक्तफलासाधकत्वे सतीत्यर्थात् [illegible] वेत्पर्वदर्शनस्य
निःफलत्वेपि उद्देश्यफलस्यात्यत्र प्रसक्तत्वात्। अन्यथा तत्रेच्छायामनिष्टविषयत्वापातादिति व
चैन यारस्पकर्मणि [illegible] रूपस्य [illegible] कथं फलं तत्र [illegible] विनश्य
नौ विज्ञातौ [illegible] प्रधानानुमानस्य समये उक्तोत्तरत्वादिति केचिद्विशेष
नौ।

णासिद्धौ परिहरति। आचार इत्यादिना। अत्यनुमानात्सामिति वादिनो देनो न्यायेदमिति। अन्ये त्वनुमा
नाभावप्रमाणत्वेनाश्रितमतं तस्य स्वतंत्रप्रमाणमूलकत्वोपदर्शनाय अतंत्रपादानं इदानीमनुमि
तायाः श्रुत्या अर्थप्रतिपादकत्वादितिवत् फलास्यान्नकल्पनया बोधनमिति वदंति॥ तत्फलजनक
बोधनात्समाप्तिफलजनकत्वबोधनादित्यर्थः। यं थादि रूपफलजनकत्वबोधनादित्यर्थ इत्यन्यादि चौ
प्रथमविशेषणप्रयोजनं दर्शयति। दशेत्यादिना। तत्फलश्रुत्याधिकरणविरोधं शंकते। नन्विति
अपरं लोकेलौकिकगृहस्थादियज्ञागैः इत्र बाकुलो किंकः। आरंभसमयेति। न चकारणोत्पत्ति
वाच्यात्र वाणकथं नैमित्तिकत्वे। न च मंगलाचारस्युक्तानो नित्यत्वत्र यतनात्तु नोक्त पतो इकर्ता
ये व विनिपातो न विद्यते॥ इत्यनेन विनिपाताभावबोधनात्। अकरणे दोषश्रुतेन व इतिवाच्यं
तत्र मंगलपदस्यान्याहितादर्शादर्शनादिपरत्वादिति चेन्न। आरंभसमयेति नित्यं प्राप्य
यमाणतया पाक्षिकाधिकनैमित्तिकत्वाभिधानात्। स्वर्गफलमिति। नन्वेतदसंगतं व कुनिकौ। याव
नावैदिकवाली कारे शिष्टाचारविशेषानुमितानां कलिः। स्वमूलेन तन्त्रप्रमाणौ तत्र वक्तव्यौ तत्याच्य
आरिप्सितसमाप्तेरेव फलत्वबोधनात्। कविकिंद्विसूत्रन्यायावतारः। फलं स्वर्गफलकत्वमिति चेन्न
तत्कल्पनाधिकरणविरोधेन लौकिकांगत्वे निरस्ते काम्यमानमपि फलमफलमिवा। तथा चारंभ
कमयन नमस्कारादिकर्तव्यताबोधकाचाराद्यनुमितश्रुतेः प्रामाण्यनिर्वाहाय विश्वजिन्न्यायात् स्व
र्गफलजनकत्वकल्पनं न विरुध्यत इति भावः। अंगत्वे फलकारकत्वे तत्र तदिदं बाकुबोधनादीनामिति
तत्कल्पनातिश्रये विना लौकिकगृहस्थादिव्यापारादेव फलसिद्धेः। मंगलजन्यप्रतिबंधकाभाव
रूपमुपकारं विना समीहितासिद्धेः। तदुपकारद्वारा मंगलस्य लौकिकांगत्वस्यादित्याशयवाना

हातस्येति नस्यालौकिकत्वेन लौकिकांगमिति रूपस्यन्यायस्य पूर्वपक्षाभावः सांगत्वादिनेत्यता
हा विघ्नध्वंसेति। कल्प्यतामिति। मंगलजन्यपूर्वविनाश्यारंभनिवादितौ गुरुपितृत्वरितं ध्वंसस्य द्वारत्वे
कल्प्यते। प्रयोजनादेरनुत्पन्नपूर्वविनाऽनदर्शनादिः कार्यनिर्वाहकत्वमिति न तथेति भावः। ननु ज
न्मांतरीयपापाभावेण मंगलस्य समाप्तिहेतुतापक्षे मंगलजन्यापूर्वव्यतिरेकस्य तस्य पूर्वं ज्ञाकप
त्वं। तथा च तत्फले मंगलेऽपि जन्यापूर्वस्यैव द्वारत्वकल्पनमुचितमिति चेत्। एतदस्वरसादा
दाह। वस्तुतस्त्विति वदंतिति श्रुत्यं वस्तुतस्तु येनाप्यपूर्वद्वारतावाच्यतिनापि विघ्नाभाव
द्वारतावश्यं वाच्याः कति विघ्नध्वंसे तिमतासिद्धः। तथा चावश्यकत्वात् विघ्नाभावद्वारते वपुरा
नच पूर्वस्यापि गौरवादित्यर्थः। तथा च दूषणं तत्समाप्तेः वस्तुतस्त्विति। तथा च विघ्नज्ञान
वान प्रारिप्सितसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदिति श्रुत्यकल्पनायुतानां तत्र च विघ्नरूप कर्ट वित्रा
षणोपादानमहिम्ना विघ्नाभावद्वारत्वे तात्पर्यं लभ्यतात न्नियो न तु पापध्वंसादिति भावः। अति
तएवेति। निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदिति कल्पनीयवेदादेव तात्पर्यद्वारत्वनिश्चय इतिभा
वः। ननु द्वारत्वकल्पनं तत्पदवेदनादितत्पजनकत्वरूपस्यपदादनुपस्थितत्वात्कथमुक्तश्रुतिवाक्याद्बो
धनमिति चेत्तन्न। मंगलस्य विघ्नाभावविशेषणकसमाप्तिं प्रति कारणत्वबोधने विघ्नाभावे प्रत्यपि का
रणत्वबोधनात्। तस्य तथा विशेषणत्वा मंगलजन्यत्वधीविषयीकृतसमाप्तिविघ्नाभावयोश्च जन्यजनकत्वा
वच्छेदकधर्मव्याप्यविलक्षणत्वाभावश्च ज्ञातविषयत्वादिति भावः। किंचेति। लौकिकांगत्वे किंचि
दुपकारकत्वे तत्र वाच्यं। अदृष्टद्वारत्वे नदेवं तस्यान्नवादृष्टमुत्पाद्य विघ्नध्वंसस्तेनैव जननाय इतिभा
वः। तथा चावश्यकत्वात्तदेवास्तु किं मंगलाङ्गतास्वर्गेणेति भावः। विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वे बाधकमाशंकते। न
न्विति। अधिकारीति। विघ्नज्ञानवानधिकारीति नास्यार्थः। अग्रेतनग्रंथविरोधात्। किंतु यस्तु विघ्नध्वं

विघ्नाभावस्य५ समाप्तेः५ उपकारकत्वे

नवा तदूत्समाप्तिकामोधिकारी बोध्यत इत्यर्थः। अतएवेति। एवंव्याप्तिमबलत्वन्निश्चयाभावआद्यं किंत
इत्यादौ नाधिकारश्च बलादिति भावः। नयेति स्वज्ञातेनप्रवृत्तिवारणाय इत्निविषयप्रश्नस्ततिवादिकन्यातवा
धिकारश्चे। विघ्नं तु विपरीत्यमेवेति भावः। निश्चितेति। ननु कामनास्वरूपस्तनी प्रवर्त्तिका मंत्रज्ञानादौ
स्त्वात् इतियत्न। कामनाया अधिकारत्वया कामनानिश्चयस्य हेतुत्वात्। शाब्दप्रयोगस्वरूपव्यवहारं प्रति
कामनानिश्चयस्य हेतुत्वात्तिप्रायाद्वाकाम्यकर्ममात्रे कामनादिनिश्चयपदं तत्प्रयोगस्यागत्यादितिभा
वः। यत्तु विघ्नध्वंसस्वरूपशब्दः इति न वेद्यारीरपक्षे विघ्नविघ्नज्ञानेनाधिकारलक्षणागतमिति यत्तन्न मंगल
स्य प्रागुक्तयुक्तत्वं अंगत्वव्याघातापत्तेः। प्रक्षनस्वरूपविषयेतद्धियः अदृष्टे प्रयोगकृत्वाभावेन स्व
रूपाधिकारसत्तावादिति। नियोज्यविशेषणत्वमवाधिकारिविशेषणत्वे तत्र मतान्तरितं तथा तिद्धनुदिश्य
प्रवृत्तिप्रयोजकं तथैव ज्ञापिहायादितिपिकादन्नामतमाह। यद्वेति। विघ्नवत्त्वे नेति। प्रक्षन तेजथापदे वि
रोधतदधिकारत्वाभावादंगेपितदन्वयादिति भावः। व्यक्तिवारमाह कुचिदिति। विघ्नध्वंसमात्रस्य तथात्वे
वाक्येप्रागुक्तदोषो बाध्यः। न केवलंमंगलेधूपस्तेय संशये प्रवृत्तिरपित्वन्यत्रापीत्याह। अपीयेति।
यज्ञन्धित्यादिपूर्वपदे एवंविकल्पनायांपापक्षयार्थिप्रवृत्तौपापनिश्चयस्य हेतुत्वं तन्निष्ठप्र
धि प्रवृत्तावनिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वं। आद्येउक्तं विघ्नसंशयस्येत्यादि। द्वितीये आह। आपिवेति। ननु
फलाय वहपं तावन्निश्चये फलेवप्रवृत्तिः। विघ्नसंशये वैन न तत्प्रतिनिश्चयः। तदनिश्चये चनत्समाप्ति
पफलनिश्चयस्त्येवानन्विपादिपूर्वपित्रा संशयस्तत्राह किंवेति। द्वारसंशय इति। मध्यवर्त्तिघ्नप्रा
तद्वारत्वमुक्तं ननु तत्जन्यत्वेपत्तीत्यादिरूपं दृष्टेनेनदत्तावान। यद्यपि [illegible] स्तुवस्तिमाप्तेद्वार
बाध इति। अतिदेशात्प्राप्तव्यातस्यावितथरूपद्वारबाधेनानुष्ठानं यथेत्यर्थः। अतःप्रक्षनइति प्र
क्षनकर्त्तव्यतानिश्चयो भावान्नांगेधिकार इति भावः। तं प्रक्षनकर्त्तव्यतानिश्चयस्याधिकारत्वाभावान्न
कर्त्तव्यतानिश्चयाभावोन्नांगेपूर्वदिने प्रवृत्तिरित्यर्थः। यत्तु २

अंगादेः विघ्नधियः

अधिकारत्वाभा २

अधिकारत्वे २

प्रक्षन

दि प्रक्षनकर्त्तव्यतानिश्चयस्य निश्चयंप्रवृत्तिरपेक्षानत्येन तस्याधिकारत्वं स्यात्तथ्य दपि पूर्वदिने प्रक्षने अतद
त्यादेरंगत्वे इति तत्त्वं [illegible] दपि न तस्यापुक्तमित्येनेन निरोध्यकीदृशतात नन्वेवमुक्तन्याये न स्वःकर्त्तव्य
पित्रश्राद्धादिकर्त्तव्यताया संशये पूर्वदिवसेप्राप्तानिमंत्रणादिरूपांगकरणं न स्यादिति चेन्न। तत्र मान
स्तकादिनासंशयनिरासे सतिप्रक्षनकर्त्तव्यतानिश्चयस्तवादितिदिक्। पूर्वदिनस्येति नन्वेवं एका
दश्याद्यहरवासगादिरकर्त्तव्ये पूर्वदिने तदंगानुष्ठानं न स्यात् आ श्रौवस्येतु परदिने तदंगस्य कर्त्तव्य
तापूर्वदिनरूपस्यागस्याभावादितियत्न। येनहि विधिना एकादश्यादावहरवासगादिकं विहितं तेनैव विधि
नाथात् पूर्वमदिनस्येत्यौवविधाना देति भावः। मंगले तु वारसंशयेप्यधिकारं दर्शयति मंगलेत्विति स्व
वृत्तिविघ्नध्वंसवानयः स्त्रमाप्तिकामनायचेनाधिकारीत्यर्थः। एतेन विघ्नज्ञानस्याधिकारत्वं दर्शनेविकल्पि
स्यापास्तौ तदधिकारे दर्शनपरत्वाभावात् उक्तप्रकारेण [illegible] बाधकमपि निरस्तं ते बोध्यं
ननु नैमित्तिके निमित्तवानधिकारी तत्कैतदयुक्तं विवाहादिनिमित्तसंशयेपिनैमित्तिककर्तानुष्ठा
नादित्यत आह। नैवमादिति। आचारादिति। इदानीं तादृशाप्रतत्स्व वेदस्तावादितिभावः। प्रक्षनविधीति
प्रक्षनकर्त्तव्यताबोधकविध्येकवाक्यतापन्नशाब्दबोध्यकर्त्तव्यताकत्वमित्यर्थः। अन्ये तु प्रक्षनविधिः
प्रयोगविधिःतद्बोध्यकर्त्तव्यताकत्वमित्यर्थमाहुः। ननु प्रक्षनकर्त्तव्यताबोधकप्रमाणस्येष्टदर्शीयुत्शाब्द
बोध्यकर्त्तव्यताकत्वमेवांगत्वेतत्रं नत्वप्रकृतेप्यस्तीत्याशंक्याह नयेति। नास्त्रे शाब्दः एकादशोपिच
णीयातस्यलौकिकप्रमाणस्यन्निरपेक्षत्वात्शाब्दमनापद्येव कर्त्तव्यताबोधने कोमच्यात्। अशयेति
यद्यपि स्तृत्यांगत्वं नबुध्यते अन्यथा गत्वसाधकानुमानविषयत्वात्। उपजीव्यश्रुतेरेव तदंगत्वबोधनात्।

श्राद्ध.४

विघ्नध्वंस.१

तथापि शिष्टत्वात् प्रारिप्सितत्वेन यथा दिसमाप्तिकारणत्वबोधने प्रारब्धांगत्वं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञातमुपपत्ति-
व्यानुमानेनांगत्वबोधनादिति भावः। अपि येति। प्रधानकर्तव्यताबोधकप्रमाणप्रतिपादितप्रमाणबोधक-
त्वविनाभावमित्यर्थः। लौकिकप्रमाणस्यापीति। तस्यापि फलनिबंधकास्तावत्तत्कितस्यापि च कर्मणः कर्तव्य-
ताबोधकत्वादित्यर्थः। तथा च तेनापि विघ्नध्वंसकारणतावन्मंगलस्य कर्तव्यताबोधकस्य च तादृशस्याप
दृष्टत्वादिति तावता यागादिप्रधानेति। यागादावपारब्धकर्मणि मंगलस्यांगत्वेऽत्र यागादिरूपप्रधा- धौगरूप ६
नकर्मदेशकालान्वयः स्यादित्यर्थः। यागादिवदिति पाठे यागादिरूपांगप्रयाजादेर्यथा विधिके प्रधा-
प्रधादि रूप १ नदेशकालान्वयस्तथात्र प्रधानारब्धकर्मणो यदि मंगलमंगं स्यात्तदा तत्र तत्प्रदेशकालान्वयः स्यादि-
त्यर्थः। प्रधानकरणइति प्रधानकरणे च फलति। अरुणविंजनको मेदस्यपानितु प्रत्येकमन्वयः। अन्य-
थापारब्धाविनाशे बहुविरवचादौ व्यभिचारः स्यादिति भावः। विशेषविधिविनेति शिष्टविधिकं वि-
शेषणेन बोध्यं। तेनास्वामन्यादियागौग्ध्यरत्नणादौ न व्यभिचारः। ननु एवं स्वस्तुतिप्रादिरूपेण नमस्का-
ररूपमंगले प्रत्यवृत्तिजनकत्वं वाच्यं। अन्यथा नत्वम्रेनामानुतरविनाशेनाकालोत्तरजाविवि-
घ्नध्वंसादिजनकत्वं न स्यात्। न च तत्र नमस्कारावरोध्यमानवरमवर्णे एव विघ्नध्वंसादिजनक इति वाच्यं।
तदाप्युक्ते मंगलस्य चानायकत्वेनातानुदितवर्णानामिव स्तुतिस्यात्। किंच प्रत्येकपरिणामे दण्डादिकेऽ तच्च जातिनि
गतेऽव्यतिरेकेन्नात्र नमस्कारावरोध्यमानवरमवर्णस्यैव मंगलत्वात्। समुदितेमंगलव्यवहारस्य लक्ष- कवान ७
णात्मंगलरूपत्वेऽपि कनौचर्मस्योत्तरसावि दक्षिणादेशं च जतिति द्विकादैवयमाणपमिति वेदबोधितनाश
कालेम वहितप्रपेग वैदिककर्मणां फलावच्छेदेनावनियमात् प्रत्येते नुक्तं फलेतदत्तावातौ तद्बोधकपेद
प्रमाणपमित्यर्थः। न च प्रयोगप्रधानेऽयं नियमो मंगलेयनतत्रं यानै। किंतु अंगानि तिवाचे यस्मात् कर्म

स्तु २ — मंगले २ विघ्नात्यंताभाव अतिबंधकाभाव विघ्न- ९२
ले २ विघ्नध्वंस फलतावच्छेदकावाचार २

विघ्नात्यं + नचं २ / ताभावले — उचरित २ — विघ्नात्यंताभावच्छेले २

णो विधिनायत्फलेबोधितमस्ति तस्मात्सांगादेव बोधितनाश्यकालमवहितादेव स्वर्गफलमित्यर्थात्। नुपपत्तौ
गप्रधानलीकप्रायानंतरं स्मृते व्यभिचारः। तस्य च्छायिचूस्यापितयागचादितिद्विकावैलोकेति। ननु तत्र मंग-
ले प्रयोगे जातेऽपि कर्पूरं फलेन निमित्तेन। गयाश्राद्धादिफलेऽपि त्रादिगत रागादेरंगत्वं वत्स्वरूपफलत्वाद् वि-
विघ्नात्यं घ्नस्याप्यंगत्वानुतदत्तावादितिभावः। अप्रसक्तसमीपारब्धसमाप्तिरिति यद्यपि नेतदपि समाप्तिकारणत्वं
तथाप्यस्य पगमवादेन समुक्तं। वस्तुतः प्रारब्धसमापिकासमाप्तावपि मंगलमस्त्यप्याकिंचिदिति
अगास्नं नार्थः। तस्मान्न व्यभिचारात् तदंगमिति। अत्र वदंति। अत्रेदमालोचनीयं न तावन्मंगलं प्रारिप्सितस-
यो कं ५ माप्तिमात्रसाधनमित्येतदर्थिकाश्रुतिः। किंतु यथा स्वर्गकामो यजेतेत्याकारा यागे म्लेच्छ ताश्रुति- ५
तथा मंगलं प्रारिप्सितसमाप्तिसाधनमित्येतदर्थिकैव न च व्यभिचारात्कारणत्वबोधने श्रुत्यायाा-
प्रत्यक्षे वि स्वर्गमात्रे व्यभिचारात्कारणत्वबोधनं स्यादिति वाच्यं। तत्र सामान्यरूपविशिष्टव्यक्तिविशे-
षे योग्य कारणत्वबोधने प्रतिज्ञातित्वेऽव्यभिचारात् यत् स्यतहृति वेन्नाहि अत्रापि समाप्तित्व विशिष्ट-
योग्यव्यक्तिविशेषं प्रति कारणत्वबोधने समाप्तौ मंगलजन्यविघ्नध्वंसजन्यसमाप्तित्वं तु पाधिरूपे कार्य-
तावच्छेदकं कस्य न दृति न च वेप्रत्यक्षेणकालरत्नान्वयप्रकृष्टं कार्यतावच्छेदकादिप्रत्यक्षे-
ति वेन्नियतान्वयव्यतिरेकग्रहेण च स्य प्रत्यक्षेण ग्रहणे तदापकायायुक्तत्वात्। किंच प्रत्यक्षेण मं-
बोधकहेतोर्ण बोधितावच्छेदकरूपेण बोधितानस्य कारणत्वकस्यनात्मत्वं ततः प्रत्यक्षेण कार्यकारणभा-
वरूपस्य बोधग्रहणेऽवच्छेदे तदुपस्थितवच्छेदवाभाषे नापि कार्यकारणभावग्रहणे कार्यतावच्छेदकरूपे-
ण ज्ञानापेक्षा। तथापि न प्रत्यक्षेणेति। व्यापारीभूतविघ्नात्यंताभावजन्यसमाप्तित्वरूपस्यनिविघ्नादि अबा-
धितत्वश्रुतितः प्रतीयमानस्य समाप्ति विशेषकार्यतावच्छेदकत्वात्। तस्य च मंगलाजन्यसमाप्तावना-
वानात्। अत एव गंगास्नानादिजन्यविघ्नध्वंसजन्यसमाप्तौ न व्यभिचारः। तत्र उक्तरूपाभावात्। किंच

प्र॰ष्ट॰ग॰

श्री १

मणिकारमते प्रतिबन्धकाभावकार्यकारणभावग्रहेण कार्यतावच्छेदकत्वानापेक्षा नियमतोऽन्यथा विघ्नध्वंसकामो नमस्का
रमाचरेदित्यादिश्रुतितोऽपि विघ्नध्वंसनमस्कारयोः कार्यकारणभावग्रहो न स्यात् कार्यतानवच्छेदकविघ्नध्वंसत्वेन
विघ्नध्वंसस्योपस्थितत्वात् मास्तु व्यतिरेकव्यभिचारोऽन्वयव्यभिचारः स एव दोषो वेदादिके कर्मण्यन्वयव्यभिचार
स्यापि कारणतापरिपन्थित्वात् सुदृढत्वेन शिष्टाचारानुमितश्रुत्या मंगलसमसंख्यविघ्नध्वंसजनीयसमाप्तिप्रतिविघ्न
समसंख्यमंगलस्य कारणत्वबोधकत्वात् ननु मंगलं समाप्तिविशेषेऽन्यथासिद्धं तज्जनितविघ्नाभावसत्ताप्यनावश्यक कृ५
त्वानियतपूर्ववर्त्तिन एव कारणत्वस्वीकारात् समाप्तिरूपकार्यसंभवे मंगलस्य तत्सहकृतत्वादिति चेन्न प्रमत्तादि
समारब्धसमाप्तिस्थलेऽपि प्राचीनपुण्यसंपत्तिविशेषसंशयेन प्रकृतसमाप्तिस्थले मंगलस्यान्यथासिद्धिसं
शयात् योग्यतासंशयेऽपि शुद्धाकारणत्वस्य प्रमितत्वात् एवं निर्विघ्नसमाप्ताविव पुण्यसंपत्तिविशेषस्य प्रयो
जकत्वात् निर्विघ्नजन्यसमाप्तिं प्रति मंगलं नान्यथासिद्धमिति तत्र समाप्तिमात्रे व्यभिचारादेव हि न
कारणत्वं समाप्तिविशेषं प्रत्यन्यथासिद्धिरेव मंगलस्य न हेतुतानियता हि या पुण्यसंपत्तिः कारणत्वेनान्य
त्र कल्पनीया सा किं साक्षात्कारणमुत परंपरया नाद्यः अदृष्टस्य समाप्तिस्थले दृष्टकारणोपहारमंतरेण सा स्यादि ८
क्षात्कारणत्वाभावात् दृष्टसकलकारणसंपत्तौ सत्यां अदृष्टविलंबेन कार्यविलंबाभावात् समाप्त्यादि
स्थले दृष्टस्य कारणोपहारमंतरेण साक्षात्कारणत्वाभावात् न च संप्रयोगस्थले व्यभिचारः अनन्य
गत्यांतरकल्पनात् यद्यत्रापि नाडीशुद्धिद्वारा तथैव कारणत्वं तत्र यत्र विघ्ननिश्चये तन्निश्चाय
नादिना विघ्नानाशितः तत्र जनीयसमाप्तौ कारणीभूतासाधारणादृष्टस्य द्वारीभूतासाधारण
समाप्तिकारणता नातः कल्प्यते गौरवात् अदृष्टसाधारणकारणत्वादेवार्थं समाप्तेरु ६
पपत्तेः न च देवदत्तस्य कृतमंगलस्य यात्रामंगलनादि समाप्तिः स्यात् तन्मंगलादि पुरुषवा

अदृष्टस्य कारणसंपादकत्वात् ४ संपादकं ७

विघ्नध्वंसं प्रति मंगलस्य कर॰ २ × निर्विघ्नसमाप्तित्वविशिष्टकार्यं प्रति कारणतावच्छेदकत्वेना ८

पारवत्कातिरिक्तकारणमपेक्षते येनादृष्टं तन्न साधारणकारणमपेक्षा स्यात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
मंगलं नाम समाप्तिकारणं न च विघ्नध्वंसजनीयसमाप्तिं प्रति विघ्नसमसंख्यमंगलत्वं कारणता
वच्छेदकं प्रत्येकं सर्वविघ्नध्वंसत्वेन कार्यकारणभावग्रहेण नावप्रसंगात् किं च वेदार्थज्ञान
व्याकरणादिज्ञानविघ्नानां विघ्नवत्त्वे मंगलकोटिनिवेशेनापि लौकिकवाक्यार्थज्ञानादिकार कृ५
णव्यतिरेके स्पष्टवेदादिज्ञानाद्यसमाप्तिदर्शनात् न च तत्र विघ्नत्वयक्तौ लौकिककारणव्यति
रेकेण दृष्टकार्यव्यतिरेकस्तत्वे विघ्नत्वस्य कल्पने मानाभावात् प्रत्युत गौरवात् किं च मा
वतां नमस्कारादिसाधारण्यात् मंगलत्वस्य च कुसुमत्वाकारत्वेनानुगतकारणत्वाभावात् न च प्रारि
प्सितसमाप्तिप्रतिबंधकदुरितनिवृत्त्यसाधारणकारणत्वं मंगलत्वं मात्रावच्छेदकं सिलाश्रयातौ तदव
च्छेदकं तस्यैव कुसुमत्वाकारत्वानां प्राधान्यादिति यद्यपि प्रवर्त्तते नियंतृत्वेन स्युक्तं त
थापि छिदो विघ्नयोः प्रधानवस्त्वगेथेऽलिखितं ननु दर्शपौर्णमासादीच्छया क्रियमाणत्वेनारुणा
यायर्थं तदारंभे तौ मंगलतास्यादिति चेन्न तदारंभे तदिच्छया क्रियमाणत्वेऽपि फलं तस्य प्रवृत्त्याप्यनावा
दिति भावः ननु मंगलस्य कामिकार्यत्वे कामनाभावान्नियतं तत्कारणं न स्यादित्यत आह कामना
पाधीनं तदनुष्ठानादिति कृतस्य कृत्यत्वायानुष्ठानमिच्छातः तथायदृष्टोपायत्वेनेच्छानियमात्
प्रवृत्तिनियम इत्यर्थः तेन साधनविशेषः समाप्तावेव न कामनानियम इत्याशंक्याह न वा
समाप्तिविशिष्टकर्मणो इच्छानियमात् समाप्तिरूपविशेषणेऽपि इच्छानियम इत्यर्थः वि
हितप्रधानेति स्वरूपयोग्यत्वस्यापाधत्वे सिद्धसाधनादप्यतः फलोपहितत्वमापाद्यं
बोध्यं विहितपदं कर्पणजन्यातिशयादौ व्यभिचारवारणाय न चागादीनप्रसनस्या

× कारणतायाः कारणतानवच्छेदकत्वात् अन्यथा च कृत्यसाधारणकारणत्वयोगाश्रयत्वेन मणपादीनां च द्वित्रत्वानुगतकारण
× ता प्रसंगादिति तत्र मंगले कारणता १०

फलयोग्य चेत्स्वरूपेणेत्यर्थः ।१

तिशये व्यभिचारः तद्वतात्रपूर्वेन विशेषणेनोपपत्तिप्रतिबन्धवचनेनापि विशेषणीयं तेनानन्त्रा
रुपाप्रतिबन्धक्रियातिशये व्यभिचारः नन्वनुमंगलजन्यान्यादृष्टविघ्नध्वंसाश्रयादिष्टसिद्धिरितिचेन्
अपूर्वविघ्नध्वंसातिशयार्थत्वात् परंपरया वा परंप्रत्यक्षत्वात् न च स्वद्रव्यं ध्वंसकारणत्वव्य
प्रधानजन्यातिशये तज्जननात् फलजनककारणेवं पादकत्वाभावात्तद्व्यापकत्वादिति
सिद्धिरितिवाच्यं कारणपदस्य पदस्वरूपसाध्यसाधारणकारणपरत्वात् अत्रेदं चिन्त्यमिति वाचः
परंपराजनकत्वेन हेतोर्विशेषणानां तथा मंगलजन्यत्वं विनैतीर्थमंगलेष्वपि वृत्तेः अपि
पूजादिरूपव्यापाराभावेन कथं फलजनकत्वादितिभावः । नन्वेवं । नच विघ्नाभावार्थमेव
मंगलं ८ तदंगीकार्यमितिवाच्यं मंगलेनतस्यादृष्टत्वाभावजननेनोपपत्तौ किं मंगलगतगुणसाध्यत्वेने
तिभावः । फलेति फलेतरनियम्यत्वादितिभावः । यद्यपि दृष्टस्य कारणता फलेन बाधि
तो किंतु मंगलस्यैव तथापि प्राप्ताप्रकरणनुवृत्तेः तितथा च दृष्टकारणत्वाद्देवका
र्यत्वंनांग जनने फलेतरप्राप्त्यतात्पर्यमितिभावः । तद्धितसंभावनेति । यदि समजनीयत्वे पक्षपातिं न
दा मंगलेन कर्तुमपि कार्यजनकत्वं स्यात् ततो विपरीतफलत्वं कल्पनीयं दिति । अतिप्रसंगादितिभावः
नच स्वसाधनतावच्छेदकेन विघ्नध्वंसवृत्तित्वमिति वाच्यं विदिकस्त्वोबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनता
निश्चयस्य करणत्वात् कर्तव्यत्वात् तेन पूजनेतोरानिश्चयाभावात् प्रवृत्त्यसंगादितिभावः । यद्वप्रयो
गेऽप्रीतिरिति यथाकथंचिन्नयोगविकल्पः साधनत्वेनत्वं प्रयोगे प्रयोग्यार्थं वप्रयोगे तेन प्रति
प्रयोग इत्यर्थः ॥ ननु विकल्पे कारणत्वं कथमत्र न युज्यते इत्यत आह विकल्पावतीवक
-श्रीविघ्नविकल्प इत्युक्तरीत्या

त

समय संबंध साधन

ल्पिककारणयोः परस्परव्यतिरेकोपादानव्यत्वेन परस्परविरहवतोरेवजनकतयैकत्रोभयस्याजन
कत्वादित्यर्थः । नियतपूर्ववर्तित्वस्येति । ननु कुतः प्रागभावसाधने प्रत्यवायप्रागभावसाधनादौ व्याप
श्चित्तस्य ध्वंसवंदनादौ व्यभिचार इत्यत आह प्रागभावस्य प्रागभावाभावेन प्रागभावपूर्वकालवृत्तित्व
स्य तत्र तत्राभावेऽतो हि तत्कारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वस्याभावात् नवोत्तरस्तम
यसंबंधस्य साध्यतानप्रागभावस्येति वाच्यं तस्य स्वरूपसंबंधरूपत्वेन प्रागभावसमयरूपतया
तिरिक्तत्वाभावात् किंवा ध्वंससंबंधत्वेन तद्रूपेणोत्तरसमयसंबंधस्य तत्त्वे फलबाध्यतयात
त्साधनत्वे तस्याप्रायश्चित्तादौ प्रवृत्त्यनापत्तेरिति वैकाव्येन हि रूपेण फलस्य साध्यता तद्रूपाक्रां
ताधिकरणकालोपाधियावच्छिन्नप्रतियोगिकपूर्वकालवृत्तित्वस्य पूर्वकालवृत्तिशब्देनाभिधा
नात्प्रामाणिकत्वेन तु गौरवस्यादोषत्वात् एवं च तत्प्रायश्चित्तादेरुत्तरसमयवर्तिप्रागभावत्वेन
प्रागभावानां साध्यतया तादृशरूपावच्छिन्नप्रागभावसंबंधिकालोपाधिपूर्वसमयवर्तित्वेन प्रायश्चि
त्तादीनामिति तद्दिक्कारवीश्वरमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । अपरे त्विति । वाक्यान्तरेति अत्र कर्मान्तरादावि
पारिभाषिकमिदं दानध्वंसो नो व्यतिरेक इति तन्वेतदयुक्तं मंगलव्यतिरेकेऽपि मंगलपूर्वसमये
विघ्नप्रागभावस्य सत्त्वात् तस्यानादित्वात् । किंचार्थोऽदप्रसमुत्पत्तिसमये तस्य कालोत्पत्तिकयो
रपि कार्यकारणभावः स्यात् एवं सत्यन्तरविघ्नायोरपि तथा स्यात् उक्तलक्षणसत्त्वात् किं
वाकाशादिव्यतिरेकस्य कालादिदेशतश्चासत्त्वात् आकाशकालादिव्याप्यतापत्त्या ननु स्वस्व
व्याप्येतरप्रागभावमात्रसमकालकलसमवधानेऽपि तत्रान्यथासिद्धव्यतिरेकेतादृशो समवधा
नान्त्रिमदणेयव्यतिरेकः यस्य व्यतिरेके तदानन्सर्वं तत्साध्यमित्यर्थेनोक्तदोषः संभवति । विघ्नप्रा
गभावनाशकसकलसमवधाने सति मंगलव्यतिरेके विघ्नप्रागभावव्यतिरेकः सतिच मंगले १

दृढ.

तस्यैव एवं दंडव्याप्येतरघटप्रागभावनाशकत्वकल्पनमवधानेनेति अग्निमदृशो दंडव्यति
रेकघटव्यतिरेकस्तथैवेत्यादि दंड दंडव्याप्यत्वेन वत्तित्वादग्निमदृशो घटतत्वमिति घटोदं
डसाध्य एवमन्यत्रापि योगक्षेमसाधारणमिदमिति येन तेन । आद्यादौ आकाशादितादृशतान
ध्यात किंच विघ्नप्रागभावनाशकत्वकल्पनं कावेयं तिमंगलत्वेऽग्निमदृशो प्रागभावत्वमिति
वक्तुं विरोधमत्ता नहि मंगलत्वेन कलविघ्नप्रागभावनाशकत्वमवधानमस्ति । मंगलरूपप्रति
बंधकाभावत्वात् । किंच प्रागभावनाशकत्वेन तत्साध्यत्वेन यत्नं दत्तमिति तत्प्रागभावस्यावश्यक
त्वे च विघ्नप्रागभावस्य प्रागभावाप्रसिद्धौ प्रत्तं तेन दुरूदयेण पदं न वा न । तस्मात्स्वस्वव्याप्येतरस्व
कलकारणत्वे च त्यतियोगिव्यतिरेकेऽग्निमदृशो कार्यव्यतिरेकः । अनन्यथासिद्धयत्त्वेऽग्निमदृशो
पत्वकलन्यायमित्यर्थः । न च प्रागभावकारणत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यं । येन रूपेण साध्यता तदवच्छिन्ना
धिकरणकालोपाधिपूर्ववृत्तित्वमयनियतवर्तित्वं न त्यथासिद्धस्य कारणपदेनाभिधानात् तत्र
घटं दण्डादिसाध्ये तेषां कारणत्वं नस्यादिति वाच्यं । अत्र तेषां कारणत्वेनानन्यथासिद्धत्वे वा धवि
रोषेण तेषां मन्वयव्यतिरेकदर्शनात् । अन्योन्योगक्षेमसाधारणमिदमिति दिक् । सम
मतेनुपोद्धलकांतरमाह । एवं निर्विघ्नमिति । समाप्तिावसात्रेति । आद्यार्थो निर्वृत्तिः । तेएवे
त्यर्थः । प्रमत्ता घनुष्ठितपसमाप्तौ किं कारणमिति जिज्ञासायामाह । दर्शनमिति । अ
न्यदादृशन्यमंगलत्वमिति दृष्टं । तथा चेति विकल्प्ये वागमदृष्टतया व्यतिरेको
दोषाय इति भावः । अन्वयव्यतिरेकं निरस्यति । यत्र वेति । त्यत्सत्वादिति वक्तुरविघ्नवत्समा १०
प्तौ वक्तुमंगलस्य हेतुता । अतो कारणतावच्छेदकावच्छिन्नमंगलाभावात् नान्वयव्यति

स्त्र.

MEMORIAL

उत्तरकालसंबंधिप्रागभावच्छिन्नेत्यादियुक्तेः ४

वारोदोषइति भावः । स्वतसिद्धेधिराद । विघ्नेति । अस्ति प्रायसविघ्नमादाय समाप्तिः । नवेति नतु
ध्वंसत्वेन तस्यानुपस्थितत्वादिति भावः । अतिसंधि दुष्टयति । अत्यंताभावस्येति । कादाचि
त्कत्वस्य सत्त्वं कार्यतावच्छेदकमस्तु अत आह स्वतःसिद्धेति । यथात्यंताभावो हि स्वतःसिद्धो
हेतुः तथा विघ्नप्रागभावोऽस्तु किं मध्यद्वारत्वेनेति भावः । ननु मंगलयुक्ते विघ्नप्रागभावस्य द्वारत्वं
साधितमत आह । किंचेति । अव्यवसमाप्तिपर्यंतं न विघ्नकारणोदयः तदसिद्धप्रायकमिदं । ननु प्रागसि
तावविनाशे विघ्नकारणे तत्र दृष्टद्वारा तन्नाशकाय मंगलं तत्प्रयोजनं स्वतु अत आह किंचेति एवमिति
तथा च मंगलेन विघ्ननाशे जनिते मंगलकालीनविघ्नकारणनाशे वजनिते मंगलोत्तरकालीनं वा विघ्न
कारणं समाप्तिपर्यंतं यत्र नास्ति तत्र विघ्नप्रागभावस्य दृष्टं विनापि सत्त्वेन नादृष्टद्वारा मंगलस्य साध्यते
त्यर्थः । तथा वादृष्टद्वारा तत्र मंगलेन किं विचार्यमिति भावः । एवं स्वतःसिद्धइति मूलग्रंथस्य मंगलजन्य
दृष्टं विना विद्यमानत्वस्यार्थे स्वत्व । किंच प्रधानचेति । ननु संगाभावास्वतत्र नास्तीति येन अत्यंताभाव
हितेनाधिकारिणा कर्मद्वयसमाप्त्युद्देशेन मंगलकरणेऽपि एकस्यासमाप्तावपि अन्यस्यासमाप्तौ विघ्नक
यस्य निर्बंधनत्वात् न च संगत्वनिर्बंधनादिति भावः । पुरतस्तितिवृत्ति । तथा चपुरवस्थित विषयकर्मसमाप्तिप्रति
गुरुमंगलं हेतुः अन्यार्थं तु विषयकर्मसमाप्तिं प्रत्यन्यमिति विज्ञाला न व्यतिचार इति भावः । वक्तुर्वक्ते
तीय घट्यकत्वादित्यनुसंख्या च रूपे वक्तृत्व मनुगतं तथापि तत्सम्बन्धगर्भेऽपि पृथक् विशेषणाभावा
दन्वयव्यतिरेकविचारणेवेति भावः । न चान्वयव्यतिरेकस्य मंगलत्वेन लेदोषश्च समास्येयमिति । वाच्यं आ
मात्यतः अंगप्रधानवैदिककर्मणः फलाव तर्पणवे विधेस्तात्पर्यनिर्णयात् तर्हि किंतत्र मंगलमस्य प्रामा
णिकामवाद्य आह । पूर्वपक्ष इति तदुक्तं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वतःसिद्धो निरर्थकतां नास्तो द्वारत्वेदे
मंगलदोषत्वं विघ्नध्वंस इति एतन्मते विघ्नध्वंसकारणताया । अधिकं सर्वबोधं । आरंभेऽनिवा इति

अत्र वदन्ति। अत्रेदं चिन्त्यं। आरब्धनिर्वाहविशेषितस्य तदनुकूलविघ्नध्वंसस्य प्रकृतकाम
नाविषयत्वात्। न केवलं जीवतस्य फलत्वमुक्तं। किंतु। तद्विशिष्टस्यैव विशेषणत्यागे बीजाभा
वात्। केवलस्यैतस्य गंगास्नानादितोपि लाभेन मंगलस्य व्यभिचारित्वाद्वेति। तच्चिन्त्यं। तस्य
विशेषणतया फलत्वे वान्वयव्यतिरेकादिव्यभिचारस्य बाधकस्योक्तत्वात् विघ्नध्वंसस्यै
व फलत्वात्। न वोक्तव्यभिचारः। विघ्नध्वंसविशेषे कारणत्वे तात्पर्यात्। तैरपि आरब्ध प्रकृति जिरवि
गंगास्नान जीवविघ्नध्वंसे ५ निर्वाहविशेषितविघ्नध्वंसविशेष एव मंगलकारणत्वस्य वक्तव्यत्वात्। अन्यथा तस्य गंगा
स्नानादिजन्यविघ्नध्वंसजन्यारब्धनिर्वाहेण जीवविघ्नध्वंसे व्यभिचारात्। तदपि नागृही
तेति। अत्र वदन्ति अत्रेदं चिन्त्यं। विशेषणमात्रे कल्पनीयकल्पनोपपत्तौ न कल्पनापरत्वं अप्रमा विशेषण मौकल्प ८
णं प्रथमोपस्थितविशेषणमात्रे एव तत्कल्पयति। ननु विशिष्टविशेषोपस्थितिकत्वात् तु
ल्यत्वात् इत्येव हि नागृहीतविशेषणान्यायबीजं। न च प्रकृते तत्संभवति केवलस्य विघ्नध्वं
सस्य मंगलव्यभिचारात्। तथा केवलस्याः समाप्तेरपि व्यभिचारात् तद्विशिष्टाया एव त
मंगलस्य व्यभिचारात् ६ स्यास्तदव्यभिचारात् प्रकृतकामनाविषयत्वाच्च फलत्वकल्पनं युक्तमिति॥ एवं च न समाप्ति
फलत्वतो व्यभिचारात् इत्यपि चिन्त्यं। अन्वयव्यतिरेकस्य प्रागेव निरस्तत्वात्। विघ्नध्वंसवि
शिष्टायाः समाप्तेः फलत्वोपगमे न व्यतिरेकव्यभिचारानवकाशाद्वेति। अत्र प्रथमचिन्त्यं चिन्त्यं वि
ष्यते। न ह्ययेन रूपेण शाब्दोपस्थितं विशेषणं तेन रूपेणाव्यभिचारे शाब्दबोधप्रयोज ११
कः किंतु यदंशे व्यभिचारस्तदंशं विहायान्यत्र स्वार्थकारणतां ज्ञात्वा बोधयति शब्दः। अन्यथा गंगा
स्नानादिजन्यविघ्नध्वंसजन्यसमाप्तेरपि निर्विघ्नसमाप्तित्वेनोपस्थितौ कथं तत्र मंगलकारणताबोध

न मुक्तवेदेन स्यात्। यदि विघ्नध्वंसविशेषजन्यसमाप्तित्वेन तथा च वाच्यं तदा नागृहीतविशेषणा
न्यायेन विघ्नध्वंसविशेषरूपेण वेदेन मंगलकारणताबोधनमास्तां। यदपि द्वितीयं चिन्त्यं तद
पि चिन्त्यते। पूर्वमन्वयव्यतिरेकव्यभिचारयोः स्थापितत्वात्। अन्यथापि देवा वक्ष्यापितत्त्वा
त् समाप्तता मितिः कामनास्त्वेवेति बोध्यं। ननु वेतावता सतिविशेषणे विधिनिषेधौ इति न्या
याद स्यन्ते दोनस्यात् इति चेत् नागृहीतविशेषणान्यायस्य विघ्नध्वंसोपजीव्यत्वेपि प्रकारभेदेन
न्यायद्वयस्यान्यायादिति वाच्यं। ननु विघ्नध्वंसो मंगलव्यभिचारी कथं तत्फलं स्यादिति अत आरब्धा
दिप्सितविघ्नध्वंसस्य न मंगलचिन्तेति अत्र वदन्ति अत्रेदं चिन्त्यं। आरब्धादिप्सितेति विघ्नध्वंसवि
शेषणं मुपलक्षणं वा। आद्ये आदिप्सितस्यापि फलत्वस्वीकारापत्तेः। अन्त्ये व्यभिचारतादवस्थ्यं
कदाचित्तत्कालीनं गंगास्नानेनापि आदिप्सितो नष्टे तद्विघ्नध्वंसस्य संभवात्। वस्तुतस्तु तत्र तद्वि
षणमेव वाच्यं न तूपलक्षणं तथापि वो तदंशं तव एव उपलक्षणत्वस्वीकारादिति
तच्चिन्त्यं। उपलक्षणत्वपक्षेपि तत्र न व्यभिचारः। गंगास्नानादिजन्यपि आदिप्सितविघ्नध्वंस
मंगलस्याकारणत्वे तात्पर्यात्। परन्तु वस्तुतस्तु तदपि चिन्त्यते। आदिप्सितस्य विशेषणत्वे
न्वयव्यतिरेकाद बाधकस्य प्रागव्यवस्थापितत्वात्। तदनुपदे शब्दादिति द्रदं उक्तं कृतविघ्न
ध्वंसाभिप्रायकं। यत्तु प्रकारान्तरेण विघ्नं दिनिश्चित्य गंगास्नानादौ प्रवर्तते तत्र गंगास्नान
दिरूपदानादिना विघ्नध्वंसो जनयतो वा मंगलं चैनुपपद्यतां नास्ति विघ्नध्वंसकामनया वेदेनाबो
धनात्। तद्धि केवलविघ्नध्वंसएव मंगलस्य कारणत्वमित्यवधेयं। ननु अत्र ब्रह्महत्याजन्यपातकस्यापि आ
रिप्सितकर्मप्रतिबंधकत्वस्मरणेन विघ्नत्वात् तस्यापि मंगलनाश्यत्वापादिति चेत् न। महापा

तद्भिन्नो मंगलाधिकरणेऽनधिकारात्। अनधिकृतकर्तृकत्वेन मंगलस्यासंगत्वेन तद्ध्वंसाद्
ननानद्दृतितावद्। नापीति विघ्नपदं प्रतिबंधकपरमिति परं बोध्यं। क्रियाकार्याद्याधिक्ये मात्स्ये
तियावत्। तेनन प्रतियोगिन्यदृष्टादौ व्याप्तिप्रसंगः। प्रारिप्सितपदं कारीर्यामिति व्याप्तिवारणाय
ननु यत्र विघ्नं निश्चित्य मंगलाम्लानादिकं क्रियते तत्र तादृशार्थे तत्राव्याप्तिरित्यत आह विघ्नेत्या
दि तीति विघ्नत्वं यत्प्रारिप्सितप्रतिबंधकत्वेन निरवच्छिन्नरूपितदधिष्ठान प्रकृष्ट प्रारिप्सितात
वतीति प्रारिप्सितवृष्टिप्रतिबंधकत्वमिति रूपावच्छिन्ननिरूपितसाधारणकारणे कारीर्यामिति
व्याप्तिरितिवाच्यं। प्रारिप्सितपदेन विघ्नाश्रयप्रारिप्सितस्योक्तत्वात्। तदधिष्ठानाय प्रकृष्टत्वा
विघ्नवत्वात्। ननु विघ्ननिश्चये तत्ति विघ्नता तादृशार्थे प्रमाणाभाव प्रायश्चित्तादौ अतिव्याप्तिरिति
तन्न। विघ्नध्वंसमात्रनिष्ठ अवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं द्वितीयं प्रायश्चित्ते
नित तद्रूपं तस्य विघ्नत्वेन पापध्वंसे प्रयोज्य चात् कार्याकारीर्यां वनातिप्रसंगः। प्रारिप्सितपदो
पादानात्। ननु विघ्नरूपप्रतिबंधकस्य ध्वंसत्वावच्छिन्नसाधारणकारणे व्याप्तिरिति चेत्तन्नाध्वंस
त्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायाः प्रतियोगित्वेनानवच्छेदात्। विघ्नध्वंसत्वस्य
साधारणकारणत्वाभावात्। यदि तत्र विघ्नध्वंसादिकं प्रति तत्तत्प्रतियोगित्वेन कारणता
तिपक्षे तदा प्रतिबंधकान्यत्वे सतीति बोध्यं। निर्विघ्नमिति तथा चाचारादेव तद्विषयस्य
विशिष्यग्रहणात् विशिष्य प्रवृत्तिविषयतास्त इति भावः। ननु अल्पदादौ अतिशयवत्
प्राचामाचारस्यानुपपत्त्या वेदस्य वृत्तिः अत आह वेदादिति। वेदस्य वृत्तेन तो मत्वा चाचा १२
रः तदाचारविषयतया शिष्टं मंगलं च मादाय वेदस्य वृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः॥

मन्नादौ र॰२

निर्विघ्नं समाप्यतामित्यादि ६

ननु मंगलमाचरेदिति श्रुताचारादिति प्रस्तुत्य पि शिष्टये आचाराचारानुपपत्तिरित्याचारस्व
रूपस्य कथं विदितत्वेन व्यक्त्या पदत्वेन यदि तदा मंगलपदार्थ विनष्टैवात; स्वामोऽन्याश्रय इति
न्नाऽऽचारस्यान्यतोपि ज्ञानसंभवात् मंगलाचारस्य च लाघवाद्बोधको वेद एवेति न किंचिदे
तत्। तत्कामनयेति निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनयेत्यर्थः। प्रारिप्सिते ति आरंभणीया व्या
वृत्यर्थं स त्यं तेनादृशोति मंगलस्यानुपपत्तौ विवेदौ तदास्ताना वात् भावेवास्त एवास्तु यथा विधि
कवेदकल्पने एतद्दे देनत्व विधाने आत्माश्रय इति भावः। किन्तु निर्विघ्नमित्यादि दृढतरं संप्रदाय
सिद्धं मंगलस्य समाप्तिफलकत्वमभिधाय पश्चाद् यतो न प्रारिप्सितसमाप्तिप्रतिबंधविघ्नध्वंसका
मोदेवतास्तु तिमाचरेदित्यादिकमितिवाक्यमनन्तरमिति विघ्नतीनत्वविघ्नध्वंसो विज्ञात्या ज्ञावा
कथमननुगतनमस्कारस्तुत्यादीनां कारणतास्यादिति वाच्यं। प्रतियोगिविशेषितेषु तत्तद्विघ्न
ध्वंसेषु प्रत्येकं नमस्कारत्वादिना तेषां कारणत्वात् तथैव विशिष्टाचारसंभवादिति। निर्विघ्नमारब्धसमा
प्तिकामो देवतां स्तोमीत्येवमेव विशिष्टाचारादित्यर्थः। उक्तरीत्यार्थक्रिया कारस्य च वक्ष्यमाणत्वात् एवेति
स्तात्रतप्त ललितेयस्मादित्यादिना विघ्नध्वंसाय चापुरस्कारेण पापनाशक इत्यर्थः। ननु चास्येद
र्शनादिकमपि मंगलेन च विघ्नध्वंसे मंगलस्य मित्यव्याप्तिरित्यत आह मंगलेति। दृष्टकृपा हिताविक
मित्यर्थः। ननु मंगलाचारस्य कार्यं विनिपातान्न विघ्नतद्दृति क्वनेति विनिपातपदस्य तत्र विघ्नार्थत्वात् विघ्न
ध्वंसहेतुत्वेनादृष्टदर्शनादेः कूपं मंगलत्व मस्त्येवेति चेत्तन्न। विनिपातपदस्य विघ्नार्थकत्वे त
दुणापत्तेर्वा किन्तु दोषापत्तेरिति बोध्यं। शिष्टानां विघ्नध्वंसकामतया वतद् नाचरणत्यागिनां विकाम
वान् मंगलत्वेन त्रयाणा इत्थाकस्त इति यद्यपि कार्याध्यात्मं भोग्यमंगलत्वेऽपि मतायास्तत्समये न
ज्ञानवतः शिष्टाचारत्वमयं तत्स्तु ज्ञानेपि मन्दानतिः। तथापि कश्चिद् दपि आरंभसमये नानुष्ठानं अथवा

त्पर आदर्शदर्शनात्पर पुकारा१

द्यादेरनुपधावित्वनुष्ठानमिति विशेषणं तु कारस्याथशब्द इति तु रामरुद्रो भ्रणिणो मंगलानुष्ठानका
रित्वे कारस्याथशब्दयोः कंठं चाभित्वा विनिर्यातत्वेन कृतको ब्रह्मवायुजनितौ ओंकाराथशब्दौ च कृत्स्नः
तत्कालानुष्ठानविषयत्वेन तौ मांगलिकावित्यर्थः। ननु अथशब्दस्य मंगलरूपत्वे अथशब्दो मंगला
र्थ इति कथं स्यात्। अत्र प्रथमशब्दस्य मंगलरूपत्वे वाच्यमस्ति इति चेन्न। श्रूयमाणाथशब्दस्य
मंगलत्वात् केवलाथशब्दस्य तदर्थत्वात् केवलाथशब्दस्य मंगलत्वेऽपि स्वार्थे मंगलरूपा
र्थकत्वाविरोधात् शब्दशब्दवता प्राप्तिपदेन विघ्नध्वंसकामो मंगलमाचरेदित्यधिकारविधिः। नम
स्कारादितु प्रत्येकपदघटितनानोत्पत्तिविधय इति नानधयवसायादिदोष इति चेन्न अदृष्टस्य
व्रीप्सिया बातद्धिंत्व। मिलितसाधनत्वेन उत्पत्तिविधेरंगीकारात् अत एव मिलितसाधनत्वात् पानो गुणवत्
२ यतिः ननु दयादानदाक्षिण्यादेरनुगतत्वेनानुगतमनतिप्रसक्तं तदनुगतत्वान्वय कथमक
रूपेण तेषामनुगम इति चेन्न। देवतानमस्कृतेषु अयमपि नंतत्प्रयोजकत्वेनानुगमात् तथा दोषो वे
तनोज्ञरूपस्य शब्दप्रयोगविषयत्वेनानुगमात् तत्राघ्रचन्दयादिकं तो केवल देव कृतिदामयात् तथाय
गुणवत्तया ज्ञानस्वरूपयोग्यशब्दवस्तु निवृत्तिमित्यर्थः। नव श्लोके स्तोत्रानि कथं स्यात् इति वाच्यम्
अत्र स्तुतिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् यत्नु दिन्यतेप्रयोगवैदयान्वादिवाप्यजातित्रय स्यात्वापकर्षवो
धानुकूलजात्यवच्छेदकजातिर्वेनानुगतानतिप्रसक्तानां नमस्कारपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। ननु शब्द
स्य नमस्कारत्वजातिर्नम्रमुद्राय चेतिनिर्णव मन्त्रादिना परापरत्वानुपपत्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे नानात्वरूपी १३
त्वावेकवत्सर्वेषणेऽपि नमस्कारव्यवहारप्रयोगतानादरयेनमहः प्रनमस्कारादिनिष्टजातिप्रय

कल्पने मानाभावात् चेति चेन्न नमामीत्यादौ यस्य सर्वस्य एवमानानां नमस्कारत्वजातिर्योगीकारात्
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितश्रोत्रेण तस्याग्रहणमितित्रयवधिपीयकाकाचिकादावि
ति देवते असुद्धयमात्रं नमस्कारपदस्य प्राणुक्तप्रवृत्तिनिमित्ते तएकार्थतेवमुक्तं अन्यथा शब्द
रूपेषु नमस्कारेषु देवदत्तादिज्ञ्यतावच्छेदकजातिव्याप्यानां जातीनां पञ्चमलपञ्चसंख्याका
नामेकरूपेण प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन तत्तद्रूपमादाय विधिकल्पने वाच्ये अनेन विधिकल्प
नाप्रसंगात् अनुगतरूपेण शक्यत्वेदृष्ट्वादिको शब्दबोधस्तावत्प्रसंगाबाधनानादिति
ननु मादाघदेहकवचनविशेषितस्य कायिकादिव्यापारस्य तादृशशास्त्रहान स्व कं च न स्वस्मिन्व्या
प्तिग्रहात् तदनुमाने निराबाधमिति चेन्न। तदज्ञानेऽपि करशिरःसंयोगादिविशेषज्ञानादनुमि
तिदर्शनात् तज्जातिविशेषस्य अनुत्सवत्पादिकयाद्यनिताख्यस्वीकृतवेदप्रमाणसादृशति
इदं शिष्टत्वे व्यवहारप्रयोजकं शिष्टस्य मुख्येवपनुमापकत्वे तो उपवेत्पूर्वदनादोनिःफलेकर्म
णि यस्तित्वारवारणाय शिष्टपदं उद्देश्य फलजनककर्मकर्तृपरमिति बोध्यम्। ननु वेदप्रामाण्य
वेदप्राम स्वीकारो विशेषणं उपजनरूपो वा नाद्यः आप्तधर्मनादिदत्त्वायां अतिशिस्थापत्तेः। तदा वेदप्रा
एप विश माण्यस्वीकारो स्वीकाराभावाता नोत्यः। अनुगतनिर्तिग्रहरूपस्योपजन्यत्वकृतवशात्तन्न वेद
यके तात प्रामाण्यस्वीकारात्परितात्वान्नाधिकरणप्रत्यक्षवैशिष्ट्यमिति वाच्यं शिष्टतानिर्तबोधना
तावान् ६ पन्नेतत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न समानाधिकरणवेदप्रामाण्यात्फलापगमसमयमात्रस्य यावत्तदा
त्मनिवेदप्रामाण्यात्फलगमस्तावकालजन्यबोधितदात्वे तच्च सम्पशिष्टचरूपचातनवयन्तप
थादिघटितत्वेनाननुगम। अननुगतस्य वलक्षणत्वात्। ननु शरीरसहितता दर्शायां शिष्टत्वव्यवहा
राभावात् अतिव्याप्तिः नव शरीरित्वेन विशेषणीयं ईश्वरे तदभावादव्याप्तेरिति चेन्न शरीरस्य

ततादृशायामपि शिष्टत्वेपि विशेषेण तद्दर्शनात् तद्व्यवहारासंभवात् ईश्वरशरीरस्यापद्दोषः
सशरीरत्वेन विशेषणे वानयशरीररहितताद्दशाप्याप्तेः। तस्यां तद्दशायां तस्यानन्य
त्वात्। अत एव शिष्टत्वानंतरं काकादिशरीरावच्छिन्ने तु नातिव्याप्तिः। ननु वेदानुमापकशिष्टा
चारे विगीतत्वं विशेषणमुक्तं। तत्र किंस्वरूपमित्यत्राह। आचारे वेदानिषिद्धत्वमिति। आ
चारो विगीतत्वं विगीते वेदानिषिद्धत्वाभावेत्यर्थः। अलौकिकत्वमपि विशेषणं बोध्यं। कन्
दुकरूपे लघुरूपे हेतुमाह यद्वेति नयोरुक्तज्ञानक्रियमाणोत्तदपतद्दर्शनदोष्यतिवार
इतिवाच्यं तत्रापि तादृशान्यमस्यमोहापरिपीडितत्वात् अत्यन्तानुकूलत्वेन स्वीकारात् अन्य
थायोगिनां बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनताज्ञानाभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। प्रत्यवायास्तावद्
दोषरूपफलकार्यतावात्। एवं चाविगीतपदाभावेन दोषः। यद्वा बलवदनिष्टाननुबंधिष्टसा
धनबलवदनिष्टरूपफलानुपपत्तिवेष्टसाधनत्वविशेषणमुक्तं। तथा योगिनां चारो
पि न्याय्य एव। एवं च तत्र प्रतिवारवारणाय अविगीतत्वविशेषणं बोध्यं। नन्वेवमस्य
तः शिष्टत्वनिपर्यवसितं। तथा च दशाविशेषपरत्वेन शिष्टव्यवहारः स्यादत आह लो
कदृष्टेति। ननु शिष्टाशिष्टव्यवहारोऽनिषिद्धनिषिद्धव्यवहारकर्तृनिर्बंधनत्वेनोक्तः। तथा
[शि·ष्ट]
च बोधोपि दशाविशेषे तथा स्यादत आह यद्वेति दशाविशेषबोधकत्वे तु इदं शिष्ट शिष्टत ५
व्यवहारोपयोगिनानुमानोपयोगीति बोध्यं। रागद्वेषेति समानाधिकरणदुःखसमान का
लीनत्वेन द्वेषध्वंसवत्वं समानाधिकरणरागसमानकालीनत्वेन रागध्वंसवत्वं वा शिष्टत्वमि १४
तिलक्षणद्वये बोध्यं। न च कालेतिव्याप्तिरिति वाच्यं। नित्यानित्यमवायिदेशोत्तरबंधस्या
क्यानोन बेश्वरस्याप्तिरिति वाच्यं। अथ वेदानुमितोलिंगत्वेनोक्तव्यवहारोपयोगित्वेना

नुक्तत्वादिति वाच्यं। ननु अनुमानोपायोगित्वमस्तु व्यवहारोपयोगित्वं स्यादत आह। आधुनिकाना
मपीति। तथा चानुमानोपयोगित्वव्यवहारोपयोगित्वयोरस्तावेव्यर्थत्वविधानमिदमिति भावः।
सर्वज्ञस्येति ननु योगी कुरिते निश्चित्य मंगलमाचरतीत्यत्र को दोष इति योगिनो मंगले न कुरिते ना
शितत्त्वस्य कुः स्वज्ञानाभावस्य दोषस्याभावेन तत्र प्रत्यवायाजनकत्वेनास्य तादभावापत्तेः। न वेदस्य
शिरस्पाशिनोतानयोगिनस्तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च। अत एव योगिनो प्रायश्चित्ताचरणमपि॥
नमामि परमात्मानं दमात्मेत्यपकृतं कृतं। प्रामाण्यमतः शीर्षे वेदप्रामाण्यमनुपपाद्य॥ ॥ तत्र प्रेक्षा
वत्प्रवृत्त्यर्थं स्वीयग्रंथं निःश्रेयसपूर्वकं स्वव्यवहारिकता संगमयन् तस्याभिधेयं दर्शयति॥ अथ कुश
दिति। अत्राथशब्दस्य प्रयोगे मंगलत्वेनेति प्रष्टव्यं प्रमाणेत्यादीति। प्रयोजनमभिधेयं तयोः
संबंधश्चेत्यर्थं वक्तुमाधेयत्रामननं तत् त्रितयज्ञाते यत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्तिप्रयोजकं तद्वक्तं सिद्धार्थं
सिद्धसंबंधं श्रोतुं श्रोताप्रवर्तते। शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजनः। यावत्प्रयोजनेनास्य
संबंधो नाभिधीयते। तावत्तन्मतीक्ष्याक्षवक्तव्याग्रसंगतिरिति तट्टीकाः। अथ पतिकेवित अस्य
ननुपदिश्य आत्माद्यावधारणमात्मावधामवतदामावधारिकिंनः। छिन्नैमात्रं प्रमाकरणं तस्य
प्रमाणत्वं प्रतिपादयत् तथापि बोधकत्वस्वरूपामवप्रमाणत्वं प्रमेयादितत्त्वं च प्रमेयतत्त्वमे
व वा प्रतिपादयत् निःश्रेयसोपयोगि स्यात्। नाप्यत्र प्रमाणादितत्त्वप्रतिपादनेनादृष्टद्वारा
निःश्रेयसमुपपद्यते। किंतु आत्मादिप्रमेयविषयनिदिध्यासनगोचरप्रवृत्तिद्वारा प्रवृत्तौ च ज्ञा
नप्रामाण्यावधारणानुपयोग एव तथा हि न तावत्सार्ववर्तसाधकत्वं प्रत्यक्षप्रवृत्तौ व्याघात
रात्। न च बकुवित्ववादापादस्याधर्मविषयातथात्वाभावप्यात्मावधारयकार्यनिश्चयादुपपद्य
ते। रित्याशयवानाह। अथ किमिति। नन्वयमस्येति अत्रायमस्यपदेशाय व्यतिरेकनिश्चये प्रतिबंधको
तन्निश्चयपदहेतुरिति प्रामाण्यव्याप्तिरत्रित नात्रानुमितो व्याप्तिरित्युपलक्षणं। यद्विषयकत्वे

विनाऽसंभवान्न प्रतिबंधकत्वं निर्वहतीति तद्व्यवच्छेदेन प्रत्यापि प्रतियोगित्वेन व्याप्तिमविषयी
कृत्य प्रतिबंधकत्वानिर्वाहात् तद्विषयेऽत्वेव व्याप्तिविरहस्य देहस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वात्
न हर्शीतापत्तिः। व्याप्तिविरहवत्तायाऽनुमितिप्रतिबंधकत्वेन तन्निश्चयस्तु हेतुरितितत्र व्य
व्यतिरेक पदं ४ भिचारवारणाय तत्र नासा। साध्यव्यतिरेकनिश्चयो व्याप्यग्रहे प्रतिबंधको न तु व्याप्यनिश्च
ये व्याप्यनिश्चयो हेतुरितितत्र व्यभिचारवारणाय पूर्वतानि। साध्याभावे देहोऽपि न व्याप्यनिश्च
ये प्रतिबंधक इत्यनुव्याप्तिविरहवति देहस्य व्याप्तिनिश्चया प्रतिबंधकत्वेऽनुमितावपि प्रति
बंधकत्वं न स्यात् विघटनीय द्वारा तावेन परंपराप्रतिबंधकत्वात् तावतावधिविशेष्यविषयकत्वे
न तत्र साक्षात्प्रतिबंधकत्वात् तथैव दृष्टिनाऽदिति चेत् न परंपरासंभवाय प्रतिबंधकत्वस्यावि
वक्षितत्वात् विशेषदर्शनविरहकालीन ... देहस्यापि प्रतिबंधकत्वात् अत एव व्यतिरेकवृत्तेसा
ध्यस्यापि व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकत्वं तथा च व्याप्तिनिश्चये व्याप्तिसंदेहस्य परंपराप्रतिबंधकत्वा
त्तावतान व्यभिचार इति वदंति। अन्ये तु विशेषदर्शनविरहकालीन ... संदेहोऽपि न प्रतिबंधक
प्रतिबंधकत्वात् ६ विरोधिनिश्चयस्य तथात्वात् तथा च व्याप्तिसंदेहस्तु विशेषदर्शनविरहयुक्त व्याप्तिनिश्चयवि
रहात् अनुमित्याव रूपकत्वात् तात्कं प्रतिबंधकत्वमिति न हर्शीतापत्तिः। न चैवं व्याप्तिनिश्चयेऽपि व्या
प्तिविरहसंदेहस्य वा कस्य प्रतिबंधकत्वस्यावात तन्निश्चये तन्निश्चयत्वस्याहेतुत्वात् व्यभिचार इति वाच्यं
परंपराप्रतिबंधकत्वस्य संशये विवक्षितत्वादिति वदंति निश्चयत्वं च तत्र व्याप्येऽपि ज्ञाति रितिमते नि
श्चयपदोपादानं वस्तुतस्तु ज्ञाने व्याप्यवृत्तित्वनियमात् संशयः व्याप्यवृत्तित्व प्रसंगात् निश्चयत्वेन
ज्ञातिः। तथा च निश्चयपदं ज्ञानमात्रपरं न तु पर्यायनिश्चयात् नपरं संशयनिश्चयत्वस्य व्यर्थत्वात्। व्य

तिरेकपदं चव्रतावद्रूपव्यतिरेकपरं। तेन अव्याप्तिविरहत्वसंशयव्यतिरेकनिश्चययोरनु
मितौ प्रतिबंधकत्वात् व्याप्तितिलक्षणाव्यभिचारिस्वस्य निश्चयस्य गौरवेण हेतुत्वात् व्यभिचारहृत्य
पास्तौ अव्यतिचरितत्व व्यतिरेकस्य तावद्रूपत्वात्। न च साध्यवन्मात्रवृत्तित्वसंशयव्यतिरेकनि
श्चययोरनुमितिप्रतिबंधकत्वात् तन्निश्चयस्याहेतुत्वात् व्यभिचारहृति वाच्यं तादृशानिश्चयस्या
नुमित्यप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यात् तथा हेत्वाभासादर्शी थेवद्व्यते। दृष्टार्थेहि
प्रवृत्तिः प्रामाण्यावधारणं विनापि भवत्युच्यता तथा दृष्टार्थात्रा वैदिकी प्रवृत्तिः प्रामाण्य
संशये तत्प्रवर्तते प्रामाण्यनिश्चयाधीनार्थावधारणादौ ... वतवाक्तिमतां वैदिकानिदिध्यासना
दिगोचरप्रवृत्तिमधिकृत्य वेदैः व्याप्ती प्रवृत्तौ। न लौकिकप्रवृत्तिमित्याशयवानाह प्रामाण्यसंश
येति। एवं तत्र निःकंपत्व रूपं संगस्येत्यत्र वैदिकप्रवृत्तौ गौरस्येत्यर्थो द्रष्टव्यः। प्रामाण्यनिश्चयाधी
न त्वाद्रित्यत्र तन्निश्चयाधीनत्वस्य चयाद्वाच्यत्वादित्यर्थो द्रष्टव्यः। प्रकृत पूर्वपक्षिणा स्व
यं प्रामाण्यनिश्चयस्यैवानंगीकारेणाति: ... प्रवृत्तेर्यथा विधारणस्य तदधीन
त्वानंगीकारात् तदृश्यापि प्रामाण्यावधारणमवेत्य वधारणस्य तोयाम वेदमित्यादि
लौकिकप्रवृत्त्य पेक्षप्रामाण्यावधारणाधीनत्वाव्याघातेन लौकिकविरोधेन च माध्या
मिकमतेनिरस्तत्वमीमांसकमतोऽप्याय तन्नयुक्तं तथापि प्रामाण्यावधारणोपाय बाधकि
द्धो व्याघातादिमात्रेण तन्मतनिराकरणेन मनोरथं प्रामाण्यस्य परतोग्राह्यत्वं च व्यवस्थाप
नेयो तन्मतनिराकरणमवस्तुविषयतीत्याशयेन माध्यमिकपूर्वपक्षमनिरस्यत्वेवमी
मांसकमतमुत्थापयति। न चेतिनिश्चयत्वे विवादांगसंशयबोदृत्वाविप्रतिपत्तिं दर्शयितु

४०॥।

माह तथा हि तन्मीमांसकत्रितयसाधारणीं विप्रतिपत्तिं दर्शयति। ज्ञानप्रामाण्यमिति। अ
त्र मा[illegible]न्यज्ञानत्वादिरूपेण किं विधाभावप्रकृते स्वोक्तं प्रामाण्यं निरूप्यतो तन्नोपपद्यते ना
ति मते किंतु तत्तत्प्रमात्वावान्तरमात्रवृत्तिरजतत्वादिमति रजतत्वाद्यप्रकारकज्ञानत्वादिकं नानैव
प्रामाण्यत्वेनानुगतेन रूपेणोपस्थितं पक्षत्वेनाभिप्रेतमिति। अन्यथा प्रामाण्यमात्रपक्षत्वे स्मृत्या
दः तथापि तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वमित्यादेश्चाप्रिमग्रन्थस्य विरुद्धत्वात् प्रमान्यज्ञाने
त्वादिरूपेण सर्वप्रमासाधारणे प्रामाण्ये मीमांसकैरपि स्वतोग्राह्यत्वानभ्युपगमाद्य मीमां
सकस्य विधिकोटिः तदर्थस्तु तत्र ग्राह्यप्रामाण्याश्रयत्वेनाभिमते ज्ञाने विषये प्रामा
माण्ये स्वस्वाश्रयविषया प्रामाण्यग्राहकयावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यमिति। एवं च तत्र तु ज्ञानग्रा
धिकोऽयमर्थः पर्यवस्यति। ज्ञानग्राहके तत्र ज्ञानपदस्य पक्षत्वाभिमततत्प्रामाण्याश्रयत
त्परत्वात् सामान्येन रूपेण ज्ञानपरत्वे प्रामाण्यमात्र एव साध्यसत्त्वेन बाधस्य दु
र्वारत्वात् न त्वेवं सर्वप्रामाण्यस्य पक्षत्वे यत्प्रामाण्याश्रयस्य ज्ञानस्य नानेकग्राहकसा
मग्री तत्र तदाश्रयग्राहकयावदग्राह्यत्वेनोक्ततो बाधः इति चेन्न। पक्षे ज्ञायत इदमिति व्य
वहारजनकज्ञानग्राहकेन अनेकज्ञानविषयत्वविषयत्वात्। अतः पक्षेन ज्ञानपदावेयर्थ्यं प्रमुक
तत्प्रामाण्ये नपक्षीकृतं तत्र न स्वतस्त्वसिद्धमितिवाच्यं तावतापि मीमांसकाभिमतासिद्धेः। गुरु १६
मते तत्तज्ञानविषयकं ज्ञानं तत्स्वप्रकाशत्वात् तज्ज्ञानविषयकज्ञानमनुमित्यादिकं तत्तज्ज्ञान
जनकसामग्रीचक्षुरादिघटिता लिङ्गादिघटिता चक्षुरादिमिश्रमते तत्ज्ञानविषयकज्ञानम

प्रत्यक्ष २ अनुमित्यादि २

नुव्यवसायोऽनुमित्यादिकं तत्तज्ज्ञानजनकसामग्री मन इन्द्रियादिघटिता लिङ्गादिघटिता सा च ज्ञाते
तत्तद्विषयकं ज्ञानं ज्ञातता लिङ्गादिजन्यं तज्ज्ञानकसामग्री ज्ञाततात्वादिघटिता तद्रूपेणानुगते
नत्रितयमतस्थग्रहः। अत्र वदन्ति पक्षतावच्छेदकप्रामाण्याश्रयदोषवत्त्वात् अप्रामाण्यग्राहका
कपितिसामग्री तत्र बाधवारणाय पक्षे अप्रामाण्यग्राहकेत्ति एवमपि अप्रमाविशेष्यकाप्रा
माण्यप्रकारकज्ञानस्य प्रामाण्यपक्षे तर्हि तत्र साध्यसत्त्वमेव वक्ष्यमाणत्वात् तस्याप्रामाण्यवत्प्रामाण्यप्रका अनुव्यवसाय
रकज्ञानस्य स्वप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या वयवग्रहणात् अत एव तत्पदे अप्रामाण्य यद्यपि अप्रामाण्यग्रा
हकसामग्र्येव गृह्यते तथापि तत्सामग्री तदाश्रयज्ञानमेव न प्रामाण्यं ग्राह्यतीति निर्वतित्वतदुपादाना
त्तत्र साध्यसत्त्वेन परीक्षा तद्प्रामाण्यग्राहकत्वं तत्र प्रामाण्यग्राहकत्वस्याऽर्थस्य पदे निर्वतित्वात् तत्पदस्य
व्यपदामप्रामाण्ये साध्यं निरूप्यते तदा तदाश्रयज्ञानपरत्वपर्यवसानात् तावत्पदं विनापि विधिकोटिः परस्य
पक्षेऽपि विप्रमानीतिसिद्धसाधनवारणाय यावत्पदोपादानं ज्ञानग्राहकसामग्री वा ग्राह्यत्व विवक्षितायां तन्न
ज्ञानप्रकारीभूतधर्मप्रकारकतया तत्प्रकारविशेष्यीभूतधर्मिविशेष्यकतया च तज्ज्ञानं ग्राह्यतीति तेन
ज्ञानमस्तीत्यादौ रजतादिविषयताग्राहकप्रामाण्यस्याग्रहेऽपि न दोषः पर मते तु तत्सी मतानुव्यवसायादेः ज्ञा
नमस्तीत्यादौ ज्ञाने विशेष्यत्वेनैव
मयी नथैव तत्र तथात्वेन व्यवसायस्य तत्सन्नातां इदं रजतत्वेन जानामीत्यादौ ज्ञाने विशेष्यत्वेनैव
दं पदार्थस्य प्रकारत्वेन च रजतत्वादेर्नानातप्रकारत्वस्यैव वक्तव्यतया अर्थत्वात् तथापि गुरोः तत्त्रिविधे
जतत्वेन जानामीत्याकारानुव्यवसायादि ज्ञानजनकसामग्री प्रकारकं अत्र त्रिमते पर्यवसिता
हत्तविषयसामग्री ग्राह्यज्ञाने प्रामाण्यं ग्राहयति। ननु गुरोः त्रिनिविशेष्यघटप्रकारकं ज्ञानमित्यादिवि ग्राह्यस्यापि
षयादिरूपापि ज्ञानग्राहकापि सामग्री विवक्षितरूपेण तत्त्वं नित्यं तस्यैव प्रामाण्यमिति वेत्तन्न। तस्यापि
परेण प्रामाण्यग्राहकत्वस्वीकारात्। अनुव्यवसायस्य तज्जन्यज्ञानस्यापि ज्ञानविषयतया धर्मधर्मिणोः
× ध्यान ग्राहकपदस्य ज्ञानग्रहणे तत्प्रयोग्यत्व पर त्वेनाप्रिमसामग्रीपदं विनाबाधः स्यात् तादृशस्य मनःसंयोगादेः तत्वस्य प्रामाण्य
× ग्राहकत्वात् अतः तत्सामग्रीपादानी २

शिष्ट्यावगाहित्वात् अन्यथा पुरोवर्त्तिनि तज्ज्ञानविशेष्यत्व घटत्वे च तत्तज्ज्ञानप्रकारत्वस्य तेनग्र
हणोपीनवात् तयोस्तद्धितिशरीरत्वात् तत्तज्ज्ञानप्रकारीभूतधर्मविशिष्टानुयोगिभावेन तत्
ज्ञानविषयत्वमवच्छिन्नं तज्ज्ञानविशेष्यत्वं तज्ज्ञानविशेष्यनिष्ठविशिष्टप्रतियोगित्वावे
न विषयत्वात् तव तत्तज्ज्ञानप्रकारत्वं चान्ययोस्तयोरनाकलनात् अत्र तदप्रामाण्यग्राह
कत्वेन तदेवाभिमतं यत्प्रदीभूतप्रामाण्याश्रये रजतादिज्ञाने रजतत्वाभाववति रजत
त्वप्रकारकमिदमित्यादिव्यवहारजनकं ग्रहं जनयति ते न गुरुमते तदभाववति तत्प्रका
रकज्ञानत्वस्याप्रसिद्धावपि न दोष इति तत्त्वं पुनः तेन रूपं ज्ञानग्राहकसामग्र्या विवक्षित
के पुरोवर्त्ति विशेष्यक रजतत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमिति ज्ञानस्वरूपसामग्र्यास्तत्र प्रामाण्य उक्तग्राह
ग्राहकत्वात् रजतत्वविशिष्टानुयोगिकत्वस्य तत्राग्रहणात् न वा प्लेवं सामग्रीतः रजतत्ववि कपामा
शिष्टानुयोगित्वमपि पुरोवर्त्तिनि ग्राह्यतीति भावः तत्र तस्या असामर्थ्यात् सामर्थ्ये वा नयो ८
सिद्धसाधनात् तादृशसामग्र्या उक्तजयवादिमते प्रामाण्यग्राहकत्वाव्यभिचारात् व्यभि
चारे वा तथैव प्रामाण्यापत्तेः तत्र बोधानुधावनात् अप्रामाण्यग्राहकेत्वस्यापि वैयर्थ्या
त्। वस्तुतस्तु तादृशग्राहकादिशो मन्या तत्र प्रामाण्यग्रहे स्वीकारे प्रामाण्यसंशयात्मा
वप्रसंगात् किंच यथाश्रुतेन नोपपत्तौ एतादृशगुरुकल्पनाया अयुक्तत्वात् तथाहि
उक्तजयवादिमते न तत्र प्रामाण्यग्राहिकायाः सामग्र्याः तद्ग्रहे उक्तजयवादिसिद्धप्रामा १७
ण्यग्राहकत्वमित्यभिमतं तेन ज्ञानज्ञाने प्रमेत्यत्र धर्मविषयीभूतज्ञाने प्रामाण्य
४ तद्भिन्ना यावती सामग्री तज्ज्ञानग्राहिका सामग्री तज्जन्यग्रहविषयत्वमित्यर्थः यद्यपि ज्ञानग्राहकसामग्रीर

ग्रहेपि न दोषः अत एव न तत्पदवैयर्थ्यं तदा दानेनक दोषानुधावनात् ज्ञानमस्ति घटज्ञानमस्तीत्या
दिशाब्दज्ञानसामग्री वोक्तजयवादिमते न तत्प्रामाण्यग्राहिका अतो न तज्जन्यग्रहविषयत्वोप्रामा
ण्यस्य पक्षे बाधः तादृशी वा सामग्रीया उक्तजयवादिसिद्धप्रामाण्यग्राहिका मीमांसकादिमते
नुव्यवसायादिसामग्र्यां वै तेन न्यायमते सिद्धसाधनं अनुव्यवसायादिसामग्र्या न्यायमते प्रामा
ण्यस्याग्राह्यत्वात् यावत्पदं प्रामाण्यग्राहकानुमानादिसामग्र्या प्रामाण्यग्रहत्वासिद्धसाधनव्या
तय वारणाय। नव्यगुरुमते अप्रामाण्यग्राहकेति व्यर्थं अप्रामाण्यविषयकानुमित्यादिनापि स्वप्रामाण्यग्रहादिति वाच्यं।
ज्ञानग्राहकेत्यत्र ज्ञानपदं स्वपदं चाति मत तत्र तत्प्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानपरत्वात् सामान्यरूपेण ज्ञानसामान्यपरत्वे
प्रामाण्यमात्र एव साध्यसंदेहस्य दुर्वारत्वात् निश्चितघटादिज्ञानग्राहकसामग्र्या घटज्ञानप्रामाण्यग्रहणे तत्तथा
त्वप्रामाण्याश्रयज्ञाने प्रामाण्यव्यवहारजनकज्ञानजनकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहे बाधः स्यात् अत्र हारण
यत्तदर्थकत्वात् न च तदप्रामाण्यग्राहकघटज्ञानग्राहिकायावती सामग्री तज्जन्यग्रहस्य प्रसिद्धसाध्यप्रसि
द्धिः न हि तादृशीयावती ज्ञानग्राहिका सामग्री तज्जन्यो ग्रहः प्रसिद्ध इति वाच्यं तादृशी तत्तज्ज्ञानग्राहिकायायासा
मग्री तज्जन्यग्रहविषयत्वाश्रयत्वस्य साध्यत्वात् न याश्रयपदं व्यर्थमिति न तेन व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिकान्ताभावान्तानव्यतिरेकसाधने प्रामाण्यस्यानुमितिविषयतापक्षे उक्त व्यतिरेकसाधने बाधः स्यात् अत्र हार
णाय आश्रयत्वोपादानात् तादृशाश्रयत्वान्ताभावो हि न व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकः अजनिका कार्य
विनष्टसत्ताः संयोगादिकमादाय बाधः स्यादत उक्तं सामग्रीति न नुग्राहकत्वं ग्रहजनकत्वं तच्च स्वरूपनियतपूर्ववर्त्तित्वं
तथा च नोक्तरूप बाध इति चेत् न स्वरूपयोग्यतारूपजनकत्वाभिप्रायेणोक्तत्वात् न च स्वरूपयोग्यत्वमपि यत्पूर्ववर्त्ति
जातीयत्वं तथा च सामग्रीशब्दार्थजातीयशब्दार्थद्वयमपि व्यर्थमिति वाच्यं अनेन रूपेणोद्देश्यत्वे न वैयर्थ्यान्ता
वात् न च तदप्रामाण्याविषयकज्ञानविषयकयावज्ज्ञानविषयकत्वमित्यस्यैव साध्यत्वेऽधिकं व्यर्थमिति वा
च्यं तेषां साध्यं न स्यात् यथार्थविशेषणविशेष्यभावापन्नसाध्यमध्ये न प्रवेशात् यत्तु पक्षीभूतत्वत्प्रा
माण्यस्य ज्ञानमस्तीत्यादिशब्दादिसामग्रीजन्यज्ञानाविषयत्वात् बाधः स्यात् न वारणाय विषयतावच्छेदकरू

पिलविषयेऽप्रमात्वेयातद्विषयकज्ञानत्वादिकापत्त्यावच्छिन्नविवक्षितेतिनतु घटज्ञानमस्तीतिप्रत्यक्षादि
जन्यज्ञानेन प्रामाण्याविषयीकरणान्न बाधतादवस्थ्यात् विधिकोटिप्रसिद्धिस्तत्र ज्ञानेऽनि॰ षेधकोटिप्रसिद्धिः
प्रामाण्ये यत्तु ज्ञानत्वे विधिकोटिप्रसिद्धिरिति तन्न ज्ञाताज्ञातकोटिभ्यादिना प्रामाण्यविशेषणत्वेनोपस्थितज्ञानेय
दाप्रामाण्यैऽप्रत्येन तदाज्ञानत्वस्यासावात्तत्रोक्तरूपसाध्यबाधतास्थन्ये तु प्रामाण्यमात्रे पक्षः। ननु तत्र पक्ष
तावः। उक्तरूपसकलसामग्रीप्रसज्जातीयत्वेन विधिकोटिः। तच्च सकलताद्रशसामग्रीप्रसज्जातीयधर्मविशि
साध्य) ष्टत्वं विवक्षितं पक्षेतत्सिद्धौ तदवच्छेदकोऽधर्मः प्रामाण्येऽत्यम्वताद्रशीभूयसिध्यतीति तत एव स्वतस्त्वसिद्धि
रिति प्राहुः। तच्चिन्त्यते। ताद्रशायोगिज्ञानविषयत्वं तामात्राद्यसिद्धसाधनतात्तु तत्त्वरूपसाध्ये यद्यपि परमते
यंथक्तानालिंगीतानंतथापि स्वतःप्रामाण्यज्ञाने नियमेन विषयीभूतत्वं लिंगं दृष्टांतश्च तत्प्रश्यो ज्ञानमि
तिदिक्। तत्ज्ञानविषयेतितत्रैव … न तत्प्रामाण्यप्रश्च यज्ञाने तद्विषयकं … तं ज्ञानं त
द्विषयकत्वपर्थः। ननु सर्वेषां नैगुण्यतुल्यादिग्राह्यज्ञानानुव्यवसायः तज्ज्ञानविषयकत्वतज्ज्ञानत्वंत्यवा
न तथा मुरारिनये ताद्रशज्ञानं प्रामाण्ये नोक्तरूपे स्वतस्त्वं ज्ञानसत्तस्यापि पक्षत्वे ऽशतो बाधः इति ये त्वेतत्
ज्ञानविषयकज्ञानत्वत्त्वं ज्ञानत्वसिद्धत्वे न विशेषणीयत्वात् यदि व्यवसाये ज्ञानत्वनिर्विकल्पकं विना तन्न किंच॰
ये ज्ञानत्वगत प्रामाण्यप्राहकः सविकल्पकरूपोऽनुव्यवसायो नोत्पद्यते तदा सविकल्पकत्वेनापि तद्विशे
षणीयं। अत्र केवलमात्रं साध्यं मीमांसकानिमतं। न तु नियमः। नियामकनहिता ताद्रशज्ञाने नेवस्वतस्त्वे
रूपे ताद्रशज्ञाने तत्स्वत एव स्वत्वेन रूपे साध्ये बाध एवं मीमांसकेनापि नियामकानभिमतानुमित्या
प्रामाण्यस्य स्वीकारात् घटज्ञानप्रामाण्यपक्षकत्वज्ञानादिना ताद्रशेनापि अग्रहात्। अत्र वदंति ईश्वरज्ञाना
दिना सिद्धसाधनं न दोषः तन्निराकरणं तु प्रायेण वपरेणैताद्रशसाध्यकरणान्न यथा ईश्वरज्ञाने सिद्ध
साधनवारणाय तदा दायाद्रीत्वं वारणाय तत्तज्ज्ञानविषयकत्वसमानाधिकरणज्ञानाजन्यसमानाधिकरण
ज्ञानग्राह्यमिति साध्यं। तच्चिन्त्यते। वक्ष्यमाणादिना … लक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानेनोक्तरूपवतां न्यायमत १८

ईश्वरनिष्ठज्ञानादेरु

ते सिद्धसाधनात् व्यतिरेकसाधने बाधश्च। यदपि तत्तत्तत्तज्ज्ञानविषयकसमानाधिकरणज्ञा
नाजन्यतन्मात्रज्ञानग्राह्यमिति विधिकोट्यर्थः। तदपि चिंत्यं। अनुव्यवसायादस्तन्मात्रज्ञानत्वाप्रसिद्धेः।
ज्ञानत्वादेरपि तद्विषयत्वात्। किंच उदयनमते पदार्थातिरूपज्ञानतायाः प्रामाण्यानुमितौ विषयत्वा
त्। सर्वमते घटादेरपि सामान्यात्। वक्ष्यमाणतत्तज्ज्ञानविषयकसमानाधिकरणज्ञानाजन्यसमानाधिक
रणज्ञानप्रकारकमितिसाध्यं तेन तत्सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनं। तत्र प्रामाण्यस्य प्रका
रकत्वात्। प्रामाण्यस्याप्रकारकत्वात्। परमते प्रामाण्यस्यानुव्यवसायादौ प्रकारः कुत्र मन्यथाने
यायिकेनस्वपक्षस्यानुपपत्तिर्बाधिकत्वेनोक्ताऽव्याप्त्या प्रामाण्याप्रकारकज्ञानेन प्रामाण्यसंशयस्यानिव
र्तयितुमशक्यत्वात्। ननु एवं प्रमात्वादित्यादिपरवाक्यादिना अर्थे प्रमात्वाज्ञानस्य तदानीं घटादिप्रत्य
क्षाधिकरणत्वादित्यनुमानादिना वा यस्य स्वज्ञानस्य प्रामाण्यस्यज्ञाने स्वप्रज्ञायते। तत्र मीमांसकेन
येन ज्ञानेनेव सिद्धसाधनवैयर्थ्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनंगीकारात्। ताद्रशाप्रत्यक्षानुमानादिबोध्य
प्रमाव्यक्तिविशेषतोऽवस्थानि व्याप्यादिज्ञत्वतत्को वस्तुकरणत्वेनेन तदीयताद्रशाबोधे जनक
वस्यानंगीकारादिति चेतन्न। उदेतद्ज्ञानपदस्य तज्ज्ञानातिरिक्तज्ञानमात्रत्वात् अतथात्वे तस्यैव वाज्ञान
प्रामाण्यस्य पक्षत्वेनातिमतत्वात्। मुरारिमिश्रादिमते सर्वज्ञानप्रामाण्यस्यो वस्तपक्षत्वे घटज्ञानवात्
सर्वपक्षत्वे … बाधप्रसंगेन पक्षतं कोवस्यावच्छेदकत्वादिति। तच्चिन्त्यते। पक्षतावच्छेदकैकोऽनीवा
तः सिद्धसाधनं नावात तत्कलीमापि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनानावात् उद्दे
शोषण्यस्य वा पर्थ्यात्। ज्ञायमानज्ञानप्रामाण्यं पक्षत्वे न बोध्यं। नन्वेवमप्रामाण्यस्य विशिष्टज्ञानत्वा
मीमांस दंशपरनये सामान्यलक्षणाघटनंगीकारस्य कम्पतेस्यात ताद्रशसाध्यवत्वात्। उक्तरूपस्य न स्वतस्त्वा
क? पत्तिरिति चेतन्न। तत्तद्विषयत्वे तत्र विशेषज्ञानस्य विशेषणीयत्वात्। मीमांसकमते विधिकोटिप्रसि
धिस्तु तत्ज्ञानेनिरूपितत्वे विशिष्यापादौ तत्ज्ञानएव वा निषेधकोटिप्रसिद्धिस्तु प्रामाण्यादौ नैयायि

कनये विधिकोटिमुपपादयति। परन्तः पन्द इति। मीमांसकनये विधिकोटिमुपपादयति। स्वतस्त्वं इति। गु
रुमिश्रमतयोरेव विधिकोटिमादाय। स्वाश्रयग्राहकेति। रत्नाकरमतेपि यद्यप्येतन्न संगच्छते तथापि
मते स्वप्रकाशतया स्वाश्रयस्यैव स्वाश्रयग्राहकत्वेनोपादाने गौरवात्। स्वाश्रयविषयत्वस्यैव लाघवा
[illegible] तन्मतेनात्रोपात्तौ। अत्रैव दर्शितौ। अत्रापि स्वाश्रयग्राहकेत्यत्र प्रामाण्यग्राहकेन
प्रकारीभूतधर्मप्रकारकत्वोल्लिखितत्वेन विशेष्यीभूतधर्मिविशेष्यकत्वोल्लिखितत्वं विवक्षितं तेन
अतथाभूतेन घटज्ञानमित्यादिशब्दजन्येन तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वेन स्वाश्रयग्राहकेण प्रामाण्य
ग्रहेपि न बाधकम्। इति। तद्भिन्नत्वं पुरोवर्तिविशेष्यकं घटत्वप्रकारकं ज्ञानं इत्यादिज्ञानेन प्रामा
ण्यग्रहे तु बाधमनुधारात् घटत्वादिमद्विशेष्यविषयत्वेन स्वाश्रयस्य ग्राहकत्वविवक्षायां सिद्धसाधना
त् अत एव ज्ञानप्रामाण्यं स्वाश्रयग्राहकताव्यापकीभूतस्वधर्मिकग्रहणकर्तृताकमिति वा स्वग्राहकत्वव्याप्य स्वा
श्रयग्राहकताकमिति वा स्वाश्रयग्राहकताव्यापकीभूतकर्तृताकग्रहणकार्ये निर्वृत्ते निरस्तं पुरोवर्तिविशेष्यकं
घटत्वप्रकारकमित्यादिना प्रामाण्यग्राहके बाधकत्वदपि स्वकार्ये वा कार्यार्थीभूतस्वाश्रयग्राहककर्तृक
एवा ६ ग्रहणकर्मत्वस्य विशेषणस्य प्रयोगे व्यवच्छेदो निर्दिष्टः। तथा च तस्यापि विशेषणस्य गतवैयर्थ्यत्वेनानां सर्वे
षु प्रामाण्येषु यीतद्विशेषणयोगमात्रानस्वतस्त्वाप्रसिद्धप्रसंग इति न दर्पिनं सर्वेषु प्रामाण्येषु स्वाश्रय
ग्राहकग्राह्यत्वस्य लाभे पि स्वतस्त्वानाधानं परतस्त्वेपि तद्ग्रहणं सप्तनवान्ते वस्तुतस्तु उभयवादिसिद्धतत्प्रा
माण्यविषयकनिश्चयाधिकविशेषणं बाधांग्राहकपदस्य हपदस्य वकार्यार्थत्वार्थं यावत् ज्ञानप्रामा
ण्यं उभयवादिसिद्धतत्प्रामाण्यविषयकनिश्चयावस्वाश्रयविषयकज्ञानविषय इति परस्य विधि
कोट्यर्थः। यद्वा एवकारो विरोधिव्यवच्छेदार्थः तथा बोध्यः अधिकारोपायं तथा च उभयवादिसिद्धत
प्रामाण्यग्राहकनिष्ठतज्ज्ञानग्राहकजन्यग्रहविषयताप्रतियोगिकविरोधित्वावच्छिन्नविरोधिरहित १९

मिति विधिकोट्यर्थो विवक्षितः। पक्षादिव्याख्यानं प्रथमविप्रतिपत्तिव्याख्यानवदूह्यं विधिकोटिप्रसिद्धिः
स्वाश्रयज्ञाने निषेधकोटिप्रसिद्धिः प्रामाण्यादौ गुणेन मम साधकत्वात्। विप्रतिपत्तिमात्रस्य स्वाश्रयग
ग्रहत्वत एवेति। अत्र प्रामाण्यं स्वाश्रयकर्तृकग्रहकर्मवृत्तिधर्मवत्वं एवाद्यर्थः इत्ययनेन सर्वप्रामाण्येषु
स्वाश्रयग्राह्यत्वलाभे एवेवात्रैतत्कारेणुणकस्य पक्षत्वे ज्ञानस्य प्रामाण्ये पुष्पदस्य [illegible] प्रामाण्यपरत्व
ज्ञापनार्थान्निश्चयसाध्यविवादिसाध्य इतिवदेतिन। तद्भिन्नत्वं घटत्ववति घटत्वप्रकारकमित्यादिरूपप्रामाण्यप्रत्यय स्व
रज्ञानविषयत्वेन न्यायनये सिद्धसाधनात् तं नु वस्तुतस्तु पूर्वकोपाख्यया वृत्त्यावि विवक्षितः तेन याव न स्वा
श्रयविषयत्वं विधिकोट्यर्थः। अत्रैतद्यदिनिर्दिष्टं न निर्णायाय यथाश्रुतान्वितप्रायेण बाधाः यद्युक्त्वा पदप्रामा
ण्यमात्रपरत्वं तथा च प्रामाण्यविषयकानुमित्याद्यं किंचित्प्रामाण्याश्रयेण प्रामाण्यस्य विषयीकरणात् न्या
यनये सिद्धसाधनं स्यात् तद्वारणायैवकारोपादानं तथाच ज्ञानप्रामाण्ये प्रामाण्यग्राहकतायां स्वाश्रयतीय
मिति परस्य तात्पर्यार्थ इति केचित्। अत्र गुणेन घटोयमित्यादिज्ञानेन स्वनिष्ठप्रामाण्यं गृह्यत इति परि
शेषकरणात् स्वाश्रयपदस्य घटोयमित्यादिज्ञानपरत्वे न तज्ज्ञानप्रामाण्यानुमितिपरत्वाभावात् अन्य
स्वप्रकाशे गतः ३ था तत्प्रयोगात्। किंच स्वपदस्य स्वत्वविधिसहितेत्यादिग्रंथविरोधश्च नु। केचित्तु प्रतिपुरुषं घटको
नि के घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं प्रामाण्यं तेन न्यायनये नैश्वरज्ञानेन सिद्धसाधनमतो नैवका
रः साध्यप्रविष्टः। तत्कृतः तद्भिन्नत्वं घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वस्य घटज्ञानमात्रेऽनुगतस्य वक्ष्यमाणत्वा
त्। यच्चितिः। यद्यप्येवकारेणायावदर्थस्य विवक्षितत्वात् तस्याभावात् नावः सिद्धसाधनं तथापि यथाश्रु
तानिप्रायेणैवमुक्तम्। केचित्तु प्रतिपुरुषं घटादिज्ञानानां घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादीनां भेदेन तत्
तत्प्रमात्वानाः सिद्धसाधनमिति यथाश्रुतानवद्यत्वीयं इति प्राहुः। प्रामाण्यमात्रेतिपत्रपरत्वावच्छेदक

नातत्रैवांशतः सिद्धसाधनं दोषइतिभावः॥ ननु पक्षतावच्छेदकेऽपि यत्र क्वचिदाश्रये वह्निर्निश्चितः ध
विशेषदिश्यस्तत्रांशतः सिद्धसाधनं कथं दोषः तज्ज्ञानस्यानावानां अप्रदोषत्वेव वह्निमत्तया निश्चि
त्याधिकरणे कथं नानुमितिरिति चेन्न। वह्निमत्तया निश्चितेदृशधिकरणे यत्किंचित्प्रकारकानुमिते
रुत्पत्तिसंभवनात् तस्मात् अंशतः सिद्धसाधनं तत्र दोष इत्युच्यते। अनित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र वाक्प्रकारकानुमि
मितेरुत्पत्तिबंधात् अंशतः सिद्धसाधनं दोष इति विज्ञानानामतविशेषेण दोष इति। यद्यपि घटो
नित्याकाशे न ज्ञानस्य गुरुतया तथापि प्रत्येकं तिघट वा वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानप्रामाण्यनित्यत्वः।
एतत् ज्ञानत्वाच्छेकेऽपि अत्र मात्रपदं स्वरूपपरं अन्यस्य पूर्ववद्बोध्यं पदस्तेषां दोबोध्यः। स्व
ति यद्यपि विशेषणज्ञानं ननु तमते हेतुः तथापि तन्मते विशिष्टज्ञाने विषयविशेषणतावच्छेद
कप्रकारकज्ञानं प्रयोजकमित्यपि प्रायेण ननु एवं उक्तप्रमितता ज्ञानतावदतत्र आह अन्यथे
ति। तथा च प्रमितता वद प्रमितता या अप्रवृत्ति प्रामाण्यस्याप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्व
नेऽरूपनेयमिति बोध्यं। ननु यं ज्ञानतां ज्ञानज्ञान ज्ञाततायादिस्तत्र बाधकं विना तत्र कटबाध
नोपनीतमुक्तरूपप्रामाण्यमनुतो इत्यदोष इति चेत्तावदपामाण्यप्रामाण्यपि क्षायाः
तत्स्य गुरुत्वेन प्रवृत्त्यप्रयोजकत्वात् इत्यपि प्रायात्। ननु प्रकारकत्वं वैशिष्ट्यप्रतियोगितया
ज्ञानविषयत्वं तथा च तद्वति तत्प्रकारकज्ञाने वैशिष्ट्यांशे गतप्रकारकत्वप्रवेशेन ज्ञानतावच्छ
धिकत्वप्रवेशात्। बहुव्रीहिप्रवेशेन तत्प्रत्यप्रकारपदबोध्यतामानाधिकरण्यपर्यव 20
वेशात् तत्प्रकारकेवेतरज्ञाने वेति कर्मधारयबोध्यतामानाधिकरण्यपर्याप्याधिकस्य प्रवेशा
द्गुरुशरीरमिति मन्वानं आह। तद्वति तत्प्रकारकं चेति ज्ञानत्वं चेति। ननु गुरुमते तमवा

वाऽधिकस्य २

डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्
BHAU DAJI
MEMORIAL

यद्रूपावच्छिन्नस्यात् इंद्रियचाक्षुषं प्रत्यक्षणे तत्र दोषस्तितद्घटितप्रामाण्यं स्वप्रकाशे न तन्मते
गृह्णते निरोत् समवायांघटितस्ताकांइधर्मविशिष्टतावत्समवाया घटितस्यतन्मते विशिष्टप
दार्थस्यानंतत्प्रत्यक्षत्वात् तद्वतीत्यस्यतद्विशेष्यकत्वमर्थकत्वात् तद्विषयकत्वमा
त्रं अत्यर्थः। स्यादृत्यातिस्वीकर्तजडमना गतिः स्यात्। नियायिकसाधारण्यमपि तस्यातान
मताधारण्यात्। तथापि गुरुमते प्रामाण्यायेन तद्विषयकत्वमात्रस्यैवापयोगित्वे विशेष्य
वगाहित्वं लक्षणे व्यर्थमिति चेन्न। तद्वमितरे थं विशेष्यं च घटितप्रामाण्यस्योक्तत्वान्नानु
मितिविषयस्य काव्यामिदं प्रामाण्यं तावतिव्याप्तिं चेदमत आह तन्निश्चयादेवेति। प्रवृत्युप
योगिप्रामाण्यस्य विवार्यत्वान्नोक्तदोषावकाश इति बोध्यं। ननु प्रवृत्त्युपयोगितर्हि विशेष्यावृत्ति
त्वादिकमपि देशाय विधेय न तदाया वतीत्यत आह। यथा हेति। नात्यविशेष्यावृत्तीत्यादिकं
पनिलयः। ननु गुरुमते तत्कारणाऽक्रप्रामाण्यस्य चेन्नत्रमतसाधारण्यात् कथं तत्स्य ज्ञा
नेनि प्रकृतं किमिति चेत्। तत् ऽक्रप्रामाण्यस्य ज्ञानद्वयादृत्तिवादे
षणतद्वतीत्यार ज्ञानयुक्तिनिष्ठ्यामानर तद्विशेष्यकत्वरप्रकारत्वोज्ञावाज्ञानापेक्षदोषः
त्रोकरूप स्वतस्त्वं व्याप्यादयति वक्ष्यति। अनुमित्सेति तत्रमते छिद्रयोद्वटज्ञाततात्वान ज्ञान्या ज्ञान
ताचादिलिंगेन ज्ञानेऽनुमीयमाने ज्ञानत्वसामानधर्मवत् ज्ञानत्वस्य यस्य ज्ञानात्प्रा
माण्यप्रामाण्योपस्थितो अनुमितिपूर्वं ज्ञाननाथ्य तांधिया सोऽग्रकिमित्यादिन्याया
द्वा अप्रामाण्यं विसृत्य प्रामाण्यं गृह्णते। यद्वा ज्ञानं चेन्निविक्षुपेत प्रकारविशेष्यलिंगिनिर्मया
अनुमीयमाने विषयविशेषाकृते ज्ञानमवगाहमानानुमितिस्वविषयधर्मधर्मिद्वयविशेष्यम

ध्यवगाहते। यथाश्रुतानुसारेणैतदनुव्यवसायः। तथा अनुमितिरपि तत्प्रामाण्यग्राहिकैव पर्यवस्यतीति नये
वमनुमिते व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविषयत्वेन विषयकत्वेतिप्रसंगः। अन्यत्र तथात्वेऽप्यत्र विषयनि
रूपज्ञानरूपानुमित्या तवमद्भिन्नातथात्वादित्यस्य तदतिमतदेवादित्यवधेयं। ननु विशेषितधर्मि
व वैश्यनुव्यवसायेन कथं गृह्यते बहिर्विषयस्य तस्य ग्रहे मतदोषा मध्यादित्यत आदौ विषये
ति विषयनिरूपणं विषया पक्षितामव प्रत्यक्षाविषयं ज्ञानविशिष्टं ज्ञातमतो घटमानं तन्नानुव्यवसा
यग्राह्यः। तन्नानुव्यवसायेन विषयी क्रियमाणे न विषयः। अनुव्यवसायरूपज्ञानविषयः। ननु
ज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वात् कथं धर्मधर्मिमात्रमनुव्यवसायो विषयः तदुभयविशिष्टमात्रं तत्र अ
नुव्यवसायरूपेति बाह्यस्य चाविशेषेऽपि धर्मधर्मिणोर्व्यवसायरूपप्रत्यासत्त्यानुव्यवसायविषय-
त्वात्। न त्वत्र तदुभयविशिष्टमित्यत्र न बीजमिति भावः। इदं तु मुरारिमिश्रमत एवावसेयं। न त्वद
मते गुरुमते वा तयोर्मते ज्ञानप्रत्यक्षत्वाविशिष्टग्रहणात्। अन्ये तु नव्यमुरारिमतद्वये प्रत्यक्षत्रिप
दमुपनायकप्रमितः। कुतः संबंधितेति। स्वज्ञानसंबंधिनि रजतेऽरजतत्वस्येव संबंधितावच्छेदकत्वा
दिति भावः। नच बाधकावतारानंतरं जायमानज्ञाने ज्ञाने व्यभिचारः बाधकानवतारकालीनसंबंधिरूप
दार्थनिरूपणस्य विशेषणत्वेन बोध्यत्वात्। ननु पर्विषयकं ज्ञानमसत्ख्यात्यादिज्ञानज्ञाने व्यभिचार इ
ति चेत्तन्न गुरुमुरारिमते असत्ख्यातिरनाश्रितनिरूपणात्पदस्य प्रत्यक्षनिरूपणपरत्वात्। अन्ये तु 21
न गुरुमते इदं किं तु नव्यमुरारिमिश्रमते। तथा च संबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन स्वं

अप्रमाविषयमतेष्वेव गृह्यतइत्यपक्ष १

संबंधिकपदार्थनिरूपणस्य विशेषणत्वान्न तोरूपज्ञाने व्यभिचार इत्याहुः। अन्यथेति अन्यथा व्यवसा
यस्य प्रत्येकं निरूपणनयसंबंधविषयकत्वानुरोधे स्वस्यानुव्यवसायस्यानुतरेषु हेत्वन्त्यर्थः। क्वचिद्वि
रजतमिति पाठः। रजतत्वप्रकारकत्वेन तेन प्रकारेण विषयतः सर्वे अनुव्यवसाया व्यवसायस्य तद्वतितत्प्रकारकत्वाव
गाहिनोऽतएव तत्र प्रमानुव्यवसायस्यापि तथात्वात् अप्रमाविषयमतेष्वेव गृह्यतइत्यर्थः। ननु गुरुमते
अप्रमाज्ञानं तद्वद्विशेष्यकत्वप्रमात्वं ज्ञानमपि ज्ञानं तद्वत्त्वे तथात्वं ज्ञानयत्र रूपं एकदाप्यादिति चेन्न इदमु
रारिमिश्रमतेनास्याभिधानात्। यद्वा गुरुमते इदं न रजतमिति द्विज्ञानद्वयं स्वरूपतो विषयतो
ज्ञातत्वे इदं त्वस्वरूपं स्वप्रकाशं तत्र स्मरणं हि स्वनिष्ठं रजतत्वप्रकारकत्वं परिछिनत्ति इदमित्यनु
भवस्तु रजतत्वाद्यग्राहकत्वात् पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वं परिछिनत्ति। अतस्तन्नगुरुमते प्रमाविषयमि
त्येवमत्र ग्रहणमिति प्रामाण्यस्यैव। यत्रापीदं ज्ञानं प्रमेति प्रामाण्यं प्रतीयते तत्रापि नाखंडस्यतस्य
प्रथममुपस्थितिमपेक्ष्य ज्ञानग्राहकसामग्र्या तत्र गृह्यते। अनुव्यवसायादिरूपेण तत्प्राप्नोति किंतु आत्म
ज्ञानोपलक्षितत्वे तद्वृत्तवृत्तिविशेष्यत्वनिरूपितत्वतातें प्रकारकतादिवादायतया तद्बोध्यत्वेन तथा
प्रामाण्य ग्रहे ५ तदुपस्थितौ तदपेक्षितैव तया बोध्यत इत्यर्थः। यद्विशिष्टप्रतायामवयवस्याखंडस्य प्रथममनुपस्थितिर
प्यकृत्वा यानस्यैवायं विशेषितयैवेति भावः। प्रस्तावप्रतीमाविति यथा प्रस्तावप्रतीतो प्रथममपि
प्रतियोगिनि प्रतियोगित्वस्य भावे वा तत्र च वचग्रहेतक उपस्थितिर्नापेक्षणीयेत्येवमस्ताकं तमेपा
त्वर्थः। रजतत्वावगाहि पुरोवर्त्ति विशेष्यकत्वं पक्षमवधार्यतां। ननु रजतत्ववद्विशेष्यकत्वं असंनि
कृष्टत्वादनुपस्थितिकत्वाद्युतकथं प्रथमज्ञानग्राहकसामग्र्या अप्रमाविषयमतेष्वेव गृह्यतइति येन तदुप
स्थितेस्तु रावर्त्तिनि उपस्थितेनत द्वारापेक्षणीयेति पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वग्रहस्यैव प्रामाण्यग्रहत्वेन

विवक्षितत्वात् । ननु प्रामाण्यं वा विफलत्वेत्यादि नैयायिकैस्तदनुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृह्यते तत्र वक्तव्यम्
मित्याशङ्क्याह इति चेन्न । दोषेण तत्र तत्प्रकारतया यद्यप्यनुव्यवसायस्य तावद्विशेष्यापि तत्रोपस्थितत्वात् ननु
त्पत्तौ तावद्विशेष्यादि विशेष्यकत्वमुक्तं तद्वद्विशेष्यकत्वं प्राप्तं तत्सामग्री च यस्य तत्त्वेन विरो
धे तयोर्द्वयोरनिश्चयात् । अत एव प्रामाण्यस्यापि तत्रानुव्यवसायेनापि ग्रहणमिति बोध्यं बा
धकानवतारे इति व्यवसायविषयत्वेनोपस्थितेषु रजतत्वादिष्विति बाधकानवतारदशायामित्यर्थः । तदवता
रदशायां यदा बाधकावतारस्तदा तद्विनष्टपदवाच्यायां नैतत्सिद्धम् यदि तु अनुव्यवसायस्तदा बाधक
ग्रहदशायां तदादिविषयावच्छिन्नग्रहणान्तर्भावात्तत्त्वाभिप्रायकमित्यर्थः । यदा च बाधकावतारेण
अतो विनाशे च ज्ञानं तदा तदसत्त्वात्तद्वत्त्वानुव्यवसायस्तावन्न तत्त्वांतिके इत्याद्युपनाय
कमिति । ननु प्रमायां तत्त्वांशे प्रकारणादिरूपो बाधकस्तत्रानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहणं न मुरारि
मिश्रमते स्वतस्त्वं दीयतेति चेन्न तदन्यप्रामाण्यस्य परतस्त्वात् । ननु शंखो न पीत इत्यनुगतं मित्यनंतरं
प्रमित्यनु षयत्वान्न पीतः शंख इति ज्ञायमाने प्रत्यक्षे तदनुव्यवसायेन पीतत्वाभाववद्विशेष्यकं तत्र ज्ञाते [illegible] तेन अनु
व्य १ विषया प्रतिः । अनुव्यवसायेन तत्राप्रामाण्यग्रहणेन तदा प्रसिद्धौ नादिति चेन्न । बाधकानवतारकाले ना ६
नानुव्यवसायत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वेनाभिमतत्वाद प्रसिद्धौ ना ना वादिति वाच्यं । अत एवोक्तं तस्यान्य
त्वमिति विषये बाधकानवतारादेवेत्यर्थः । नैयायिकानामिति मतेनोक्तं । अथ तेनेति । विषयनिरूपितं ज्ञाने दि॰
त्यः २ इत्याहतदनुतत्वत्र्थः । ननु धर्मधर्मिणोरज्ञातत्वात्र प्राक्क्षेणास्वात्तिना प्रामाण्यग्रहस्तिथाशंकायांना २२
दिसामर्थ्यं इति । परप्रकारा इति अविशिष्टेन ज्ञाततान्यक्षणेन लिंगेन मनसा वानुपपद्यमाने ज्ञाने ज्ञा

लिंगज्ञानेन अनुमित्या वा २

ज्ञाने वस्तुतो नव्यावृत्ते प्रामाण्यं न गृह्णीयादित्यर्थः । ननु नाम व्यावृत्तत्वेन प्रामाण्यस्यानुपलब्धे
कोटिबोधेन तत्र ज्ञानं न गृह्णीयादित्यत आह । व्यभिचारादिति । नामरूपे ज्ञाने ज्ञायमाने नापि तेन
प्रामा
तद्ग्रहणादित्यर्थः । न हि तत्त्वंतयति प्रमानुव्यवसायादिसमानसामग्रीजन्यं तत्तु ज्ञानं प्रमायां प्रामा
ण्यं गृह्णीयात् । अनेनेति तावत् । ननु यत्र ज्ञाने यदस्ति तत्र तत्सम्बद्धतदुपग्राहकसामग्र्यात् ज्ञप्तनेन
थाच यत्र ज्ञाने प्रामाण्यमस्ति तत्र प्रामाण्यरूपविषयसम्बद्धेन मनसा लिंगेन वाऽज्ञानितज्ञानेनामानुव्य
वसायाद्यवच्छेदणासामग्रीसम्भवत्वात् प्रामाण्यं गृह्णीयात् न तु इतीदमपि नाम प्रामाण्यग्रहव्यभिचारे
तत्रैप्रामाण्यतावेन तादृशज्ञानस्य वोदृशत्वादित्याशंक्य निराकरोति न चेति । प्रामाण्यस्येति । प्रा
माण्यरूपविषयसम्बद्धेन मनसा लिंगेन वाऽज्ञानितेन ज्ञानेन तस्यापि ग्रहप्रसंगादित्यर्थः । न या
प्रामाण्यस्य मानसग्रहणायोग्यत्वात् मे विषयतया सम्बद्धकारित्वमिति वाच्यं । प्रामाण्यस्याविवि
नो मणीयोग्यत्वात्॰ षयघटितशरीरत्वेन तद्योग्यत्वादिति तावदत्रानुव्यवसायस्य व्यवसायविषयीकृतघटादिघ अनुव्यवसायस्यापि
टितप्रामाण्याद्ग्रहत्वमनतिप्रसंगे । तेन मुरारिमिश्रमते व्यवसायरूपेण विषयेण तस्यापि ज्ञातत्वेन
विरोधः । तथाच प्रामाण्यरूपविषयसम्बद्धेन मनसा तृतीयसम्बद्धेन लिंगजन्ये वा ज्ञाने ज्ञाने न प्रा
माण्यग्रहव्यभिचारो नियतत्वाभिमतं तदपि न सम्भवतीति तावता न च घटादिविषयोपस्थिते
व्यवसायविषयं प्रामाण्यं मुरारिमिश्रमते ज्ञानत्वादिवद्विषयतयानुव्यवसायजनकमिति वाच्यं । त
दुपलक्षणस्यातिरिक्तस्याग्रहे स्वत्रकारत्वात् । तद्वत्तीति । तथाच परप्रकारो बाधकानवतारे मनसा लिं
गेन वा ज्ञायमानेन ज्ञानेनापि प्रामाण्यस्यैव ग्रहणसम्भवात् न तत्र तत्प्रतदुर्व्याप्तियाः स्वप्रकाशे वस्त
स्य प्रामाण्यग्रहसामर्थ्यं प्रामाण्यस्य स्वरूपप्रकाशो हि विषयमात्रघटितत्वेन तद्रूपसामर्थ्य

प्र.५०५

श्रीः

संगइतिभावः। नव्यमते यथा प्रामाण्यग्रहस्तथोक्तमधस्तात्। ननु नव्यमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन घटज्ञानमिति कथं स्यात् घटज्ञाततां ज्ञानं ज्ञात्वा इत्यत्र आत्मनो ज्ञानादिति चेत् ज्ञातताया अ... अप्रामाण्य
वात्। परन्तये प्रामाण्यनिश्चयो निःकम्प प्रवृत्तिप्रयोजकः इति स्थितं। तत्सिद्ध्यर्थमतिगुरुः परिशेष
इति स्वतः प्रामाण्यग्रहे कृत्यादयन्नादिगतायादिवेति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति। ननु प्रामाण्यग्रहसामग्र्यां
त्वे कथं न कार्यादय इति चेत् न प्रामाण्यसंशयरूपफलानुपपत्त्या प्रामाण्यसामग्र्यां तावत्ककल्प्य
त्वात्। ननु धर्मिसंशयात् तावत्तत्तद्वत्त्वस्य प्रामाण्यग्रह इति चेत् ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वस्य निषेध्य
त्वात्। मानसानुव्यवसायेन व्यवसायेऽप्रकारविशिष्टप्रकारकत्वे विशेषणस्य अविषयीकरणा
त् प्रकारावच्छिन्नावच्छेदकविशिष्टे तत्तत्समनन्तरोत्पन्नकर्षात् व्यवसायस्य तदंशप्रत्यासत्त्येति मानता
त्। केचित्तु धर्मिसंशयाप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेऽपि न दोषः इत्याहुः तन्न चिन्त्यमिति तु मिश्रमतयोरवशीकृतो न
नु धर्मिणीति नव्यमते दोषमाह ज्ञानेति। अतीन्द्रियविशेष्यकसंशये तद्विषयोऽव्यवच्छेदकमन्य
थाधर्मत्वाधर्मत्वकोटिद्वयोपस्थितौ अतीन्द्रियधर्मादौ धर्माधर्मत्वकोटिकसंशयप्रसंगादिति भावः। ,
ननु ज्ञाततायाः पामवलिंगत्वसंशयकत्वादित्यत आह लिंगत्वेति न वेदमप्रयोजकमिति वाच्यं
पर्वतो वह्निसंशयानन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानाद्वह्निनिश्चयाभावप्रसंगात् न च वह्निव्या
प्यधूमवत्त्वरूपविशेषदर्शनात् तत्र संशयः प्रकृते तु प्रामाण्यव्याप्यधर्मवत्त्वाज्ञानात् लिंगत्वं न स्यादिति
वाच्यं। अनुमितेर्व्याप्यकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेनोपनीतत्वाभावे मानाभावादिति भावः। मिश्र
मते दोषमाह ज्ञानस्येति नन्वेवं प्रामाण्यसंशयः पूर्वं प्रामाण्यकोटिग्रहसामग्र्या अनुकूलत्वात् एवंरूपात् 23
प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वात् संशयस्य प्रतिबन्धिकत्वादित्यत आहुः तवेति। तथा च तन्मतेऽपि कथं संदेहः स्यादिति चेत्तथापि

संशयः १

विशेष

संशयः १ तस्यैव निश्चयस्य ५ संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनं कारणं १ ... अप्रामाण्यग्रहसामग्रीसत्त्वे प्रामाण्यग्रहे
तस्यैव प्रामाण्यकोटिस्मरणविघटितायास्तदंशेऽपि सामग्र्याः स्वीकारादिति चेत् न। प्रामाण्यस्य ज्ञाततादृशा सामग्र्याः १
सामग्र्याः प्रामाण्यनिश्चयजनकत्वात् तत्स्वरूपमात्रे प्रामाण्यकोटिकसामग्रीघटितायास्तस्या एव संश प्रामाण्य
यजनकत्वस्वीकारात् एवं तयैव बाधनवतारम्। अनुव्यवसायेन सामग्रीत्वेन प्रामाण्यनिश्चयफलक सामग्र्याः २
सामग्र्याश्च वस्तुतः तावेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनेऽपि तथा चादिति भावः। अन्यथेति अन्यथा विशेषदर्श
नोत्पत्तिकाले संशयो त्पत्त्यापत्तेः तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वे सामग्र्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति प्रथि
नवतदा संशयो त्पत्तेः नियतत्वाभावात्। अन्यथा संशयो नरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य कारणत्वात् विशेष
पगमविरोधात् संशयविरोधित्वात् तत्सामग्र्या एव तत्कारणत्व संभवादिति वाच्यं संशयविपर्यय निश्चय
रं नरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनं न कारणं यथा वह्निव्याप्यवत्त्वापत्तौ यच्च ताकिंविशेषदर्शनं नियतसंशयाप्रति सामग्र्याः
बंधकत्वेन कश्चित्तिवारादिरूपिका मिश्रमतावसंगात् तावत्तत्तयलिंगपरामर्शेऽपि तत्र बाधस्ताव ५
संशयनलिङ्गप्रमाकादा तादर्थ्यं तर्कानुसरणेऽपि यथार्थस्याप्तपरामर्शसामग्र्यास्तत्त्वतिबंधनतापरामु
बाधकता प्रतिपत्तिकाले तत्संशयानवकाशात् तत्रकाले विशेषदर्शने न प्रतिबंधस्तत्संशयान्तरावोत्तरं
सामग्र्या १ तत्संशयस्य परामर्शेनिवविनाशादिति वाच्यं यथा प्रत्यक्षे निश्चितेऽप्यपि तत्र प्रमाणेन संदेहादर्थ
निश्चयं परिहृत्यार्थसंदेहो जायते। तथा परामर्शरूपविशेषदर्शने सत्यपि तत्प्रमाण्यसंदेहादर्थ
कापर्वतमात्रवत्तु बाधकप्रमाणत्वावशीकारेण विशेषदर्शने सत्यपि स्वत्वविशिष्टवह्निसी
द्धेः। अनुत्पत्तप्रमाणकत्वात् न हि स्वत्वावच्छिन्नसंशयनिवर्तके वह्निव्याप्यताज्ञानवत्तु विरोधिप्र
माणविरहज्ञाने तत्प्राप्यवत्ताज्ञानं यास्तिये न विरोधिप्रमाणविरहानाशकोऽतं न वानकोऽकानिर्धे
धनावह्निविरहदर्शकास्वतावच्छिन्नयेन विशेषदर्शनानन्तरं नोत्पद्यते यदि वशकोऽत्पन्नात् तदा तज्ञि

ज्ञानोत्पादोपि दुरपवाद एव। एवं च परामर्शे सिषाधयिषितत्वांशे सत्यां नानुमितिस्तर्केण निष्टकोटे
र्ज्ञाप्ताभवनयता विरोधिप्रमाणत्वांशकापनयनेन तन्निर्बंधनसाध्यसन्देहांशापनयनेन तत्प
नुमितिफलस्य घटत इति विषयपरिशोधकत्वेनैव तर्कस्योपयोगित्वमुक्तं। अन्ये तु अस्यार्थे तु तद्विषयक
निश्चयसामग्र्या अप्रतिबंधकत्वे पुरुषत्वादिसंशयस्थले करादिविशेषदर्शनानंतरं न पि पुरुष
त्वादिसंशयापत्तेः। विशेषदर्शनघटितनिश्चयसामग्र्या अपि तदप्रतिबंधकत्वादित्यर्थ इति।
तच्चिंत्यं। विशेषदर्शनस्य प्रतिबंधकत्वस्य स्वत्वेन संशयसामग्र्यास्तावता संशयापादनस्यायुक्तत्वा
त् अनुपरिमिश्रमते रीकृते। अथेति। कोटिद्वयेति। तदानुव्यवसायसामग्र्या त्विषयः प्रामाण्य निश्चय
निश्चयसामग्र्यां सत्यां अपि कोटिद्वयस्मरणवृत्तितत्संशयसामग्र्यैव प्रतिबंधतया सामग्र्या
अप्रतिबंधकतया एव च तस्याः प्रामाण्यग्रहसामग्र्यास्तन्निश्चयफलकत्वस्य नयायस्वीकारादिति
भावः। न च विशेषदर्शनकाले विशेषदर्शनप्रतिबध्यसंशयापत्तिरिति वाच्यं। संदिह्यमानकोटि
द्वयैककोटिनिश्चयसामग्रीतो बलवत्त्वकल्पनादिति भावः। नेति। नहि निश्चयसामग्रीतः संशयसामग्री ॥
भिन्ना। किंतु विरुद्धनिश्चयसामग्रीद्वयात्मैवेत्यर्थः। संशयपक्षे संशयो जायते न तथा। कुतः संशयसामग्र्या
निश्चयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाभावः। ननु यदि नातिरिक्ता संशयसामग्री। किंतु विरुद्धनिश्चयसामग्रीद्वयमे
व संशयजनकं। तदा तत्तन्निश्चयजनककार्योदयः स्यात्। प्रयोजकत्वादिति चेत् जन्यविशिष्टज्ञानत्वेनैव
कार्यता जन्यविशेषणज्ञानत्वादिना कारणता। ननु संशयत्वादिना कार्यता कोटिद्वयस्मरणत्वादिना कारणता। २४
तथा च प्रकृते विरोधिविषयकविशेषणज्ञानत्वेन नाहं त्वाविरोधिना नाविषयकजायमानज्ञानं संशा

यो न तु निश्चय इत्येके। तच्चिंत्यं। संशयहेतुत्वेन विलक्षणकोटिद्वयस्मरणादिसामग्र्याः अवश्यं स्वीकार्यत्वात्। अन्ये
तु बलवत्स्वरूपादर्शनधर्मिज्ञानत्वेनेति। अविरोधादिति। उभयोरपि संशयरूपैकज्ञानजनकत्वस्यानुगतत्वस्य
त्वादिति भावः। न च सामग्रीति। न वा अन्वयधारासामग्रीद्वयात् एव तु संशयसामग्री ततो भिन्ना ततः कार्यद्वयं स्यात् न
तु संशयरूपानेककार्यमिति वाच्यमित्यर्थः। ननु मास्तु संशयसामग्री निश्चयसामग्रीतो भिन्ना निश्चयसामग्री
द्वयसमाजादेव मन्त्रयेपि प्रामाण्यसंशयनुपपत्स्यत इति दूषणमुपसंहारव्याजेन निरस्यति तस्मादपि ति च
न्यय इति शेषः। अयमभिप्रायः कोटिद्वयस्मरणे सति सामग्रीद्वयं प्रामाण्यसंशयकारणं तथा वाच्यं तत्र कोटि
द्वयस्मारकं नाहं संस्कारं वा दृष्टवा धर्मिज्ञानं तथा। तथा च तत्संदेहे चेत् प्रामाण्यनिश्चये सति संशयो न स्यादिति ध
र्मिनियम इति। पुरुषादौ वेगेन गच्छतः पनसत्वादि कोटिस्मृतिमतोऽनेकपुरुषेंद्रियसन्निकर्षे विषयस्यैव दर्शनस्य
ज्ञानं तत्रैव पनसत्वादिसंदेहो नान्यत्रेति नियम इत्यर्थः। ननु यद्येवं धर्मिज्ञानस्य हेतुः। एवं संशयहेतुरस्तु।
धर्मिज्ञान तत एव तत्र तत्र धर्मिनियमः स्यादिति चेत् तत्र परिमाणमहत्त्वाभिज्ञायादिरूपस्य विषयविशेषसाक्षात्कारस्या द्
कारणत्व धर्मिज्ञानहेतोरननुगतत्वप्रसंगात्। संशये च अनुगतस्यैव धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वे कल्पनवति अननुगतस्य
स्य ३ तत्कस्यनानचकालाद्यादिति। अनुव्यवसायानुधर्मिज्ञानस्य उत्कटज्ञेयधर्मिज्ञानत्वेन कारणता नापेक्षा। किंतु संश
यस्य स्वत्रिमानत्वेन बहिरिंद्रियसंशये मनःसन्निकर्षनियतं तदपेक्षाप्रवृत्ते ज्ञानधर्मिकसंशये ज्ञानधर्मिणः सं
मनसः संयुक्तस्य समवायसत्त्वात् न सन्निकर्षार्थं ज्ञानज्ञानापेक्षा। न च तत्सर्वत्र मानसः संशय इति वाच्यं। इयं वि
घटत्वेन कामिनी वा इत्यादि बहिरर्थसंशये विशेष्यविघटितया अतीतत्वेन चक्षुरादिकरणत्वानमानसत्वनिये

साधवा सर्वत्र संशये मानस एवकारणं। तथा च वर्धमानवरणैः प्रामाण्योपाये। वस्तुतस्तु सर्वत्र मानस एव
संशय इति। अत्र वदंति। धर्मिनिश्चयत्वेन धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वे यथा ज्ञानगोचरप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयो
नवति। तथा आत्मत्वादिना वरोपि स्यान्नतु भवति। तथा आत्मत्वेन वरस्य धर्मिज्ञानत्वस्य कोटिद्वयस्मरणा
भावात्। न च तत्र तत्प्रतिबद्धकारणाय धर्मिज्ञानस्य कारणत्वं कुत्रचिन्न च निर्विकल्पकधर्मिज्ञानं तत्र कारणमस्तु
ततो न दोष इति वाच्यं। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सविकल्पकधर्मिज्ञानस्यैव कारणत्वावधारणात् कोटिद्वये दृष्टात्म
कत्वादिति दिक्। को दृष्टुत्वं चेति। यत्र धर्मिण्येव धर्मस्य वृत्तिता न कधर्मोपि लंभः। तत्र संशये धर्मिज्ञाना
नपेक्षणात् तत्कोटिकत्वं न स्यादिति भावः। ननु प्रामाण्यसंशयोपि प्रवृत्तिप्रतिबंधकस्तत्राह।
साक्षादिति तथा च मा तत्र प्रामाण्यनिश्चयस्य तत्राप्रामाण्यसंशयरूपस्य मनःस्यादित्यर्थः। ननु प्र
कृत व्याप्यवांस्तत्वविशेषविषयकसाक्षात्कारस्यैवापि तत्त्वविषयकस्य सदर्शनतानोक्तं युक्तमिति चे
न। अत्र वदंति साक्षात्कारविशेषदर्शनत्वेनाविष्टत्वं आरोप्यविपरीतविषयकसाक्षात्कारि दर्शनस्यापि वह्नि
त्याग न योक्तदोषः। संस्कृतस्य तु पीतत्वे विपरीत्यासत्वात्। अपीतत्वसाक्षात्कारस्यैव न भवति दोषसा
कल्पादिति। तदिदमुक्तं। पृष्ठस्य व्याप्यकमादि न च साक्षात्कारस्य संशयप्रतिबंधकत्वप्रसंगात्। आरोप्य
कोटिविपरीतकोटिविषयकत्वाभावात्। तस्मात्संशयविपर्ययसाधारणप्रामाण्ये ज्ञानकालेयत्र धर्मिणि २४
साक्षात्कारनिश्चयाविषयो येन रूपेण भवति तेन रूपेण तस्या दोषाकारस्य तन्निरोधित्वमित्यव
धेयं। इदं च युक्तमिति अत एव बाधकं बाध्यं किं न तत्र पित्तादिदोषत उपलभ्यते। यः स्वपि विपरीतदर्शन २५

न्य मदनकः। अत्र तु न कश्चिदा दृष्टो दोषोनुभूयते। न च दोषत्वज्ञाभिमानेव कश्चित्पदार्थविशेषस्ताद्
शापित्वाद्यादिवदतींद्रियोनुपलभ्यमानोपि विकल्पनीय इत्याह। न च ज्ञात्वे चेति न च तत्तत्संशयपक्ष
सापूर्व एव दोषः कल्पनीय इति वाच्यं। अन्योन्याश्रयात् ज्ञानमात्रमिति। अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धसाधा
रणमित्यर्थः। किंचानन्यथासिद्धमिति विषयं विनापि एतत्संभवतीति अन्यथासिद्धत्वं शंकानाशिंगितमि
त्यर्थः। अत एवेति यत एवान्यथासिद्धिशंकास्पदं न विरोधि किंतु उक्तरूपमत एवेत्यर्थः। न च वैनवेत्या घट
प्रामाण्यशंकायां इदं ज्ञानमिति वाच्यं। प्रामाण्यनिश्चये प्रामाण्यशंकास्कंदितत्वान्नं प्रतिबंधया
ग्यइति परस्य मा शंकापूर्वत्र प्रामाण्यसंशयात्संशय इत्याशंकितत्वादित्यापो नत्क्याना अन्यथासिद्धतये
तिशंकितमिति शेषः। स्वतः प्रामाण्यग्रहे स्वरूपतो ज्ञाने तत्संशयानुपपत्तिरूपं दोषमुक्त्वा संप्रति तदनु
पपत्त्यातत्कार्यविषयसंशयानुपपत्तिरूपं दोषमाह। एवमन्यत्रापीति। अन्यत्र संशय इत्यनेन तरस्यादि
ति शेषः। तस्य सार्वत्रिकत्वादिति। प्रामाण्यसंशयस्य सार्वत्रिकत्वेनानोऽसोऽनावादिति भावः। अभ्यस्ते
शायं विनेति नन्वत्र प्रामाण्याशंकानास्कंदितविरोधिदर्शनं प्रतिबंधकं। तथा च तत्संशये तद्रूपप्रतिबं
धकाभावेकोटिस्मरणादेः सत्त्वात्र कुतः संशयसामग्री न एव घटतेपि संशयो न तु प्रामाण्यसंशयादिष्टा
ति चेन्न। स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानात्तत्र तस्य हेतुत्वात्। किं वा तस्या हेतुत्वे प्रामाण्यसंदेहकाले
ऽर्थसंदेहप्रसंगात्। प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिद्वयस्मरणकालेऽविरोधिनिश्चयाभावेन सामग्रीसत्त्वा
दित्याशयः। ननु प्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वे संशयवान् विधेयप्रतीतिरिति चेन्न। ज्ञानविषयत्वरूपप

मानधर्मवत्त्वज्ञानेन संशयविशेषजनयितव्ये तत्र प्रामाण्यसंशयस्य प्रकारित्वादिति भावः। नाप्र
तद्यत्वेन स्वविषय इति अत्र स्वातंत्र्येणेति शेषो द्रष्टव्यः। नन्विति एवं स्वतः प्रामाण्यस्य प्रामाणिकत्वे
सिद्धे तत्कथं संशयादिरित्यत आह किंचिद्वेत्यादि धर्मिज्ञानस्य कारणत्वान्नावः कल्पनीय इति भावः। अनुव्यव
साय एवेति। अत्रानुव्यवसायपदं नान विशेष्यकप्रथमानुव्यवसायपरं। इदं रजतं वा जानामीत्यग्रि
मग्रंथविरोधात्। किंतु तज्ज्ञात्वान्न विशेष्यकद्वितीयानुव्यवसायपरमेव। न चैवं प्रथमानुव्यवसायस्य
प्रामाण्यग्राहकत्वे युक्तिप्रदर्शनानात्यंतः। द्वितीयानुव्यवसायस्य तथात्वे सिद्धे तस्य न्यायतया तु
ल्यापि तथात्वं सिद्धमित्याशयात्। अस्यार्थे तियदि रजतत्वादिविशिष्टो धर्मी व्यवसायस्य गृहीता
नोपनीयते तदेत्यर्थः। तत्सन्निकर्षाभावात् इदं रजतं वेत्युरोवर्त्तिनि रजतत्वाद्यप्रकारा
दीनानुव्यवसाय इत्यर्थः। तत्सन्निकर्षाभावात् यदि व्यवसायवत् अनुव्यवसायोपि व्यवसायवि
षयतानिरूपकोऽपि स्यात् तत्र एवं विषयमवगाहेत न तत्तु संभवतीति भावः। अत्र हेतुमाह
बहिर्विशेष्यक इति न हि व्यवसायवदनुव्यवसायकरणं मनोपि ज्ञानविषयतानिरूपेणापि बहिर्वि
षयग्रहे समर्थमित्यर्थः। ननु यथा स्मरणोपनीतं व्यक्तिमत्त्वेऽपवर्गादौ न तथा कदाचिदप्यनुभूय
गृह्यते न तथा व्यवसायोपनीतारजतत्वादिमत्तापि पुरोवर्त्तिनि मनसापि गृह्यते तिवेत्तत्राह ज्ञान २६
विषयतानुपरागेण वदविमनापवर्तिनमगृह्यते अत्र तेन पुरोवर्त्तिनि रजतत्वादिमत्ताज्ञायेनवि

विषयतोपरागे तु व्यवसायेनितव्यमतो न तथा व्यवसायेन पुरोवर्त्तिनि तत्त्वतया अग्रहणे प्रामाण्य
ग्रहणं न स्वतस्त्वं। यद्वा प्रामाण्यस्य स्वाश्रयवृत्तीयत्वग्रहणे संशयानुपपत्ति स्यात् इत्याशंको व्यवसायस्य
प्रमात्वग्राहकत्वादिति भावः। किंचिदस्तीति अत्र इदमित्यत्र व्यवसायविषयीभूतमिदं त्वं नो क्तं पु
रोवर्त्तिनि तद्विशिष्टस्यानुव्यवसायाविषयत्वात्। अन्यथा तदंशे स्वतः प्रामाण्यग्रहापत्तेः। तन्नु स्व
न्यायतया रजतत्वाविशिष्टोपि तदपत्तेः। किंतु तत्तत्त्वज्ञानविशेष्यत्वाभावः इदं चेदं इतोक्तं तस्य प्र
थमानुव्यवसायोपस्थितत्वात् पुरोवर्त्तिनि द्वितीयानुव्यवसायेन तद्विशिष्टस्य विषयीकरणान
नानुपपत्तिरिति भावः। एवं सत्यनुव्यवसायस्य विषयोऽत्रानिर्विकल्पकत्वेन रस्यानितथात्वेनितना
नुव्यवसायविषय इतीति। अत्राप्रिस्वातंत्र्येण विशेषणस्य पक्षं निराकृत्य स्वपक्षं साधयितुं तप
त्वमितितत्वादितिनन्वयं देवदत्तस्याघ पूर्वव्यक्तिविषयकज्ञानेन प्रामाण्यानां स्वमननुभू
तत्वेन कथं तत्कोटिकः संशयः स्यादित्येत मानफलज्ञाने न तत्प्रामाण्यनिश्चये सतिका जो तत्र तत्संश
यकं तत्वादिति भावः। ननु परेणैव गृह्यते नेति साध्यार्थः। तथा च नसिद्धसाधनमित्यत आह स्वत
ति। अत्राप्युप्रामाण्ये तिषयक्तुतोयज्ञानं प्रमाणं तज्ज्ञानप्रामाण्यमपि वेतेत्यग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया
परत्वेतिमते अप्रमाणज्ञानापेक्षयैव तन्निर्वहतीति पश्यामिमतेनतेन अप्रमाणीभूतज्ञानेप्रा
माण्यं गृह्यत इति। तथा च स्वातिपर्यवसितयोगप्रामाण्यपक्षत्वं गतं इत्यर्थः। स्वाग्रा
ह्यप्रामाण्यापेक्षयापरत्वा। इत्यपि ध्रुवि स्यात्। तदाऽस्वग्राह्यप्रामाणिकत्वेनाभिमतोऽगृह्यमानप्रत्वं

MEMORIAL

सविकल्पकं ज्ञानं तदन्यन्निर्विकल्पकं ज्ञानं तत्प्रामाण्ये बाधः । तथा च तस्याप्यधिकहेतोरप्रामाण्यं स्यादि
ति भावः । अनन्यथासिद्धेत्याद्यनुपपन्नेति न तु प्रामाण्यमात्रे स्वतस्त्वविप्रतिपत्तौ प्रामाण्यविशेषस्य पक्ष
त्वे अर्थान्तरं चेत्यादिति वेद विप्रतिपत्तेरप्येतादृशाप्रामाण्यविषयत्वेन बोध्यत्वात् । अत्रानन्यथा
सिद्धेत्यादिना यावति प्रामाण्ये वस्तुमात्रसंशयविषयत्वं तावत एव पक्षत्वमिति मतं अन्यथा हे
तोरसिद्धिः । तादृशे हेतौ स्वपक्षतावच्छेदकत्वे व्याप्तिग्रहकाले किं तु साधनत्वं स्यादिति वा
च्यं । हेतुव्यतिरिक्तस्य तादृशज्ञानप्रामाण्ये यत्स्य पक्षतावच्छेदकत्वेनादोषात् । नस्वाश्रयेति ॥
ननु सामान्यलक्षणादिजन्यज्ञानप्रामाण्ये बाध इति चेन्न । तदजन्यत्वेन विशेषणान्न दोष इत्यु
क्तं । तत्रैव त्वं । परं स्वत्वातिर्हि । ज्ञानधर्म इत्यादि सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानप्रामाण्यस्य पक्षत्वे
ज्ञपवर्ति पि न तत्र बाधः । नस्वाश्रयग्राह्यमित्यस्य नस्वाश्रयप्रकार इत्यर्थात् । न च धर्मत्वे तद्रूपेण त
स्यापि प्रकारत्वात् दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं । तत्र तद्रूपज्ञाने पि धर्मत्वादेरेव प्रकारत्वात् धर्मत्व
वति धर्मत्वप्रकारत्वेप्यप्रकारत्वात् । न विशेषतः स्वाश्रयग्राह्यमित्यस्य वाध्यासाधकत्वात् स्वतस्त्व
निषेधपरतत्त्वसिद्धये आह । स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यमिति । अत्र स्वाश्रयातिरिक्तमात्रग्राह्य
मिति विवक्षितं । तेन स्वाश्रयग्राह्यत्वेपि स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यत्वाविरोधः घटे दृष्टसाधनं त
त्तेऽनुवृत्ति । साध्ये स्वपदं समनियतस्यात् तपक्षीभूतप्रामाण्यमात्रपरं । अन्यथा न बाध इति मूल २७
एवानुपपन्नमिति ध्येयं । अत्र वदन्ति । हेतौ वस्वाश्रयपदमपीत्यत्र अपिशब्दोपादानं विपक्षे बा

धकतर्कप्रदर्शनाय व्यतीत्यत्र ज्ञानत्वस्य धर्मित्वस्वाश्रयस्य वर्तमानत्वं विवक्षितं । पक्षावृत्ति
त्वसमानाधिकरणप्रमादएवं वस्वाश्रयाधिकरणक्षणवृत्तिकृतीयक्षणवृत्तिस्वाश्र
यसमानाधिकरणसंशयविषयत्वादिति हेत्वर्थः । व्यधिकरणतदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशय
विषयेऽर्थो व्यभिचारवारणाय कल्पितेन वा आ दिहितं धेयं । तथाहि प्रथमे चक्षुःसंयोगः ततो
नुव्यवसायरूपधर्मिज्ञानं तदुत्तरक्षणे कोटिद्वयस्मरणं तदुत्तरक्षणे संशयः न च स्वाश्रयोत्पत्तिक्षणो
त्तरक्षणे ज्ञानस्याधिनिर्विकल्पकं तदुत्तरक्षणे ज्ञानत्वविशिष्टतदात्मकधर्मिज्ञानमतो नैवमिति वैवा
कल्प१ च्यं । विषयाविशिष्टावगाहिनो ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकादेव धर्मिज्ञानात् प्रामाण्यसंशयेऽनुपपन्नतावात्मव
गुणनये धर्मिज्ञानमपेक्षितो विरुद्धानेकधर्मोपस्थितिविशेषः प्रकृते च तादृशज्ञानं धर्मितदेव यतस्तज्ज्ञा संशयः
नं स्वप्रकाशत्वात्तस्य स्वक्षणे द्वयावस्थायितया तृतीयक्षण एव नाशाद् यावदनन्तरं प्रामाण्यनिश्च
येऽप्रसक्तमिति वाच्यं स्वप्रकाशरूपज्ञानेनैव जनितेन तज्ज्ञानविषयकसंस्कारेण तज्ज्ञाननाशक्षणे क १०
तदुत्तरक्षणे वा तज्ज्ञानात्मिकधर्मिणो ज्ञानेन धर्मिनिगोचरेण स्मरणरूपज्ञानजननात् इति विवक्षित्यतेऽग्रिम
ते दि धर्मिज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिद्वयस्मरणसहितस्य प्राप्त्यसंशयत्वेन व्यवधानात्र यक्षणवृ
त्तिकृतीयक्षणे जायमानविषयसंशयस्य विषये घटत्वादौ व्यभिचारात् किं च सुखादिविषयकज्ञाने
गुणस्यादिमास्मरणधर्मिज्ञानात् तादेवात वा सुखत्वतदभावकोटिद्वयस्मरणसहितविशेषादर्शनवमतितदुत्त
रक्षणे ज्ञाने सुखं न वेति जायमानस्य संशयस्य विषये सुखत्वादौ व्यभिचारात् तद्वर्जं तदधमः स्वाश्रयोत्तरसमा
नाधिकरणस्वाश्रयविषयार्थकोटिकयावसंशयपूर्वकालीनस्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणसंशयकोटित्वादि

स्याद्वतो विवक्षितत्वात् न दोषः संशयत्वं च सकंपप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकाश्रयत्वान्नत्वमस्तीति चेत् अनोक्तगु
रुमते ऽन्यथाख्यातिरूपसंशयाभावेऽपि नास्य तथात्वक्षतिः ॥ नन्वेवमर्थे व्यभिचारः ॥ प्रामाण्यस्यार्थप्रतिनियत
त्वार्थस्यापि संशयविषयत्वादिति चेन्न तादृशसंशयकोटितावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य विव
क्षितत्वात् ननु गुरुनये व्यवसायस्यैव स्वप्रामाण्यनिश्चयरूपत्वात् तज्ज्ञानग्रहणे एवं तत्प्रामाण्यसंश
य इति चेन्न कथं स्यात् तन्निश्चयरूपव्यवसायस्य तत्प्रतिबन्धकत्वेन पूर्वं कुत्रस्यादिति चेन्न द्वि
न्यायनये एवं गुरुनयेपि पाक्षिककोटिद्वयसंशयः ॥ संशयोत्पत्तिये न तत्पूर्वं तन्निश्चयस्यैव तत्प्रति
बंधकत्वात् किंतु यथा न्यायनये यथार्थविपर्ययकल्पितो गुरुनये विपर्ययः तथा न्यायनये या संशय
त्वाभिमता गुरुनये संशयः ताय [illegible] तेषां च व्यवसायनाशक्षणे प्रामाण्यस्यैव ग्रहणात् [illegible] व्यव
सायरूपधर्मितानंकोटिद्वयप्रकारकत्वादस्य कार्यकारणभावस्तेन तदा गुरुनये प्रामाण्यसंशयस्याकोटिकं
विद्युषणात् वृत्तिव्यवसायनाशक्षणे तत्स्वीकारे व्यवसायकोटिद्वयमाकांक्षणात् विघटकत्वात् तत्प्र
तिबंधकपक्षेपि न कदाचिदनुपपत्तिरिति वचनीयं ॥ नन्वेवं गुरुनये तत्प्रामाण्यनिश्चयेऽप्यप्रामाण्यसं
शयस्तेन तद्व्यप्रामाण्यसंशयानापादनेन स्वतस्त्वनिषेधसाधनमयुक्तं तत्कामानुमानेनैव ग्रहणे व्यवस्थि
तिचेत्तत्र । स्वमतसिद्धातिरिक्तकोटिद्वयसंसर्गविषयकान्यथाख्यातिरूपसंशयानापादनेन स्वतस्त्व
निषेधेनापूर्वादिति दिक् ॥ अप्रामाण्यसंशयेति । अत्र स्वाश्रयेत्यस्यानुपादाने न न्वेव मर्थे व्यभिचारः
स्वाश्रयेत्यादिक्रमेणकोजीनरूपतत्प्रामाण्यसंशयं विना पि संशयादितिवेति । अत्र वदंति । स्वाश्रयगो
चराप्रामाण्यसंशयादितिः कुत्रय विषयत्वात्तावच्छेदकधर्मस्यविवक्षितत्वात् अनुमानमहिम्नात्स्वाश्रयगो

विशेषणं । चरानन्तानादितिः । अप्रामाण्यवदिति अत्र तदेवाप्रामाण्यं विवक्षितं । व्यक्तीनां तत्प्रामाण्य १०
वदिति विशेषणस्य तत्ताः ॥ अपेक्षितत्वात् व्यभिचारः । तस्यस्वगोचरज्ञानाप्रामाण्यसंशयादिनियसंशयवि
षयत्वात् । न चास्य तत्त्वनिरूपितत्वप्रकारकत्वादिकं न स्वस्वाश्रयत्वाभावे ते तत्त्वात्तावच्छेदकत्वप्रकार
कमिदं तत्त्वं च वतित्वप्रकारस्यैव साधुर्यः संशयस्यादिनिसंशयाविषयत्वादिति तत्का । अथर्थसंशय
काररूपी भूतरजतादिज्ञानप्रामाण्यसंशयानुत्तरं दोषविशेषवशात् स्वप्रामाण्याश्रयस्य नोपस्थिते
कुतो वर्गिनि प्रामाण्याश्रयः कुतो वर्गिनितात्त्विकस्य दिसंशयविषयत्वे ऽप्रामाण्यस्य पक्षेऽपि
सिद्धेः । न च तदंशे संशयविषयत्वं नास्तीति वाच्यं । तदा सिद्धरूपे दृष्टार्थव्यभिचारात् वस्तुत
स्तु ज्ञानप्रामाण्येन स्वाश्रयप्रकारः पर्यनोपात्तयास्तु वा स्वाश्रयलक्षणावच्छेदकलक्षणात्तु ग्रहणस
ध्यप्रामाण्यसंशयं विना स्वाश्रयसमानाधिकरणसंशयकोटित्वादिति हेतुपक्षस्य विवक्षितत्वा
त् । न च सुखविषयकज्ञाने ज्ञानं सुखं न वेति संशयसाध्यसुखत्वादौ व्यभिचार इति वाच्यं । हेतौ स्वा
श्रयपदेन तादृशज्ञानातिरिक्तस्वाश्रयस्य विवक्षितत्वात् तादृशज्ञानातिरिक्तत्वेन पदनिष्ठज्ञानपदार्थस्य
संशयकोटीकृतमिति विरोधः । मुरारिमतेऽनुमानेन स्वतस्त्वं निराकरोति । यद्वा त्रितयमत साधारण्येन स्वतस्त्वं
निराकरोति । विवादपदमिति । अत्र पूर्वं विप्रतिपत्तिविषयमीमांसकैकदेशिमते विधिकोटियुक्तिरिति दक
साधनतायाँ तात्पर्यं । अज्ञानयेपि स्वाश्रयानुव्यवसायकानुमानग्राह्यं प्रामाण्यं । ज्ञानोपाधिकारणत्वपप
रातिमतस्वतस्त्वनिषेधाय यथा वादित्यर्थः । अत्र तद्वृत्तेस्त्यत्र तदेव न स्वाश्रयत्वेन विवक्षितं । तथा च म
तद्नयेऽपि सिद्धिप्रसंगात् । तत्रये । नुमितिस्वरूपनाशे तेन तत्र संशय इति तदनंतरमनेककार्ये न तद्रूपत्वेः । किंतु

स्वाश्रयनिश्चय एव विवक्षितः। न च तथा सति मुरारिनये ऽसिद्धिरिति वाच्यं। तन्मते स्वाश्रयनिश्चयस्योत्प
त्तिक्षणानंतरं कोटिद्वयस्मरणानंतरं प्रामाण्यसंशय इति विवक्षितत्वेनार्थे ऽनुपपत्तिविरहात्। न च
गुरुहरिमते ऽधर्मिज्ञानापेक्षा। तथा च कुतोऽत्र स्वाश्रयनिश्चयापेक्षेति वाच्यं। स्वमतमवलंब्येतोक्तत्वात्
ननु स्वाश्रयानंतरं षष्ठक्षणे यथावस्थितज्ञानत्वादिरूपेण घटादिज्ञाने ऽनुमितेनाप्रामाण्यादिबोधिते वाय
तत्र ज्ञानं घटविषयकं न वेति स्वाश्रयनिश्चयतृतीयक्षणे संदेहः तद्विषये घटविषयत्वादौ व्याप्तिवार
इति तेन न दोषः स्वाश्रयपदेन तादृशसंशयविषयज्ञानं किमस्य विवक्षितं वा। तत्पक्षेपि ज्ञानपदं तादृश
ज्ञानपरमेव। प्रामाण्यसंशयं विनेति। अत्र वदंति। अत्रापि स्वाश्रयविषयकं किंचिन्निश्चयव्यक्तिगो
चर प्रामाण्यसंशयाहितसंशये तस्मात्संशयविषयत्वात्। तादृशसंशयाहितसंशयाविषयत्वाद्वेति
हेत्वर्थ इत्यन्ये। पक्षीभूतप्रामाण्याश्रयज्ञानगोचरप्रामाण्योऽनुमितिप्रामाण्याहितसंशयः पक्षीभूतप्रा
माण्य स्वपेयेति। अपि सिद्धिमात्रमिति किं वित्यदनिदोपातं न सिद्धं स्यात्। तादृशसंशयविषयत्वसमानाधिकरणावि
वक्षायां पक्षीभूतप्रामाण्याश्रयज्ञानगोचरप्रामाण्यानुमितिप्रामाण्यसंशयाहितसंशयस्यापि हेतुत्वात्
सत्वविष्टतादृशसंशयरूपत्वात् तादृशसंशयविषयत्वं व्यापकं सिद्धिः तादृशसंशयकिंचित्संशयविष
य तावद्व्यावृत्तत्वे तादृशहेतुमति सिद्धत्वविषयकत्वादौ व्याप्तिग्रहात्। वस्तुतस्तु यावति विषयो ऽनुव्यव
सायादिर्घटादिद्वयविशिष्टतानंतप्रामाण्यसंशयान्यसंशयकोटिविरहविशिष्टत्वसत्वं हेतुत्वे तात्पर्यं लोके पे २९
क्षः। पक्षस्तु उक्तहेतुमत्वेन विशेष्यः। तेन यत्र तादृशसंशयः अन्यसंशयो न प्रसिद्धस्तत्र तादृशसंशये

अनुव्यवसाय २

याप्रसिद्ध्या तदविषयकत्वं नागासिद्धमित्यपास्तं। यद्वा स्वाश्रयावच्छिन्ननिश्चये सति स्वाश्रयनिश्चयाव
धिकक्षणवृत्तिसंशयमध्ये प्रामाण्यसंशयं विना संदिह्यमानकोटिकत्वादित्यर्थः। सतीति समानाधिकरण
नाद्यक्षणस्य अनस्मात्सद्व्यापत्तेः न दितासिद्धाद्यो बाधवारणाय कालीनांतं पूर्वकालीनपदमवच्छे
च्छिन्नपूर्वकालीनपदं निश्चये समानाधिकरणे इति च विशेषणं बोध्यं। तेन पक्षीभूतप्रामाण्ये व्यव
च्छिन्नपूर्वकालीनवर्त्तिसमानाधिकरणनिश्चयविषयत्वस्त्वेपि व्यधिकरणपरमेश्वरनिश्चयविषय
त्वस्त्वेपि न बाधः। एतज्ज्ञाननिश्चये ति। एतज्ज्ञानविषयतृतीयक्षणे इत्यर्थः। अन्यथा अप्रामाण्यस्यापि
चरणं परतो ग्राह्यमिति। विवादपदं ज्ञानं प्रामाण्ये परत एव ग्राह्यं। स्वतो ग्राह्यत्वरहितत्वे सति ग्राह्य
त्वादित्यर्थः। पक्षे विवादपदज्ञानेऽम ईश्वरज्ञानादिप्रामाण्ये न्यायमतेनानुमानतो बाधः। न्यायमते ग्राह्यत्व
स्तुनोक्तावाद्यार्थविशेषणं च मन्त्रेत्यस्वरस्तो बोध्यः। व्याघातेति। स्वविप्रतियोगिप्रसिद्धिं विना प्रमाना
स्तीति परकीयनिषेधरूपव्याघात इत्यर्थः। प्रमेति। अयमर्थः। प्रमातद्विषयकसिद्धोत्पत्तीतद्वि
षयसाध्यप्रसिद्धिमादाय ज्ञेयत्वादिना ऽतत्त्वप्रमात्वादि ज्ञानवद्वृत्तित्वासमर्थत्वविद्वृत्तिज्ञानकत्वस्यानै
न वह्निज्ञानं प्रमात्वं वा ऽप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा वाक्यप्रमेत्येके। अन्ये तु तद्विषय
प्रमाप्रसिद्ध्युपपत्तीं तत्र लिंगे दृष्टांतः। तथा च वह्निज्ञानं प्रमात्वं वाऽप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं
यथा ज्ञेयत्वं प्रमाविषयो वेत्यर्थः। आकुंचनवत्त्वश्चेति व्याघातदृष्टांतयाद्येत्यर्थः। अन्येषामन्यथाव्याख्या
नेन लिंगविवितमुद्दरचात्मान्वयित्वेति प्रपंचस्य प्रमाविशेषस्य विशेषतानिर्सपानावान्तत्र दे

=उपकरणश्रीअप्रामाण्ये ॥१

अ.१ प्रा.प्र.

तुपलब्धानां व्याप्ति हेतुविरहनिश्चयाद्यनापाद्यत्वरूपं न द्विव्यतिरेकव्याप्तिं पुरस्कृत्य सत्प्रतिपक्षोद्भावक
तयाहृष्यं तेनैव तत्पक्षाव्यतिरेकनिश्चये एव तत्संभवतीति तत्संदेहे पतितस्य ॥ वह्न्यव्यतीत्याद्यादिपदद्वयमेव
वह्नित्वादिरूपं बोध्यं निषेधरूपस्येति निषेधेन रूप्यते यत् इति निषेधरूपस्याभावार्थः । तेन परकीयव्याप्ति
तस्येत्यनेन समानाधिकरण्यं घटते । सर्वनामेति यद्यप्यनुमानेस्वार्थे परार्थे वा सर्वनामरूपस्य पक्ष
विशेषपक्षधर्मताबलेनोपयुज्यते । शाब्दबोधएव तदुपयोगात् । तथापि वह्निवत्प्रकारकं ज्ञानं तद्व्यतिरेकेन
प्रकारकमितिवाक्ये पतो विशेषाद्यकांक्षादिविशेषोद्भावनेपि तत्पदद्वयेन घटितवह्निवत्प्रकारकं
प्रकारकं चांशवबोधनेन तत्र्य ॥ एवं विशेषः सर्वनामसहितैर्न विवक्षितः ॥ तत्पक्षधर्मतायां च
विशेषणांधासामर्थ्ये प्रयुज्यतएव । यदेवहि विशेषबोधनेन प्रतिज्ञायामाकांक्षा विशेषाद्यापकतया
तत्कारितदेव तत्रानुमाने पक्षधर्मतायां तथा अतएव प्रतिज्ञायामाकांक्षाबलजन्योर्थः पक्षधर्म
ताबललभ्यत्वमुच्यते । ननु तद्व्यतिरेकप्रकारकत्वं तेन कथं ज्ञातं । किंच घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादि
रूपं नाम तथाच अप्रमे देवदत्तविषयकज्ञाने देवदत्तत्ववति देवदत्तत्वप्रकारकत्वं प्रामाण्यं प्राग
हीतं कथं तद्देवदत्तादिज्ञानेनुमीयेत किंच प्रकारांतरेण प्रामाण्यस्य रूपं तद्वेवरूपसद्भावकस्याने
कत्वेप्यनेकत्वं च तद्धर्मवति तद्यद्यपि प्रमेयमित्यादिकेवलान्वयिविषयकज्ञाने प्रामाण्या
तावद्रूपं प्रामाण्येन व्यतिरेकिणा साधयितुं शक्यते । प्रमेयत्वानां वक्तव्याभिधेः ॥ तथापि व्यतिरेकि ३०
विषयकज्ञाने प्रामाण्यानुमाने प्रकारो यां तत्र तेनैव तत्सा वक्तुं माणप्रयुक्तात् प्रामाण्यज्ञानमुपपादनी

यं न तद्वेवं वह्निज्ञानादावपि मनस्येव तद्धीः तत्परामर्शकिमनुमानेनेति वाच्यं । उपायस्योपायांतरवि
रोधिवाना अतएवेति अप्रामाण्यशंकाविधूननस्यातोभावादित्यर्थः । तदनंतरमर्थाद्वेति अत्र दर्शनी
यावतिरेकस्य मानादित्यर्थः । तदनंतरमर्थेति अत्र वदंति । वह्नित्वप्रकारकत्वमेव व्याप्तिवारवारणाय पक्ष
तत्वेन वह्नित्वजयोरिसोगुंज्ञावह्नीदृतित्व मेदाह तदनंतरमर्थविषयकप्रत्यभिज्ञानके व्याप्तिवारवारणाय पक्ष
वह्नित्वप्रकारकत्वेतत्रुपादानबलेन वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छेदेन नादर्शप्रयत्नतनप्रचलालनेन
व्याप्तिवारणाय तत्र गुंजापुंज्ञ मध्ये स्कारेण प्रवृत्तिजनेनात । नचैवं सफलत्वत्रपेतौ वह्नित्व
गुंजायोरिसोवह्नीदृतिज्ञाने व्याप्तिवार इति चेन्न । तदनंतिपदमहिम्ना तदनंतरमर्थविषयकमात्रप्रय
तत्नजनकत्वं च वह्नित्वप्रकारकत्वे तत्र च तस्य प्रवृत्ते देवत्वालानादादतदनंतरमर्थमात्रविशेष्यकव
ह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वस्य द्वितीयहेतुत्वर्थवान्तरं शयेनार्थनिरुपमाणस्य प्रामाण्यमाणरूपेणेति
षयप्रकारतया वह्निसाध्यप्रविष्टवह्नित्वे विशेषणं बोध्यं । तथाच वह्नौ वह्नित्वादिविषयकसं
शयेतस्य कृष्णशिनजनकेव्याप्तिवारवारणाय हेतौ निश्चयत्वोपादानं । एवं द्वितीयहेतावपीति तत्र प्र
थमानुमानोर्थसिद्धिः स्यात् । एतौ सुखसाधनदुःखसाधनवह्नीदृतिगुंजापुंजे दुःखसाधनत्वप्रकारकनिश्च
येपि वह्निमात्रगोचरप्रवृत्तिजनके व्याप्तिवारणा । अत्र शाब्दे द्विविधत्वव्याप्तिवारनिराकरणोपमात्रप
दावेयर्थ्यमिति । किंच निश्चयत्वस्य वह्न्यनुत्तरवति निश्चयत्वव्याप्यमित्यत्र अस्यानुमानस्य प्रवृत्तौ संशयत्वेन
र्थतिरनानवकाशात् । निश्चयप्रकारजन्यवदिति विशेषणस्य वह्नित्वेदीयमानस्यवैयर्थ्यात् तदा

व्या० प्र०

नेव हेतौ वह्नित्वप्रकारकत्वस्य निश्चयत्वस्य वा विवक्षितत्वात्। अत एवोक्तरूपद्वितीयहेत्वपेक्षया निरस्तः। वस्तु
तस्तु तादृशसामर्थ्यविषयकप्रयत्नजनकत्वे सति इति यत्ततो न तादृशसामर्थ्यविषयकत्वस्य ज्ञाने कथं
वह्नित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वस्य हेतुत्वं चेत् ज्ञानत्वात्। वह्निगुंजापुंजयोः गौ वह्निरित्यादि व्यभिचारि
न व्यावर्तनात्। तत्र वह्नित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वस्य गुंजापुंजे सत्त्वात् तादृशसामर्थ्यगोचरप्रयत्नजनकत्वं
[illegible] हेत्वन्तरस्य वृत्तित्वात्। एवं द्वितीयहेतुरपि तादृशसामर्थ्यविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारक
ज्ञानत्वरूपो बोध्यः। तेनोक्तरूपतादृशज्ञानजन्यत्वे व्यभिचारः। निश्चयत्वोपादानं तु [illegible]। नवीनं त्व
पक्षे [illegible] सामर्थ्यप्रतिनिश्चयस्यैव रूपद्वयेनोक्तत्वात्। द्वितीयपक्षे
हेतौ [illegible] वह्नौ वह्नित्वसामान्ये व्यभिचारवारणाय वह्नौ गुंजापुंजोऽयमिति ज्ञाने व्यभिचारवारणा
य वह्नित्वप्रकारकेति। वह्निविशेष्यकसंशये व्यभिचारवारणाय निश्चयपदम्। [illegible]
[illegible] वह्निरित्यादौ व्यभिचारात्। न वा वह्नित्वप्रकारकेति [illegible]
[illegible] इति वाच्यम्। [illegible] व्यभिचारात्। एतेन तादृशसामर्थ्यमात्रगोचरप्रय
त्नजनकत्वे सति वह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वादिति हेत्वोः [illegible]। यत्तु वह्नौ विशेष्यत्वे विशे
ष्यसंशयता नाम प्रकारकज्ञानभिन्नज्ञानपरं निश्चयपदं तेन वह्नौ गुंजापुंजत्वादिप्रकारकसंशये न व्यभिचा
रः घटोऽयमित्यादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय [illegible] हेतुद्वये [illegible] ज्ञाने विशेषणीयं तेन वह्निगो ३१
चरगुंजापुंजत्वप्रकारकज्ञानप्रसूत [illegible] व्यभिचारः। वह्नित्वप्रकारकेति तु साध्ये हेतौ

[illegible] सार्थकं पूर्वसाध्ये द्वितीयसाध्ये न हेतुत्वात् [illegible]। तत्र वह्निः [illegible] ज्ञाने व्यभिचारः। अत्र वह्नि
मात्रप्रकारकेति साध्ये तात्पर्यम्। ननु साध्यप्रसिद्धिं विना हेतुविशेषणे कथं व्यभिचारवारकता ज्ञान
[illegible] इति चेत्। व्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहार्थं हेतुविशेषणे सार्थकतां [illegible] साध्ये विशेषणे
निश्चयत्वं वा अत्र विशेषिताना नाप्रकारकज्ञानभिन्नज्ञानपरं तेन वह्नौ संशये लोहितो वह्निरिति वि
पर्यये वा व्यभिचारः गुंजापुंजादिविशेष्यके लाविर्वह्निरित्यादिभ्रमे व्याप्यत्वासिद्धिवारणाय [illegible]
गुंजापुंजः [illegible] तादृशसामर्थ्यविशेष्यकभ्रमे व्यभिचारवारणाय वह्नित्वप्रकारकेति। वह्नित्व
प्रकारकत्वोक्तरूपनिश्चयत्वमवसेयम्। तेन नात्र प्रसिद्धिरपि [illegible] वह्निरिति भ्रमवह्निवि
शेष्यकभ्रमे व्यभिचार इति चेत् न साध्ये विशेषपदस्य तादृशसामर्थ्यरूपविशेष्यपरत्वे नादोषा
त् न च [illegible] नीयो निरस्तः [illegible] ज्ञानविशेषणपदत्वात्। यत्तु तादृशसामर्थ्यविषयकत्व
प्रयत्नानुकूलवह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वं हेतुः। साध्यं तु विशेष्यावृत्तिवह्नित्वप्रकारकं नेति। [illegible]
नादुःखसाधनस्य दुःखसाधने एतौ वह्नौ इति गुंजापुंजवह्निविशेष्यकभ्रमे व्यभिचारात्। नहि गुंजापुंज
विशेष्यकवह्नित्वप्रकारकज्ञानं प्रवर्तकं दुःखसाधनविषयत्वात्। [illegible] साध्यं [illegible] मात्रस्य
[illegible] बोध्यम्। [illegible] साध्ये हेतौ वह्नौ संशये वह्निगोचरस्य [illegible] व्यभिचारवारणाय नि
श्चयपदं। निश्चयत्वं च विशेष्यीशे [illegible] वस्तुतश्च विशेष्याश्रयमानप्रकारकज्ञानभिन्नज्ञानत्वम्। तेन
लोहितो वह्निरित्यादिभ्रमेन व्यभिचारः। [illegible] गुंजापुंजत्वप्रकारकवह्निविशेष्यकसारणादिरूपेण
भ्रमे व्यभिचारवारणाय निश्चयपदं तत्पदं निश्चयपरमवसेयं। वह्नित्वप्रकारकेति। अन्यसाध्यादि धर्म

MEMORIAL

घटत्वं घटीयमित्यादिनिश्चये व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं। अत्र पर्वतसाध्याभावाद्विवक्षितमनुमानमनुसरणीयमि
तिदिक्। नैतन्नवेतियेनाप्रामाण्ये प्रत्यक्षं नानुभूतं तस्य वस्तुसामान्ये व्याप्यतावच्छिन्नप्रामाण्ये अ
प्रसिद्धिः। ननु व्यतिरेकिलिङ्गे साध्यसत्तावव्यापकत्वाभावप्रतियोगित्वेन ज्ञानं गमकताप्रयोजकं तच्चात्र
साध्यप्रसिद्धिं विनानुपपन्नं वत्तात्वतत्त्वाव्यापकतयेति। इदानीं व्यतिरेकिलिङ्गगमकताप्रयोजकमिति
भावः। ननु कुरूपत्वाभावात्मकं न प्रमाणत्वस्य कुरूपस्य व्यापकतया हेतुविशेषणतावोच्छेदेनैतत्र
परंप्रमाणेति ज्ञापकेः। तत्र तदभावव्याप्यहेतुज्ञानं पक्षे न कुरूपं बोधयेत्। किं तु कुरूपत्वाभावं बोधयेत्। न हि कुरूपत्वाभावानुमि
तिरनुमीयते। किं तु कुरूपत्वाभावानुमितिरवानुरूपतेति चेत्। अत्र वदन्ति। यदात्मत्वतया प्रमाणस्य व्या
पकतया हेतुत्वाभावावगमेन तद्विरहे तत्त्व्यतिरेकिणो प्रामाण्यं तत्स्वेष्टसिद्ध्या तादृशतावच्छेदकतयै गम
कता नियामकत्वात् विवक्षितत्वादिति। तदुच्यते। यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र संयोगाभाव इति व्याप्तिज्ञानानन्तरं
प्रमेयत्वस्य व्यापकताभावप्रतियोगि संयोगवानयमिति ज्ञाने प्रमेयत्वाभाववज्ज्ञानानुत्पत्तेः न तत्र
निश्चयत्वेन बाधतया नानुमितिरिति वाच्यं। प्रमेयत्वस्याभावनिश्चयपदार्थो तत्र व्यतिरेकस्यान्यत्वप्रत्य
सत्त्वाविरुद्धस्य नवमतेवक्तु मत्त्राव्यवाता न च प्रमेयत्वाभावरूपविषयाभावानुमितिरिति वाच्यं
अनुमितिप्रामाण्याविषयाघटितत्वात्। अनुमितेर्विषयान्तरत्वात्। तस्माद्यदात्मतया प्रमाणस्य
व्यापकतया यत्र तदभाववत्त्वेन ज्ञायमानं स्वपक्षवृत्तित्वज्ञानं पक्षे तदात्मप्रतियोगिकतया
तदभावं बोधयतीत्यर्थे न कोऽपि विशेषः। एवं प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वेनाभावानुमितिरूपान्त ३२
वत्त्वे वातत्र एतावान् विशेषो यत्रान्यविरुद्धरूपतया प्रमाणस्य हेतुत्वाभावे व्यापकता स्यात्

विरु।

तत्रान्यविरुद्धरूपत्वेनान्यविशेषणिकापक्षविशेषणिकाप्रमाणरूपान्त्रमरूपापन्नानुमितिजनकत्वे
त्रयदात्मत्वेन व्याप्यतया प्रमाणस्य व्यापकतया हेतुत्वावगमस्य तेन तत्तदन्ययेन हेतुतापन्ने
तद्विरुद्धत्वेनाभावविशेषिकापक्षविशेषणिकानुमितिजनकत्वमिति दिक्। ननु साध्यप्रसिद्धौ प्रसि
द्धावामप्रतीत्तवान्यथानुमानेन त्वादिति येन जले स्वार्थानुमानव्यान्यप्रकारस्य प्रदर्शितत्वात्। इ
तरव्यापकत्वेति त्रितरतादात्म्यव्यापकत्वस्यैव विवक्षितत्वान्न च इतरव्यापकत्वेव विवक्षितं। इतर
पदार्थनिर्गतिश्च आत्मादेर्व्यापकतायाः आकाशाभावाभावस्याभावात्। आत्मादेरवृत्तित्वात्।
न चैवमितरतादात्म्यात्यन्ताभावः सिद्ध्येत् तदा आत्मादेरन्योन्याभावप्रतियोगितेन न। इतरतादात्म्य
स्यैवेतरान्योन्याभावात्यन्ताभावरूपत्वेन तदन्योन्याभाववत्त्वेन तादात्म्यात्यन्ताभावरूपत्वा
त् यस्यादिमत्पदार्थत्वं तत्तादात्म्यरूपत्वेन तत्तत्पदार्थत्वं तादात्म्यरूपत्वात्। अन्यथात्यन्ताभावत्वप्रति अन्योन्या
योगितो परस्परं रूपेण विरुद्धः नियमो न स्यात्। तस्मात् तादात्म्यात्मकत्वात्ताभावो नासादिः। ननु तथा भावात्य
पि कथं तादात्म्यप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभाव इति रिक्तो न सिध्यति [illegible] चात्। न चेतदाव्य न्ताभावः
न्योन्याभावस्तु तादात्म्यात्यन्ताभाव इति वाच्यं। तदात्मताव पृथक्रूपयोः अन्योन्याभावात्यन्ताभावयोरने
दस्वीकारे पक्षसिद्धितादिति चेत्। यत्पृथिव्यापितत्वाकाशाभिति पृथिव्यादिविशेष्यकव्याप्तिग्रहस्य
पृथिव्याद्यन्योन्याभावरूपस्य पृथिव्यादितादात्म्यप्रतियोगिकाभावत्वानुमितौ प्रयोजकत्वात्। व्या
प्तिरेवं यत्र यत्र पृथिव्यादितादात्म्यं तत्राकाशान्योन्याभाववत्त्वमिति तादात्म्यविशेष्यकव्याप्तिग्रहस्य
संसर्गाभावरूपत्वेनत्यन्ताभावानुमितौ प्रयोजकत्वात्। न चान्योन्याभावस्य संसर्गाभावरूपत्वे प्रसिद्धौ
तात्मकतां

पृथिव्याद्यन्योन्याभाववत्वि॰ ३

तादात्म्यत्वेनाभावीयप्रतियोगिताकारे तदभावाभावत्वप्रतिसंधानात् घटादौ तादात्म्याभावाभाववद्रूपतास्वीकारेण तथा
नुपपत्तेः पृथिव्यादितादात्म्याभावत्वेन तदन्योन्याभावानुमितेरनन्तरं तेनैव हेतुना पृथिव्या
द्यन्योन्याभाववत्त्वेन तत्सिद्धिरिति नूतनैरुक्तं तत्तु रूप व्याप्तिग्रहस्य प्रथममेव पृथिव्याद्यन्योन्याभाव
त्वेन तदनुमितौ प्रयोजकस्यापरिचितत्वात् । अन्यथा तत्तन्मण्यन्योन्याभावत्वेन तत्सिद्धिर्न स्यात् सा
मग्र्यास्तदानीमभावात् पृथिव्यादितादात्म्यस्य पृथिवीत्वादिरूपात्मकतया तदतिरिक्तपृथिवीतादात्म्यव
तानिरूपप्रयोगस्य घटः कलशादिर्वा महाप्राबाधपरत्वेनोपपादनीयः । अन्ये तु पृथिव्यादिभिन्नत्व
रूपं तु पार्थिवरूपं पृथिवीतादात्म्येन तु पृथिवीत्वाभाववत्तादितादात्म्यमपि बोध्यमित्याहुः । ज्ञा
ने प्रामाण्येति ज्ञानत्वानन्तरमपि कर्तव्यं प्रामाण्यविशिष्टानुमितिरिति नाशौ प्रसिद्धसाध्यतिरूपि
तव्याप्तिविषयकपरामर्शस्य साध्यविशिष्टपक्षविशेष्यकानुमितिजनकत्वनियमात् तद्विशे
तदभाववति तेति न वक्तव्यं तथात्वे तदीयप्रकारक॰ वायोः संशयमतमनुमतमेव अग्रे तवाप्य
संस्कारोद्बोधं विना तादृशस्मरणाभावात् तदभावेन कोटिकसंशयात्यसंभवादिति वेतनं तद्व
दभावेऽत्रागसविषयकत्वनियमात् तथात्वे उपस्थितौ संशयस्येवादशेषात् तज्ज्ञाननिरत्वव
दिति । यथा दृष्टान्तादिकं बुद्धिमत्त्वकमिति साध्यबुद्धेर्निश्चयमात्रापेक्षितत्वमर्थः । न
नु तत्प्रकारकानुमितेस्तदभाववति तत्प्रकारकोत्पत्तिज्ञानमात्रानुमितिविरोधिता न तदभावव ३२

अन्योन्याभाव ४

च्चविरहप्रयुक्तं तदभाववति तत्प्रकारकत्वस्य विशिष्टस्य व्यतिरेकं विषयीकरोतीति न त्रुटि
शेष्यकत्वं तदभाववद्वविरहत्वमवतत्त्व साध्यम् न्यायात् विशिष्टव्यतिरेको दृष्टान्तादिनि ।
र्वायसे नतदनन्तरम् सर्थादि तिच्छुक्तं तदा हेतु हेतु । अत्र वह्निर्वह्निविशेष्यकत्वमिति साध्यं । वह्नि
त्वाभाववद्विशेष्यकत्वमिति विशेष्यकत्वादिति द्वैधर्थः । तेन वह्निनासबेनार्थान्तरं । न वा हे
तोरसिद्धिः । न वा निर्विकल्पके व्यभिचारः । ननु वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वं ज्ञानं सिद्धं वह्नि
त्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकोऽयमिति पूर्वानुमितेर्विशिष्टनिषेधविषयकत्वेन तदसंभवाज्ञानजन्यते ।
पूर्वानुमानानन्तरमिदं ज्ञानं वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकं वह्नित्वप्रकारकत्वे सति वह्नित्वाभावव
ति वह्नित्वप्रकारकत्वाभावात् यन्नैवं तन्नैवं यथा॰ अनुमानात् तत्सिद्धिरित्येके । अन्ये
तु पूर्ववह्नित्वाभाववतिनेति समग्रसाध्यतात्पर्यविषयीभूतमनुष्ठानत्वाद्यापत्तिप्रधानं तथा सामग्र्या
हेतुविशेषणं न हि तादृशोक्तरूपानुमानमित्याहुः । यद्यप्यत्र साध्यप्रसिद्धेरव रूपवाक्य॰ प्रथ
मं व्यतिरेकिहेतुनापि दर्शितार्थप्रसाधयितुं शक्यं । तथापि अत्रेतरापि साधनेन दोषद्वितीयतात्पर्यं । कथ
मत्र प्रामाण्यप्रसिद्धिरिति चेन्न मनस्तात्प्रसिद्धेः । अन्वयव्याप्तेरस्फूर्तौ व्यतिरेकी दृष्टुः । न च येन
चरूपमस्य प्रामाण्यं प्रथमं व्यतिरेकिणा साध्यते किं तत्र तावद्रूपप्रामाण्यसाधनेनेति वेतत्र
प्रामाण्यशंकानिवर्तने उपायस्योपायी न च विरोधि चातानाके विन्तुं विशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्या
नाङ्गीकर्तृमते तत्सिद्धेः । तथा च प्रथमं व्यतिरेकिणा तद्विशेष्यकरूपसाध्यप्रसिद्धौ तत्प्रकारांतरे

णेन लिंगज्ञाने सति तत्साध्यकानुमितिरित्याकूतः। वह्निवृत्तीति इदं वह्नित्वंविषयेकै प्रकारक। नाशंक्यं
नं वह्निवृत्तिविषयताकं। अवह्निवृत्तिविषयताकत्वात् वेष्टितविषयताकत्वात् तत्पन्नैवं तन्त्वेवं यथाव
ह्नित्वमहत्त्वनिष्ठावच्छेदकी किंतु वह्निप्रकारकविषयताकत्वं विधातीत्यर्थः। अत्रापि हेतुज्ञानार्थं पूर्व
करीतिरनुसरणीया। साध्यप्रसिद्ध्यै पूर्वोक्तगतिरस्त्विति न प्रथमसिंता। ननु प्रथमानुमानेनापि प्रवृत्तौ
वसाध्यप्रसिद्धिः कर्तुं न शक्यतइत्यत आह। तत्र सावयवसाध्यवन्मानान्तरेण साध्यप्रसिद्धौ सत्यां
प्रथमसपक्षसाध्यपक्षेतरवइतिवेतन। प्रथमानुमानेनाप्रामाण्येनावेसाध्यमानेपक्षधर्मतावज
नोक्तसावयवरूपं साध्यं क्षित्यादौ सिद्ध्यतीति भावः। नन्वेवं प्रथमं प्रथमानुमानस्य सावयवसाध्यकस्य
धारुक्तसावयवरूपसाध्ये प्रवृत्तानुमानलिंगत्वेन ज्ञानान्तोक्तसावयवरूपं साध्यं साधयितुं कथं
नहत्वर्थइत्याहुः। एतन्मतेनोक्तसावयवरूपसाध्यप्रसिद्धिः प्रकारान्तरेणोपास्यं वह्नित्वमेव वह्निप्र
कारिकाविषयता यदि वह्निनिष्ठैवकत्वबोधिता तदा तत्राप्युक्तसाध्यकत्वासिद्धेरित्येतेन सिद्धसाधनं बाध
यति। वह्नित्वमेवेति। अत्र वह्नौ विषयत्वेन विशेष्यनिष्ठविषयतासमवच्छेदकत्वमात्रं न तु विषयता
धिकरणत्वमपि तथात्वे सामानाधिकरण्यात्। तत्र ज्ञानसंबंधस्य विशेष्यनिष्ठज्ञानविषयताप्रकारक
त्वेनैवोपपत्तेरिति भावः। नत्वावह्नित्वेतिविशेष्येतदर्थनिलितस्यावह्निसामानाधिकरण्यधर्मसा
मानाधिकरण्यादितिभावः। न सिद्धसाधनमिति। तथा सत्येकसाध्यस्य वह्नित्वमेवेतिवादितिभावः। अनु
तसाध्यकेति। निष्कर्षाप्रामाण्यसावयवसाधकत्वमर्थः। अत्र निर्विकल्पकेत्यपर्जहणे। खुद्धरेणोतिबोध्य।
त्विशिष्टबुद्धिविशिष्टज्ञाननिष्कर्षप्रकारं पृथिवीज्ञानगतप्रामाण्यग्रहे प्रतिबध्नाते न पेतिगन्धवद्विशेष्य ३४

केति वह्निज्ञानप्रामाण्यानुमानवत्पूर्वोक्तमनुसंधेयं। यत्तु पृथिवीजलयोरिमे पृथिव्यौ इति भ्रमे व्यभिचा
रवारणाय गंधवद्विशेष्यमात्रे पृथिवीत्वप्रकारकत्वं विवक्षितमिति तन्न। पृथिवीत्वप्रकारकत्वविशेषणे
विनापि तत्कार्थे प्रथमसाध्ये व्यभिचारासंभवात्। प्रसिद्धिसाध्यबोधकत्वाद्वा स्यात् पृथिवीवृत्ती देता
ख्यप्रकारकोनेत्यर्थ इति तदपि न जलादिवृत्तौ दंतात्मे ये गंधवद्विशेष्यके व्यभिचारात् सिद्धिका न
स्ताव्यभिचारोवारणीयापत्ततप्रकारएवबोध्यः। अयं पृथिवीत्वेनानुभवः पृथिवीत्वसामानाधिक
रण्यप्रकारावच्छिन्नपृथिवीवृत्तिविषयताकइत्यादिसाध्यकानुमानेसाध्यप्रसिद्धिदोषस्तु चानुपसि पारित्य अपः॥
द्धस्यातावसाध्यकानुमानेयेवसर्वमितितन्नतमादा। अन्ये विति एतन्मते निश्चये प्रकारत्वे देन विषयतान्वतः॥
पृथिवीत्वासमानाधिकरणेति। अत्र साध्ये पृथिवीत्वासमानाधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वं नतत्प्र
कारकत्वमात्रं विवक्षितं तथा सति प्रकृतसाध्यसिद्धावपि प्रमात्वासिद्धेः। तस्य पृथिवीत्वमेपृथि
वीत्वमित्यादिविशेषितत्वाद्वारासिद्धितायथार्थपृथिवीत्वप्रमाणेवसत्त्वात्। पृथिवीत्वप्रकारकत्वसमानाधिकरणत्वमात्रे
तथा सति पृथिवीपृथिवीजलेवेति संशये नाव्याप्ताध्यक्षेतेन संशयव्यावृत्तं न प्रामाण्यरूपं साध्यं
पर्यवस्येत्। किंतु तत्प्रकारसमानाधिकरणत्वेनान्यतरत्वं तदन्यतरत्वं वत तदन्यान्यत्वं। तेन प्रकृतसा
ध्यसिद्धौ पृथिवीत्वासमानाधिकरणप्रकारकपृथिवीवृत्तिविषयताकत्वं साध्यं। पृथिवीत्वे संशयव्याव
र्तनतन्मते व्यावृत्तं वपर्यवस्यति। इतीव गंधासमानाधिकरणप्रकारकेति विशेषणे पृथिवीपृथि
वी जलं वेति संशये व्यभिचारवारणाय। न च प्रकारत्वेदेन विषयतात्वेदो पातान्तत्रापि साध्यमस्त्विति
वाच्यं। निश्चयरूपएव ज्ञाने तदुपगमात्। तत्र तदुपगमेऽत्रत्यैकप्रकारकस्मरणस्य मानत्वात्। संशयस्य
संशये
प्रकारत्वेदेन विषयतात्वेदप्रकुपगमात्।
विषयतात्वेदनविषयतो[illegible]पगमे।

त्त्वप्र॰

संसर्गकारतानवच्छेदकत्वेनाप्रकारकतया तत्र तदुपनामेयाना नाधायात्। अत एव विरोधिना नाप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानेऽसंशयइति वक्ष्यमाणमप्युच्यते। न च पृथिवी नमे पृथिवीत्वांशे न तादृशीताप्रत्यार्थ पृथिवीत्वप्रकारकसंशयारणादौ ज्ञानादिनिर्विकल्पके पृथिवीत्वावच्छेदसमानाधिकरणगगनादिप्रकारके गगनत्वमित्यादिज्ञाने नैवव्यभिचारवारणाय गंधसमानाधिकरणप्रकारके ज्ञानेऽपि गंधसमानाधिकरणप्रकारकत्वे धर्मीयत्वाविषयतायाः समानाधिकरणधर्मत्वेनास्ति। ताविषयतानाद्यप्रकारकविषयतातेनोक्तस्थले व्यभिचारवारणे न वर्तिनवगगनत्वमितिज्ञाने न व्यभिचारवारः। गंधसमानाधिकरणस्य गगनत्वे देवतत्र प्रकारत्वादिति भावः। गंधसमानाधिकरणत्वस्य गंधानधिकरणाधिकरणवृत्तित्वं नोक्तत्वात्। यादृशं समानाधिकरणत्वं तदनधिकरणाधिकरणत्वं वोध्यमिति विवेकः॥
नद्भिन्नत्वे। इदं शरीरमात्मवत् पृथिवी वेति विप्रतिपत्तिजन्यसंशये व्यभिचारात् गंधसमानाधिकरणत्वमात्रस्य विषयता विशेषणत्वेन प्रकारताविषयत्वाद्भिन्नत्वं वदामः। संवादित्वे इति तेन पृथिवीत्वप्रकारकानुभवे वा त्र पक्षः। अनुमितौ च संशये पृथिवीत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयताप्रतियोगित्वाभावस्य साध्यत्वेन पृथिवीत्वांशे तत्संबन्धेनाप्रसिद्धत्वान्न वा संशये तेन प्रवच्छिन्नत्वं च इति।
इतिज्ञानस्य गंधीयत्वं वोध्यं। पुरोवर्तिनि इति विशेषणानां एतत्वादिमते विशेषणविशेष्यवृत्तिः। एकैव विषयतेति विशेषणांशे पृथिवीत्वसमानाधिकरणपृथिवीत्वरूपधर्मावच्छिन्नत्वे बाधः स्यात्। नव्यमते तादृशे नो पृथिव्यां पृथिवीत्वजलत्वे इति संशये व्यभिचारवारणाय गंधसमानाधिकरणत्वादेन व्यभिचारः। तत्र तज्ञत्वावादःसंबन्धत्रिविषयतावच्छेदकत्वात्। एवं सति इदं तोर इति किं स्यात्। विशेष्यवृत्तिविषयताया ३५
प्रकारकेतिगंधसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः। तेन जलत्वोवरयमुक्तनत्राक पृथिवीत्वप्रकार४२

घ॰ग॰१ गंधसमानाधिकरणेति;

विशेष्यवृत्तित्वेन तदंशावृत्तिधर्मेण पृथिवीत्वत्वादिनावच्छेदानां तद्वारणम्। गंधसमानाधिकरणप्रकारकेति तथा च गंधसमानाधिकरणप्रकारकतानिरूपितविषयतागंधसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वप्रतियोगिज्ञानत्वं हेतुफलं भवति। गंधसमानाधिकरणत्वं तदनधिकरणाधिकरणावृत्तित्वमिति हिनं तेन न नाशित्वमित्यादौ न व्यभिचारः। तत्र गंधाधिकरणानधिकरणमात्रादः प्रकारत्वात् हेनावच्छेदकत्वं इति। परिशिष्टमितरणोमवधेयमिति दिक्। गंधसमानाधिकरणप्रकारकेति विशेषणेऽपादाने तु पृथिव्यां पृथिवीत्वजलत्वसंशयव्यवच्छेदेन तत्र न व्यभिचार इत्यर्थः। निश्चयत्वं चेति एतद्विशेषणं विशाय संशयव्यवच्छेदार्थं ज्ञानत्वव्यापनेनिश्चयत्वं वा देयमित्यर्थः। अनुष्ठततानुसरणे व्यभिचारः पृथिवीत्वप्रकारकत्वांशे गंधसमानाधिकरणविषयताप्रतियोगिनिश्चयत्वस्य हेतुत्वे तात्पर्यम्। पृथिवीत्वप्रकारकत्वांशे इति विशेषणं तु जले पृथिवीत्वमिति विशेषणं गंधवत्त्ववृत्ति विषयताप्रतियोगिनि पृथिव्यां जलमित्यादिभ्रमे व व्यभिचारवारणाय। तत्र तन्नेति विषयतायाः पृथिवीत्वप्रकारकत्वांशे गंधसमानाधिकरणत्वाभावात् ज्ञानेऽपि पृथिवीत्वांशे नाव्यभिचारं वारयितुं शक्यते इति। तथा च प्रकारत्वेन विषयतायाः दाने पृथिव्यंशे न त्रोतोः साध्यं साधनं वा स्ती इति न व्यभिचार इत्यर्थः। ज्ञानत्वांशे न त्वया धर्मतावे पि न व्यभिचारः। तदंशे हेतोरप्यसत्तात् तत्तदूपविषयताप्रतियोगिकत्वावच्छेदकरूपावच्छिन्नज्ञानत्वादेर्हेतुधर्मत्वादिति भावः। प्रमात्वेन रूपद्वितीयज लपृथिव्योरिमे पृथिव्याविति संदेहाल्लेखनत्वमित्यर्थः। ननु नवीनानामप्रमात्वेन तथापि जलपृथिव्योस्तत्र एकैव विषयताप्रतियोगिपृथिवीत्व समानाधिकरणेदंत्वप्रकारतावच्छिन्ने वेति न तत्र पृथिवीविशेष्यांशे पुनः सर्वसाध्ये हेतुसत्त्वात्स्यतो व्यभिचारः स्यादत आह। विशेष्यतिसमूहालंबनेपुनरेकस्मिन् विशेष्यत्वं तत्र

क्तेन विषयतात्वेन स्वीकारात् इत्यर्थः॥ ननु विशेष्यत्वेन विषयतात्वे विशेषणांशे चावगाहित्वेऽपि न प्रकार
तेन तद्भेदः। तथा च ज्ञाता पृथिवीति ज्ञाने पृथिव्यंशेऽपि न प्रथमहेतु न गाम्भीर्यं तत्कल्पं तत्र ग्राह्यस्ये वो
पदर्शनात् व्यक्तिवारो नित्यत्वेन इत्यत आह ननु येति नवनिश्चये प्रकारत्वेऽपि प्रतीत विषयतात्वेन वि
शेष्यत्वेन इद्व तत्र प्रत्ये कस्मारण व्यापि विषयतात्वेन ग्राह्यत्वे बाधकमानाभावादित्यर्थः। यद्वा
ननु विशेष्यत्वेन नैव यं च ये पि प्रकारत्वेन विषयताप्रत्येक व्यभिचारमानाधिकरण प्रका
रकेति विशेषणं संशयव्यवच्छेदार्थं तत्रापि तादृशविषयत्वाप्रसिद्धत आह नयेति संशये प्रकारत्वे
न विषयतात्वे मानाभावादित्यर्थः॥ ग्रं धर्मसमानाधिकरणेति न यति विकल्पकेव्यक्ति वारः तत्प्र
कारकत्वेन विशेषणात् तानयत जगोयस्य मुक्तताक पृथिवीति ज्ञाने व्यभिचारः धर्मप्रकारकेत
स्य धर्मानवच्छिन्नत्वपयतिन तत्र स्थाद्यत्र न हि इत्तावच्छेदकत्वात् हेतोरत्वावात्। किंतु अर्थादित विषय
तीतिनुपकृधर्मताबलेनापि नेदं प्रियतिः अरखं डतावस्पता ग्रंथा नापियातिरक्षं तरासाधर्मप्र
क्तिद्विरितिमेतन। अयमानुमानस्य ताव धूयं साध्यं पतनस्य त्रसिद्धत्वात्। तद्ज्ञाने हेतोर तु तत्प्रतीति
नोक्तताव धूयं साध्यं पिध्यतीत्यर्थः। उक्तताय धूयत्वाध्यवत्तु ज्ञानेन मन क्षेत्र वधेयी। अन्ये तु अ
तिरिक्ताखंडताया अंगीकर्तुं मतमिदं तथा च उक्तानुमानेन साध्यं पत्र स्वधर्मता बजात् उक्तताव
धूपसाध्यताद्यप्यपर्यवसानीत्यपयत्वदोष इत्याहुः॥ नव तदा द्वितीयानुमानवैयर्थ्यं तावद् धूपप्र
माएप प्रकारकानुमित्यर्थं तदंगीकारात् मनसापरिच्छेद घत इति। न चैवं तद्विषयकत्व द्यमनसापि
रिच्छेदेऽपि तद्विशेष्यकत्वं न परिच्छिन्नं न वनव्रतिविषयकत्वाभवत द्विशेष्यकत्वमिति वाच्यं।

तद्विषयकत्वस्य ॥ न अस्मिन्मते ज्ञानत्वधूर्व व्यवसायोपनीतवह्निवह्निव प्रकारकवह्निज्ञानं वह्निवानित्यमिति व्यवसायि ३
तदुपलब्धनस्य धारणचारि निश्चेतनतत्वतीदं ज्ञानमित्यत्र समापर्यव्य तद्विशेष्यकत्वस्य स्फुटं ज्ञावि
षया तावत्॥ ननु यथा व्यवसायोपनीत तद्धर्मांशे विषयकत्वं तासते तथा व्यक्तिधर्मावादित्वादिति मङ्ग
नानुव्यवसाये मनसापरिच्छेद घनीत येष्टापत्तिः॥ अनत्यादसद्ग्राप कमलावाच्छिन्न ज्ञाने प्रमाणप
रिच्छेदे ग्राह्यमपि धर्मायात्वावच्छेदकौत्सादि निश्चे तन्नाफल बलेनधूर्व वह्निज्ञानस्य वह्निरवतांशे मन
त्या स त्रिष्वात्तावात्मनताविवक्षिति। अत्र तज्ज्ञान विषयकत्वत्ज्ञानत्वचात् न परतस्त्वज्ञानि
रिति युक्तः पाठो न्यायदृशो युक्त इति वदंति। वस्तुतस्तु अपस्वात्पाठोऽयुक्तः तत्तदव्यवच्छिन्नोत्ता वोद्र
व्यवत्प्रकारत्वत्व इति न्यायान् गृह्यमाण स्वेसार्थे न च्या ताचा पिति दिक्। यावत्ने पञ्च इत्यानतवा
द्वितिशरीरज्ञाने शरीरत्वप्रत्यवादत्यन्तकुप ज्ञ दृष्ट विशेषणस्य निर्वकुमशकत्वादिति भावः॥ नयका
रणतादिशत्येति नतापीयते न घनं तु पोन फलमिति तिवाच्यं। कस्य कारणादिश्रुत्य विषयकत्वांशे
यशराशेत्वेनवेज्ञानेयन्तवनिइत्याज्ञानेदविवद्वया पोन फलत्वात्। इतीयार्थस्येतिन्दतीयार्थस्य
विशिष्टस्य वत्रज्ञाने विषयत्वे ननदेवो नहि विषयकत्वस्य त्वातेदनि देरित्यर्थः॥ अन्ये तु इतीयार्थो विषय
त्वं तथा वाधिद्वि रित्यर्थमाहुः॥ कारकरणेति करणत्वं याकरणत्वं वा या प्रय विशेष्यकत्वार्थो
बोध्यः तेन कत्वकरणेवा शरीरत्वमेव व्यभिचारः॥ करत्वापि करसमवायाश्रयवानीत द्रुत्य सम
वायाश्रयत्वं परंतत्र नास्तीति बोध्यं यत्र अन्यानत्या तद्याघातमितियत्र करादिमंत्वे पुरुषव्या
दिव्याप्यत्वं नावधृतं। किंतु कदापि मतिपुरुषत्वज्ञानं बलमिति जिगं निश्चितायामिति ज्ञानादिनायत्र

प्रामाण्यानुमितिस्तत्प्रामाण्यनिश्चयादर्थनिश्चयः। यत्र तु पुरुषत्वव्याप्यत्वं पुरोवर्त्तिनि
ष्ठकरादिमत्त्वे निश्चिते तत्र न तत एव पुरुषत्वप्रकारिकानिरासेन प्रामाण्यग्रहापेक्षा। न च यत्र प्रा
माण्यनिश्चयादर्थनिश्चयस्तत्र विशेषदर्शनं विना कथं संशयोत्तरं पुरुषप्रत्यक्षं स्यादि
ति वाच्यं। पुरुषत्वप्रमाविषयत्वस्य पुरुषत्वव्याप्यस्य निश्चये न विशेषदर्शनिरूतेन तज्ज्ञाना
त्। न नु विशेषदर्शनमात्रं तत्संशयविरोधि न वा संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षकारणं किन्तु व्या
विशेषद प्यत्वेन रूपेण तद्दर्शनं। तच्च न प्रामाण्यानुमितिरूपं ज्ञानं तत्र पुरुषत्वप्रकारकप्रमाविष
५ यत्वस्य पुरुषव्याप्यत्वेन ज्ञानादिति चेन्न। संशयोत्तरप्रत्यक्षे तत्संशयविरोधिदर्शनत्वेन त
द्धेतुत्वात् पुरुषत्वप्रमाविषयत्वज्ञानस्यापि तथात्वात्। ज्ञानान्तरमेवेति विधिरन्यज्ञानज्ञ
स्य ज्ञानं तत्र वर्त्तकमिति नियमविरोधो नात्र वाच्यः। तस्य प्रतिबन्धकादिमत्त्वात् प्रकृत्या प्रदर्शितेन प्रामा
ण्यधीके तितन्तासत्त्वेन प्रामाण्यशंकाया वारयितुमशक्यत्वादिति दिक्। न च यत्र प्रा
माण्यनिश्चयोऽन्यत्र कथं संशयप्रतिबन्धक इति चेन्न। प्रामाण्यनिश्चयोऽपि पुरोवर्त्तिनि घटत्वा
दिमत्त्वोपरागेणैव तथा घटत्वादिमत्तया तत्र घटत्वनिश्चये तद्विषयीकरणात्। न च ज्ञाने
तरेतद्विषयके घटत्वादिमत्त्वोपरागेण प्रामाण्यसंदेहः। घटाद्यंशे साधकमानसत्त्वादिति दि
क्। अन्यथा तदप्रत्यक्षत्वे इदं स्वोपादानं संशयाभिप्रायमतेऽपि प्रामाण्यस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वा
दनवच्छेदेवेति गुरुमतेऽपीत्यपि दि प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वावधारणेन स्वतस्त्वपक्षो गीति तस्याव ३७

योरनुमितिं शंकते वादी। नन्विति। अपि च व्याप्ति ... कं ज्ञानं प्रामाण्यस्यावधारणं न स्वव्याप
केष्वमानुमितिस्तावत् उपाधिवेनेति ... तु व्याप्तिमिति वाच्यं। तद्धूमवति वह्निज्ञानं प्रमितित्वं तत्र वह्नि
लिंगे धूमादिलिंगानुमितौ ... स्य पर्वतीयवह्निमत्त्वस्य व्यवत्त्वं वह्निमत्त्वस्य धूमवत्त्वस्यापि यद्यत्तदनु व्याद
व्याप्यस्य मे समर्थज्ञानं न तेन धूमवति वह्निज्ञानत्वं अनुमितेर्यथार्थे। अन्यथा धूमवत्त्वांशे स्वतः प्रामाण्य
च५ ग्रहापत्तेः। तत्रेष्टत्वादेकिमपराद्धं वह्निमत्त्वांशे स्वतः प्रामाण्यग्रहेण। तद्विषयत्वे अवच्छिन्नसमानप्र
कारकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वांशे तत्प्रकारकविशिष्टधर्मिपनये प्रत्यासत्तिर्वास्तवात्। फलबलेन तथा
कल्पनात्। न चैवं धूमवत्त्वांशे वह्निमत्त्वावैशिष्ट्ये गृह्यतेति वाच्यं। व्याप्यव्यापकत्वान ... कत्वे व्यापकप्रका
रकत्वांशे एव व्याप्यविशिष्टस्योत्पन्नायकत्वे प्रत्यासत्तित्वे यत्तज्ज्ञानस्य कल्पते। नान्यधर्मविशिष्ट
स्यत्त्वे न वह्निधूमवति वह्निज्ञानत्वस्य प्रमात्व व्याप्यत्वेनागृहीतस्य ज्ञानं कथं संशयविरोधी स्यादिति फल
बलेन तथा कल्पनादिति दिक्। यत्राप्यस्ततत्रिदे विदं ... प्रमाणपरमानतिग्रो ... भाते तिविकृत्वातस्य
वितन्यरूपताकृ॥१ उपपद्यते पीति। ज्ञानप्रामाण्यज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यौ नैतवतिन वेति विप्रति
पत्तिरत्रेति नन्त्याय नये ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वाया अप्रसिद्धेः। तत्र मात्र ... ज्ञानमात्रसामग्रीति
रिक्तजन्यतावाश्रनित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं न वेति वा त्वविप्रतिपत्तिः प्रमाज्ञानहेतुतिरिक्त
ज्ञान४ जन्यकार्यवेध्यतिनयिशेषतान्यप्रमावदित्यत्र परतस्त्वसाधकानुमाने तत्कमादितकत्यत्व
इति नव्याः। प्रत्यवतिष्ठते। अत एव तिय दा तदा प्रामाण्यस्येव दोषत्रयोऽपि चेन नेन सत्यु
णाऽजन्यत्वं वेति वादी शंकते। अथेति। यदि ज्ञानसामग्रीमात्रंन्यां गुणविरहः दोषविरहः ज्ञानविशे
षरूपकार्यविलंबो न स्यात्। तदा ज्ञानसामग्री तत्र तिकारित्वेन तया तत्र स्वजन्यत्वं स्यात् न त तथा तथा

प्रामाण्यानुमितिस्तत्र प्रामाण्यनिश्चयादर्थनिश्चयः। यत्र तु पुरुषत्वव्याप्यत्वं पुरोवर्त्तिनि
ष्टकरादिमत्त्वे निश्चिते तत्र न तत एव पुरुषत्वशङ्कानिरासेन प्रामाण्यग्रहापेक्षा। न च यत्र प्रा
माण्यनिश्चयादर्थनिश्चयस्तत्र विशेषदर्शनं विना कथं संशयोत्तरं पुरुषत्वप्रत्यक्षं स्यादि
ति वाच्यं। पुरुषत्वप्रमाविषयत्वस्य पुरुषत्वव्याप्यस्य निश्चये न विशेषदर्शनत्वं तेन तज्ज्ञानना
त्। ननु विशेषदर्शनमात्रं न तत्संशयविरोधि न वा संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षकारणं किन्तु व्या
विशेषद प्यत्वेन रूपेण तद्दर्शनं। तच्च न प्रामाण्यानुमितिरूपं ज्ञानं तत्र पुरुषत्वप्रकारकप्रमाविष
६ यत्वस्य पुरुषव्याप्यत्वेन ज्ञानादिति चेन्न। संशयोत्तरप्रत्यक्षे तत्संशयविरोधिदर्शनत्वेन
हेतुत्वात् पुरुषत्वप्रमाविषयत्वज्ञानस्यापि तथात्वात्। ज्ञानं तत्प्रमेवेति विधिरूपज्ञानत
न्यज्ञानं तत्र वर्त्तकमिति ग्रन्थविरोधो नात्र वाच्यः। तस्यापि [illegible] दिमत्त्वात्। [illegible] तेन प्रामा
ण्यधीः केनेति [illegible] नाप्रामाण्यशङ्काया [illegible] चादिति दिक्। ननु स्वतः प्रा
माण्ये निश्चयोऽन्यत्र कथं संशयप्रतिबन्धक इति चेत्। प्रामाण्यनिश्चयादि पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रा
दिमत्त्वोपगमे [illegible] घटत्वादिमत्ताया [illegible] निश्चये तद्विषयीकरणात्। न च ज्ञाना
[illegible] तद्विषयके घटत्वादिमत्त्वोपगमेन प्रामाण्यसंदेहः। घटादौ संशयाधिकमात्रसत्त्वादिति दि
क्। अत्र [illegible] प्रामाण्यस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वे ३१
दन व्यक्तेवेति गुरुमतेऽपि नियमिदं प्रामाण्यस्य [illegible] न प्रवृत्त्युपयोगीति तस्याव [illegible]

[illegible] कज्ज्ञानप्रामाण्यस्यावधारणं न प्रवृत्त्य
[illegible] ति तु व्याप्तिमिति बोध्यं। नहु मत्त्वमितिवह्निज्ञानमनुमितिरत्र वर्द्ध
[illegible] अनु [illegible] वह्निमत्त्वस्य वतन्त्र [illegible] धूमवत्त्वस्यापि प्रदेश तदनु व्यव
सायस्याप्रमधर्मज्ञानं तेन धूमवति वह्निज्ञानत्वं अनुमितेर्यथार्थ। अन्यथा धूमवत्त्वांशे स्वतः प्रामाण्य
च ५ ग्रहापत्तेः। तत्र [illegible] दिकिमपराद्धं वह्निमत्त्वांशे स्वतः प्रामाण्यग्रहेण। तद्विंशत्याः अथवह्निमत्तानप्र
कारकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वांशे तत्प्रकारकविशिष्टधर्म्मिरूपनयेप्रत्यासत्तिर्नास्त्येव। फलबलेन तत्प्र
कल्पनात्। नवेवं धूमवत्त्वांशे वह्निमत्त्वविशिष्टं गृह्णेतेति वाच्यं। व्याप्यव्यापकभावस्थले व्यापकप्रका
रकत्वांश एव व्याप्यविशिष्टस्योपनायकत्वं प्रत्यासत्तित्वेन तज्ज्ञानस्य कल्पते। नान्यधर्म्मविशिष्ट
स्यात्वं न वधूमवति वह्निज्ञानत्वस्य प्रमात्वव्याप्यत्वेनागृहीतस्य ज्ञानं कथं संशयविरोधी फिवाच्ये फल
बलेन तथा कल्पनादिति दिक्। यत्राप्यस्तत्सिद्धेर्विद्यमानवपेपरमात्मनिदोषदर्शनात्तेषि विष्णाना तत्प्रकृ
त्वेतत्स्वरूपत्वात्। उपपद्यते यो ज्ञानप्रामाण्यज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वं न तु ततिन्वेति विप्रति
पत्तिरत्रेति न्यायनये ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वाभावात्। तथा तत्प्राप्रामाण्यं ज्ञानमात्रसामग्रीति
रिक्तजन्यतावात्र नित्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं न वेति वा त्र विप्रतिपत्तिः प्रमाज्ञानत्वेन तिरिक्त
ज्ञान ४ जन्यताकार्यवृत्तिनादित्यर्थः बहुलं अप्रमावदित्यत्र परतस्त्वसाधकानुमाने तर्कमाह तज्जन्यत्व
इति नत्यपक्षः प्रत्यवतिष्ठते अयेति य ज्ञाने दायदत्तामाप्रामाण्यप्रवेव दोषप्रयोज्यत्वं न तेन जन्यत्व
माऽन्यच्चं वेति वादी शङ्कते अथेति यदि ज्ञानसामग्र्यां सत्यां गुणविरहाद्दोषविरहाद्वा ज्ञानविशे
षरूपकार्यविलंबो भवेत्। तदा ज्ञानसामग्री सहकारिहेतोर्निमित्तत्वं स्यात् न च तथा तथा

सामान्यसामग्रीवत्त्वादिति ॥१०

सामान्यसामग्रीवत्त्वादिति । अन्यथा प्रमात्वमात्रावच्छिन्नं तज्ज्ञानमात्रोत्पत्तिप्रसंगादिति सा-
विशिष्टज्ञानसामग्र्या एव स्वीकारात् अन्यथा प्रमा प्रमात्वावच्छिन्नं तज्ज्ञानमात्रोत्पत्तिप्रसंगात् विशेषसामग्रीत्यत्र
वा । सामान्यप्रयोजककारणवत्त्वे सत्यनिविष्टविशेषप्रयोजककारणमात्रं विशेषसामग्रीत्यर्थः । वस्तुतस्तु विशेषकं
सामान्यप्रयोजककारणवत्त्वे सति विशेषसामग्र्यन्तर्गतं घटितं च सामान्यसामग्रीत्यर्थः । वस्तुतस्तु विशेषकं
विशेषसामग्री । विशेषसामग्र्यन्तर्गतं घटितं च सामान्यसामग्री । तथा च कारणमात्रं विशिष्टमिति तात्पर्यम् । तदन्या-
दिकारणं स्वीयविशेषसामग्र्याः साधनं विशेषप्रयोजककारणघटितं च सा च कार्या तदन्या
न कार्यानुत्पादात् । किंतु सामान्यप्रयोजकविशेषप्रयोजकसकलकारणघटितं च सा वाच्या । तदन्या
कार्यानुत्पादात् किंतु सामान्यप्रयोजकविशेषप्रयोजककारणघटितेति । एवं चोक्तयथापि सामान्यसामग्र्यां सत्यां
सामान्यसामग्र्यां न कदाचिदव्यभिचारस्य तत्त्वादितो विनेति । एवं चोक्तयथापि प्रतिकारणत्वमित्यर्थः
यदि विशेषकारणं व्यभिचारिनिविष्टं कार्यविशेषविशिष्टं तदा तत्र विशेषे प्रतिकारणत्वमित्यर्थः सामान्यसामग्र्यां
विना सामग्र्यां विनापि तादृशसामान्यसामग्र्याः सत्त्वादिति भावः । अन्यथेति सामान्यसामग्र्यां
सत्यां यदि विशेषे न कार्यविशेषविशिष्टं तदा विशेषं प्रति कारणत्वे कार्यविशेषे कारणविशेषो हेतुः
स्यात् । विशेषकारणव्यभिचारित्वमात्रमेव तथात्वं तथादिति भावः । यत्तु अत्र वयं ब्रूमः । सामान्यसामग्र्याः सत्त्वे
विशेषकारणव्यभिचारिविशिष्टं विशेषकार्यस्य विशिष्टत्वेन वक्तव्यत्वं हेतुवैयर्थ्यमिति तत्त्वाभावात् तत्
विशेषकारणस्य विशेषकार्यविशिष्टत्वात् विशेषकार्यविशिष्टत्वे तत्र ज्ञानावाद् विशेषं विनापि
जनकत्वमेव सर्वविशेषकारणविशिष्टत्वात् सर्वविशेषकार्यविशिष्टत्वेनैव तदसत्त्वात् । तदपि सामान्यसामग्र्या कार्यजनकत्वं विशिष्टत्वात्
न सामान्यकार्यतावच्छेदकविशेषविशिष्टत्वं तत्त्वमविशिष्टत्वे न च तत्र तयोः कारणत्वे विधानात्
तत्प्र... विशिष्टत्वे प्रमात्व... दोषविशिष्टत्वात् त्वमविशिष्टत्वेन च तत्र तयोः कारणत्वे विधानात् ३९
... मादाय च सामान्यसामग्र्याः सत्त्वे तत्प्रत्यक्षार्थतात्पर्यकत्वेन पृथग्
... इत्यत्र ... व्याकरणानुसिति । यद्यज्ञाने प्रतिबन्धकदोष
... ज्ञाने ... प्रतिबन्धकदोषयोः

योर्दृष्टत्वमिति शंकते वादी । नन्विति । अपेक्षितत्वाया अनुगतकार्येऽनुगतं कारणं वाच्यं तत्कार्यतावच्छेद-
कैकधर्माच्छिन्नमिति भावः । उपाधित्वेनेति जन्यवृत्त्यनुगतप्रयोजकोपाधेरनुनियमेनोपाधिरिति भावः ।
विशेषमादिति विशेषमादित्यर्थः इति वदंति । वस्तुतस्तु विशेषाद्विकल्पे विशेषणादित्यर्थः । व्या-
र्थेति साध्यव्याप्यविशेषणत्वाति प्रायकमिदं विशिष्टत्वं इति यत् तत्त्वाविशेषणपदेन विशेष्यं वा-
च्यतो गृहीतमित्यर्थः । व्यावर्त्यमिति हान्यपदं जन्यपदयोः कार्यधारस्य सामान्ये नैवात् अपार्थक-
मपीति यत्र शंक्यते । अदृष्टद्वारकजन्यप्रयत्नाजन्यमित्यादाविपि अपार्थिताप्रसंगात् तस्मात्प्र-
मतो हतो व्यादृव्यत्वाभावाद्यर्थविशेषणत्वे वक्तोऽपि । सत्त्वातिव्याप्येवेति । हानं च ज्ञानेनेति त्यक्त्वे-
नादृत्य पदार्थानिन्वय इत्यर्थः । यत्तु ज्ञातत्वाति व्याप्येन साध्यप्रासिद्ध्या तत्सं व्याप्यादिघटितपक्षत्वादि
दे । विशेषणाज्ञाता आश्रयासिद्धिरिति । तदयुक्तं साध्यप्रसिद्धौ तत्र व्याप्यादिघटितपक्षतायाश्चयासि-
द्धे: । तदेतावा प्रसिद्धात्तदेतावद्घटितायाः आश्रयासिद्धेरपीक्षेवास्थ्या इति । अत्र इदं जन्य-
त्वावच्छेदकं प्रत्येयत्वाद्योऽपि भूदत: सर्वत्र वेतिपदं जन्यधर्मकार्यमिति । तत्त्वे प्रत्येकं नमस्कारात्प्रत्ये-
कविघ्नध्वंसोत्पत्तौ तत्समानानु तत्र विघ्नध्वंसत्वेन कार्यता तत्र नमस्कारत्वेन कारणतेति सिद्धौ ना-
नुः अत्र कार्यतावच्छेदकाश्रयस्य सकलपदार्थत्वातो वा तत्तत्रविघ्नध्वंसत्वाद्योतत्र विघ्नध्वंसकार्य-
तावच्छेदकेऽव्याप्तेः । तस्मात् धर्मिमात्रस्याश्रयस्य तत्रावच्छेदेन सर्वं ध्वंसहेतु नियमितत्वजन्यतावच्छेद-
कमित्यर्थे सामान्याद्यावति प्रसंगो न वा तद्विघ्नध्वंसवादाव्याप्तिः । न च वर्णमात्रजन्यतावच्छेदके घ-
टत्वादिके व्याप्ताद्दंडजन्यतावच्छेदकं घटत्वं तिन्नेति कंबुग्रीवादिमत्त्वं यस्मात् । जन्यजनकत्वादिति ये

तत्तत्कार्यतान्यूनवृत्तित्वघटितत्वेन त्वप्रामाणिकगौरवघटितत्वेनेतीयनेन विशेषणीयस्यात् ज्ञा
नत्वाश्रयत्वापत्तेः तच्चावच्छेदेन तत्तद्व्यक्तिज्ञानसामान्यहेतुत्वासिद्धमतः अन्यनियम्यत्वात्तत्प्रतियोगि
ककार्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वमेव तत्त्वे तत्पर्यः। यस्यतद्वृत्तितो घटादिभिन्नो यादिकृणे तच्चक्षुरादिसामग्री
धारणतया हेतुनियम्यत्वात् उत्पत्तिकृणए वा फलतः तत्त्वस्य हेतुनियम्यत्वेनापत्तेन घवारणार्थत्वेनत्वा
र्थकत्वादिति भावः। अन्ये तु अशौकादिसाधारणफलवत्ता तत्स्यात्तन्यत्वेपि अलविद्वाविनत्ववस्यहेतुनि
यम्यत्वमतस्तो घटादहेतुनियम्यत्वेन नहि शेषितकत्वावच्छिन्नियम्यत्वेनन्यविशेषितत्वस्य हेतुनिय
म्यत्वात् तथा वाक्येत्व वारणाय तत्पदमिति अतोत्तत्वत्तिकार्यतावच्छेदकं घटत्वादिकमिति भावइत्याहुः। नहि
र्धीनियम्यवौहि नो यपयच्यमुक्तं किंतु अत्रपोप्यत्तौ नहतत्वत्यात्नत्पद्वेपिघवपाठ्दकोपलक्षवतीतिमोक्तनि
बंधकत्वीयुक्तौ न स्यस्तत्वविशिष्टधर्मिणः तत्त्वस्य हेतुधीनत्वमनुपादाय तत्त्वत्र कार्यावच्छेदकनिरुक्तिर्यु
क्ता। किंतु विशेषणत्वेव धर्मिस्वरूपस्य तथात्वमादाय लाघवात्। तथाय यद्रूपावच्छेदेनातः स्वरूपं हेतु
नियम्यं बाधकं विना तत्कार्यतावच्छेदकमिति पर्यवसन्नात्यापो नयदेति। ज्ञानत्वेनेतीश्वरकृतिसृष्टानदृशोवा
दितिशेषः। अनित्यज्ञानत्वेति। यद्यपि तन्मते नित्यज्ञानाभावादनित्यज्ञानत्वं न कार्यतावच्छेदकं किंतु ज्ञान
त्वमेव अनन्तता तत्प्राप्यप्रसिद्धिरवत्वतिनसिद्धसाधनं तथापि न्यायमतमवलंब्य सिद्धसाधनमव
धेयं। ज्ञानत्वस्ताकौ व्याप्यतिज्ञानत्वव्याप्याव्याप्यत्वे ज्ञानत्वव्याप्यस्वरूप ज्ञानत्वस्ताका व्याप्यत्वं पक्षे साध्य
वत्तिसनास्ति दृष्टीतेत्रमत्वतावदता घटज्ञानत्वादिव्याप्यत्वात्। तथापि वैशेषिकशाद्ये ज्ञानविताषैज
कोपाधित्वस्य लिंगत्वेन समुदायेवि वेदितत्वान्न दोषः। अनित्यत्वमेति नच आगतावविशेषणार्थमिति तथ्यो ३०

न्यथैव प्रतिस्वरूपयोग्यत्वात् तावच्चेन वा विशेषणादप्रमात्वदिति यद्यपि नन्विति गादी। अप्रमादोषजन्ये
तिनमन्यते तथापि स्वमतावष्टंभेनेति नैयायिकेनेदमुक्तं। ननु विषयमात्रिरिक्तेन रूपेण कारणतायि वदि
ता अत आह। गौरवेति। नन्वेवमन्ते यदमादाय नदोषइत्यत आह व्यक्तित्वे ऐतिसिद्धसाधनमंशतः सिद्धसा
धनं यहाफलनित्यघमापन्नलेगा। तत्रतत्र सामग्रीरूपव्यक्तित्वेदनाद्यैस्य सिद्धसाधनमितिभावः। नकृता
दायदेतीति नन्वाकत्वादौ व्यभिचारइतिवत नंत्रमात्वाताबस्यापाद्यत्वादितिभावः। सिद्धसाधनादिनि
एवं सति अन्यत्रादिस्येवगमकत्वे अधिकव्यर्थतापि दोषः। नन्वप्रमात्वाद्यत्स्वधर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति
तियोगिककारणजन्येति साध्यौ तथावदर्थयोगात्वस्यत्राततेस्वधर्मत्वाभावात् दवच्छिन्नकार्यप्रतियोगिक
कारणांहि स्याचिति नातिद्धसाधनमित्यत आह। अप्रमेतिप्रमाः प्रमेति। यद्यप्यन्यतरत्वेन लिंगव्यर्थत्वात्
तथाप्यन्यतरत्वं तदन्यान्यत्वमस्वेरदिशावरूपं तत्र न वैयर्थ्यमिति तात्पर्यं। अनुमित्यनुत्व्यत्वादिति।
नथनिर्विकल्पके व्यभिचार इति वाच्यं सप्रकारकत्वेन विशेषणतात्। अन्येतु। तत्रापि साध्यासत्त्यान्कुलवृत्तिको
हेतूनादितिनतु तत्रविशेषस्यानुगतत्वेननानुगतप्रसादहेतुनेत्यत आह। कार्यवेति अप्रसिद्धमिति स्वबुद्ध्यादे
पि जननादिति भावः। एवमप्रमापीति यद्यपि नतु यथैकजातीये स्यादित्यर्थविशेषकदिनत्वे अप्रमानदोषजन्
न्या तथा हत ते प्रत्येव मप्रमापि स्वतएव स्यादिति नानिष्टापादनं तथाप्यप्रमायाः परतस्त्वं च वरूपमाणयु
क्त्या साधनीयमिति सिद्धवत्कृत्य परं परंप्रत्यनिष्टापादनं बोध्यं। विशेषदर्शन पित्ताद्यभावादितइति यद्य
पि पित्ताद्यभावस्य कारणत्वे दोषाभावत्यकारणत्वमायातीति नभावरूपस्य तथापि ज्ञानसामग्र्यतिरिक्त
कारणापेक्षत्वं परतस्त्वमितितत्त्वापि त्तद्यभावादितइत्युक्तं। यद्वा विशेषदर्शनपित्ताद्यभावादप्रमात्वाधरणका

रणत्वेनावच्छेदकस्य विशेषदर्शनादाविगुणत्वं सिद्धमित्यभिप्रायः। किंच सामग्र्या व्यक्तिविशेषस्य
प्रमाव्यक्तिं प्रति यत्कारणत्वं वदति मतं तत् किं तत्र ज्ञानसामग्र्या व्यक्तीनां विशेष्यतेन तेन रूपेणानित्यप्रमाव्य
क्तित्वावच्छिन्नप्रमामात्रं प्रति यद्वा तत्तत्प्रमाव्यक्तिविशेषं प्रति तत्तज्ज्ञानसामग्र्या व्यक्तिविशेषत्वेन कारणत्वं।
आद्ये तत्र व्यक्तिविशेषस्याननुगतरूपेण तत्समनियतत्वाभावात्। अनित्यप्रमामात्रे तत्तद्व्यक्तीनां व्यतिरेकात्
न तत्र कार्यकारणभावः स्यात्। अन्त्ये तु त्वन्न्यायेन वह्निव्यक्तिविशेषं प्रति तत्तद्व्यक्तिविशेषस्यापि कारण
त्वप्रसंगः। अतः प्रकृते कार्यकारणभावनिर्वाहार्थमनुगतेनासद्रूपव्यावृत्तेन प्रमाकरणं वाच्यम्। स्वीकार्यमिति साम्रा
यवानाद्। अपि चैतादृशव्यक्तेरेव नियमेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः। किंच यत्र कार्यमिति तथा च यस्मात्प्र
तित्वादावच्छेदविशेषकत्वे। व्यक्तिविशेषकत्वे वा विशेषोऽस्तीति चेत्। घटज्ञानजातीयमपीति ननु घटज्ञा
ने घटेन्द्रियसंनिकर्षो न तत्त्वेन हेतुः। किंतु विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षत्वेनेति चेत् तदनुगतत्वात् विजातीयपटज्
ज्ञानजनकपटेन्द्रियसंनिकर्षविजातीयं कथं वास्येति नायं दोष इति तावद्गतिवदतिनिर्वृत्तं। वस्तुतस्तु
तत्र विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षत्वेनापि तत्र घटादिप्रत्यक्षं प्रति विशेषरूपेण तत्संनिकर्षस्यावश्यकारणता।
अन्यथा पटेन्द्रियसंनिकर्षस्य घटविषयकप्रत्यक्षोत्पादप्रसंगस्य सामग्र्याः सत्वेन दुर्वारत्वात्। एवं प्र
मेति अप्रमाजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नकारणजन्यत्वस्य साध्यतायामपि वक्तव्यं। तेन तत्र तत्प्रमा
जनकव्यक्तिविशेषाणां नार्थान्तरं। तस्यापि अप्रमासाधारणज्ञानसामान्यजनकतावच्छेदकावच्छिन्न
त्वात्। एवं चानुगतस्येति ननु पूर्वानुमानमुपजीव्यनास्यप्रवृत्तिः किंतु स्वातंत्र्येण एवं चानुगतस्य प्रमाहे ४०
तुत्वे इति अर्थो यथोक्तिवदतिवेत्तत्पूर्वानुमाने लाघवतर्कसहकारेण प्रमायामनुगतरूपकारणसाधने

तत्प्रमाजनकत्वादि २

यथानतिप्रसक्तसाधनं। एवं द्वितीयानुमानेऽपि विजातीयपदप्रवेशो व्यक्तियमाणे तत्र कारणव्यक्तिविशेषेणान्यथासिद्ध
साधनमित्याशयात्। केचित्तु पूर्वानुमानेनानुगतस्य प्रमाहेतोः सिद्धेः तदनुमानप्रवृत्तिरिति न हि तथा। तदनुमा
नस्यैतद्रूपजीव्यत्वे प्रयोजनाभावात् तेनानुगतगुणसिद्धावस्य वैयर्थ्यप्रसंगाद्। न त्वस्य मते यथार्थलिंगपरामर्शा
दिगुणस्यानाप्रमाप्रतिबंधकता। नहि न मे प्रति गुणाभावः कारणमिति चेत् न। प्रतिबंधकपदस्यासद्रूपकार्यतावच्छे
दकपरत्वात्। असद्रूपकार्यतावनियतत्वाभिप्रायकत्वात्। अनित्यप्रमात्वमिति। न चात्र साध्ये बाधः। अनित्यप्रमात्वे
हि तदा कार्यतावच्छेदकं नवनियतदितदवच्छेदकार्यप्रतियोगिकैककारणतावच्छेदकं किंचिदकं स्यात् तत्र तद
क्तितत्रगुणेषु गुणत्वैकस्यतथात्वेनस्याभावात्। हेतौ च बाधकं विनेनिविशेषणस्य पदे साध्यसिद्धिमतं तेरेणा
नुगमकत्वं यथाकथंचित् ज्ञानत्वतावच्छेदकस्य गमकत्वेऽशेषावैयर्थ्यादिदोषोऽपि न साध्यविकलः। अप्रमात्वस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वात् तदवच्छेदकार्यताप्रतियोगिकैककारणतावच्छेदकस्याभावात् पित्तादिरूपतत्तद्दोषे
षु दोषत्वस्यैकस्यतथात्वेनस्याभावादिति वेदितव्यं। अत्र वदंति। अनित्यप्रमात्वं स्वाधिकरणमात्रवृत्तिधर्मावच्छि
न्नकार्यता। अयमात्रवृत्तित्वस्वाधिकरणमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणता। अयमात्रानुत्पा
दकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्। अप्रमात्ववदिति। अस्यविवक्षितत्वात्। अत एव अनित्यप्रमायां गुणजन्यत्वमपि साध्यं
साध्ये द्वितीयमात्रपदं दत्तं प्रथममात्रपदं नीलघटादौ दोषजन्ययाकारणत्वं तत्र स्यादिति स्वाधिकरणावृत्ति
घटत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणता अयमात्रानुत्पाद इति चात तत्रधिकरणवृत्तिघटत्वावच्छि
न्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयेण दण्डादिनापि नीलघटस्य जननात् हेतुसिद्धिवारकतया द्वित
यमात्रपदं व्याप्तिदोषप्रकाशनवशाद् बाधमात्रवारकं तद्वृत्तित्वे च धर्मस्याप्रसिद्धेः। तत्त्वचादो स्वाधिकर
णमात्रवृत्तिकार्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्यैव तद्दत्तत्वात्। अन्यच्च व्याप्यं च घटत्वादौ कार्यसामान्यापेक्षया दृष्ट

सत्प्रतिपक्षसिद्धिर मात्रपदस्य द्वि २ नीलघटस्य

दिसम्बन्धवृत्तित्वमेव तल्लाघवात् । अनित्यप्रमाप्रत्यक्षकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि स्वाधिकरणमात्रवृत्तितत्त्वगुणान्य-
तत्त्वप्रमात्वरूपधर्मावच्छिन्नकार्यताश्रयप्रमामात्रएववृत्तिः नोक्तसाध्यबाधः । एवं साध्यकरणेऽपि तत्त्वप्रमायां
तत्त्वगुणजन्यत्वं सिद्ध्यत्येवेति नाप्रसिद्धतादेगतत्वं । एवं पक्षान्तरेऽपि न साध्यवैकल्यमिति न च नित्यज्ञान-
जन्यप्रमां प्रति असाधारणकारणे तत्त्वप्रमात्वागतत्वव्यक्तिविशेषेणार्थान्तरं वाच्यं तत्र साधारणरूपेणात्रि
कर्षादिव्यक्तिविशेषेणार्थान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वात् वक्तुत्वे तु यथाश्रुते निषेधप्रयत्नावैलक्षण्य दोषावरोधे
सुकरत्वात् । तथाहि अनित्यप्रमात्वं हि अनित्यत्वे सति तत्त्वप्रकारकज्ञानत्वं तस्यानुगतस्य व्याप्यधर्मे
न वक्तुमद्विशेष्यकत्वे विशेषणज्ञानस्य कारणीभूतस्य अनित्यप्रमामात्रेण तत्कार्यत्वेन पक्षे साध्यसाध-
कत्वा तादृशीत्येऽपि व्याप्यधर्मेण स्वरूपवच्छिन्नविशेष्यकत्वे विशेषणज्ञानस्य दोषत्वात् । अनित्यप्रमा
त्वेवउक्तरूपानुगतगुणजन्यतावच्छेदकत्वं पक्षधर्मता अस्तीति न किंचिदनुपपन्नं त्रयं तद्व्याप्तिर्न
तु यं यथाकृता विशिष्टतत्त्वगुणस्य कारणताबन्धत्वहेतौ बाधकं विनैतिपदेन व्यर्थं बाधकपदस्य गौरव
न्यूनवृत्ति स्वरूपबाधकार्थत्वात् । तथा च कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवन्यूनवृत्तिस्वरूपबाधकाभावे सति का
र्यमात्रवृत्तिधर्मत्वादिरर्थः । एतावता व्यभिचारवारणाय मात्रपदं । नीलघटत्वतत्त्वसाधारणघटरूपा
दौ व्यभिचारवारणाय विशेषणलाघवगाः । ननु नीलघटत्वादौ न व्यभिचारः । तस्यापि कार्यतावच्छेदक
त्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय व्यर्थविशेषणमनर्थकमिति चेत् । नीलघटत्वं चितिघटज्ञानत्वादावितिअनित्य

घटज्ञानत्वादाविरर्थः । आसिरेवेति घटाद्यपेक्षया ज्ञानेऽपि नोपगतं तत्र योग्यतास्तीति मतद्वयेनात्रा-
प्यदृष्टविशेषजन्यत्वावच्छेदकत्वान्न दोषः । अन्यथेति न नीति घटज्ञानस्य कस्यचित्स्वरूपज्ञानजन्यत्वं कदाचित्कत्व

वि[illegible]त्वसम्बन्धे कर्त्तव्ये तत्र कथं धर्मधर्मिणोरनुगमानतिप्रसक्तरूपं विना साधारणकारणेनेतिभावः । अत्र
केचित् कार्यतावच्छेदकत्वं कार्यतानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपस्यकत्वेन साध्यतया अनित्यघटज्ञानत्वादावनु
गतानतिप्रसक्तैकरूपावच्छिन्नधर्माधर्मिनिष्ठकारणतायाः विरहात् व्यभिचार इति यदन्ति तन्न । एतादृशसाध्यपक्ष
सिद्धसाधनेन गुणजन्यताप्रसक्तेरनात् । अन्ये तु एतदन्यथयमात्रं स्ववैफल्याभावतामवमूलमित्याहुः । एवमनित्यप्रमा
त्वमितिमूलं तावदेव वेद्यमादिनैव सोऽनुसरणीय । ननु परमते ईश्वरनित्यज्ञानानङ्गीकारात् अनित्यज्ञानेन कार्य-
तावच्छेदकं किंतु ज्ञानत्वमेव तथा च साध्यप्रसिद्धिरिति चेन्न । ईश्वरनित्यज्ञानस्य स्वप्रसिद्धौ तावदुक्तेनोक्तत्वात् ।
यद्वा अनित्यज्ञानत्वानन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्यानित्यज्ञानत्वावच्छिन्नशब्देनोक्तत्वात् परमतेऽपि अनित्यज्ञानस्य
त्यान्न नादोषात् । अनित्यज्ञानत्वव्याप्येतिम् ननु व्याप्यत्वं भेदगर्भितिप्रकृतेऽवशिष्टवाच्यं अन्यथा अनित्यज्ञानत्वेऽपि अ
नित्यज्ञानत्वव्याप्यत्वत्वादिति तत्र व्यभिचारः स्यादिति चेन्न । अनित्यज्ञानत्वेति रूपितसामानाधिकरण्यवत्त्वेनोक्ति
त्यज्ञानत्वव्याप्यपदेनोक्तत्वात् । नवपरमते ज्ञानत्वस्यानित्यज्ञानत्वव्याप्यत्वेन व्यभिचारः । ईश्वरनित्यज्ञान
सिद्धौ तावदुक्तेनोक्तत्वात् ज्ञानत्वस्यानित्यज्ञानत्वव्याप्यत्वाभावात् । यन्नु परमते तत्रोक्तसाध्यतत्वान्न व्यभिचा
र इति तन्न तत्र साध्यबाधात् । नवानुगतगुणस्वरूपकारणत्वं तापाऽनाप्येनपक्षे उक्तसाध्यबाधइति वा
च्यं प्रथमानुमानव्याख्यानावसरे उक्तोत्तरत्वात् । प्रमावृत्तीति प्रमाशब्दोऽत्र बहिरर्थबोधकं तेन अनित्यप्रमा
त्वस्य रजतादिज्ञानेऽपि वर्त्तमानत्वात् स्वरूपासिद्धिः स्यात् इति निरस्तो । सामान्यतो गुणं प्रसाध्य विशेषेण गु ग ३
णं साधयति । वास्त्वेति ननु वास्त्वेषत्वप्रमामात्रे कोऽनुगतो गुणः कारणमिति चेत् । व्याप्यसम्बन्धेन वक्तुः सम्बन्धविशे
ष्यनिष्ठविशेषणज्ञानस्यानुगतस्य गुणस्य कारणत्वादबोधात् । नन्वनित्यप्रमात्व वास्त्वेषप्रमात्व वा घटादिम्

४१

MEMORIAL

अग०

मात्राधिकरणं निरूपितमनुगतं न कथमननुगतकारणतानिरूपितावच्छेदकं स्यात् विषयप्रकारेणोदिततस्य नानात्वा

अमर२ त्। नन्वप्रमात्वेन तत्प्रकारकानित्यज्ञानत्वमननुगतं कार्यतावच्छेदकमिति चेन्न दोषो अन्योन्याभावघटितोपाधेः का

र्यतावच्छेदकत्वात् तादृशाप्रमात्वस्य लक्षणत्वे परस्परस्यैव विवादात् तावता न क्षतिरित्यप्रकारकत्वं अनुगतमि

ति वाच्यं तत्तत्प्रकारानुगतस्यैकस्याभावेन तदननुगतो नोक्तोपाधेरननुगमादिति चेन्न अप्रदायमतद्वित तद

ति तत्प्रकारकानित्यज्ञानत्वरूपस्यानित्यप्रमात्वस्यानुगतत्वाज्ज्ञायते कुत्रचित्। किं चि नामलिकारमनेतु घट

वति घटत्वप्रकारकानित्यज्ञानत्वादिकं घटत्ववति घटत्वप्रकारकानित्यपीतज्ञानत्वादिकं वा विशिष्य

पक्षतया तत्रानुमाने बोध्यं। तत्र वानुगतो घटनिष्ठघटत्वज्ञानं गुणत्वतत्त्वतावच्छेदकं पक्षे पक्षधर्मता

बलात् सिध्यत्येवं पीतघटप्रमात्वं वस्तुतः पीतघटनिष्ठघटत्वज्ञानं गुणः तत्त्वतावच्छेदकं वा पीतघट

घटज्ञानत्वादिकं पक्षधर्मताबलात्सिध्यतीति बोध्यं। ...पीतघटपदं व्यर्थमिति चेत् यत्पीतघटत्वमष्ट

निष्ठतावच्छेदकत्वस्य हेतुशरीरप्रवेशात् व्याप्यत्वासिद्धिवारणाय। अन्ये तु पीतघटे तिमिरदोषे शरीरं निविष्टं

किं तु दोषे तोऽपि पक्षबाधकः तर्कः दूषकतायो क्षतिरित्याहुः। रक्तत्वप्रमात्वादिति। अप्रकृतपदे व्यर्थमिति चे

त्। पूर्वोक्तरीत्या स्वीकृतावान् विपर्ययापत्तिप्रसङ्गात्। वस्तुतस्तु रक्तत्वाभावादिरक्तत्वाभाववद्विशेष्यकत्वो

क्तेः तत्पापरक्तत्वाभाववद्विशेष्यकत्वे कार्यतावच्छेदकत्वस्य तत्र हेतुवाक्यार्थघटकदोषात् न च पुन

मतेर रक्तत्वाभाववद्विशेष्यकाप्रसिद्धिः। अन्यथा स्यात्। नीलत्वसंगोकारादिति वाच्यं व्यधिकरणप्रकारके ॥४२

पीतमतेऽपि तथा सिद्धेः। असाधारणकारणतानिरूपितावच्छेदेन साध्यसिद्धेरनुद्देश्यत्वादाश्र

यप्रमात्वं नातो बाधः। ममुषस्य पक्षत्वेति ममता इति बोध्यं न च च तेन तस्य पक्षेतरच्च पयवस्ता

रक्तत्वाभाववद्विशे व्यर्थं सिद्धः।२

उपाधेः पक्षसाध्यव्यापकत्वेऽपि १   मायातिरिक्तप्रागभावतया तेनोक्तासाद्धिपद ॥५

नादनुपाधित्वं मतमतेन स्वतन्त्रेऽपि बाधे नीलत्वे तदुपाधिवादिति भावः। तथापि नीलत्वसिद्धेः कथं व्या

मत आह उपनयेऽपि पक्षत्वादिति बाधे नीलत्वपक्षे तदस्य पोपाधित्वं न दूषणं तथा प्रोक्तो पीति भावः वि

पक्षबाधकेनेति। अन्यथा प्रमायाः विलक्षणप्रमात्वस्यैकं स्यात् इत्यत्र विपक्षबाधकेन त्वर्थः। मी

मांसक एकदेशीयोक्तो निर्दोषप्रभावः पित्रादिलिंगजन्यज्ञानत्वादिः। प्रकृ प्रागभावविशेष एव प्र

मासाधारणं प्रयोजकोऽस्त्विति तत्पदे प्रतियोगितिरिक्तत्वदनंगीकारात् तदंगीकारेऽपि धर्मोऽप्रमात्व इत्यंशे ४

योजक इत्येव अन्यथा प्रयोजकत्व नाधिरोपि प्रमात्वप्रसंगात्। प्रमात्वमस्त्वेकज्ञानजन्यस्य प्राग

भावस्यैकत्वात् पितृनाधसाव स्वस्वत्वं त्वान्वयव्यतिरेकाप्रनुविधानेन हेतुत्वस्वरूपनेय प्राग्भाव

यपि पर मतेऽन्यो वोतिरिक्तो नास्ति तथापि ततत्त्वानामि ब्रिक्त दोषाभावन्वेन कारणत्वात्तिधम

नोऽतिरिक्ताभावानुपगमेन वा। एवं सति स्वतन्त्रे समर्थयति अनंगेके तेहेतुत्वादिति अन्वय

तिरेकप्रमाणात् प्रमा वस्यापि हेतुत्वादित्यर्थः। एतेन अभाववच्छिन्नकारणतापि स्यात् अन्व

यव्यतिरेकाभ्यां मर्यादिक्रियाकारित्वादिति भावः। नन्वेवं गुणातिरिक्ताभावस्वीकारे तद्दिशांत इति वाचो या

यमतस्य पेत्यालोक्य चान् केचित् इदस्य तन्मित्यादि पक्षपात्रं कुः। प्रतिबन्धापरिहारः। न चैव द्दितीत

द्भावो हेतुरिति। यद्यपि इन्द्रियसम्बन्धसन्निकर्षस्यैवापि पातः। ज्ञानत्वमिति नामो ज्ञायते नन्तरगम्यो बय

वेन्द्रियसन्निकर्षजन्यगुणभावः। तथापि स्येन तस्य द्रव्यसमानस्थो बयवेन्द्रियसन्निकर्षस्य गुणत्वमि

त्यत्ति ज्ञायेणेति विशेषणमात्रं कृतं। अथ निर्ज्ञानत्वमिन्द्रियसम्बन्धात्वं ज्ञानमात्रं स्वद्रव्यकालप्रकारं ना द्विमिस्थो नोच

स्वदर्थकमित्यर्थः। तदपि तद्वादिनः तदर्थविषयकत्वे भावापत्तेः तद्वादिमयेति नन्वप्रमायांदोषः प्रमायांतद्भा

वो हेतुरिति नास्ति अप्रमाया अतदर्थमात्र विषयत्वेन सन्निकर्षाभावेन प्रमायाश्चानुदयादित्यत आह

४ विषय२

प्रमायां इति दूषयति तदभावेति हेतुत्वाभावादिति तत्प्रयोजकदोषाभावस्याभावात् तत्कार्ये वा प्रमात्वेन तस्या
दवेत्यर्थः। प्रतिबंदिमाह। तदभावेति स्वमतदोषमुद्धानानोदेश्यति नन्विति दोषत्वं घटयति नेति कचि
कस्यचिद्दोषत्वमित्यत्रावयोर्धर्मत्वे दोषः न तु धर्मत्वेनापीति धर्मत्वात्मकोपरदोषत्वेऽपि धर्मत्वेन
दोषत्वाग्रासत्वेनैवस्यादेवेत्यर्थः। गुणेपीति धर्मत्वेनोपि गुणः न तु धर्मोपि किं तु तदन्य एव। तथा च
गुणेन धर्मत्वेन गुणोत्पत्तावपि धर्मत्वेनाननुगमकत्वात्तदवच्छिन्नपर्यवस्यादेवेत्यर्थः। गुणत्वाभावादिति एको
नानुगमकत्वेनोपि गुणत्वाभावस्य सत्त्वादिति भावः। विशेषदर्शनादिष्वगुणत्वेऽतिके विशेषदर्शनादि
ष्वननुगत इति ननुगतत्वात् वोधमूलत्वात् व्यभिचारादिति शंकते। अथेति तदभावेति। अत्राप्यननु
कमृदम्य गतः प्रमाजनकतावः। दोषाभावकूटस्य कारणत्वे तु नोक्तदोष इत्यत आह। स्वेति न एतद्दोषाभावकू पित्तप्रमाप ८
टः पित्तत्वेव दोषस्य फलचादित्यर्थः। दोषाभावकूटस्य कारणत्वे पित्तादिदोषसत्त्वे घटादिप्रमानस्या
दित्यपि दोषो बाध्यः। पित्तकर्त्रा प्रतिदोषाभावाहेतुत्वोक्तावपि तु मात्राकर्ते अथेत्यादिना कश्चिद्दो
षहस्यैतेनत्वतु तत्र कुमादेहेतुत्वननुगमात्कदोषत्वेन प्रमात्वादेहेतुत्वननुगतं स्यादित्याशंक्य निराक
रोति नापीति तदपि सकलप्रमाहेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वं वा प्रत्येकं तत्त्वेन तत्त्वं वा आद्यं दूषयति पि
त्तादाविति पित्तादोनाद्यत्वाधर्मत्वाभावादित्यर्थः। अंत्यं दूषयति अपरेत्याद्येति स्वविषयप्रमात्वहेता
दीनां तत्पित्तत्वनादर्शनत्वादित्यर्थः। अन्योन्येति दोषत्वेनेकेनोपाधिना। तु गतस्य दोषस्याभावोऽनुगत
प्रमाहेतुर्हि निश्चयः। तादृशप्रमाहेतुत्वेऽपि ज्ञातेऽनुगतं दोषत्वं कथं यन्निमित्तो न्याश्रया दित्यर्थः। अन्ये तु कृत्वा ४२
यपित्तत्वोन्याश्रयो बोध्य इत्याहुः। यदि च पित्तादिप्रत्येकाभावत्वेन प्रमाहेतुत्वं न कथं ज्ञेयमिति नान्योन्या

अथ तदभावविशिष्टादीति ननु स्वप्रमाहेतुत्वे विशेषणत्वादि प्रमाहेत्वभावप्रतियोगित्वमन्वयत्वमिति नोक्तदो
षइति चेत् न स्वप्रमां प्रति तदभावस्य व्यभिचारेण प्रमाहेतुत्वस्याभावेन प्रमाहेत्वभावप्रतियोगित्वा
भावादित्यर्थात् स्वप्रमातिरिक्तप्रमाहेतुत्वे तदभावस्य वाच्यमतः प्रमाहेत्वभावप्रतियोगित्वं तत्रास्ती
त्याशंक्याह। नापीति एवं हीति तस्य परामर्शरूपधारावाहिकप्रतिबंधकत्वेन दोषकत्वापातात् तदभावानुमिति
प्रमानस्यादित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षसामग्र्या अनुमितिसामग्री प्रतिबंधके निति दीनः। तथा च कथं लिंगपरा
मर्शः प्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबंधक इति स्यात् अनुमितिसामग्रीनत्वप्रत्यक्षजनकादिति येन सामग्री सध्या
निविष्टत्वेन परामर्शस्यापि प्रतिबंधकत्वानोपपत्तावपि दैन प्रत्यक्षप्रतिबंधकस्यानुमितिसामग्र्यात्म
त्वान्वयान्नष्टेति। ननु सामान्यप्रयोजकत्वे विशिष्टोपाध्यायपरामर्शरूपदोषस्याभावान्नाशः
स्यादिति चेन्न तत्परोषपत्त्यानंगा कारणेऽक्रमात्। तस्मादिति तत्कादनन्यगतिकतया कस्यचिद्दोषः कश्चित्प्र
मायां हेतुर्वाच्य इत्यर्थः। न यावत्स्वप्रमायां स्वप्रयोजकदोषाभावागतत्र दोषाभावोस्त्येवेति नोक्तव्यभिचार
इति भावः। एवं च कार्यमपि अननुगतं कारणमप्यननुगतमिति न कोपि दोष इति हृदयं अत एव यथा न दूरातितदीति
न यावत्कस्यचिद्गुणाभावि स्वप्रमायां कस्यचिद्गुणाभावः कश्चित्प्रमाहेतुरिति भावः स्यादेतदिति दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्व
एतत्साधकं स्यादित्यन्वयः प्रमामिति ननु दोषतदभावान्यतरव्यतिरेकज्ञानहेतुस्तोमे सति अन्यतरज्ञानं जायत एव त
थाप्यकर्वीतीत्यसिद्धमिति चेन्न समाकर्वीति तादृशहेतुस्तोमे मंडूकवसांजनदोषानुबंधे रागत्रमः भ्रमं वा कुर्व
तिज्ञानहेतुस्तोमे मंडूकवसांजनरूपदोषाभावामवं ज्ञापयतीति स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषाभावे अत्रमंड
मप्रतिहारणतद्वाक्यो कारणत्वे अन्यत्रापि भ्रमप्रमयोर्दर्शित्वाल्लोरवकारणतेति भावः। ननु मंडूकवसां
जनरूपदोषसत्त्वेऽपि च वंशप्रमोत्पत्तेर्नतिभाव प्रमाहेतुरिति चेत् व्यभिचारस्तत आह मंडूकवसेति

षा तावत्स्य व्यभिचारमाशंकते तेनेति गौरव इति संस्कार इति पूर्वकालीनगौरोहमित्यतो दृष्ट्वा मजनितः संस्कारो बाध्यः । तत्सत्वे तत्
दप्रसिद्ध इति विशेषादर्शनसत्वे ममशरीरमिति प्रत्ययासिद्ध इत्यर्थः । तथा च व्यभिचारो विशेषादर्शनस्य दोषस्य
तदानीमभावादिति तावद् दूरत्वं इति दूरत्वं दोषसत्वेपि केशप्रमा तथा च दोषाभावस्य तत्र व्यभिचार इत्यपि स्फुटमिति भव
धेयं तावद् दोषेति तथा च तत्र प्रमाप्रागभावेन तावद् दूरवर्तिकेशप्रत्यक्षात्मकप्रमा तत्र तस्य कारणत्वात् केशप्रत्यक्ष
प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति अप्रमाणकारणत्वाभावात् नतत्प्रमायां गुणत्वमिति भावः । ते न दूरत्वं न तत्र दोषः । तथा
च केशप्रमायां दोषेपि न व्यभिचारो दोषाभावस्येति बोध्यं । ननु तत्र केशप्रमां प्रति को दोषाभावस्य हि कारणमि
ति चेन्न फलबलेन तत्र कल्प्य विदोषाभावस्य कल्प्यत्वादित्यभिप्रायः । तदभावादिति । तावद् दूरवर्तिकेशत्वास्फु
कारमात्राभावादित्यर्थः । ननु समीपे केशस्याकारस्य तेन विनापि तावतानतत्र फले हेतुरित्यत आह ।
तवापीति यथा तत्प्रमा विशेषफले हेतुस्तथा मम पितावद् दूरवर्तिकेशप्रत्यक्षकाले फले हेतुरिति भाव
त्वियाम्ब इत्यत आह । तत्रापि केति तावद् दूरवर्तिकेशप्रमायां दूरत्वसंयोगाभावो दोषाभावत्वेन
रूपेण कारणं कल्पत्वात् न गुणत्वेनाक्लृप्तत्वादित्यर्थः । ननु विशेषदर्शनादिना व्यतिरेक व्यभिचारिस्थि
तो गुणत्वस्य व्यभिचरितत्वाभावः । नन्विति । अन्यत्र विशेषदर्शनत्वस्य च । ननु तत्त्वेन तत्र तस्य प्रयोजन
कत्वात् किन्तु दोषाभावत्वेन वा गुणत्वेन वा तत्त्वेन वा क्लृप्तत्वात् दूषयति परिहरति । तदेति तथा चायातीत्यि
विधिनुत्वकारणता वच्छेदकेनापकल्पन घटादौ धारण ज्ञानस्य स्मृत्याद्यन्यत्वं स्वजन्यत्वं । तदुपलक्षितेन च
तमिति हृदयं यद्यपि न्यायमते आत्माश्रयादतिप्रसंगाच्च गुणत्वेनावच्छेदकत्वानुपमा धारणतारणता
वच्छेदकं तथा वन निषेधे अप्रकृतनिषेध एव स्यात् तथापि येतेनरूपेण धारणतारणताव
गीकृतमिति तेषां मतमपास्तं बोध्यं । दोषो तत्र नाह । किंत्विति । तथा च विशेषादर्शनेन दोषः । किंतु अप्र
त्यक्षाद्विशेषदर्शनप्रतिबंधकपित्तादिरव तथेति विशेषदर्शनस्य प्रमाकारणत्वेन गुणत्वं मतमिति
विशेषदर्शनि वैन ।

प्रमान दनात यत्नवि

प्रमानप विशेषद र्शनस्य

४४

र्थः । नन्वेतदयुक्तं अप्रत्यक्षत्वानश्च गौरोहमिति विपरीते विशेषादर्शनस्य दोषत्वेनोक्तत्वादिति चेन्न ।
तस्य गौरोत्यकादिनिमित्तत्वात् क विदिति । तत्र च प्रमाप्रमयोस्तत्र दोषतदभावयोर्विशिष्यैव कारणत्वा
न्न दोषद्वयमित्यर्थः । ननु परेण पृथक्जातीयशक्तिमत्वेनानुगमः कथं न तत्र इति चेत्तत्र केनाप्यवाच्यं नन्
गतत्वेन परेणतत्या गेनावच्छिन्नता । स्वरूपकार्याणां अनुगमानतिप्रसक्तं विलक्षणेकरूपा
भावेन एकजातीयशक्तिमत्वेन विजातीयकारणता अनुगमस्याप्युक्तत्वात् । अन्यथेति अ
न्यथा सर्वमपीत्तत्त्वं शंखत्वादिविशेषदर्शनेन पतिप्रबन्धपित्तादिदोषवत्त्वात्पीतः शंख इत्याद्यप्र
मात्वस्यापादितिविवक्षिता । नन्वित्यीति । अपीतत्वस्याकारस्यैपीतत्वप्रमानुदयात् । किंतु तदभावस्यैव त
मोदयात् अन्ये तु यदि विशेषादर्शनकाले पित्तादीनां कारणत्वं न स्यात् तर्हि किंतु विशेषादर्शनस्यैव ।
तदा विशिष्टे अपीतः शंख इत्यादि परस्परविलक्षणेपि तार्किकतो अप्रमात्वस्यापातनिर्दे
षं क्रियमाणं यः सर्वं विशेषादर्शनसत्वे शंखे पीतत्वं प्रकर्षानुशंसः अधर्मोऽक्षाद्युषप्रमानुद
यत्र संगानत्प्रफलमन अप्रसंगादित्यर्थः । नयपित्तादि दोषो उत विशेषादर्शनस्य दोषत्वमिति वाच्यं
तर्हि अप्यप्रमात्वं पित्तादेरेव दोषत्वात् तत्प्रमात्वविशिष्टकारणत्वं तथापि प्रतिबंधकानतु गमस्तदत्ता
वस्य कारणत्वेन दोषत्वात् । मणयादेरिति यथा मणिमंत्रौषधीनां अननुगततया नानावक्लृ
त दह्येतु स्वयेव विद्यादित्यर्थः । अत्राशंकते तेपर्वनेति । परिहरति पित्तादेरिति तस्य कारणोत्कर्षमप्र
पत्तिनुविधत्ते । तथा चोत्कर्षानुविधानात् पित्तादिरप्रमायां कारणमिति कार्यकारणभावे क्लृप्तेन
त्वगतावि शिष्टत्ववशात् एकत्वं इत्यर्थः । ननु तत्र केषांचिदिति रूपोबाधः । परे गुणे जातेरनंगी
कारात् । न्यायमते पितत्वे प्रकर्षस्य व्यक्तजातिरूपत्वेन संतवति । अथापि एतावत्प्रसंगादिति केचित्तुक्
= गुणत्वावांतरजातेरनंगीकारादित्यर्थः ।

विशेषदर्शनाभावे

ष्टत्वाद्विनष्टन्ते पीतत्वमादिविषयकचक्षुःसन्निकर्षजातेत्यालन्निधानादित्याशयः पित्तादे
दोषत्वमवच्छेदकवाच्यमित्यादि पित्तादिरिति तस्याः पित्तादेः प्रमाप्रतिबंधकत्वं तद्रूपेण विशेषादर्शनानु
वृत्तिरेवनस्यादित्यर्थः अनवच्छेदेति अतस्याप्यदर्शनं अन्यविशेषादर्शनमतपेत्यस्यैवन्तस्याप्यदर्शनं
मन्यविशेषस्यादर्शनमपेत्यस्यैवमग्रेपीत्यनवच्छेदेत्यर्थः ननु तत्तत्पित्तादीनां तत्तद्प्रमाविरोधिदो
षत्वं तत्तत्त्वाद्यवच्छिन्नविशेषप्रमाहेतुत्वं तथापि गमनमात्रे विशेषादर्शनं दोषस्त्वेतद्रूपं वाच्यं अन्यथा
सर्वत्र तन्मते प्रमात्वमाकस्मिकं स्यात्तथा दोषरूपविशेषादर्शनाभावविशेषदर्शनं प्रमाहेतुरिति विशेषदर्शनेहेतु०
प्रमायां गुणत्वं स्यादित्यत आह ताद्गिति ननु संशयविपर्ययोः प्रमापाते हेतुरित्यत आह तत्रेवेति वि
शेषदर्शनं संशयाद्यत्र विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे अन्यान्यविशेषदर्शनस्य कारणत्वेनानुगमेन
वक्तव्यत्वादित्यर्थः शंकते अथेति तथा च प्रमायां पृथक्कारणत्वेन्द्रियसन्निकर्षस्य तत्र गुणत्वं तेन तन्मतस्य
मान्यथा त्वप्रतिनिर्णयपत्वरूपत्वं स्वं प्रमायाः सिद्धमिति भावः एवं दोष एव अदो
षत्वप्रयोगादिति अप्रमायां अभावे हेतुत्वं दोषत्वमिति भावः यद्यपि परेणाप्रमायां दोषत्वं
स्याते तथापि मंज्ञां काम नैतन्मानिराकृतमिति बोध्यं प्रकारांशे यदोषो हेतुः नेन्द्रियसन्निकर्षः
तदित्यत्राशक्यं न स्यात् इन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वं तत् आह यावदिति यावदिन्द्रियसन्निकर्षस्य
तत्कारणत्वप्रयोजकत्वे गौरवात् यत्किंचिदिन्द्रियसन्निकर्षस्य तत्प्रयोजकत्वात्प्रमातेत्यर्थचापि
ति भावः अंशेऽवयवः तत्तद्ज्ञानेनास्तीति विषयएवांशेऽतः प्रायते एवं नेन्द्रियसन्निकर्षतदोषत
त्पदार्थतेन्द्रियसन्निकर्षगुणत्वमितिनिरावष्टेनेति ननु स्यात्तत्रांशे संस्कारः इदंत्वांशे इन्द्रियं प्रत्यक्ष ४५
त्वावच्छिन्नं हेतुः तथा इन्द्रियसन्निकर्षादोषाविशेषांशे तदेनात्र स्यात् तत्र आह अप्रत्यांशेति
नन्दूणाया ३

नन्वेतं यावदिन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वं जन्यज्ञानस्य प्रमाकारित्वे नियामकं किंतु इन्द्रियसन्निकर्षविशेषित
अप्रत्ते धर्मेण्द्रियसन्निकर्षजन्यमात्रायास्येति येन तन्त्यविशेष्यत्वे विशेष्यसन्निकर्षस्य कारण
त्वेन तदंशे यो इन्द्रियसन्निकर्षजन्यावच्छेदकत्वेन तद्वमगोप्रमात्वप्रयोज्यत्वे वारितेत्यन्नतास्यपाति न हेतुत्व
इति पाठे यावच्चप्रयोजकत्वत्यर्थः अतिप्रयोगोनुमित्यादावपि अप्रमांशे प्रमापत्यापत्तेः क्वचिद्दोषः क्वचिद
न्द्रियसन्निकर्षः प्रयोजक इत्यननुगमत्वेन दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वं विरुद्ध्यतीति प्रमायामिति अन्यत्र
॥७॥ तन्निरासाय निर्दोषाभावस्येति प्रमामात्र इति ननु जन्यप्रमामात्रे अनुगतगुणाभावे सति अनित्यप्रमात्वे का
र्यतावच्छेदकमिति किंचिदपि स्यादित्येतेन अत्र वदति प्रत्यक्षज्ञानेऽपि रखितप्रकारत्वदर्शकं तदवितत् विषय(ः)/विशेष्ये
त्वकारकज्ञानत्वं वा घटपदादिजन्यप्रमापकत्वं वास्तु एकमनुगतमस्तीत्यनित्यप्रायेणसौ व्यदायि केन तदास्ति
प्रमात्वाच्छिन्नामतिकारमतेऽनुरूपं प्रमात्वं प्रत्यक्षत्वादिघटितयेन नानुगतमिति ततश्च प्रमायां नानुगतो
गुण इत्यर्थः ननु तत्तद्नुगते तथापि यत् अनित्यघटप्रमात्वं यत् अनित्यपटप्रमात्वं तदनुगतामवत
न्किमनुगतकारणप्रयोजनमिति तिष्ठेत् गौणे संबंधेनासंबंधस्य घटनिष्ठविशेषणत्वस्य तन्नस्य घटप्रमायां गु
णत्वं एवं पटप्रमादाविपि आप्तत्वं संबंधेनासंबद्ध घट निष्ठविशेषणज्ञानादिकं गुणत्वेन धर्यौ नूनो व
वेति नानेक तंतुप्रदेशे नावयवानाम तंत्र प्रमायां नूनावयवेन्द्रियसंनिकर्षस्य गुणत्वं नामाप्रमाहं नस्यादि
ति वाच्यं एकतंतु पटप्रमाणानाम तत् किंचजन्यत्व प्रतिअवयवछत्यसंयोगोऽपसमवायिकारणं तदनावा
त एकतंतुकपटानावा तत्रथा अवयवितङ्गुणविशेषणकर्मसामान्यसमवायलौकिकप्रत्यक्षप्रमायां नूनयोव
रवावच्छेदेनावयवीन्द्रियसन्निकर्षगुणत्वं यथानुमित्यादौ यथार्थलिंगपरामर्शादिर्गुणो नत्वदोषाभावे
नन्वावानावृत्यादर्शनेन पिन्नाद्यवयवयथार्थलिंगपरामर्शादिः प्रत्यक्षादिप्रमात्वकारणतागौरवात् नूनयोऽवय
वेन्द्रियसन्निकर्षत्वे पीतः शंखइत्यत्र पित्तद्रूपदोषस्तत्वे शंखांशे प्रमानुदयप्रसंगाच्चेत्यवमादिव्यवयवि

४न्ति प्राये णातथोक्तं॥ घटादिलौकिकप्रत्यक्षप्रमादौ तु विशिष्यतत्तदवयविन्द्रियावयवेन्द्रियसंनिकर्षा गुणेषु ३
प्रमात्वेनैकमनुगतं घटपटादिविषयकप्रमासु विषयभेदेन प्रकारभेदेन च प्रमायास्य नानात्वात् इति चेत् अत्र वदंति अ
वयविलौकिकप्रत्यक्षप्रमादौ प्रत्यक्षज्ञानो विशेष्यताखिलप्रकारवदर्थकावयविलौकिकप्रत्यक्षप्रमात्वादिकमनुगतम
स्ति। तथा विधयस्यानुपीतः शरीरवहत्यादिमत्यजन्यत्वादवयवेन्द्रियसन्निकर्षत्वेपि कथं न अधिकमात्रगुणत्वात् नच
विपर्ययो न प्रमाप्रति आरोप्यविरोधिविशेष्यधर्मप्रत्यक्षदर्शनं कारणं तदन्यो वा अन्यथा तत्प्रमेतिवाच्यं पीतत्र्म
पूर्वक्षमथ तथा पञ्चकौ जन्यमस्य तत्प्रमारणे मतिश्वेतप्रमा आवारयति भ्रमस्यैक्यत्वादिति वेत्र विपर्ययस्यामप्रसात्तत्प्र
तिबंधकत्वात् गुणस्य प्रतिबंधकत्वाद्यथा नापसिद्धांतस्य यथा वह्याति प्रत्यक्षावयविप्रमादौ विशेष्यरूपेणानुमे
यावयवेन्द्रियसंनिकर्षादिः कारणत्वं नांगीकार्यं प्रमासामान्यप्रयोजकमहत्त्वप्रत्यक्षादिसामग्रीतएवावयविप्र
त्यक्षप्रमादिकमस्तु अर्थसिद्धत्वादिति चेन्नत्वं तत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तेषामपि गुणत्वादिति दिक्। यथा
र्थेति नन्वनुगंधप्रागभावावच्छिन्नो धर्मो गंधवान् पृथिवीत्वात् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधस्फुरितोपि एतेन धूम
परानुमितिः पर्वतो वह्निमानिति मतानन्तरीय वह्निविषयानुमितिः यथार्थैव स्यात् भ्रमरूपा वन स्यात् तेन यथार्थप
रामर्शजन्यत्वादिति चेन्न येन रूपेण बोध्यता तेनैव रूपेण वस्तुमत्तबाधवति पक्षे लिंगपरामर्शस्यैव तेन जन्यता तेन
स्य लक्षकरूपणज्जन्यत्वेन तद्रूपदोषजन्यत्वात् भ्रमत्वेन विवक्षितलिंगस्यैव परानुमानत्वेन वस्तुतबाधवति
लिंगपरामर्शस्य गुणस्य मंतव्येकिंनगवतो यथार्थपरामर्शस्य गुणत्वीकारेणेति वाच्यं यथास्तु तासि प्रायेणा
स्याति धर्मस्यमानत्वात् जगत्कर्तुरीश्वरस्यासिद्धिसु हि त्यादिकर्तृत्वादिनेति दिक्। मूले साहश्यपदं लोपसत्वगणन
याविधर्मस्यापि परिग्रह एवमपि वस्तुमत्तबाधवति साहश्यज्ञानं त्वमितिरूपेत्र माया गुणबाधः तेन साहश्य
प्रमजन्यथार्थोपमिति रूपप्रमायां न व्यतिवारः नवत्र दोषजन्यत्वेन भ्रमत्वापत्तिः भ्रमयथार्थोपमितौ वस्तु
बाधाभाववति साहश्यज्ञानं तत्प्रतिदिक्। तद्व्यतिरेकात् विशेषदर्शनादत्तुव्यतिरेकात् तदनाद्योपपत्तेर्विशेषप्रभाव
प्रमानावोपपत्तेः अन्यथेति अादितत्र विशिष्टदर्शनं विरुद्धादवप्रत्यक्षप्रमाविरहो ननु विशेषदर्शनादत्तु चिरहात्तन
ग स्यादत्तु अथवा विशेषदर्शनमेव कथं न तत्तत्वात् यथा एवंव्याप्यविषयकेतियदि विशेषदर्शनं हेतुः सर्वत्र प्रत्यक्षे का ४६

विशेषदर्शने १ ... शेष २

ईश्वरस्य ७ (left margin)
स्त्रे ५ (left margin)

प्रत्यक्षखण्ड दीधि॰ ५

रणं स्यात् सदा सत्वं ततो न विशेष्ये ग्राह्याप्तत्पुरुषत्वादि व्याप्यकत्वादिसत्वेपि नियमात् न सर्वं प्रत्यक्षं व्या
प्यकत्वेन गृह्यमाणे व्यापक विषयं स्यात् इत्यनुमिताविव प्रत्यक्षेपि व्याप्यज्ञानापेक्षा संशयो न स्यादिति यर्दि
वयापि विशेषदर्शनं व्यापकप्रत्यक्षमात्रे कारणं वाच्यं तथा च तत्वाप्ययं दोषः समानइति स्वीकर्तोत्र व्यापी
तिस्तं संशय विपर्ययो हृसेति ननु तुल्यं तृतीयपक्षे तिविशेषदर्शनविरुद्धदर्शायी संशयानुत्पत्तिः प्रत्यक्षतोपा
तसामग्र्या स्याप्तिन वा सिद्धं तेन यदि तद्विरहादेव तत्र प्रत्यक्षानुमित्यादौ पपत्तिः नैव विशेषदर्शनविरुद्धदर्श
निमित्तत्वेन तस्याहेतुत्वं आये प्रत्यक्षोत्पादोऽनुवादि। अयवतत्सामग्री अस्यामपि संशये तत्र अप्रतिबंधकत्व
नकुत्वादइति वेन्न आद्ये तु संशयस्य प्रमाणपरिपंथित्वात् तत्परिपंथित्वेन तस्मिन्नसतिविशेषदर्शना
दपि प्रत्यक्षेण न जायेतेति चेन्न। अत्र वदंति यत्र दृढसंशयः तत्र विशेष्ये क्रियदंशिकसत्वादितो पि विशेष
दर्शनं विना न प्रत्यक्षं जायते तस्मिन्नसति तु तस्मिन् जायत एवं यत्र तु तत्संशयस्तत्र तेन विनैव जायत इति
प्रत्यक्षे विशेषदर्शन विरुद्धविशिष्टत्वस्य संशयस्य प्रतिबंधकत्वं तदविशिष्टस्य तस्य तत्राप्रतिबंधकत्व
स्वीक्रियते तादृशस्य प्रतिबंधकत्वेन संशयस्य विरुद्धः प्रत्यक्षे सर्वत्र कारणीभवविशेषदर्शनस्यहेतुता
दर्शनायेऽस्ति विशेषदर्शनविरुद्धस्य विशेषणस्य विरहात् संशय विरुद्धे विशेषादर्शने यत्र तत्र विशेष्यादि
रहात् संशयविरहे विशेषदर्शने च सति तत्र विरहात् तत्र सर्वत्राविशिष्टान्नं तु विशेषदर्शनस्य तत्र
त्यक्षकारणत्वं मित्याचार्याः। संशयदशायामपि तदयापाद्यित्रौते बंधकमणोः तत्तत्तुल्यकस्यैव प्रतिबंधकात्
कस्मात्र प्रयोजकत्वादिति वेन्न तत्र हि न प्रकारांतरेणोत्तेजकत्वोपयोग इति तत्रयथाद्यानकप्रत्यक्षे
विशेषणज्ञानं विनापि विशेषदर्शनस्योपयोग इति तत्र तस्य कारणत्वमवर्जनीयामेव। एवं च विपर्यया

नवीनेषु (left margin)
प्रत्यक्षप्रमाणे ... (left margin)

दर्श विशेषदर्शन २

प्रामा०ली॰

=विशेषदर्शनस्य १

पि विशेषदर्शनविरहविशिष्ट एव प्रत्यक्षे प्रतिबंधक इति तस्मिन्सत्यपि विशेषदर्शनात्प्रत्यक्षं जायत एव तत्प्र
यतत्र विशेषणज्ञानत्वेनापि उपयोगित्वात् कारणत्वं। न च वमपि विशेषदर्शनस्य संशयविपर्ययोत्त
रप्रत्यक्षे न तत्त्वेन कारणत्वं किंतु विशेषणज्ञानत्वेनैव। तथा च तस्य प्रमात्वात्मकाकारत्वेन कारणत्वा
नाद्यातनगुणेण त्वमिति वेत्तोपि संशयविपर्ययोत्तरप्रमायामिप्रमात्वेण विशेषदर्शनस्य विशेषप्रमात्वे
न रूपेण कारणतया तस्य तेषैव गुणत्वात इति। तद्विंत्यते। तत्र प्रथमतो यदुक्तं विशेषदर्शनविर
हविशिष्टसंशयाभावः कारणमिति तन्नयुक्तं। विशेषदर्शनस्य संशयप्रतिबंधकत्वेन तत्त्वा। तस्या
प्यपि संशयप्रतिबंधकत्वात्। विशेषदर्शनकाले प्राप्तावरूपदोषाज्जन्यसंशयस्य यत्राभावात आपा
रूपदोषाद्युत्यः। किं विशेषदर्शनसमानकालीनसंशयः प्रसिद्धो यथा दृश्यर्थं विशेषदर्शनविरहवि
शिष्टेति विशेषणेन संशयेष्वाप्यर्थ्यं स्यात्। यदपि संशयविपर्ययोत्तरप्रमायां विशेषप्रमा कारण
मित्युक्तं तदपि न। वस्तुतः पुरुष एव करादिरहितदोषविशेषजन्यपुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमितिज्ञा
नानंतरं पुरुषोयमिति प्रमायां विशेषप्रमारूपगुणाभावात् तद्विशेषविषयकत्वमजन्यत्वेनाप्रमात्वप्रसं
गाच्च। किंच विशेषदर्शनस्य वस्तुतो या विशेषदर्शनं वा विशेषत्वेन तस्य दर्शनं वा। प्रथमे नाद्यः तैलं पृथिवी
न वेति संशयानंतरं वस्तुतः पृथिवीत्वव्याप्यस्य तैलस्य दर्शनाद्विशेषत्वेन तैलस्य दर्शनं विनापि पृथिवीत्वप्रमा
प्रसंगात्। नांत्यः घटज्ञानप्रामाण्यसंदेहानंतर घटसंदेहानंतरं घटज्ञानप्रामाण्यनिश्चये सति घटप्रमाया अभा
वप्रसंगात्। एवमुक्तकारणाभावात्। न च तत्रापि घटप्रमाविषयत्वं घटत्वव्याप्यमिति ज्ञानादेवोत्तरकाले घटप्रमेति
वाच्यं घटज्ञानप्रामाण्यनिश्चयानंतरं घटसंशयानिवर्तनाद्घटप्रमोत्पादकत्वेन तत्रान्यविशेषदर्शनानपेक्षणात्। किंच ४७

४प्रमात्वाभावस्यापात् १

था१ र्थि१

पुरुषोयमित्याप्तवाक्यजन्यनिश्चयानंतरं पुरुषप्रत्यक्षप्रमाया अभावप्रसंगात् विशेषत्वेन रूपेण विशेषविषयक
प्रमाया अभावात्। किंच संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षप्रमायां प्रत्यक्षविशेषविषयकप्रमारूपदर्शनत्वेन कारणत्वं वि
शेषविषयकप्रमारूपदर्शनत्वेन वा। नाद्यः आप्तवाक्याद्यनंतरमजन्यविशेषदर्शनेन तद्वौ वा संशयनिरसे
पि पुरुषप्रत्यक्षप्रमाभावप्रसंगात्। किंच पीतः शंख इति ज्ञानानंतरमपि त्रिविधमानेषूक्तत्वव्याप्यशंखत्ववानयमिति
प्रत्यक्षरूपविशेषदर्शनात् तत्र शुक्लत्वप्रत्यक्षप्रमाप्रसंगात् न च दोषाभावोपि तत्र हेतुरिति वाच्यं तथा तद्विशेषद
र्शनस्य गुणत्वेन घटत्वमेव न द्वितीयः। यदपि वोक्तं विशेषदर्शनविरहकालीनयावद्विरोधिविषयकसंशयः प्रतिबं
धक इति तदपि चिंत्यं यावद्विरोधिविषयकसंदेहस्याप्रतिबंधकत्वात्। अन्यथा यावत्संशये शब्दबो
धनस्यात् तस्याप्रतिपक्षसंदेहलिंगपरामर्शादनुमितिः। किंच यावद्विरोधिज्ञानत्वेन यावद्विरोधि
संशयस्य प्रतिबंधकत्वे वक्तव्ये संशयधारावाहिकस्थले यावद्विरोधिसंशयस्य प्रतिबंधकस्य पूर्व
सत्वात्तस्मात्तथा यावद्विरोधिसंदेहप्रतिबंधकः कथं तदिति संशयतत्रासमस्योरप्रतिबंधकत्वे संशयकाले
पुरुषत्वचस्मरणोपस्थितिपुरुषत्वप्रत्यक्षमिति चेत् तन्न संशयजनकदोषस्य प्रतिबंधकत्वात्। न तु संशयसामा
ग्री तत्र प्रतिबंधिका। अन्यथा पुरुषत्वस्मृतिमतो धर्मिणो ज्ञानकाले पुरुषनिश्चयप्रसंगात् सं
शयसामग्र्यास्तदाभावात्। अन्ये तु संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षप्रमायां तद्विरोधिदर्शनं गुणः। तच्च दर्श
नं क्वचिद्व्याप्यवत्त्वदर्शनं प्रत्यक्षादिरूपं क्वचित्तत्वरूपं क्वचित्साधकमानरूपं क्वचिदन्यत् न वाननु
गमः तद्विरोधिदर्शनत्वेनानुगमादिति तदपि चिंत्यं संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षप्रमायां यद्येतद्विरोधि
विरोधिप्रत्यक्षप्रमामात्रे गुणस्तदा विशेषदर्शनरूपप्रत्यक्षप्रमायां तादृशविरोधिदर्शनस्यापेक्षत्वेन व्य
भिचारः। यदि व्यापकप्रत्यक्षप्रमात्वं गुणतावच्छेदकं तदा करादेरपि कस्यचिद्व्यापकत्वाद्दुष्पानुष्ठारा तु न य
व्याप्यत्वेन गृह्यमाणतत्व्यापकप्रमात्वव्याप्यत्वेन गृह्यमाणे घटादिज्ञानप्रामा

पपत्तिनिश्चयानुरोध इत्यभिप्रायात्। अत्रावच्छेदकानुबन्धु तन्तु संशयविपर्ययादिष्वतेऽस्त्वत्यादिस
रणेवन्निश्चारोपविषयघाथसिकधर्मित्वप्रकारकावेदाबविशेषान्मुकंबादिप्रकारकप्रत्यक्षेऽप्रामाण्य
कामनापिसिद्धीकार्यो तदा च वदत्तिरतद्वेरायादिमान्यानुक्ता वातो नयावदो प्रविशेषणताव एवन
त्रस्मायीसाधारणेकारणं नतु यथार्थविशेषदर्शनादितत्त्राद्धितानिलिकृतानन्तविशेषमवर्तिभेदे।
यथार्थविशेषदर्शनस्यानुगमकं नानुत्वमतं स्वमतेऽपि प्रामाधिकत्वं प्रागुक्तं अत एव प्रमाणावा
वधेर्थेनापि केदाव्जावच्छेदकसाधारणकारणत्वेऽप्रसिद्धी वृत्तिवार्थी गुणकारणत्वव्याप्तिवि
कारेण केवलदोषान्तावच्छेदकनंगकारेण प्रतिबन्धनाभावात्। देहनासितेरिव कुकादिरूपविशे
षदर्शनादेरप्यनित्यर्थः। अन्यत्र तत्राऽवेपीति न वा नियामकाभावः समानविषये ऽनुमिसाविर
हजनकतया त्वद्यस्य वात्स्यादनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन नियमादिति भावः। यत्र
वस्तुतस्तु पक्षत्वद्यामध्ये बलवती नुमिते तत्र धर्मिणि पक्षताविरहेदनुमितिसामग्रयेव नास्ती
तितात्पर्यं तद्विंत्यते। सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावपक्षत्वे साधकमानाभावरूपापायः पक्षयोर्नो
त्तरां दूषणमाह नव सिषाधयिषाविरहसहकृतानुमानान्तरिकसिद्धिकारणत्वात्यसाधारणः प्रकृता।
तावच्छेदकविशेषरूपसिद्धिकारणवान्नालीति वार्थी सिद्धिकरणेशब्देन सिद्धिरूप
तावच्छेदकत्वेन तदिरूपसिद्धिकारणत्वानाश्रितवार्थी सिद्धिकरणेशब्देन सिद्धिरूपहेत
तं करणं वा विवक्षितं सिद्धिरूपयोगपकरणं वा। नाद्यः पुरुषत्वादि सिद्धेरभावेन तदा तदुपहित
किद्धिकरणत्वमनुत्पादनाभावात्रापि पक्षतापत्तावातीत्यपीतः श्रीरवदृत्तिलमानं तस्य सांक्ति
कुर्वेयोः पित्रादिदोषकमानकाले नश्रीरवपदलवेतेद्यानुमित्यभावप्रसंगात्। शंखपतन्ति रूपस्य
वसिद्धिरूपायाग्रपकरणवत्वे इत्यादिपदे चेतनकरूपपक्षतायामनावात्। किंच प्रतिबंधकानी

अन्यान्यत्वे नाऽननुगतानन्तानीति तद्रूपेण तावद्यापकारणत्वे नतद्रूपप्रतिबंधकाभावरूपायाः
पक्षतायाः कारणत्वासावदप्रयोगादिति दिक्। अत एवेति सुविशुद्धनेविशेषदर्शनजन्यादये स्यर्थः।
विशेषेतिविशेषदर्शनजन्येन ज्ञातेयहवतितदेवस्वरूपसद्बाधकत्ववतीत्यर्थः। अत्र विशेषदर्श
नजन्यं बाधकं इत्येव वक्तव्यो तच्चेनत्वा ततएवेत्यतिधानेन नादृशस्य बाधकत्वे अनुत्सव एवप्र
माणमिति दर्शितं। ज्ञानेव बाधकत्वं बाध्यज्ञानोपदर्शितार्थविपरीतार्थविषयत्वं तत्प्रयोजनत्वादेव प्र
वर्तनीयव्यवहारविपरीतव्यवहारजनकत्वं बोध्यं विशेषदर्शनेपातित्वेऽप्यव्याप्यत्वेन नशंखस्य पर्श
नेपीत्यर्थः। यद्विशेषेति प्रत्यक्षस्य विरोधे वविशेषदर्शनं नादृशविशेषदर्शनं चैव ततत्रादेत्तु
र्विवक्षितं शंखलक्षदर्शनं वतनये तिनतत्रत्रैत्यत्रप्रत्यक्षानुत्पादप्रियप्रियामहत्यर्थः। ननु शंखलक्ष
दर्शनेततनैकतोमनमविरोधीत्यत आह प्रत्यक्षमेवेति। अत्रेदं तिः प्रत्यक्षजनकविशेषद
र्शने प्रत्यक्षविशेषदर्शनेतनन्तुप्रत्यक्षमविरोधिप्रतनेव शंखलक्षदर्शने न प्रत्यक्षतनमितिसा
 वहतितद्वित्वान्नमोत्तरप्रत्यक्षप्रमांतिकाशंकानामविरोधिविशेषदर्शनं कारणमितितिविवादेतद
मविरोधिप्रत्यक्षजनकविशेषदर्शनेऽसमोत्तरप्रत्यक्षतनककसिफलेऽप्यातानद्युनयुक्तेऽशंकनात्म
यात्रास्येव विवायरिसाण्यात्। यदित्व वयं तु पश्यामः। यद्विशेषादर्शनजन्यो योऽनमस्तविशेषदर्शने
न जन्मोनरप्रत्यक्षेकारणेतथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनमात्रपीतः शंखवृत्तिन्तमोनशंखत्वरूपविशेषा
दर्शनेजन्यः तस्मिन्नप्यत्वपितदनाथानां किन्तुपित्रादिजन्यएव। तथा च न तत्र शंखत्वदर्शनादपीतत्वादि
प्रत्यक्षावकाशस्तत्रेतप्यात्तद्बाधादिति। तदपि चिंत्यते। नादृशोविशेषदर्शनमात्रं वा प्रमोत्तरप्रत्यक्षका
रणेतादृशांप्रत्यक्षविशेषदर्शनं वा। नाद्यः आनुमानिकपीतपामत्ववातव्याप्यापीतत्वादिशुक्तिव्याप्य

कालेपृष्ठादिविशेषज्ञानेऽपि श्वेतत्वप्रत्यक्षस्य गोत्ववत्तत्त्वप्रमात्वं न स्यात् किं च प्रत्यक्षोत्पादप्रसंगात् । नाप्य
त्यः । घटज्ञानस्यानुमानिकप्रामाण्यनिश्चयात् घटज्ञानप्रामाण्यसंदेहाहितघटसंदेहानंतरं घट
प्रत्यक्षप्रमायाः अनावश्यकत्वात् । तद्रूपप्रत्यक्षे विशेषदर्शनाभावात् । किं चाग्रमवाक्यादिजन्य
विशेषदर्शने निमाधकमाननिरस्तसंशये विरोधकाले घटप्रत्यक्षप्रमायाः अनवकाशात् । गुणगुण
तावत् किं च वस्तुतो यो विशेषस्तद्दर्शनं वा विशेषत्वेन विशेषदर्शनं वा । आद्ये धूमत्वेन वह्निव्याप्यधू
म इति ज्ञानेऽपि धूमो वह्निव्याप्य इति समानतरं धूमो वह्निव्याप्य इति प्रमाप्रसंगात् । नांत्यः । घटज्ञानप्रामा
णिकत्वेन संशये निरस्तेऽपि घट इति प्रमायाः अनावश्यकत्वात् । घटत्वव्याप्यत्वेन घटप्रमाविषयत्वस्य तत्र
ज्ञानात् । अन्यथा गुणत्वेऽपि विपर्ययापत्तेः प्रमां प्रति तत्तद्विरोधिविशेषदर्शनं गुणः तदविरोधिदर्शनं साधा
रणं रूपविशेषदर्शनं प्रायेण तत्र वर्तत इत्यत्र प्रत्यक्षविशेषदर्शनमित्यर्थः । न च प्रत्यक्षसाधकमानं वा प्रा
माण्यनिश्चयो वा आनुमानिकविशेषदर्शनं वा परं प्रापयति वक्तुं न तत्र इति वाच्यं तेनाविप्रलम्भायनिर्द
तिप्रदर्शनात् संशयोत्तरप्रमाजनकदर्शनाप्रमात्वाव्यवस्थितत्वे दर्शनं तत्तद्विरोधि न वा तत इत्यत्र ति गुणः । इति
वस्तुतस्तु संशयविरोधितत्तत्प्रमां प्रति महत्त्वोद्भूतरूपत्वादिकमेव एकमात्रकारणमारुणी नन्वनुमितौ रूपविशेष
दर्शनं गुणः स च प्रत्यक्षसमवविशेषसमवधानेन दोषाभावे तत्र प्रमात्वप्रसंगात् तद्गुणजन्यत्वं प्रमात्वे इत्यत्र एव तदुपपत्तेः
अनुमित्यादिप्रमायां गुणजन्यत्वमप्यसिद्धमिति । नानुमित्यादित्वेन नानुमित्यादिप्रमोत्पत्तिः । सत्यपरामर्श
तिमवपत्तौ परामर्शादेस्तत्र परामर्शादेरेव अनुमित्यादिसाधारणकारणत्वात् । ननु विशेषरूपेण अनुमि
त्यादिप्रमां प्रति गुणत्वं तथा च तत्र रूपपरामर्शादिना वह्न्यादि इत्यनुमित्यादिसामान्यप्रत्यक्षादिगतो वा तथा न तदा 48
तत्रानुमित्यादिरिति वाच्यं प्रमासामान्ययोः कार्यकारणभावो बाधकं विना तद्विशेषयोरपि तिष्ठतीति नूनं

प्रिवाश्रयत्यानुमित्यादौ विशेषरूपेण तेषां गुणत्वात् ननु दोषाभावत्वेन तेषामन्यस्य दोषाभावस्य वा कारण
तागौरवादिति दिक् । ननु नु मितिमात्रे निकमनुगतं प्रमात्वं विषयप्रकारस्तेन तस्य नानात्वात् तत् कथमनुग
तं गुणनिर्वचनं तत्रेति चेत् ज्ञानोच्छित्तिविनप्रकारवदर्थिकानुमितित्वाभिमत्वमनुमितिमात्रे नु चेति नानावर्ज
यतेनोक्तत्वात् । वह्निमत्त्वगोचरस्य यथार्थानुमित्यादौ विशिष्टवह्निमत्त्वव्याप्यवत्तागोचरयथार्थपक्षधर्मता
ज्ञानं गुणत्वं । एवं यथार्थानुमित्यादाविष्यामान्यविशेषत्वेन गुणत्वं बोध्यम् । इदं तु यथाश्रुतं यथा तिष्ठाये
ण व्याख्यातं । वस्तुतस्तु यथार्थत्वाजिगपरामर्शादिर्गुणत्वे विचारे किं तं तस्मायत्तमनुस्मरणीयं परम प्रयोजन
नमुपदत्तरं तिरेवमितिप्राकरणिकत्वात्तथा वा किं च दृष्टत्वाद्वचनदोषाभावादेव शाब्दप्रमात्वपत्तौ । ननु व
क्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानं तत्र गुण इति दिग्नायतिनचितिलोक इति । ननु शीलप्रकारकवाक्ये कागतिरिति चेत् तत
त्रतात्पर्यदोषाभावमात्रज्ञानं वा नतोऽन्यदत इति तावत् । ननु शुकविशेषवाक्यादिवाक्यात् प्रमा न स्यात् न शुकादिव
क्तृ दोषाभावादिति वेन न तत्र बुद्धयंत्रयोजकवक्तृदोषप्रयोजकत्वमभावान्निर्दोषत्वाभावादिति तन्मते न । तथाप्य
नाभावानामिति अन्यथादिस्वत्वं न घटे प्रतिदंडचादेरिव विवादहीते अपरेण का न । किंवदंतीयकेनिधिकत्वमितिचे
दौ । ननु नियतपूर्ववर्तित्वमन्यथासिद्धत्वं च कारणत्वं श्यते तयो रक्तपिष्टो श्रप्रमाप्रति तन्नाथतावबुध्य
स्वक्रू यथार्थवाक्यार्थज्ञानापेक्षया गौरवेणापनीयते । तथा च तत्तत्कारणत्वं कुतं इति चेत् न अन्यत्र
प्रमाया पूर्ववर्तित्वे एव कार्यपित्त्वेन तत्र स्वरूपतद्वचकत्वाद्या अन्यथासिद्धिर्मलिकारनिरूप्यायाः क्लृप्सानववृत्ति
एव कार्यपित्वेन स्वरूपतदुपस्थानानुपपत्तेश्चावात् प्रामाणिकगौरवस्य ऽपि तेनाप्यवेन कार्या
मामन्वयोपकृतयथार्थवाक्यार्थज्ञानरूपपूर्ववर्तित्वात् एव कार्यत्वे अप्रामाणिकगुरुपदार्थकल्पनासिद्धि
दोषाभावस्य तस्य च रूपत्वेनान्यथासिद्ध्यादिनिरुक्ता । नष्यनुकूलनयनं तु व्यापनादादृष्टितिविनिगम
केति यद्यपि विनिगमकेऽयावश्यकत्वाद्वाक्यार्थयथार्थज्ञानस्य गुणत्वे । तथापि अनाधानावस्यापि स्वतं न्व

याधनु विशमनस्यातिप्रायेण विनिगमकाभावात्सिध्यतं गुणत्वसिद्धिरिति वेदार्थशाब्दप्रमावद्यथार्थवाक्यार्थय
थार्थज्ञानजन्यशाब्दप्रमात्वात् लौकिकशाब्दप्रमावदिति प्रमाणेन तत्र वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानगु
णसिद्धिरित्यर्थः। फलानुपलब्धेरिति वेदे गुणकल्पनायाः फलजनीभूरकल्पनात् तदुपक्रमकल्पने अर्थयनर्थः त
दवगोरवेकल्पनापरिर्दृष्टिपकल्पनाकालोपस्थितं। इदं तु कल्पनायाः सर्वापरिशेषेण लग्नं वक्तृज्ञाने आ
नातं लग्नं ते अन्यथाप्ति याति रिक्तवाक्ये वैदिकलिङ्गः शिकल्पनाया निषेधकत्वे पितच्चेन्तापूर्वकाल्प
नातत्पूर्वदृष्टकल्पनं न्याय्यः प्रयोजनं च कल्पनं वत वाचित न्यायो गौरवादिति भावः। नन्वेव मतेदृष्टा
न्ताः स्वार्थादिविवेकितत्त्व अपूर्वं दृष्टतरोपन्नोपपकल्पयमानस्वार्थादाविवेत्यर्थः। नचानित्यतिदोषं ततदिवि
शिष्टं तत्प्रयोक्तृ लोकेतस्मान्मादिसाद लोकइति परमते वेदे कूटस्थनित्यताश्रवादविछेदरूपनित्य
ताचा अस्ति लौकिकवाक्ये तु न तादृशानित्यताते तत्पर्यन्तमिति लोकइति विशेषणमुपात्तं। अथवा शुद्धिनि
र्दोषत्वेनैव प्रामाण्यं तन्निर्वाहकं तु वेदे नित्यत्वमिति पूर्वशंकते अथेति। अवधार्यत इति ज्ञायमान
कारणेयप्रामाण्यप्रयोजकं ज्ञानं तत्कारणं दृश्यमिति प्रायेण अवधार्यत इति वक्तृज्ञाद्दिशब्दं वक्तृ
गोतमकणादतद्विष्यरित्यादिना वक्तृज्ञानितवाक्यप्रमाणत्वादित्यर्थः। दोषाभावेन प्रामाण्यप्रयोजक
त्वनिरासादित्याह। किंचेति तथा च निर्दोषत्वेन प्रामाण्ये प्रयोजकं किंतु वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेवेत्य
र्थः। ननु प्रमाणेतराननुपेक्ष्य निर्दोषत्वेन प्रामाण्ये को दोष इत्यत आह प्रमाणेति तथा च प्रमाते
न वक्तृकल्पितमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। शीतप्रकाशकेतिपरिषप्ति शीतप्रकाशकवाक्ये प्रतारकत्वप्रतारण
इच्छु वाक्यार्थज्ञानं यथार्थमेव नास्ति। तथापि अतात्पर्यं वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणः शीतप्रका
रकवाक्यस्य न ताद्दशाननिमित्तिप्रायः। यद्यपीश्वरयथार्थवाक्यार्थज्ञानं तत्र गुण इति न्यायमते तथा ५०

पीश्वरेच्छिन प्रामाणिक इति परास्ति मानं। एकदेशि मतं निरस्यति। यद्वेति वाक्यार्थः फेकाः ननु अनुत्तवा
क्यार्थः तेन घटत्वादिबाधात् घटः इत्तत्वेन तज्ञानानि शीतप्रकारकः। तत्र वक्तृज्ञानघटप्रभावछं स्थ
स्यन बाध इति नयोग्यतेत्यर्थः। ननु संवादेन तत्र ज्ञानं ज्ञातं प्रमात जन्यात गुणत्वादित्यत्रोक्तं तत्र मिति विरु
योग्यतायाः स्वरूपसत्त्वेन कारणत्वात् तत्रोक्तरूपयोग्यताया अभावात् अन्वयबोधस्यैवानावात् किंतु
चामर्वं पटलोमे वृत्तित्र प्रतीति इदं बयतितन्मेति। वस्तुतो घटवति वक्तृ घं त्वानावावगमः स्यादपि केत्तो
विशेष्यतयादौवा घटत्वावगाहनं न तत्र घटोस्तीति वाक्यस्य हेतुः न ननु स्यादपि फलप्रमाणि
त्वेविषयतात्तथा वं प्रयोगहेतुत्वं न वक्तृज्ञानविषयीभूत वाक्यार्थाबोधे तच पेवेति। वाक्यार्थप्र
माप्यकवेदुकेश्च गुणोनास्तीति भावः। यथार्थलिंगेति यथार्थलिंगपरामर्श इति गुणे यथाश्रुत
येथानुसारेण दूषणमभिधाने गोचेति यत्र लिंगाभासे नगकवगोच्च मनुमितेनत्रयापि तेनदेन
विनाप्रामाण्यमसमर्थनमित्यर्थः। नापीति। नापि तत्र घ वित्त्वद्व त्रिधर्मे गोच्चारि ज्ञातिनादाम्या
त्या ननु पक्षेगत्वे वर्गोच्च प्रतीति रित्यर्थः। पक्षधर्मेति यत्र गोच्चादिज्ञाने रवपदे पक्षधर्मतापादित्य
र्थः। अवयवानुमितिसामग्र्यां हि व्यापकत्वेनोपस्थितस्य धर्मस्य पक्षे वैशिष्ट्यं गृह्यते। ननु पक्षव
त्तिधर्मे तन्नादात्म्यमिति भावः। लिंगोपधाने त्वा इति लिंगतापक्षितलिंगे कत्वानवादि मतइदं। आत्मो
कल्पादिनियत्काहियवतानुकूल इति मातं स्ववत्रां तत्प्रतारकादिवाक्यस्थले नगतानादायथा
थवाक्यार्थज्ञानवान् न विमित्तद्वक्तृकत्वेन तस्य वाक्यप्रमाणत्वात्तत्व यथार्थशाब्दज्ञानेयथा
र्थवाक्यार्थज्ञानं न च वे तागुण इति शाब्दप्रमा न वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानं व्यभिचरतीति भावः। ननु

मूलाक्ती

श्रुकवाक्यवेदप्रामाण्यं स्यात् अत आह क्वचिदिति एवमिति। ननु ईश्वरयथार्थपरामर्शे अनुमितित्वावच्छि-
न्नं प्रत्यनुमितित्वाकारणतया तस्य गुणः। न च यथार्थानुमितित्वावच्छिन्नकार्यं प्रति यथार्थपरामर्शत्वाव-
च्छिन्नं कारणत्वात् लाघवतो यथार्थपरामर्शो गुणः स्यादिति वाच्यं। तैलवदेवत्वादिनिरूपितत्वेनापि
अन्यथा सिद्धयथार्थपरामर्शस्य तत्र गुणत्वं प्रत्यनुतन्त्रकत्वात् बहुकल्पनप्रसङ्गात्। न चानु-
मितित्वसमानाधिकरणत्वान्तर्भावेन तस्य गुणतानादि ईश्वरपरामर्शस्यापि तादृशत्वात्तादृशविशेष-
णेन तत्र कारणत्वादत्र वह्निसाधनवह्नीश्वरज्ञानसाधनहेतुत्वात् तत्र गुणत्वे नापि हेतुता स्यात् देवदत्ता-
दिपरामर्शस्य तत्र कारणत्वेऽपि नाज्ञानत्वेनेति वाच्यं। अनुमितित्वसमानाधिकरणयथार्थपरामर्श-
त्वरूपस्य कारणतावच्छेदकस्याभावेन विशेषरूपेणेश्वरज्ञानस्य गुणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति
२ मित्यनु चेन्न। अत्र वदन्ति सामान्यतः प्रकृतानुकूलत्वेन यथार्थलिङ्गपरामर्शत्वेन यथार्थानुमितिं प्रति गुणत्वात् ईश्वरपरा-
मर्शस्यापि तथात्वात् न च समस्तव्यर्थं तत्र स्यादेव देवदत्तादिपरामर्शे अन्यथासिद्धगुणत्वप्रसिद्धिवारणार्थत्वेन प्रा-
माणिकत्वात् वस्तुतस्तु तथा कृतमेव तथा नित्यत्वेन व्याख्यातं परमार्थतो सम्बन्धस्य तत्समानाधिकरणलिङ्ग-
परामर्शो गुण इति युक्तिमपि तन्नातिन्निवर्तकत्वात् लिङ्गपरामर्शस्यापि गुणत्वं इष्टापत्तेः कथं तल्लिङ्गवत्त्वसि-
द्धिः वेदाविस्यादिलिङ्गकर्तृत्वादिने ति दिक् वयं तु ब्रूमः इति सानाकरमतमाश्रित्येति शेषः एवं वाक्यमतेऽपि शाब्दप्र-
मायां गुणजन्यत्वेन ईश्वरः साधयितुं न शक्यते किन्तु प्रमाकारान्तरेणैव साधनीय इति भावः अत्रानेयायिकमत-
मवलम्ब्येति शेषानयुक्तः तथा मत्यपि पूर्वत्रवृत्तितादृशव्यापकेनेत्यादि ग्रन्थस्य मर्गत्रितयानन्तरगम- ५१
मानुसारिणी संगतत्वापातात् शाब्दप्रमायामिति तस्या गुणजन्यत्वाच्च पगमपक्षे पातयर्थः योग्यतादिकमि

MEMORIAL

✕ प्रमायामकारणत्वादित्यत आह

ति अत्रादिपदेनाकाङ्क्षासत्त्योः परिग्रहः प्रमाजनकशाब्दे तयोः प्रायः संभवाभिप्रायमात्रेण गुणत्वेन वयोग्यतैव
विवक्षिता योग्यतायास्त्वेनिराकाङ्क्षादिनापि आकाङ्क्षादिभ्रमे सति प्रमायाएवोत्पत्तेः योग्यतास्वरूपसती न काय-
णं किंतु तज्ज्ञानं तथा च न सा गुणः ~~शाब्दज्ञानमात्रे योग्यताज्ञानस्य कारणत्वानय~~ यथार्थज्ञानं वेति यथार्थ-
योग्यताज्ञानमित्यर्थः शाब्दज्ञानमात्रे योग्यताज्ञानस्य कारणत्वानयसामान्ययोरित्यादिव्याप्तिबलात् लाघवाच्च शाब्दय-
थार्थज्ञाने यथार्थयोग्यताज्ञानमेव गुणो न तु चक्षुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणः ईश्वरधीस्तु असिद्धैवेति भावः। ननु
लाघवाद्वस्तुतः संसर्गविषयकज्ञानं यथार्थयोग्यताज्ञानाभाव गुणो न तु चक्रयथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणः ईश्वरधीस्तु प्र-
सिद्धैवेति भावः ननु लाघवाद्वस्तुतः संसर्गविषयकज्ञानं यथार्थयोग्यताज्ञानापेक्षया लघुरूपं गुणोऽस्तु प्रकारान्तरे-
पि यत्सामान्ययोरित्यादिव्याप्तिसंभवादिति चेन्न ज्ञायमानकरणेन रूपेण यस्य प्रमाप्रयोजकता तेन रूपेण
तज्ज्ञानस्यासाधारणहेतुता तथा च स्वरूपसतो न संसर्गस्य तत्र प्रयोजकतया तज्ज्ञानस्य तद्रूपेणैव संसर्ग-
स्य प्रत्यक्षतस्तु मत्त्वेन तद्विशेषितपदस्मारकत्वादिना वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् संशयधारणस्यापि पद-
ज्ञानस्य शाब्दबोधे प्रत्यासत्तित्व मयुक्तत्वेन गुणत्वाभावाच्च योग्यता संशयात् शाब्दप्रमानस्यात् संशये यथा-
र्थत्वाभावादिति वाच्यं तत्रापि नवीनमते अबाधितकार्यत्वाय यथार्थत्वादिति भावः न प्रमाणमिति यद्वक्ष्यत इति
शेषः प्रमाणशब्दः प्रतीतिर्यद्यपि प्रमाणशब्दहेतुत्वेन सिद्धा तथापि न शाब्दप्रमाहेतुत्वसिद्धिः प्रमाणशब्दस्यानित्यत्वा-
त् तथापि प्रमाणशब्दस्य प्रमात्वेन प्रमायां तत्र विशेषणत्वे सत्त्वनिरूपतमानत्वात् तथापि प्रमाकर-
णशाब्दस्य प्रमात्वसिद्धिविशेषणीकृत प्रमा प्रतिकारणत्वं सिद्धमित्यभिप्रायः अन्यथा प्रमाणशाब्दस्य तादृशज्ञानजन्यत्वे
सिद्धे शाब्दस्य प्रमाकरणतापि तादृशज्ञानजन्यत्वेनावच्छिद्यत इत्यभिप्राय इत्याहुः अत एवेति यत एव संसर्गम-
प्रतीत्य वाक्यरचनानसंभवतीत्यर्थः न च मीमांसकस्य एवं वेति तादृशव्याप्यकेन सिद्धसाधनवारणाय स्वतन्त्रे-
ति अन्यपातान्नजीविपाठकत्वे स्वतन्त्रत्वं शाब्दस्य प्रमारूपफलकरणत्वप्रतिप्रयोजकतानिमित्तरूपजातस्यकिं

वाप्रमापि न दुष्टितज्ञानस्वरूपं आघेरा दुष्प्रमाणशब्दं वंदीति तद्वाक्यानुमानमप्रयोजकमिति भावः। अत्यन्तमाशं
कतेत्यापीति वाक्यार्थप्रमाविरहेण त्वां नादृष्प्रमाणे वाक्यविरहात् वाक्यार्थप्रमायां वक्तव्यां प्रमाणशब्दत्व
नानंतत्र तत्कारणत्वमिति भावः। परिहरति नेति पदावलीप्रयोगो हि पदप्रयोगाद्धि यत्र निश्चयस्तत्साध्यो न न वर्तितं
वृत्तिं न पदप्रयुक्तवाक्यस्यापि प्रयुक्तत्वात् पदप्रयोगे च पदज्ञानविवक्षादिक्रमेयादृक्शुकादिसाधारण्यात्तु
वाक्यार्थज्ञानं प्रकिं विकरत्वात् शुकादिवाक्ये व्यभिचाराच्च फलत एव वाक्यार्थज्ञानोपयोगः। अन्वयासमर्थवाक्यार्थ
ज्ञानेः। पदनिरसनेन अन्वयसमर्थकपदनियमेत्यादि प्रयोज्यस्य ज्ञानादिद्वारकप्रवृत्त्यर्थं प्रकृष्टत्वेन तस्य वक्तुर्वा
क्यरचनासा वदतेन्यपदेऽन्यास्य वाक्यार्थधीजनयितामिति वक्तुरिच्छादिनियो न्वयसमर्थकपदसमर्पणान्वयासम
र्थकपदनिरसनान्यौ संपद्यते तथा च पदावलीप्रयोगकारणस्य साधनतादिज्ञानमेव तत्र कारणं न तु वाक्यार्थज्ञा
नं तस्येष्टसाधनताज्ञानादिनान्यथासिद्धत्वात् शुकादिवाक्ये व्यभिचाराच्चेति भावः। अथ तात्पर्यविषयेति अद्यपि
याथार्थ्ययोग्यताज्ञानं शाब्दप्रमाप्रयोजकमित्युक्तं तथापि तात्पर्यविषयीभूतवैदिकप्रमां प्रति न याथार्थ्ययोग्यताज्ञान
स्य शाब्दप्रमाप्रयोजकमित्युक्तौ नियामकः। अन्यतात्पर्यविषयीभूतता बाधितार्थेऽपि याथार्थ्ययोग्यताज्ञानतः प्रवृत्ते न वेदस्य त
त्वर्थेऽपि प्रामाण्यप्रसंगात् किंतु फलकल्पवेदार्थदर्शिभिरुक्तता तात्पर्यार्थं न च वेदप्रामाण्ये प्रयोजकं तद्यतात्पर्य
तदेव नानावेदेति तु तत्पर्याप्तमिति भावः। दीप्रदायिकल्पवेदार्थदर्शीन दाननाश्यत्यकता
मादायान्यथानिश्चया परिहरति नानीमेत्यादिना वक्तृत्वं याथार्थ्ययोग्यताज्ञानं प्रामाण्यप्रयोजकमुक्तं ते
न विरोध इति भावः। यदि ते वेदेनादोषात् अन्ये भावेदिकशाब्दप्रमा विशेषप्रयोजकत्वेनाप्यावश्यक
नात्। याथार्थ्ययोग्यताज्ञानस्य शाब्दप्रमामात्रप्रयोजकत्वान्न विरोध इत्याकृः। एतच्च तात्पर्यपर
न तेनेत्यानुमाय वेदनित्यवेदप्रामाण्यप्रयोजकं बोध्यं इदं च दीप्रदायिकं प्रतिचिंतामणिः ५२

तामीमांसकमतनिरस्तेत्यदूषणमिति हि तं। इदमपि शाब्दस्वं डेस्वमततमवलेय्य दूषणीयमित्यालोचनीयं॥
मदुक्तं सर्वकारीयमतमाह। प्रामाण्यकारणस्थितिं न वेदं प्रायोन प्रामाण्यकरमनाप्ति धनदूषणं स्यास्यास्य ना
र्थं तेनितिवाच्यं। दशविधिषमाणेन वीन प्रामाण्यकरूत्तितं तेदेदूषणायापत्योनोन्नेनात्। ज्ञानतामग्री
मात्रजन्यमिति। ज्ञानतामग्रीमात्रप्रयोज्यमित्यर्थः। तेन पूर्वोगतार्थ तिति व्याप्तिव्याप्ता वाद्विति
ज्ञानस्माप्रामाण्यतामग्रीप्रत्येकपि यदि ज्ञाने याथार्थ्यं न स्यात् तदान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव याधिकापेक्षेन।
नात्वेवं दोषजन्येपि इदं रजतमिति ज्ञानद्वये प्रामाण्यकरमतेयथार्थत्वादित्यर्थः। ननु यदि दोषाणां तावत्
दोषाप्रमानात्वेतेनतदा दोषजन्येपति न दोषत्वादोषाकुमादिप्रमातदपगमे वत तत्त्वे तिकथंत्यादिति
वक्तत्वमातत्प्रमापकत्वात्तिकंठ नाकंठनात्यौ तदुनयोपपन्नारिति भावः। ज्ञानत्वाद्याथार्थ्यत्वावेत
प्रयोगं समर्थयति ज्ञानेत्येतिस्वतनते नैयायकः सौत्रीकते। ज्ञप्येति ज्ञाने वाद्ययाथार्थ्ये त्यादिनाजन्य
ज्ञानेऽयाथार्थ्यव्यपदेशः समर्थितः। तमस्कजेपि ज्ञाने याथार्थ्यरूपप्रामाण्यस्य ज्ञानजन्य
बोधप्रामाण्यपरतंत्रस्य घत इति निवेदित्यर्थः। स्वतन्ते प्रामाण्यकरः परिहरति। याथार्थ्यत्वेयेतितथा
यविपरीतव्यवहारप्रवर्तकरूपप्रामाण्यं तत्र च तत एवति न मुख्यत्वात्तत्र प्रमाणत्वं प्रयो
ग इति भावः। अप्रामाण्यस्यापरतंत्रं समर्थयति। तद्वत्यादिना तद्वद्विपरीतव्यवहारेनयोग्यत्वं धर्म
धर्मिणोरसंसर्गाग्रहरूपामकत्वात् संसर्गाग्रहपदिति परतंत्रस्य घत इत्यन्वयः। अत्रवदंति विपरीतव्य
वहारजनकता नोत्पत्तिकालीने धर्मधर्मिणोरसंसर्गाग्रहे दोषस्योपयोगः। नयोरसंसर्गाग्रहस्य वक्ता
एकत्वात् संसर्गाग्रहेऽनुपयोग इत्यतिप्रायेण हाज्ञानमात्रस्य सामग्रीकदोषानुप्रवेशादिति तादृशज्ञान
ति

सामग्रीकालीन एव धर्मधर्मिणोः संसर्गाग्रहे दोषस्योपयोगः । एवं तयोः संसर्गाग्रहस्यैवैतयोस्तिरोऽन्यत्
दोषहेतुकत्वे संसर्गाग्रहहेतितातुत्पन्नज्ञानोत्पत्ती तदं धर्मधर्मिणोः संसर्गाग्रहे तादृशज्ञानद्वयैकत्वात्संस
र्गाग्रहेव ते दोषस्यैवोपयोगमाश्रित्य च उत्पन्ने ज्ञाने दोषजन्यत्वादिति तद्विरुत्पन्ने एतादृश्याख्यात्यानुत्पन्ने
ज्ञाने धर्मधर्मिणोः संसर्गाग्रहस्य तु प्रत्यादिकालसाधारण्यात्तयादोषजन्यत्वात्तावान्न हि धर्मधर्मिणोः
संसर्गाग्रहस्य विनाशकारणमवधाने पि दोषजन्यत्वादोषस्य तत्रान्यथासिद्धत्वात्तत्र नैवमप्रमपर्यवा
स्यानुमापि नसमीचीनमातानिद्रासमग्रीकाले विद्यमानासंसर्गाग्रहस्य तु प्रत्यादिसाधारणत्वेन दोषाजन्य
त्वात् अन्यथा ज्ञानमात्रस्यापि दोषानुप्रवेशः ततो धर्मधर्मिणोः संसर्गाग्रहः स्वप्रकाशज्ञानयोः शुक्तिरज
तविषयकयोः ग्रहणस्मरणस्वरूपयोः एकत्वात्संसर्गाग्रहोऽपि तत्तत्स्वघतेत्वरजतज्ञानयोरेकत्वात्संस
र्गाग्रहात्तदोषहेतुकधर्मधर्मिणोः संसर्गाग्रहादारभ्य तज्ज्ञाने ज्ञानसद्भावस्तदोषाद्वारेकत्वादेकत्वात्संसर्गाग्र
हत्यापेतत इत्यर्थः एवं च दोषहेतुद्वयंसकरूपाप्रामाण्यविशेषणीभूतज्ञाननिष्ठकत्वात्संसर्गाग्रहेऽपि तन्न
मवधेयमागन्तुकस्याप्रामाण्यस्य योगस्तेन साधारणी उत्पत्तिरेव ज्ञेया यद्यपि प्रामाकरैर्णानिरिक्तः
प्रागभावो नाङ्गीक्रियते तथापि तत्स्फपरं गृहे तदेक देशिमते यथा प्रागभावस्यानाङ्गीकारोऽपि ज्ञापक
मिदं ज्ञानस्वरूपेन वदंति ज्ञानशरीरे एव न दोषतदभावौ हेतूयेन तत्रया यथार्थत्वायथार्थत्वलक्षणं
वृत्तिचिराविति कारणानुरोधेन स्यात् किं तु ज्ञाने न यो विपरीतत्वव्यवहारे जनयितव्ये तत्सहकारिभूतौ संस
र्गाग्रहदोषः प्रयोजकः संवादिव्यवहारे यज्जनयितव्ये आनादिव्यवहारी यद्वतिनावदतिय ज्ञानानां तत् ५२
द्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यं तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यं योर्विविक्तयोरभावेनायांतरज्ञान वि

संशयाभावस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वादिति स्मरणात् । नन्वेवं नानुभूतित्वमितियद्यप्यनुभूतित्वरूपसमानत्वेन स्व
तस्त्वपरतस्त्ववादः किं तु प्रवृत्त्युपयोगित्वं तत्साधारणतद्वतितत्प्रकारकत्वाद्यन्यतमत्वे इति न तथात्वे पि
ग्रहणानुपयोगि तथापिकस्यचित्ति तस्य मते इयमाशंका नन्वनुभूतित्वं यद्यपि परतस्त्ववादिनैवाभ्युपगतोऽ
नुभूतिर्वृत्तिस्तदुपाधिः तथापि प्राभाकरैस्त्वात्प्रामाणिकत्वं प्रत्युपेतत्वं । न च वोक्तानुभूतित्वरूपप्रामा
ण्यं स्वतो न गृह्यत इति भावः । न स्वत इति न ज्ञानमात्रग्राह्यम् । तत्तु स्वघते न यस्माज्ज्ञानमात्रग्राह्यास्त
दिशाधारणत्वादित्यर्थः । अन्यथाखण्डनेन परिहरति प्रवृत्त्युपयोगिकमिति उत्पद्यते इति यद्यपि प्रामाण्ये नो
त्पद्यते तथापि तादृशप्रामाण्याश्रयउत्पद्यत इत्यर्थो बोध्यः तर्हि प्रमाप्रमाश्रयप्रयोगरूपमेव न्यायः
किं निवेधनरसत्तत्राह व्यावृत्त्यनुतत्वयोरिति । ननु यथार्थत्वं प्रमात्वमिति केवल प्रवृत्त्योपयोगित्वेऽपि किं तु तत्
देशकाले तो नास्तीत्यत आह । यथार्थेति अनथा तावदुत्पत्ती तिनष्टे तथ्यार्थे किं तु यथार्थत्वे यतिक्रियया
दिति भावः । तदनुमानेवेति ननु भावा अपि इत्याविनाविरोधवशीवेत । तस्य विशेष्याप्रत्यक्षकारक
त्वप्रामाण्यापत्तिनायकत्वात् । नवार्थनिश्चय एव कारणं नप्रामाण्यनिश्चय इत्येतेन पूर्वोक्तेन विरो
ध इतिभावो अर्थनिश्चयातिरिक्तप्रामाण्यनिश्चयस्य नप्रयोजकता किं त्वर्थतथात्वं एवेदृक्
स्यमाने अर्थनिश्चयरूपं यत्तेन तु तत्राप्रामाण्यके त्रीके यथार्थत्वात्तस्य वाप्रामाण्यशङ्काप्रतिबंध
कप्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिं गतात्तवाप्यनुमतेऽपि इति भावः । प्रवृत्तिहेतुरिति अर्थस्यप्रवृत्तिप्रयो
जक इत्यर्थो बोध्यः । अन्यत्वेमावाशायि इत्याधुक्तं अन्यप गृहवादनतेन न तेन विरोध इत्याकूत ।
अनुव्यवसायेनेति । मुरारिमिश्रमतानि सायेन्दमुक्तं हेत्वोहेतुमाद । स्थिया मितिअर्थतथात्व

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

FOLIO NO:-
54

निश्चयश्चेत्तदा मतेत्वमसाधारणं अतस्तन्निश्चयेपि निःकंपप्रवृत्त्यभावः प्रामाण्यसंशयस्या
देवेत्यर्थः । ननु तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपमात्रेण प्रामाण्ये किन्तु प्रवृत्तिविशेष्यतद्वृत्तितत्प्रकार
कत्वं प्रामाण्यं प्रवृत्त्युपयोगि तच्च न तु मतसाधारणमपीति चेत्तर्हि तेषां प्रवृत्तिविशेष्यतद्वृत्तित
त्प्रकारकत्वप्रामाण्ये निःकंपप्रवृत्त्युपयोगितया वाच्यौ । तथा च प्रवृत्तिघटितप्रामाण्यस्य तदाप्रिमत्वे
स्वतोग्राह्यत्वाभाव इति बोध्यं । ननु यथार्थत्वनिश्चयेपि विशिष्टज्ञानत्वसंशयः स च निःकंपप्रवृत्ति
प्रतिबंधक इति तत्तथैवोपपादनीय इति चेत् अत्र केचित् तदपि विरूपकत्वात् द्राघ वाधिशिष्टज्ञा
नत्वसंशयाभावस्यतंत्रत्वे विशिष्टज्ञानत्वाभावप्रामाण्यप्रसंगो वाच्योऽत एव न स्वतोग्राह्यत्वहा
यतनद्वत्याश्रयवान्यरिहतितदभावभूतियप्रतिरके इत्यादि तन्नेव व्याप्तिपक्षे व्यतिरेकपदं व्यर्थं व्या
प्तिद्वयपक्षे शेषव्याप्तौ व्यभिचारः पक्षे साध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वेन तन्निश्चयपक्षानु
यमानुगतव्याप्तिनिश्चयेपि व्याप्त्यभावनिश्चयः प्रतिबंधको न तु व्याप्तिनिश्चये व्याप्तिनिश्चयः कार
णं तथा च तत्रापि व्यभिचारवृत्तित्वेन न व्यावृत्तिः । तद्विषयतयोक्तं शापायत्र प्रतिबंधकस्तन्निश्च
यस्तन्निश्चये हेतुरित्युक्तदिव्याप्तिः यात्पर्यं देहस्य त्वाग्नत्वनिश्चये प्रतिबंधकत्वात्तदभावनिश्चयेऽ
स्य निश्चयस्याहेतुत्वेपि न व्यभिचारः । अपरे तु प्रतिबध्यविशेष्यतानिरूपकनिश्चयो
यत्र प्रतिबंधकस्तन्निश्चयस्तन्निश्चये हेतुरिति व्याप्तिद्वयेऽमात्रपर्यालोचने गौरवाद्येतो । तथा च यथार्थ
त्वरूपप्रामाण्येतद्वस्तुतस्तु पादानसमर्थानिरूपितिभावः । किंचेति प्रतिबध्यविशेष्यतानिरूपितविष
यकज्ञानस्य हि प्रतिबंधकत्वेऽनुजनको न तु तज्ज्ञानविघटने हेतुरेव वाच्यो न त्वविघटनीयज्ञानं तत्सत्त्वे ५५

पितज्ञानसत्त्वात् । किं तु तत्तद्रूपविशिष्टज्ञानत्वज्ञानं संशयनिवर्त्तकं वाच्यं । तथा च तदेव प्रवृत्त्युपयोगि प्रामा
ण्यं न यथार्थत्वमिति स्वतस्त्वमते स्वतोग्राह्यं तु न ग्राह्यत इति तदशाप्यापितं परस्यानिति भावः । अपि चेति न
न्व्याहृतप्रसाद्यस्य प्रवृत्ते स्वतस्त्वविचारे तात्तत्त्वमतोऽर्थ तथा च स्वत्वमसाधारणत्वेनावि
चारविषयत्वान्न व्याहृतत्वे विशिष्टज्ञानत्वेन तु स्वतोग्राह्यत्वेन विचारविषयो वाच्यः । तच्च स्वतोग्रही
तुं न शक्यते तदापि मतद्वृत्तिभावः । ज्ञानं स्वप्रकाशं अतस्तद्धर्मो विशिष्टज्ञानत्वमपि तत्र तास्तनी
धर्म्मिग्राहकवाधेविनाधर्मग्रहणादिसनत्राहस्वप्रकाशतादीति स्वं प्रकाशयन्तीति स्वप्रकाशः । शब्दा
र्थोऽभिन्नस्वधर्मानिप्रकाशयन्तीति तदर्थः । अन्यथाऽतस्याप्यदशापन्नत्वेपि विशिष्टज्ञानत्व
पदे तत्संशयो न स्यादित्यर्थः । ननु यत्र यधि यौ यथार्थत्वाद्युपस्थितिर्नमात्रस्य ज्ञानमात्रस्य स्व
तन्त्वादुक्तनावल्कुयथार्थत्वरूपप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति चेन्न । अन्यथाख्यातेः स्ताप
नव्यत्वेन प्रमात्वमायाविलक्षणकार्याया विलक्षणसामग्रीजन्यत्वेन परतस्त्वस्य दुर्निवार
त्वात् अविद्यमानत्वेऽदस्येति अविद्यमानत्वे दायपदत्राकधर्मधर्मिगोचरज्ञानत्वं प्रामाण्यं । तत्राविद्य
मानत्वं लाघवात्तस्य भावस्य ज्ञानत्वरूपप्रामाण्यशरीरत्वे तन्निरूपस्य प्रामाण्यशरीरस्यपत्तत्त्वात्तिर
हितत्वेन स्वतस्त्वक्षयत इत्यर्थः । कारणानपेक्षत्वरूपतो स्वतस्त्वमिति भावः । विद्यमानत्वेपि विद्य
मानानदाग्रहदत्राकधर्मधर्मिगोचरज्ञानद्वयत्वं न प्रामाण्ये तत्र विशेषणीभूतस्यपदस्तत्वेदग्रहप्रा
गभावस्य दोषजन्यत्वेना प्रामाण्ये परतस्त्वापत्तेरित्यर्थः । उपस्थितत्वात्तिसन्दर्भणपरिपाठनरूपा

बोधकग्राहकाभावइति। नचयत्रापूर्वव्यक्तिविशेषे गुरुत्वविशेषस्यदर्शनंतत्रनित्यादिनाज्ञानं तदपदूषणं गृहीतं
गीतं। नाग्रेनेदयतेनात्। तत्रयनदूषणज्ञानदयेतेदयदग्राहकाभावदूषणं प्रामाण्येनस्यात् नन्स्यात्तत
त्राप्रामाण्येदोषस्यनिमित्तत्वेतं अत्रपक्षेएतस्यापिदोषत्वेतान्तःकरणो यथायोग्यं दिनाफलइति यदपि
दले दयति परमतो नात्रत्तविशेषादिति। तथापिप्रत्यक्षरूपस्तावत्साधनपरं। तेदन्ते ग्रदइति ज्ञप्रमाविषयकप्र
मीतथात्वे तदुपविषयकसंगतीत्यर्थो बोध्यः। यद्यपि ग्राहकाबोनातिरिक्तः प्रतिताकारः तेनतथापितदूपस्य
गृहीतदेकदेशितं तेनैतत्पाप्तापूर्वातिरिक्तातिप्रायकंवाव्यवहारोपयुक्तं निनिर्वादिनः तत्रानुमानमव्यपदेश्या
द्विविधस्तरोपयुक्तोद्विनिवेशः। तत्रेतितथाविदमपिप्रामाण्यस्यतएवेत्यर्थः। अप्रामाण्येनु दोषादितिननुदूषं
दोषतन्त्रत्वअप्रामाण्यमात्रेनेतथावक्तुंनकृतमितिवेननदपिज्ञातितमितित्वबोधये। केचित्तु अयथार्थत्वम
प्रामाण्यमित्यस्मपरंतन्मतेइदंतथाचायथार्थत्वेमिति अप्रामाण्येदोषादित्यर्थः। यथार्थत्वस्यप्रा इत्याक्रा
माण्येकोऽस्यज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वे अनन्यादृशार्यां प्रामाण्यपदंवायेत्यर्थइति। अनन्यारो
तितत्पावनतत्त्वयथार्थत्वेन्यायइत्यर्थः। निरूप्यतितन्नेतिनदिवस्परिशंकाछित्प्रामाण्यमधिकृत्यपर
तस्तुविचारःकिंत्वत्रदर्शनं। तद्देदविधमानत्वेनतुहृदूषंजवृदितमतेतथाविदेनःकर्मो तिमि
त्यर्थः। दूषणीतरमाह। अधिधमानत्वेदयदवस्येनिःश्रीफागिकेतिश्री। फागिकपदमुपदंऊकेस
फर्गमहणमित्यर्थः। उक्तत्रितयान्यतमत्वेदनन्यादेवप्रामाण्येनस्याप्नि निर्वाह्यं। तस्मैन
ग्रहणयोग्येऽयोग्येवा। आद्येअनन्यादृशार्यांनतत्रैवाय। स्यातत्रंतस्यग्रहत्वतस्यानितित्वतः ५६
तत्नुपदेहरिति। तस्मादिति॥ श्रीमन्मथुरानाथतर्कवागीशकृतौ तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये प्रामाण्यवादरहस्यं समाप्तम्॥ ॥

प्रसंगात्प्रामाण्यमाक्षिपति अथेति अनुगतधर्मोऽस्मिन्नात्मपाध्यन्तरांतरावनिरस्यावेवेतिभावः। आद्येमाएकत्वेनथनाहनता
वदित्यादिमास्यात्वेतिसास्यात्वमास्याकारित्वमेप्रमात्वंयथार्थानुमितोसास्याकारिरूपप्रमायांतत्वंकरएवमन्यत्रापीत्यर्थः। ननुप्र
वदित्यादिमास्यात्वेनिसास्यात्वंमास्याकारित्वमेप्रमात्वंयथार्थानुमितौसास्याकारिरूपप्रमायांतत्रकरएवमन्यत्रापीत्यर्थः। ननुपर
स्परपरस्परपरिहारेणावर्तमानयोरकत्राधिकरणेवर्तमानत्वंसांकर्यं प्रकृते प्रमायामविधर्मयोःप्रमात्वानुपरस्परपरिहारेणवर्तमा
नत्वमितिचेत्प्रमात्वस्यजातित्ववादिनाप्रमात्वंव्याप्यवृत्तिसामान्यंवाच्यम्। अव्याप्यवृत्तित्वाततथात्वव्याप्यवृत्तित्वरूपत्वेप्रमधर्मत्वेसाजा
तित्वेवाच्या। किंत्वन्यदेवोपाधिरूपंप्रमात्वं इतितन्मतमतिप्रसक्त्यसांकर्यानिधानेऽव्याप्यवृत्तित्वपक्षः। किंचिवमित्यनेनग्रंथेनदूष
तिनैवाव्या। किंत्वन्यदेवोपाधिरूपंयथार्थत्वं इतितन्मतमतिप्रसक्त्यसांकर्याभिधानेअव्याप्यवृत्तिरूपस्यःकिंचिवमित्यनेनग्रंथेनदूष
लीयःकरिबंधप्रमाविरहतत्त्वादिधर्मप्रमात्वात्यंतानावोऽस्तीतिअनिप्रायेणपरस्परात्यंतानावसमानाधिकरण्येनवर्तमानयो
एकाधिकरणवृत्तित्वरूपसांकर्यमित्याहुः। ननुजातिसांकर्याभिधानेइष्टापत्तिरितिचेत्तु अत्रवदंतिजातिसंकरस्वीकारेहेतोव्यभिचा
रातिसांकर्यस्वीकारेदुर्वारतितयोर्विरोधसिद्धेर्गोत्वाश्वत्वविरुद्धस्योपलंनेनगविअश्वत्वानावानुमानेनस्यात्तुनस्यात्त्वसमभा
वविषयजातिगतपरापरानावनियमरूपविपक्षबाधकमूलकेविरोधावेनदूषत्वानुमानै। तथाचोक्तं कुसुमांजलावाचार्येणतथा
विधजातिगतपरापरानावनियमरूपविपक्षबाधकमूलकविरोधाभावेनदृष्टत्वानुमाने। तथाहेतुरप्यपास्तइतिननुयथोपा
वगतमनुपलब्धिलिंगकानुमानविनिक्षविरदविरोधसिद्धेस्ततोविपक्षबाधकानावात्स्वनावहेतुरपाकृतइतिननुयथोपा
धिमध्याकचनोपाधयःस्तुल्यत्वमूर्तत्वस्पर्शत्वादयोनावापन्नाः। केचनउपाधयःसमाविष्टाःअपितुव्याप्यव्यापकभावापन्नाःयथाद्रव्यत्व
नूतत्वकृतकत्वादयःकेचनासमाविष्टाःपरस्परानावव्याप्याःयथास्पर्शवत्त्वविचज्ञानत्वमूर्तत्वविभुत्वादयःतत्रयथाकृतिव्याप्यापावि
नाव्यापकोपाध्यनुमानंयथास्पर्शवत्त्वेनमूर्तत्वानुमानंयथावाकृतित्वव्यापकोपाध्यनावेनव्याप्योपाध्यनावानुमानंयथावाएकेन
नाव्यापकोपाध्यनुमानंयथास्पर्शवत्त्वेनमूर्तत्वानुमानंयथाकाश्वनजातयोव्याप्यव्यापकभावापन्नाःकाश्वनपरस्परानावव्याप्याःकाश्वनसमाविष्टा
विरोधिनापरविरोध्यनावानुमानंतथाकाश्वनजातयोव्याप्यव्यापकजात्यनुमानंव्यापकजात्यनावेनव्याप्यजात्यनावानुमानंएकविरोधिजात्याप
अविनवपावकत्वनावापन्नाःतत्रव्याप्यजात्याव्यापकजात्यनुमानंव्यापकजात्यनावेनव्याप्यजात्यनावानुमानंएकविरोधिजात्याप
रविरोधिजात्यनुमानंवस्यात्तुविपक्षबाधकतर्कस्तुउपाधिनाअनुमानइवात्राप्यस्तितिचेन्नावानवबोधात्तज्जन्यवृत्तिसामान्यस्या
नुगतानतिप्रसक्तकारणत्वायोगात्तुनियामकत्वाज्जन्यनिष्ठजातेराकस्मिकत्वप्रसंगात्तथाचपरस्परपरिहारस्थितिकजन्यवृत्ति
जातिद्वयप्रयोजकसामग्रीद्वयस्यपरस्परव्यभिचारात्परस्परसहकारित्वाभावसतिकथंएकंतत्तुनयजात्याश्रयंकार्यंतादृशमा

मयीद्वयाद्भवत्तत्र न च ननेवा कथमेकत्र कार्यतादृशजातिद्वयसांकार्यं न इति न कार्ये एकत्र प्रमाणाभावादेव समावेशो नित्ता नृतानु
व कार्यभूतत्वप्रयोजककारणत्वकस्य मूर्तत्वप्रयोजककारणत्वक्याभिचारणैकत्र कार्ये परस्परपरिहारस्थितिकभूतत्वमूर्त
त्वसंभवोऽस्तु तथा च तयोः सांकार्ये विजातित्वे न बाधकमिति वाच्यं तादृशि कार्ये भूतत्वप्रयोजकादेव मूर्तत्वस्य प्रयोजकतासंभवात् तत्प्रयो
जककारणभेदासंभवात् कार्ये मूर्तत्वभूतत्वजातिभेदे प्रमाणाभावात् भूतत्वमूर्तत्वजातिद्वयासिद्धौ कथं तयोः परस्परपरिहारेण व
त्तेर्मानाभावाद्वीवादौ सांकर्यमिव मन्यत्रापि बोध्यं ननु प्रमात्वमननुगमविगुणप्रयोजकं जातिमत्तया प्रमानुगतं स्यादत आह किं वेत्यादि मितिज्ञा
नत्वव्याप्यजातिमत् ज्ञानं व्याप्यवृत्तित्वे किं बाधकमिति चेत् ज्ञातीनामवच्छेदकभेदेनैकत्र वृत्तौ तत्तदभावस्वीकारे चैकत्र दुःखव्याप्यै
द्वयं किंचित्कालावच्छेदेन दुःखत्वं कतिपयकालावच्छेदेन दधित्वादिकं वर्तते किं न तदृव्यान्तकल्पनया न च कालरूपावच्छेदभेदे जाति
तदभावश्चैकत्र न वर्तते इति वाच्यं एकत्रावच्छेदभेदेन वर्तते इत्यस्य च लाघवात् नियामकत्वसंभवे कालरूपत्वस्य व्याप्यत्वात् तथा
च एकत्र धर्मिणि अवच्छेदभेदेन जातितदभावावस्थितिरिति ज्ञाने नो व्याप्यवृत्तित्वमिति वदन्ति अन्ये तु एकत्र धर्मिणि जातेरव्याप्यवृ
त्तित्वाच्च विरोधभंगार्थं जातिवृत्तौ किंचिदवच्छेदकं वाच्यं तथा च तेनैव तत्प्रयोजनानिर्वाहे व्यर्थं तत्र जातिकल्पनमित्याहुः । अव्याप्य
वृत्तित्वं परिजिहीर्षमाणः त्वाकालान्यापत्ति दीति स्मृतित्वात्तभावा यावत्त्वकयथार्थत्वेनैव प्रमावसुप्रामाण्यं च तेनानुगतत्वे तु जाति
कल्पनं गौरवादित्यर्थः । ननु यथार्थत्वमपि नैकं तथा च तेनान्यथासिद्धिरिति चेत् तस्य जातित्वे तु व्यवसायेन प्रमात्वग्रहे नैतासद
स्यापत्र ज्ञाने प्रामाण्यसंशयानावप्रसंगात् किंच तुल्यन्यायेन प्रमात्वस्यापि जातित्वे अनुव्यवसायेन मगृहे अप्रामाण्येस्यापि स्व
तस्त्वप्रसंग इत्यस्य बाधकस्य बाहृत्यस्यादिति नो वा अत्र आकतेत्यादिना व्याप्यवृत्तिरिति तद्वटतदभावादौ तथा दृष्टमिति नो बाध
नीवारादि इति समानकालीनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्रभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं तत्र कर्मादौ सतः संयोगात्यन्ताभावस्य नास्तीत्यर्थः
प्रयोजकसमाज्ञासमाजप्रयुक्तप्रमात्वस्य व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वं न तस्यानाविकमित्याह गुणत्वादिस्वानाविकं तत्तदोपाधिकत्वे
व्यस्य व्याप्यवृत्तित्वमेव स्यादिस्यादत्र न्यायेन एव व्याप्यनियामकाङ्गीकृतविनिर्दिति द्वितीयं आह तस्यादर्शं व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वयोर्मि ५७
थो विरोधात्प्रमात्वस्य प्रम~~[illegible]~~ व्याप्यवृत्तित्वं प्रमत्वाव्याप्यवृत्तित्वं न स्यात् अन्ततव तत्स्यात् वृत्तिर्नस्यानाविकं किं त्वे

पाधिकीत्यर्थः अवच्छेदकं इति अन्यथा सदानवस्थानविरोध एव न स्यादिति नो वा न द्विषयत्वास्यति गुरुरोरुक्तमिति भ्रमत्वादौ वक्तिधर्मरूपावि
षयः प्रमात्वस्य वाच्छेदको वाच्यः स च तद्रूपावच्छेदकोऽनन्तवतिय इत्यत एव धर्मीक विदन्य त्राराणा तत्र भ्रमत्वद्विषयत्वावच्छेदेनाप्रमात्व
स्येव वृत्तित्वार्थः । ननु तद्वत्वांशत्वावच्छेदेन प्रमात्वस्य [illegible] वर्तते इति वाच्यमिति चेन्न इदं रजतमिति समूहज्ञाने रजतांशे प्रमा
त्वाभावप्रसंगादिति नो वा न दृष्टत्वं निरस्यति नापीति पूर्वापूर्वतीकेन संशयादेरितिमत्वं न स्मृति वा अवच्छेदस्वाश्रयेतियद्यपि प्रत्यक्षस्य
स्वाश्रयत्वरुणेन कारणं पूर्ववर्तित्वाभावात् तथापि स्वाश्रयरूपणं त्वाकुनं पूर्वप्रत्यक्षस्वाश्रयरूपणोपहितेन इति नो वा अत्र आयेति विषयत्वव्यापक
त्वापाधः प्रत्यक्षकारणत्वमतस्तदभावकारणत्वाभावात् न तद्विनोदे विज्ञानयोगपद्यमिति नो वा अतीन्द्रियत्वादिति तथा च तदा नियमेनो
पनायकाभावात् न तदुपनायेन वा तदिन्द्रियसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षे [illegible] इति नो वा [illegible] विशेषणार्थीरत आह स्कुलन्ति
प्रत्यक्षस्कुलत्कालोपाधिरप्यतीन्द्रिय एव तथापि मानान्तरापनीतः स प्रत्यक्षज्ञाने भासते [illegible] सुतदानीमुपनायकमानांतराभावात् ततत्र नासते
न स्फुरणं च प्रकारकानुजनित संस्कारात् स्फुरणस्य स्मरणं भवतीति वाच्यं तादृशस्मरणस्यादर्शनादिति वदन्ति अन्ये तु स्कुलकालोपाधिः प्रत्यक्षविष
यानस्फुरण इति तथा सुतरामेवयं यः साधीयानित्याहुः स्फुरणा यादिकं पिण्डयोगपद्यं समर्थयति स्वरूपविति स्वरूपसतामेव स्फुरणानां तत्कारणानां क
मादौ क्रमस्यार्थः । नाते निन वननमेते नात्याद्विगोचरधारावहन बुद्धौ तथाप्यत्वापीति विवाच्यं [illegible] दिस्फुले धर्मधर्मिणोरभेदानुरूप दोषाभावा
तु आभावस्य न प्रत्यक्षगम्यः किं त्वनुपलब्धिप्रमाणगम्यः तेन तत्र धारावाहनबुद्धत्साधावात्रमानादित्याशिरिति नो वाः त्वदादिति ग्राह्यस्यानुयातिरिक्तशक्ति
गोचराज्ञापकत्वेन तज्ज्ञान्यद्वितीय [illegible] ज्ञामपत्राप्तिरित्यर्थः । ननु स्वकरणविजातीयकरणजन्यत्वादिस्वसत्यिथार्थत्वं प्रमात्वं मिथ्यात्वेन दोष इति
च तत् शाब्दादिबोधिनत्रात्मादिविषयकप्रत्यक्षे तदा प्रशबोधवत्त्वात् नापीति यथार्थेत्यादार्थः साह इयं तत्व सर्वथा कथं विशाद्यं आये प्रसं न वमाद
घटत्वादि मितिं चेत्यात्मादिमान्त्वेति प्रमासाधारणकारणत्वं गुणत्वं प्रमा [illegible] प्रमारूपज्ञानासाधारणकारणत्वं च दोषत्वं मतं
प्रमाप्रमानिरूप्यत्वमनयोः एतन्निरूप्यत्वं प्रमायाः इत्यन्योन्याश्रयः इत्याह प्रमेति प्रमात्वादिति विपरीतप्रमात्वादित्यर्थः । तथा चात्माश्रय
इति नो वा नापि समर्थीति तत्र कर्तृत्वादिकार्यविघटने स्वरूपायोग्यता वा आत्याश्रयाद्दा उपेक्षेति [illegible] तदिति । अवच्छेदकरूपापरिचय
योग्यतायाः एवापरिचयादिति नो वाः एतत्तत्स्वरसादुपेक्षा ज्ञानेपि समर्थपदविज्जनिताया योग्यतास्तीति प्रतिज्ञातिश्च निष्प्रसाधनमिदं दुःखमिति ज्ञा
नवत्व्याप्तिरेवाधाय [illegible] रूपयोग्यतायाः स्वज्ञानावाधानत्वराज्ञावसुवरत्नः तथा च नयमतमाश्रित्य दोषमादरु अत्र वस्तुतः इति [illegible] नवसु

प्र० ख्या

भावाभावादेर्न भावत्वमवच्छेदकत्वेऽप्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वादिति भावः। अथ सन्निकर्षादेरवच्छेदकत्वं दोषमहिम्नाऽसदपि तादात्म्यादिकं भा
सते। किं च भासमानसंसर्गव्याप्तिस्तु नेष्यत इति दृष्टान्तावादिति टीकाकारमतमाशंक्याह। भाना नवेति धर्मधर्मिणोर्वादात्म्यवस्तु विषयत्वं भ्रमेऽपीत्य
र्थः। विशेष्यत्वेति न ह्यात्मत्वमित्यादिप्रमायामव्याप्तिः। आत्मत्वनिष्ठायां तादात्म्यप्रतियोगितायामात्मादिप्रकारकत्वादिति वाच्यं विशेष्यनिष्ठायां
तादात्म्यप्रतियोगितायां विशेष्यनिष्ठायां तादात्म्यप्रतियोगिसंबन्धत्रयस्योक्तत्वात्। तत्र तद्वत्प्रकारकतया भ्रमत्वात्तासंस्थाने
र्थान्तरमादर्शयोगादौ तन्निष्ठसंयोगिप्रतीतौ संयोगित्वं प्रकारः। तत्र च व्याप्यवृत्तित्वे तिवाच्यो संयोगित्वस्य संयोगसंबन्धेनाभावत्वेन संयोग
वदव्याप्यवृत्तित्वात् तद्वत्त्वेऽतादात्म्यस्येति निष्प्रतियोगिव्यधिकरण्यवावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावविशेषणत्वेनानेन दोष इति वाच्यं एवं वि
शेषणे सति निर्विशेष्यकप्रत्यक्षरूपनिर्विकल्पकग्राह्यत्वात्सर्वाधिकरणापि विशेष्यतेत्यत्र निर्विकल्पकसंग्रहोऽपि। अनुभवमितिधर्मिणा
तत्तादात्म्यसमानधर्मित्वेऽप्रतीतविशेषणाभावस्य विषयत्वं न व्यतिरिक्ताव्याप्यवृत्तिधर्मान्योन्याभावविषयकत्वं गौरवात्। अत एवाव्या
पवृत्तिकुसुमवत्त्वे विषयामूलावच्छेदेन तमिवरसंछिन्नत्वेऽकुसुमार्थीत्याव्याप्यवृत्तिवृक्षस्य मूलावच्छिन्नवृक्षानदसन्निसन्नवतीति वृ।
। इतीतावदनुभवेनेदमाकाशवदिति आकाशप्रकारकमानमप्रत्यक्षादिभ्रमेतिव्याप्तेरनुसरणीयत्वात्। लक्षणान्तरमुपन्यस्य
न्नूषितमाचरयति। अथेति तत्र संज्ञायामनुपपत्तिप्रमाणयतिपारतिनव्यदिज्ञानविशेषणताविषयतातदात्मनिष्ठाभावव्याज्ञा
नस्य विशेषणतामात्रविषयतास्यादनआह स्वाश्रयेति। अन्यथेत्यदिविशेषणादिमात्रारणविषयत्वातिरिक्तो विशेषमात्रनिष्ठा विषयताख्यो
विशेषणताख्यो विशेषान्मतरवः। तदा विशेषणे विप्रकारत्वं नाम विशेषणता विशेषानमतव्यः। तथा च घटत्वेन ज्ञाता घमर्थइत्यत्र
तृतीयाथोंमिन्नेव स्यात् अन्यस्य तदर्थस्याभावादिति भावः। ननु प्रकारत्वमेव तृतीयार्थोऽस्तु नतु विशेषणता विशेषस्य नत्वाह प्रका
रत्वमपीति नतु विशेषत्वमात्रमेव प्रकारत्वं तदर्थो। अस्तु अत आह प्रकारमपीति नतु विशेषत्वमात्रमेवं नचेति तथा चास्य विशेष्यमवा
न्ततत्रापि तृतीयार्थाल्लम्बवप्रसंगादित्यर्थः। ननु एतद्धादिमतेज्ञानविषयनिष्ठो विषयताख्यः संबंधः कः पदार्थ इति चेन्न अतिरिक्त एव ५८
सायमबंध इति किंचित् नव्यादिपराथोति रिक्तपदार्थस्वीकारविनियायकानामपसिद्धान्तः। अन्ये तु ज्ञाननिरूपितं ज्ञानघटनि

२

अमे१

त्वनियमवविषयताख्यसंबंधत्वेन कल्प्यत इति प्राहुः। एवं सति यज्ञिष्ठतदा त्वं तदाइ एवं वेति विषयतेति इदंरजतमिति रजतत्वस्य प्रका
रस्य विषयतासमानाधिकरणत्वाभावान्नातिप्रसंग इति भावः। स्वनिष्ठेत्यत्र स्वपदं विषयपरं तत्प्रकारत्वमपीत्यनेनत्वं विशेषण
तादिविशेषणत्वप्रकारत्वमुक्तं। अधुनातु सविषमप्रकाशिकासूत इति विरोध इति वाच्यं अत्र प्रकारकत्वाहं निरूपकवाक्यावतु निर्विकल्प
कतिव्यक्तलक्षणानाप्रकारगर्भत्वात् तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। अनुभवत्वं धर्मांशे सत्तीति तत्र लक्षणीकृतमित्याह अनुभवएवेति अ
तिविषयतासमानाधिकरणप्रकारकत्वानुभवत्वादिना त्वदुक्तलक्षणेन भ्रमलक्षणे संग्रहेण भ्रमस्य प्रकारांशापरित्यागादित्यर्थः
अंशानुदविषयस्य लक्षणवाक्यस्य अर्थोकादोष इति विचारः। व्यवस्थार्थकारणं निर्विकल्पकाव्याप्तिः। आत्मत्वमिति ज्ञाने स्या
त्तरविशेष्यत्वाख्या आत्मनो विषयता समानाधिकरणत्वेतिं अथ स्वव्यधिकरणेनिस्व विषयत्वं ग्राम उक्तस्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाव्वि
षयतानि निर्विकल्पके च समविकल्पके च स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाविषयता अतो न कोपीत्यर्थः। अव्याप्तिमाह प्रमात्वेतितामेवविशद
यति अथेति न द्विधा विषयतेति॥ ॥उक्तलक्षणे इदं आकाशवदिति भ्रमेतिव्याप्तिरिप्रदिशेषान आकाशप्रकारकविषयताया
स्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वात् धर्मेप्युद्देश्यीकरणे आत्मत्वमित्यात्मप्रकारकप्रमायामव्याप्तिरवसयाप्रकारव्यधिकरणत्वं
दिप्रकारानधिकरणानधिकरणत्वं प्रमेयमिति प्रमायामव्याप्तिः प्रमेयत्वानधिकरणाप्रसिद्धः प्रमेयत्वव्यधिकरणविषयत्वा
विषयत्वाप्रसिद्ध्या तदप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति दूषणमप्युपदूषणान्तरमाह प्रकारव्यधिकरणेतिनापि स्वव्यधि
करणेतिनवृत्त्वलक्षणेनानेनदा तस्य स्वाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वादित्यात्। एतन्मात्रस्वस्मिन्व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वादित
त्वात् नतएवेत्रमात्रप्रमायामव्याप्तेरवेत्यर्थः। एतदेवदर्शयति अत्र इत्यत्र प्रसिद्धेलक्षणप्रमेयमिति ज्ञाने स्वव्यधिकरण
धर्मो प्रसिद्धः। तद्धटितलक्षणाव्याप्तिधर्मेण दृष्टान्तरणं च आकाशप्रकारकप्रमायामव्याप्तिः। द्वितीयलक्षणं वाकाशत्वमित्य

कान्ताप्रमायामव्याप्तिः स्वाधिकरणवृत्तेराकाशाभावस्य तत्र विषयतया प्रकारत्वात् न च स्वाधिकरणवृत्तीत्यस्य स्वाधिकरणादसंबद्ध
इत्यर्थः आकाशाभावस्तु स्वाधिकरणसंबद्ध एवेति नाव्याप्तिरिति वाच्यं हेतौ तत्प्रमेयं इत्यादिप्रमायां प्रमेयत्वादिप्रकारिकायामव्याप्तिः
प्रमेयत्वप्रकारासंबद्धाप्रसिद्धेः तद्धटितलक्षणाप्रसिद्धेरित्यधिकं बोध्यं प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां इति इदमाकाशाभाववदित्यादौ अप्र
त्वप्रकारकप्रमातिव्याप्तिरधिकावाधश्च आकाशादिविषयतासमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकानां वा न
आकाशत्ववतोऽप्रसिद्धत्वेनाकाशस्य अन्योन्याभावस्याप्रसिद्धत्वात् अन्यथा तिर्यदि अप्रमात्वविरोधश्च प्रमात्वं न स्यात् तदा
मात्वविरोधश्च प्रमात्वमपि तत्र न स्यादित्यत्र अभावः स्यात् तथास्तु न वा इति च नया लिकेवमात्वे निगमनाविरुद्धादिति नावः
नापीति आमदित्यधिकरणप्रकारके इदं रजतत्वे प्रकारतेति तथा च इदं अधिकरणवृत्तित्वरजतत्वधर्मस्तत्प्रकारिकेव भ्रमविष
यता प्रमाविषयता तु न तथा तत्रैकप्रकारकं व्यधिकरणस्यापरप्रकारत्वस्याभावात् प्रकारतेति अत्रापि नापीत्यत्र समर्थ्य तत्प्राम
यमिति प्रकारानधिकरणाप्रसिद्धेरिति द्वितीयलक्षणं यदा प्रथमलक्षणे विप्रकारानधिकरणवृत्तीत्यस्य यथाश्रुतार्थः आकाश
त्वमित्यादिप्रमायां स्वाधिकरणवृत्त्याकाशप्रकारकत्वात् विषयताच्छेदकलक्षणस्य तत्र ... व्याप्तिः प्रकारानधिकरणवृत्तीत्यस्य स्वाधि
करणवृत्तीत्यस्य स्वाधिकरणवृत्तीत्यर्थः स्वाधिकरणवृत्तीत्यस्य स्वाधिकरणसंबद्धेत्यर्थकरणे प्रमेयमिति प्रमायां स्वाधिकरण
संबद्धाप्रसिद्ध्या तद्घटितलक्षणस्याप्रसिद्धिरेव धियाविशेष्येऽपि प्रकारतेति विषयतान्तरे इति भ्रमत्वमायाभावादिकं वा तन्नियमा
दितिमत्यस्य लक्षणस्य तथा नवधारणात् भ्रमेऽपि रजतत्वप्रकारिकाविषयता रजते शुक्तिरिव तथा च रजतमात्रवृत्तिरजतत्वप्रकारकविष
यतामादायाव्याप्त्या लक्षणं रजतभ्रमेऽपि गतमित्यर्थः न च प्रकारभेदेन विषयताभेदेऽपि द्वितीयलक्षणं रजतभ्रमेऽतिव्याप्त ५९
रजतत्वरूपप्रकारानधिकरणशुक्तिनिष्ठविषयत्वप्रतियोगित्वादिति वाच्यं अत्रानेदविवक्षया कार्यानवाग्रापेक्षात्वा

नान्त्रा ३ तत्वापि विल वृत्तिरजतत्वमात्रावच्छिन्न विषयताश्रयत्वा ३

निरुक्तत्वच्छेदकत्वं धर्मे अप्रमाख्यातिरित्याशयात् तांकत्वं अथेति विशेषणवृत्तिविषयतातिमत्वं विशेषवृत्तिविषयत्व
निव्यासात्वाघवादिति नावः धर्मविशेष्यप्रमात्व इति अत्र चैतिरजतत्वोपेत्तिनाः प्रकारभेदेन विषयाभेदस्वीकारेण धर्मविशेषप्रमा
स्वीकारस्तु रजतांशे विषयस्वीकारात् धर्मिविशेष्य इदं त्वप्रकारवच्छिन्नविषयताश्रयत्वादिति नाः ता अन्यत्र यत्र भेदविवक्षया न दोषात् तदा रजता
त्वपि प्रमात्वात् युक्तितौल्याविद्यर्थमाह विशिष्टाशस्य पूर्वज्ञाने विषयत्वेनाप्रकारत्वादिति धर्मितिसर्वमज्ञानं प्रकारत्वविपर्यय इत्यादिना प्रका
रांश एवाप्रमात्वमिति सिद्धान्तोपगमात् इदं तिकमेवापसिद्धान्तादिति नावः विशिष्टवृत्तिविषयतायामितिरजतत्वभ्रमताद्विशिष्टे नासतत्वाविशि
ष्टविषयतायां रजतत्वसंबद्धत्वस... मेव प्रकारः शुक्तावृत्तिवासंबद्धं तथा च प्रकारत्वं देशे अपि विषयताया भेदाप तत्त्वसंबद्धत्वं रजतत्वप्रकारक
विषयताश्रयत्वात् तदंशे प्रमात्वापातः तदसंबद्धशुक्तावृत्तिप्रकारकं विषयताश्रयत्वात् ... तदंश एव प्रमात्वापात
इति नावः न च विशिष्टे रजतत्वशुक्तावृत्तिनोविशेष्यतरस्यानां न तु कथं तद्विषयतायाः प्रकारत्वमिति वाच्यं तद्वृत्तितायां विशिष्टान्तरा
व्यपितदवच्छेदकत्वेन प्रकारत्वोपगमादिति नाव इति यदं तिम्न विंत्यते नासमानोऽविशिष्टप्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वेन विशिष्टप्रतियोगि
त्वानानेप्रकारत्वानावानन्य अवच्छेदकत्वेन प्रकारत्वोपगमे विशिष्टस्यापि न त्वापतेः अत्र वदाम विशिष्टस्यापि प्रकारत्वे एव विपर्यय इ
त्यनुपगमात् विशिष्टांशेऽप्रकारत्वात् तदंशे प्रमात्वं स्यादित्यर्थः पूर्वज्ञानविषयत्वं हि प्रकारत्वं नियामकमिति न वाच्यं किं तु भ्रमाय प्र
कारः न तत्र तु ज्ञानविषयत्वमिति नियमे इति नावः विशिष्टेतिअयमर्थः संप्रदायमते इदं रजतमित्यादिभ्रमस्य पेज्ञानरजतत्वांशे उत्र४
शमविकुस्त्वर्कं तथा च तदंशे शुक्तौ वृत्ती प्रकारः शुक्तावस्यैशे चरजतत्वं प्रकारज्ञानवद्विषयतायामपि ... प्रकार एव च रजत
दिवृत्तियविषयतासेवे शिष्यपरत्वनिरकेवला वास्थकारासंबद्धवृत्तित्वांशावच्छिन्नविषयताप्रतियोगित्वमादाय इदं रजतमिति
भ्रमाविशिष्टांशे शुक्तावृत्तित्वं भ्रमत्वं प्रकारत्वसंबद्ध ... वच्छिन्नविषयताप्रतियोगित्वमादाय रजताविशिष्टांशे रजतत्वे प्रमा स्यात्।
एतत्वसिद्धान्तविरुद्धमिति नावः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेति तथा च मायाभित्यादिना सबाधनप्रमेयत्वप्रकारकविषयताया श्री

वृत्तिधी रा

× विषयतापन्नाधारनिर्देशे २ × रजतत्वादपापारोपेव इदं रजतमित्यादावनुयोगितांशे प्रत्यक्षविशेषणतादात्म्यावच्छिन्नत्वेति वृत्ति × निर्विकल्पकसाधारणं च विशिष्टबुद्धेरनुगमः सर्वविशेषणानां
× धर्मविशेषे संयोगादि

नासंभवात् ननु तत्त्वेन रूपेण तस्य ग्रहीतुरकोशुद्रादाविति नाव्रः यत्र यदस्तीति यत्र यदस्ति तत्र विशेष्ये तस्यानुभवानुभवं तत्प्रकारकः प्र
मेत्यर्थः एतेन तत्रेति रूपसदाधारनिर्देशो वा रजतत्वाभ्रमे रजतप्रमात्वापत्तिः तस्यापि वस्तुसदाधारकं रजतत्वानुभवरूपत्वात् विषयत्वा
पन्नरजताधारकरजत्वानुभवरूपत्वाद्रजतभ्रमस्यापि रजतविषयकत्वादिति निरस्तं रजतभ्रमे रजतस्य विशेष्यस्य विषयत्वाभावात् न
च विशेष्याभावान्निर्विकल्पकाद्यव्याप्तिदोषः निर्विकल्पकत्वेत्यादिना तस्य सम्यग्धर्मत्वस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् तुच्छत्वेऽधिकारणा
मुट्टोनास्ती त्वमनोद्भूतत्वमिति तत्प्रकारकप्रमायामव्याप्तिरिति वचनयत्र यदस्तीति यत्र यत्संबन्धस्तीत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् नचैवं तद्व
तीत्यादिलक्षणासंगतं दनिरवपर्यवसानात्कथं तदुक्तमिति वाच्यं इदं यत्र यत्रेति पदद्वयार्थत्वेन विशेषणांशज्ञोरित्यपरितोषाद्भूय
वलक्षणशरीरत्वेनाभिमतस्यार्थलाभस्यात न प्रदर्शनात् ननु इदं रजतमित्यादिभ्रमे रजतस्यापि विशेष्यत्वं इदं वो रजतत्ववैशिष्ट्या
नुयोगित्वस्य तत्र रजते नानाधुनादिरजतभ्रमे रजतत्ववैशिष्ट्यं न नाम तेन तथा रजतांशे रजतभ्रममित्याव्याप्तिरिति चेन्न गृह्यमाणस
बन्धनानासमानविशिष्टानुयोगिवह्रूपस्य विशेष्यत्वस्य प्रवृत्तनिधानात् तत्र रजतभ्रमाना दृशसंबन्धविशिष्टानुयोगिनि रज
न वैशिष्ट्यानुयोगिनि रजतत्ववैशिष्ट्यांशे प्रमास्यादिति वाच्यं तादृशसंबन्धपुरस्कारेण रजतनाने तदंशे प्रमात्वेपलक्ष्यते
तदंशादोषात्तत्त्वान्पुरावर्त्तिनि रजतत्वसंसर्गारोपस्तु रजते रजतत्ववैशिष्ट्यानुयोगित्वं दोषाद् इतेन नामातः किन्तु पुरा
वर्त्तिनि तास रजतांशेऽवतत्र तज्ज्ञाने निर्विकल्पकात न रजतांशे रजतज्ञानस्य रजतत्वप्रकारत्वेऽसति रजतविशेष्यकत्वानोऽप
प्रमात्वं एवमन्यत्रापीति नोक्तदोषः अन्ये तु विषयतात्वयनासमानस्यापि विशिष्टानुयोगित्वं तथा च रजतभ्रमे रजतस्य विशेषण
त्वात् न विशेष्यता न वा उक्तलक्षणाव्याप्तिरेवमन्यत्रापीति बोध्यमित्यावदन्ति तच्च एतन्मात्रे दर्शित्यादादिविशेषणांशे प्र
प्रमात्वेऽप्यन्तस्य स्वात तत्र उक्तरूपविशेष्यत्वघटितप्रमात्व लक्षणाभावेऽपि नाव्याप्तिर्दोष इत्यवाधं यद्यपि तुर
नविषयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वविशेष संयोगरजतभ्रमे रजतांशे किन्तु उक्तरीत्यैवमन्यत्रापीति न भ्रमरजतांशे नातिव्या

ना१ न१

७ ब्यनागात्र वे३ विशेष्यत्वे४ ६प

१ श्रीकृष्ण दर्शितो न उक्तरकालेन समीप कीदृशं सावयवं इष्टापत्तिरत्वादिदोषेणानुपपत्तिः १० ष्टि२

शिरियूनुस्त्रिशाहार्थो न विद्यमानता विवक्षिता पाकरक्ते विद्यमानत्वाभावेपि श्यामोऽयं घट इत्यादिप्रमायामसंग्रहप्रसंगात् नचि
वाप्रामाणिकत्वमसिशाहार्थः आत्माश्रयात् किन्तु संबन्धमात्रं संयोगादिसाधारणं न च संयोगादित्वेन रूपेण संयोगादिसंबन्ध
प्रदानेन शाहार्थानुगम इति वाच्यं वृत्तिविशिष्टधीनियामकत्वरूपेण प्रमात्वाघटितसंबन्धत्वेनासिशाहार्थस्य
गृहीतत्वात् वृत्तेर्गन्धप्रागभावावच्छिन्नत्वाद्घटो गन्धवानित्यादौ बाधस्फूर्तिदशायां जायमानाप्र
मायामतिव्याप्तिः गन्धादिमति गन्धादिज्ञानत्वादिति चेत् न घटे गन्धांशे ज्ञाने प्रमात्वस्येष्टत्वमेव उक्तलक्षणमत्रापि गन्धस्य तत्र
प्रागभावावच्छेदांशे गन्धज्ञाने प्रमात्वं स्यादिति वाच्यं इहेवमवहेदांशे परं तत्र भ्रमत्वं वक्तव्यं तथा च तत्र गन्धांशे प्रागभावाव
च्छिन्नसंबन्धाभावात् उक्तलक्षणस्य तत्रागमनादेवयद्विगन्धांशेऽपि पुरावर्त्तिनि प्रागभावावच्छिन्नवृत्तिसंबन्धप्रतियोगितया
गन्धज्ञानमिति वदसि तथापि न तत्त्वातिव्याप्तिः तत्काले तथावर्त्तिसंबन्धेन गन्धस्य तत्र कालत्रयेऽप्यसत्त्वाद्वा यद्वि गन्धप्रागभाव
व्याप्तिनावच्छिन्नघटो गन्धवानेव नाम तत्र इति प्रत्यक्षं तदा यदवच्छेदेन यत्संबन्ध पुरस्कारेण यत्र यदस्ति तदवच्छेदेन तदनुभवः प्रमे
त्यर्थेऽत्रापि नोत्पत्तीयः ननु अत्र इदं पर्वतेश्रीकृष्ण इति पर्वतसंबन्धतया श्रीकृष्णः प्रत्यय इत्यत्र उक्तलक्षणसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात् श्रीकृ
ष्णस्य इदं ते समवायसंबन्धेन इति वाच्यं दोषाभावविधानस्य इदं प्रमाने वादिति वत् नदोषस्य तत्रा इतीदानीं च विशेषि
तसंबन्धस्य च तत्र नीनानुत्र तिव्याप्तिरनावायुत कालावच्छेदेन तत्र यो स्यामत्वान्नतु एवं शानुभवस्तु वृत्तच्छिन्नयोरामवि
प्रयाकृति व्याप्तिरित्यपपास्तं तत्रापि बाधितार्थस्यावत्यं नानादेव एवमन्यत्रापि दृष्टव्यं घटं गगनादिप्रमायामव्याप्ति
रास्युतिर्तन्न जानीमः गगनप्रमायामगगनविशेष्यगगनत्वानुन च वस्य समं कथं तत्रोक्तलक्षणं गगनमित्यस्यापरिज्ञान
न हि यत्र यस्मिन्न तस्याधेयत्वं न च आधेयांशे प्रमितिलक्षणार्थो यन्न तत्राधिकरणत्वं गगनांशप्रमायां न गच्छति तथा

८१

प्र० ज०

यदस्ति तत्र तत्संबंधेन

नत्वेनारोपे हि इदं रजतमिति प्रमायामपि धर्म्यंशे प्रमायामव्याप्तिः स्यात् किंतु यत्र यत्संबंधेन तद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकः सा प्रमेति ।
नत्वेनार्थः तथा च गगनादिप्रमायामव्याप्तिः गगनेऽपि नास्तित्वधर्मेशे प्रमायामव्याप्तिः कुत्र किंप्रकारकं प्रमेति तत्स्य प्रश्ने उक्त
नत्वेन स्योक्तत्वात् न तु रजतत्वेनारोपेण रजतांतरान्तरे यत्र तु मते इदं रजतमिति भ्रमे तत्राव्याप्तिरिति विवक्षते रजतांतरान्तरेदस्य
साधनत्वं उक्तलक्षणे नावान्तर ... तितद्विशेषक इत्यर्थः पूर्ववत् सर्वमनुसारणीयं यत्र यत्र ... तिसत्त्वयथो विशेष्यो बाध्यः इ
दं लक्षणं असाहि शिष्टरूपं भ्रमपक्षे नवीनमीयात् व्यधिकरणकप्रकारत्वभ्रमपक्षे वा वधेयं नन्विदं लक्षणं न्यमते वृक्षः संयोगी
त्यादिप्रमासु अतिव्याप्तिः संयोगाभाववति संयोगविषयकत्वात् संयोगप्रकारकत्वाच्चेति चेत् न अत्र केचित् यदवच्छेदेन यत्र यस्या
भावस्तदवच्छेदेन तत्वतस्य ज्ञानं भ्रम इत्यर्थान्न दोष इति तन्न इदं रूपवदिति ज्ञानं यदा द्रव्यत्वेनावच्छिन्नमाकाशादिकमादा
य जायते तत्र भ्रमरूपतत्राव्याप्तेः न च वस्तुतो ... यदवच्छेदेन यत्र यन्नास्ति वस्तुतः तदवच्छिन्ने तज्ज्ञानं तत्र भ्रम इति वाच्यं भूतलावच्छिन्नवृक्षस्या
भाववति वृक्षे ... वृक्षः संयोगीत्यादिप्रमायामतिव्याप्तेरनुद्धारात् अत्र केचित् समानाधिकरणाभावाधिकरणविषयकाप्रमायां
यदवच्छेदेन यत्र प्रतियोगिनो वृत्तित्वं तदवच्छेदेन प्रतियोगिज्ञानं तत्र भ्रमः प्रतियोगिव्यधिकरणविषयकाप्रमायां त्वय
वयस्या भाववत्तत्र तस्य ज्ञानं भ्रम इति विशिष्टलक्षणं बोध्यं न वा अननुगमात् अननुगतत्वाच्च वक्ष्यमाणत्वादिति तत्र भाववतीति
तदभाववद्विशेष्यक इत्यर्थः ननु तदीयत्वाभाव इति भ्रमे प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपसंसर्गविषयके तादृशसंसर्गप्र
कारके उक्तलक्षणमव्याप्तं तत्र विशेष्यत्वप्रतियोगिकत्वेन एव भ्रमत्वस्य वाच्यत्वात् विशेष्यत्वप्रतियोगिकत्वाभाववति
विशेष्यत्वप्रतियोगिकत्वस्य वा प्रकारत्वादिति चेत् न तत्र भ्रमत्वान्यथानुपपत्त्या आरोप्यविशेष्यत्वप्रतियोगिकत्व ६१
स्य प्रथममुपस्थितरावरूपकत्वात् तज्ज्ञान्ये भ्रमस्य तत्प्रकारकत्वसत्त्वादिति भावः स्वामाहितद्विशेषबोध्यः ना

तीदात्म्यारोपस्थले संसर्गारोपस्थले ताद्रूप्ये इदं रजतमिति भ्रमे रजततादात्म्यं पुरोवर्तिविषयः ननु संसर्गा
रोपस्थले अतिप्रसक्तत्वं प्रतिषेधतां न त्वत्र रजतत्वं नास्तीति
न च समवायः अत्र तदवच्छेदेनेति निषेधः अत्र सक्षपेव प्रतिषेध्यतां न त्वत्र रजतत्वमस्तीति निषेधस्यापात्तत्र रजतत्व
निषेधः रजतत्वस्य पुरोवर्तिनि अप्रसक्तत्वात् यदत्र रजतत्वमिति निषेधस्य तत्र संसर्गारोपे संसर्गो
स्य संसर्गारोपो बोध्यः एवमन्यत्रापि तादात्म्यारोपे तादात्म्यस्य यः संसर्गारोपे संसर्गो
व्यवहारत्ववचोक्तौ तदन्यत्र चेयत्ता अत्रान्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वं च यत्रास्ति मते तत्र
तेइदं रजतमिति तेनान्योन्याभावप्रमाव्याप्तिः अनुयायवदप्रमासिन्नेवत्कर्ष्यां तथा च विशेष्यतावत्
केदं रजतमिति तेनान्योन्यशेषप्रमाव्याप्तिः अनुयावदप्रमासिन्नेव तस्य तथा च विशेष्यता
क्रमाणं ज्ञानानां वा न कथं तेषां विशिष्टरूपाणां अन्योन्याभावेन प्रत्येकं इति चेत् विशेष्य
के बहुप्रकारकज्ञानत्वेन तेषां ज्ञानेषु तत्तद्धर्मकत्वादिति भावः तद्विशिष्टेति न चैवं प्र
मेयमिति ज्ञानमपि घटत्वादिप्रकारकं प्रमेयत्वं घटत्वादिविशेष्यविषयत्वादिति चेत् संसर्गावि
धया हि पुरोवर्तिनि याद्विशिष्टं यत्र तत्र तस्य प्रकारत्वात् प्रमेयमिति ज्ञाने भंगत्वानु
कान्यायेन सर्वस्य तानात्वाद्विपरीत्यात् न घटत्वादेः प्रकारतानन्वेवमिदं रजतमित्यादिशाब्दादि
बाधे रजततानेऽरेवपुरोवर्तिनि तादात्म्येन रजतत्वस्य समवायः रजतत्वस्य पदार्थैकदेशत्वात् तथा च
पुरोवर्तिनि तादात्म्यसमानाधिकरणविशिष्टस्यापि तद्धर्मप्रतियोगित्वे तत्सामानाधिकरण्यं रजतत्वप्रकारः स्यात् न तु रजत
त्वं पुरोवर्तिनि तादात्म्यसमानाधिकरणविशिष्टप्रतियोगित्वान्नावात्तन्नवेष्टापत्तिः इदं रजतमिति भ्रमे रजतप्रकार
कत्वस्वीकारे प्रसिद्धान्तादत्र स्फूर्तावच्छेदकरजतत्वप्रकारकपुरोवर्तिविषयकज्ञानाभावेन तत्ताराज

तात्पर्यग्रहस्याभावप्रसंगाच्चेति चेन्न । इदं रजतमिति तादात्म्या ... नेदे हि रजताभेदेनावगमाने सति
रजतत्वस्यापि पुरोवर्तिनि संसर्गोऽवगम्यते समानसंवित्संवेद्यत्वादिति चेत् न । रजतत्वस्यापि पदार्थैकदे
शान्वयेन पुरोवर्तिनि संसर्गबोधने शब्दस्य निराकांक्षत्वात् न पुरोवर्तिविशेष्यकज्ञाने तत्र रजतत्वं प्रका
रः । अन्यथेदंत्वावच्छेदकप्रकारेण इदंत्वेनावगाहि प्रवृत्तिं प्रति तेन रूपेणापि इष्टानिष्टज्ञानं कारणं
इदंतावच्छेदकविशेष्यावगाहि प्रवृत्तिं प्रति पुरोवर्तिनि इदंतावच्छेदकविशेष्यावगाहिज्ञानं का
रणं अतो रजताभेदज्ञानात् विलक्षणप्रवृत्तौ रजतत्वविशेष्यावगाहनात् तद्विलक्षणप्रवृत्तिः न तु
व्यतिवाः अनन्यगत्या वैजात्यकल्पनात् । नेदं रजतमित्यभेदावगाहिज्ञाने रजतत्वं प्रकारः स्या
दिति वाच्यं इष्टत्वात् यद्यपि प्रतियोगितानिरूपकतासमानाधिकरणविशेष्यप्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वेन व्याप्तत्वे
घा र न रजतेतरत्वाभावात् स्यात् प्रकारत्वादिति न च भूतले घटः इत्यादिज्ञाने घटादिरपि प्रकारः स्यात् भूतले
तद्विशेष्यत्वाभावादिति वाच्यं भूतलनिरूपितविशेष्यत्वस्यैव तत्र विषयत्वात् घटनिरूपितविशेष्यत्वस्य
तत्राविषयत्वात् अन्यथा घटवद्भूतलमित्याकारप्रत्ययप्रसंगात् यद्यपि देवदत्ते देवदत्तभिन्नत्वमि
ति ज्ञानं प्रतियोगिरूपदेवदत्तांशे प्रमा तथापि भिन्नत्वप्रकारेण न भिन्नेवं तत्तज्ज्ञानं न प्रमेति
व ध्येयं वैशेषिकमतानुसारे च प्रसंगात् अलं तद्विशेषणे नित तद्विशेषणेत्यत्र कर्मधारयः समासेन
न भूतले घटाभाव इत्यादौ अभावस्य प्रकारो न स्यात् पूर्वमनुपस्थितत्वादिति चेत् एतन्मते इदं रज
तज्ञाने घटत्वादेरप्रकारत्ववत् तत्र ज्ञाने अभावस्याप्रकारत्वे दोषाभावात् नापमानं विशेष्यप्रतियो ६१
गिवज्ञानप्रकारत्वमादाय तत्र प्रकारत्वव्यवहारात् केचित्तु अभावत्वाघटितनिरूपकत्वं प्र
कारलक्षणमित्याहुः नतु प्रकारगर्भयोः प्रमाप्रमालक्षणयोर्निर्विकल्पके व्याप्तिः किमा

MEMORIAL

त्मकं स्यादत आह । निर्विकल्पकं चेति व्यवहारहेतुत्वं तत्र यवहिर्नूनं मनः वेदं तदनोगत्वात्
अमत्वस्थितानुरूपमादाय तत्र प्रमात्वं तत्करणे व्यवहारः । न च तत्करणे प्रमात्वव्यवहारो नो
ऽक इति वाच्यं तस्येन व्यवहारांगतदंगकथनावसरे कथं सूत्रकृता भिन्नक्रमेण आह अव्यपदेश्यमिति
प्रत्यक्षलक्षणसूत्रस्थेन अव्यपदेश्यपदेनेत्यर्थः । तत्सूत्रेतस्य च मात्र प्रतिपादकेन त्र्यवहारांगत्वेन तद्विजातकमिति
भावः । न चैवमपि तिर्थकः संयोगीत्यादिप्रमापि अप्रमा स्यात् तदभाववति तत्प्रकारकत्वादित्यर्थः तथा चेति अन्योन्याभा
वस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे तदुक्तं तथा च यत्र संयोगो न तत्र तदभावो यत्र तदभावो न तत्र संयोग इति नैकज्ञाने प्रमाप्रमाल
क्षणातिप्रसंग इति भावः अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्ष आह यदवच्छेदेनेति उक्तप्रमालक्षण इति शेषः अप्रमालक्षणे
यदवच्छेदेन यत्र यत्सत्त्वमिति इष्टव्यं ननु यदवच्छेदेनेति विशेषणं ज्ञानेवाः प्राचीमूलावच्छेदेन वृक्षः कपिसंयोगीत्याद्यप्रमायाः प्र
मालक्षणातिव्याप्तेः कपिसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नेन वृक्षेण मूलावच्छिन्नस्य वृक्षस्याभेदात् नान्यः वृक्षः संयोगीत्यादि
प्रमायामव्याप्तेः संयोगावच्छेदकस्याप्रसिद्धानात् वृक्षस्य संयोगवत्त्वानवच्छेदकत्वात् एवं अप्रमालक्षणे पि दुर्घटरूपवत्त्वा
कारणादिविषयकरूपत्वाप्रमायामव्याप्तिरिति चेत् न अत्र केचित् मूलावच्छिन्नवृक्षे कपिसंयोगस्यावृत्तेः नैकोप्रमायोः प्रमा
णलक्षणातिव्याप्तिरिति येषु उत्तरत्र संयोगस्य विषयत्वाभावे न मूले वर्तमानत्वात् तदधिकरणवृक्षस्यैकत्वात् तस्मात् प्रम
प्रमालक्षणव्याख्यानावसरे मुकुंदकार्यस्याभिधाने न दोषस्य निरस्यत्वात् नोक्तदोषः मूलं यद्यप्यस्तु आपाततो यथाश्रुत पूर्वपक्ष
समाधानाभिप्रायकः नन्वेवं व्याप्यवृत्तिगोत्वादिप्रमायामव्याप्तिस्तस्यावच्छेदकावच्छेदेन वृत्त्यभावादित्यत आह गोत्वादिरपी
ति व्याप्यवृत्तिगोत्वादेरपि स्वाश्रयादिपरिबाधितव्यक्तित्वावच्छेदेनैव व्यक्तौ व्याप्यवर्तमानत्वादित्यर्थः । कदाचिदिति यत्रयप
श्चीत्यत्र लटार्थवर्तमानत्वस्य प्रकृत्वाभावात्त्वमिति न च स्याविवक्षितत्वात् अन्यथातीतानागतधर्मप्रकारकप्रमायाः असंग्रहादिति भा
वः । यत्र स्यामिवेति न नु यच्चतत्त्वयोरननुगतत्वात् तद्घटितप्रमात्वस्याननुगतत्वे प्रमेयत्वमनुगतं न स्यात् प्रमापदं याम

ननु१

× प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं

ख्यातार्थकं स्यादिति चेन्न । घटपटादिप्रमाव्यक्तिविशेषाणां प्रत्यननुगतानां लक्षणत्वेनाननुगतलक्षणस्यद
र्जितत्वात् । सामान्यतोऽनुगतं प्रमात्वं तु भ्रमसाधारणतानुगतवत्त्वे अनुगतप्रमात्वव्यवहारनिमित्तं वा इत्यन्ये तु विशेष्ये
विशेषणीप्रकारकानुभवत्वं अनुगतं प्रमात्वं व्यवहारादिनिमित्तमित्याहुः । अन्ये तु तिरजतादिप्रमांशेऽपि
प्रमात्वव्यवहारापत्तिरिष्टा परस्यान्यथा मतत्वोक्तौ लेनेन ध्वनितदुत्यवधेयं प्रवर्तकत्वादिति । अप्रामाण्यशंका
विधूननद्वारा प्रवृत्त्युपयोगित्वादिति भावः । यद्यपि विशेषणप्रमात्वमनुभवत्वं घटितत्वया प्रवृत्त्युपयोगित्वं यथार्थत्व
वत्यां स्मृतौ नाप्तिं तथापि तद्वति तत्प्रकारकत्वस्यैव प्रमात्वेकदेशस्य स्मृतावपि सत्त्वात् लक्षणस्येव निःकं
पप्रवृत्त्युपयोगित्वे तात्पर्यमिति । अनुभवत्वघटितप्रमात्वं च प्रमाव्यपदेशार्थमुक्तमिति भावः । विषयताश्रयावृ
त्तिप्रकारकेति । भ्रमस्य विषयताश्रयावृत्तिरजतत्वादिप्रकारकत्वेन न तत्रातिप्रसंगः । न च यं च निर्विकल्पक
संग्रहायाननुभवत्वे प्रकारकविषयतायाः सर्वदैव तदाश्रयावृत्तेरसिद्धत्वाद्घटितलक्षणाव्याप्तिरित्यत आह एवं
चेति । अप्रतिराकारणादिना तु आत्मत्वमित्यादिप्रमायामव्याप्तिः विषयताश्रयावृत्तेरात्मादेः प्रकारकत्वात् न च वि
षयताश्रयासंबंधीति विषयताश्रयावृत्तीत्यस्यार्थः इति दण्डमेयमित्यादिप्रमायां तादृशवस्तुनोऽप्रसिद्धत्वात् तत्
प्रकारकत्वाप्रसिद्धिरित्यत आह यत्प्रकारकेति निर्विकल्पकं च प्रमाप्रमाबहिर्भूतमिति भावः । न च साम्ये चमिति
प्रमायामव्याप्तिः अस्या प्रकारसमानाधिकरणत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यं तत्प्रकारसमानाधिकरणत्वस्य त
त्प्रकारसंबंधित्वार्थात् आत्मरूपप्रकारसंबद्धत्वेन तत्तज्ज्ञानविषयतायाः न तल्लक्षणाव्याप्तिरिति भावः । अंशेन
दविवक्षयाह दलक्षणेति नेदं रजतमित्यादिभ्रमे धर्म्यंशप्रमायां नाव्याप्तिः स्वप्रकारेति । भ्रमस्य पदेशान पदं तेन
धर्मित्वापूर्वलक्षणेनापि न दलो संकर इति यथाविषयतावच्छेति पक्षे [illegible] विवक्षयानदोषस्य [illegible] ६२
दिप्रकारप्रयुक्तविषयताभेदो [illegible] लक्षणे [illegible] नास्तीति दर्शितमिदं वास्य मतमंशापेक्षया [illegible] कथं प्रमात्वं

१

स्यात् विषयताभेदानावादिति वाच्यं अस्य मतं विकल्पमानसद्भिन्नत्वेन संकोचो यदि शेषप्रमावच्छेवा न विषयताभेद
निवर्तकलक्षणनिर्वाहस्यापादयद्धेत्वादिनानवच्छेदः कुतपर्यायो गोत्यादि प्रमायामव्याप्तिरिति वाच्यं जातियोगवे
यधिकरणत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनानावविशेषणतादोषात् नवालेचमित्यादिप्रमायामतिव्याप्तिः आत्मादि
निष्ठकेवलान्वयित्वं तानावप्रतियोगित्वादात्मादेरिति वाच्यं विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यस्य वि
शेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगिप्रतियोगी त्वर्थेनादोषात् निर्विकल्पकं च प्रमाप्रमाब
हिर्भूतमिति मतद्वयं ननु प्रमापदस्यैव मुक्तनानाप्रवृत्तिनिमित्तनिर्वचनेन तु कनेले तावत् प्रवृत्तिमित्तानि
प्रमापदस्य एकत्वे प्रमायां प्रमापदस्य नानार्थत्वप्रसंगादिति चेत् न तु क्तप्रमालक्षणानां मध्ये लघुरूप
स्यैव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं इत्यन्ये अलक्षणानां तु प्रमात्व अप्रमोचात्यंतानावस्यावच्छेदकत्वेन साधुम
योपात्तत्वात् निर्विकल्पकसंग्रहाय लक्षणमाह विषयतेति अत्रापि पूर्ववदात्मेचमित्यादावव्याप्तिवारणाय वृत्तिः
कापि संयोगीत्यादि प्रमायां वाव्याप्तिवारणे बोध्ये अन्ये इदं भ्रमप्रमात्मकं रमाह इदमिति अत्र इदमंशप्रमा
यां अंशानेदावच्छेदेन तादृशविषयत्वासत्त्वेऽप्यनुभवत्वसमत्वात् न प्रमालक्षणव्याप्तिरिति भावः संसृ
ति विषयताभेदे च सति घटवृत्ति विषयतानपटत्वादिप्रकारिकेति तत्त्व इत्यर्थः तेन न प्रमालक्षणातिव्याप्
तिः नवा भ्रमलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः विषयतात्वेनव्यताधिकिपक्षः तत्र प्राचीनमतमाह वस्तुतस्त्विति
तथा चोक्तानि लक्षणान्यप्रपि घानीति भावः ननु यदि विषयतास्व [illegible] संबंधातिरिक्तो नास्ति तदा घटत्व
ज्ञानस्वरूपदयग्रहणेऽपि कथं ज्ञाने घटविषयकत्वसंशय इत्यत आह तस्मादिति अत्राचार्यसंमतिमाह
तदुक्तमिति ननु अतिरिक्तविषयतास्वसंबंधे विषयनिष्ठः समवायवत्ता को दर्शयति कार्यः कथमन्यथा
ज्ञानविषयोऽयं इच्छाविषयोऽयं कृतिविषयोऽयं इत्यनुगतप्रतीतिर्विषयता मादायस्यादिति चेन्नत्र जपवादि
सिद्धविषयशब्दावयवार्थमादाय तत्र विषयताव्यवहारात् ननु अतिरिक्तसंबंधमादायान्यथा गमनविषय

आमहत्वादिप्रतीतेरपि दर्शनात्तत्राप्यतिरिक्तविषयतास्वीकारः स्यादिति दिक् ननु दण्डादेः पुरुषीयवृत्तिसं-
बंधत्वेन दृष्टं तत्कथमसंबद्धस्य तदीयत्वमित्यादि संबंधमात्रेति परिहरति संबद्धस्येति अन्यथेति यदि तस्य
तदीयत्वाग्रहणसंशयः समर्थनीयस्तदेत्यर्थः ननु कारणकृतो विशेषः विशेषणज्ञानविशेषादिकृतः स च न
जातिरूपो वाच्यः व्यवहारविशेषादावप्रयोजकत्वात् वाच्यत्वं दुष्टादिना जातिसंकरप्रसंगेनानभ्युपगमा-
च्च न च कारणविशेषप्रत्नवत्त्वमेव विशेषः स्वरूपाविशेषेऽनुपयोगात् किंतु विषयकृत एव विशेषो वाच्यः।
अन्यथा तत्र सम्मूर्छनवत्त्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकविशेषानावे कारणविशेषप्रत्नवत्त्वमपि विशेषो न
स्यात् एवं च कार्यगतोऽपि विशेषः कार्यविशेषान्नेयः तदन्य एव वाच्यो न तु कार्यविशेष एव तेन विना त-
त्कार्यविशेषत्वानवच्छेदे वा सन्तवात्तथा वृत्ताऽपि विषयकृत एव पर्यवस्यतीति पूर्वस्मिन्पक्ष इत्यप-
रितोषादाह प्रकारकृतो वेति प्रकारकृतो हि विशेषः विषयकृत एव सन्नवतिष्ठते दण्डपुरुषतद्वत्तयसंयो-
गा इति समूहालंबनाद्दण्डी पुरुष इति विशिष्टज्ञाने दण्डप्रकारकविषये विशेषः अत्र पुरुषनिष्ठ-
दण्डप्रतियोगितया स्वरूपेणैव संयोगस्य भानेनात्तत्र दण्डपुरुषान्तयप्रतियोगितया संयोगत्वादि-
ना च रूपेणात्र भासनात् एवमन्यत्रापि बोध्यमिति भावः यदि दण्डादेर्विशेषणस्य विशेष्यपुरुषादिनि-
ष्ठसंबंधप्रतियोगित्वस्य स्फुरणेन विशिष्टज्ञाने समूहालंबनात् विषयकृतो विशेषः प्रकारकृतस्तर्हि
त्वत्र दण्डादेः विशेष्यनिष्ठसंबंधप्रतियोगित्वेन ज्ञानविषयत्वमेव प्रकारकत्वं एवं च विशेषणज्ञा-
नमात्र विशिष्टप्रतियोगित्वं विशेष्यवृत्तदधिकरणत्वं संसर्गशरीरनिविष्टतये वक्तास्मत इति न पूर्वं त- ६४
द्रूपस्थितिरपेक्षणीया प्रकारत्वावेनत्वासमानमेव तत्र वैपि स्थित्यपेक्षणेन एवं च व्यवसाये यद्विशे-
षणेन तदेवानुव्यवसायेन तत्प्रकारतया गृह्यते यद्विशेष्यं तत्र तया गृह्यते किंच विशेष्यत्वेनेति संगच्छ-
तेन नु तल्लेखेन नास्तीत्यत्रातिरिक्तावैशिष्ट्याभावे किं प्रतियोगित्वं अभावेनाप्यतेत्तथा प्रतिषेध्यत्वे
८

निषेध्यत्वमित्यादावपीति चेत्तु स्वरूपसंबंधविशेषस्य वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वस्य तत्तत्त्वानानात्वेन नानुगमेय मित्यादि
शाते घटत्वादिवैप्रकारःस्यात्तथा च तस्य प्रमेयत्वेनत्नानात्वे विशिष्टप्रतियोगित्वस्यापि नानेति चेतन्न गागाग-
कान्यायेन हित्तत्र स्वत्रित्ता नत्वातो ननु केवलविषयता ह्यप्रतियोगित्वं तत्र नाम न तत्फलबलेन तथा कल्पना-
दिति दिक्॥ ६॥ इति श्रीहरिहरचरणैकशरणनरपतिमणिमिश्रतनयाचार्यश्रीगङ्गाविरचिते प्रामाण्यपरिच्छे-
दः समाप्तः॥ ६॥ श्रीः॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥ उपोद्घातसंगतिर्द्योतयन्नाह ननु इति नव्यप्रथमापदप्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वेन विधेयत्वमिति वाच्यं॥ नियमेन प्रमापदेऽन्ता इत्यस्य यथार्थानुभवरूपस्योपस्थितो विवादास्पदा-
ति नावः अन्यथा ख्याता वितिं न च पि अमि द्वियाघातः ज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वे मानाभावादित्यर्थः
रजतेतिरजतार्थिप्रवृत्तिविषयत्वे रजतत्वप्रकारकत्वं च विषयस्य समानाधिकरणमिति साध्यमाने सत्यस्थली-
यसामान्याधिकरण्यमादाय सिद्धसाधनं तस्मात् तत्त्वं व्याप्यमिति नियतसमानाधिकरणं व्याप्यशब्दार्थः
प्रमेयत्वादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ मात्रेति ननु तर्हि रजतमित्यादौ यादृशस्य त्वायमतेऽपि न
वास्तमयत्वादः पक्षत्वात्तत्र व्यतिचारवारणाय रजतार्थिप्रवृत्तिविषयतात्र वृत्तीति विशे-
षणं प्रकृतं धर्मिण्यादित्यादिवत्सकव्याप्तेन चादिति चेत्प्रवृत्तिपक्षत्वे तत्र प्रकारकानुत्तर विष-
यत्वं व्याप्यत्वस्येत्यपि सर्वथाभावेनात्ययानिप्रमेयत्वादेः धर्मस्य तादृशतादात्म्यव्याप्यत्वात् भावे
न तत्र व्याप्यत्वापि द्विधा रूपत्वे नोक्तविशेषणस्य स्यार्थकत्वादिति भावः अप्राप्ते तिरस्यथा स्या-
त्तिसत्वे साधने व्याप्यसाधनस्य प्राप्तत्वानैमित्यर्थः। ननु प्राप्तकालस्य प्रकृतपक्षे नु साधन-
स्य तत्सिद्धौ तथा ख्याति विघ्न इत्येवं तत्त्वात् प्रसंगोऽत्र इति। अत्र साध्यसमव्याप्त्येवोपाधित्वमि

तिमतमवसेयमत्र मात्रपदमुक्तं अन्यथा तदनुपादेयाम रजतत्वत्रवृत्तित्वस्यैव साध्यव्यापकत्वा
त् रजतार्थिप्रवृत्तिविषयमात्रवृत्तित्वघटितत्वविशेषणस्य साधनाव्यापकत्वादेतिवदेतित्तद्धि स्यैरजता
र्थिप्रवृत्तिविषयत्वात् तात्तावच्छेदकतव्यक्तिविशेषमात्रवृत्तिधर्मे रजतमात्रे वर्तमाने च रूपसाध्यव्या
पतैतात्तावात्समव्याप्तत्वात्तावातावस्तुतस्तु यन्मते तत्प्रवृत्तिप्रयोजकतयोपाधेर्दूषकता तन्मते
यन्नुपाधिः तथा च मात्रपदाभावे ऽनुपाधित्वमितिरेकस्य हेतोः पक्षे सिद्धिः स्यात्तद्वारणाय मात्रपदो
पादानं न च स्वरूपासिद्धिवारकं विशेषणं न सार्थकमिति वाच्यं व्याप्यमते ऽवेडाद्यावेयर्थ्यात्ता
वेन व्यर्थविशेषणघटितत्वात् परस्यापरत्वेन तत्र व्याप्यस्वरूपासिद्धिवारकविशेषणस्यापि
सार्थकत्वमिति निस्थिततावच्छेदेन पूरणे कृत्वा नाम शुक्तिवृत्तीति पदे शुक्तिवृत्तित्वविशेषणं तत्र दयमते
शतः सिद्धसाधनवारणाय न चैवं शुक्तिरिति ज्ञानविषयतायाः रजतो बोधवृत्तिवाच्ये शुक्तिनिष्ठ
रजतार्थिप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयतायाः पक्षत्वेनाप्ययानुद्दे तो शुक्तिरिति ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतो।
विषयतायां शुक्त्यर्थिप्रवृत्तिविषयशुक्तिनिष्ठायां व्यभिचारवारणाय रजतार्थितादन्यतिप्र
वृत्तौ विशेषणं न च रजतार्थिताजन्यप्रवृत्तिविषयशुक्तिनिष्ठइदमित्यादिइदन्त्वप्रकारकज्ञानविषयतायां
व्यभिचारइति वाच्यं रजतार्थिताजन्यप्रवृत्तिविषयताविशिष्टनिर्वाहकज्ञानविषयतात्वस्य हेतुत्वेतात्पर्यात् ६५
उक्तस्थले तत्र इदंत्वप्रकारकज्ञानन्तु शुक्तिनिष्ठइदन्त्वप्रकारकज्ञानस्य तादृशप्रवृत्तिविषयताविशिष्टनि
र्वाहकत्वात् इदन्त्वप्रकारकज्ञानस्य शुक्तिनिष्ठज्ञानविषयतायां व्यभिचारवारणाय रजतत्ववृत्तित्वमिति न च शुक्तिनिष्ठ

रजतत्वविषयतायां रजतत्वप्रकारिकायां साध्याव्यापकतेति वाच्यं ज्ञानविषयतात्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य
व्यापकत्वे तात्पर्यात् अरजततिविशेष्यमात्रवृत्तिविषयतेति मतइदं नत्प्रकारत्वादित्यस्यैवगमकत्वे धिकं व्य
र्थमिति वेन्न रजतविशेषमात्रनिष्ठइदन्त्वतद्रजतवादौ रजतवृत्तिज्ञानविषयतावच्छेदके व्यभिचारवारणा
य रजतत्वादिविशेषणस्योक्तत्वात् न वा व्यर्थत्वमेतेषामपि आरोप्यतेति वाच्यं सर्वेषां तेषां धर्माणामा
रोपविषयत्वे मानाभावात् ज्ञातेषां साध्यज्ञानपदस्योद्दिष्टस्य मिथ्यार्थत्वमन्त्र प्रवृत्तिहेतुज्ञानपरत्वात् रजत
वृत्तित्वमिति रजतमात्रवृत्तित्वमित्यर्थः तेन प्रमेयत्वादौ नोपाधेः साध्यव्यापकत्वमिति तात्पर्यं रजतत्वप्रकारके
ति रजतत्वप्रकारकज्ञानविषयतात्वेन पक्षत्वे मन्यमानीयरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयतायाम्ंशतो बाधः
स्यादिति वाच्यं शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन ज्ञानविषयत्वात् न च रजतस्मरणविषयतायाः पक्षत्वे बाधः
शुक्तिगा वर रजतत्वप्रकारकज्ञानविषयतायाः पक्षत्वे वा स्यादिति वाच्यं अन्यथासंमतेन शुक्तिनिष्ठ
प्रवृत्तिप्रयोजकरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयतात्वेन ज्ञानात्वेनपक्षत्वात् शुक्तिज्ञानविषयतायाः शुक्तसाध्य
त्वेन संप्रदायमतं शतः सिद्धसाधनं स्यात् तद्वारणाय पक्षे रजतत्वप्रकारकेति अरजतनिष्ठेति अरजत
रजतपदं सकलारजतपरं तेन शुक्तौ इदं शुक्तिरिति ज्ञानविषयतायां न व्यभिचारः रजतावृत्तित्वमिति न
प्रमेयत्वादौ साध्याव्यापकतेति वाच्यं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तात्पर्यात् न च प्रमेयमात्रार्थिनाम

रजतप्रवर्त्तकप्रमेयत्वप्रकारकज्ञानस्य विषयतायां साध्यव्यापकतेति वाच्यं प्रमेयार्थितायास्तथात्वात्
नाप्येतादृशः पुरुषोऽस्ति यः प्रमेयमात्रमर्थयते प्रमेयमात्रस्य सिद्धत्वादेव यद्वा रजतांशे प्रवृत्तिहेतु
ज्ञानविषयत्वावच्छिन्ना रजतवृत्तित्वव्यापकत्वेन रजतावृत्तित्वस्योपाधित्वात् न च रजतांशे प्रवृत्तिहेतुज्ञा
नविषयता रजतवृत्तिः सती रजतवृत्तित्वविशिष्टविशेषणत्वेन विषयतात्वेन तादात्म्येनोपाधेः साध्यव्या
पकत्वं स्यात् अन्येतु रजतमात्रावृत्तित्वमुपाधिरित्यर्थमाहुः विषयता या इति चया युक्त्या निरस्तत्वादित्यर्थः।
विवादेति शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकं रजतज्ञानं पक्ष इत्यर्थः। [illegible]क्ताविति अत्रादृष्टद्वारिकेति विशेषणं देयं तेना
दृष्टद्वारा शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनके [illegible]नं पदं इत्य[illegible]तानेशुक्त्यविषयकेन व्यभिचारः ननु असिद्ध
शुक्तिकारणप्रवृत्तं शुक्तिगोचरप्रवृत्तिजनकं तत्र व्यभिचार इति चेन्न शुक्तिपदेन सिद्धशुक्तेरुक्तत्वात् न च
सिद्धस्य प्रवृत्तिविषयत्वमिति वाच्यं असिद्धानयनादि[illegible]गे[illegible]सिद्धस्यापि प्रवृत्तिविषयत्वात् एवं रजतादि
पदमपि सर्वत्रानुमाने सिद्धरजतादिपरं बोध्यं अ[illegible]गेन रजतादेरपि प्रवृत्तिविषयत्वात् न प्रवर्त्त ६८
कमिति परस्य स्वमतावष्टंभेन देवत्वप्रवृत्तिप्रयो[illegible]प्रवर्त्तकत्वमात्रोक्तं तेन नासिद्धिरिति वाच्यं
तदा प्रयोजकत्वे तात्पर्यं तत् शुक्तिरजतत्वादि[illegible]प्रयोजकत्वं रजतत्वप्रकारकज्ञानविषयता
श्रय इत्यर्थः यद्यपि विषयतायाश्च निरस्तत्वा[illegible]वने दमुक्ता नादित्यापि तस्मिन्नूपलेश

त्यपिकस्यचित्सतं रूपलाभांतरेण रूपयितुमुक्तावितिबद्धा विषयताश्रय इत्यनेनातिरिक्तविषयताश्रयत्वं नोक्त
किंतु ज्ञानस्य स्वरूपसंबंधविशेषरूपविषयताश्रयत्वमेवोक्तमिति भावः रजतार्थीति रजतार्थिताजन्यप्रवृत्तिवि
षयतात्वं तावत् व्यतिरिक्त व्यभिचारः न च सर्वविषयकरजतगोचरस्य रजतज्ञानविषयताश्रयत्वेनार्थंतिरतेनि
वाच्यं शुक्त्यंशे नागवज्ज्ञानस्य रजतविषयकत्वाभावादिति भावः एवं रीतिः सर्वत्रानुमानेऽनुसरणीया
तन्न्यायमते नागवज्ज्ञानमादाय अर्थान्तरतानाजिहिता विषयत्वमिति उपाधिरिति शेषः उच्यत इति स्थापना
यामित्यर्थः ननु ज्ञानत्वं व्यधिकरणप्रकारवृत्ति न वेति विप्रतिपत्तौ एतादृशानुमानानामुक्तमप्राप्तकत्वा
दिति चेन्न रजतार्थिताजन्यायां शुक्तौ प्रवृत्तिः इष्टविषयविशिष्टज्ञानसाध्या न वेति विशेषविप्रतिपत्तावप्याप
निधानात् सामान्यविप्रतिपत्तौ ज्ञानं व्यधिकरणप्रकारकवृत्तिस्वकज्ञानवृत्तिधर्मत्वात् प्रमेयत्ववदि
त्यनुमानं बोध्यं न चात्र दृष्टान्तासिद्धिः प्रमेयत्वस्य व्यधिकरणप्रकारकेच्छायां वर्त्तमानत्वात् न चाप्रयोजक
त्वं अनुकूलतर्कस्य वक्ष्यमाणत्वात् रजतार्थिनो जन्येति अत्र शुक्ताविति विशेषणं संप्रदायमतं ज्ञातः
सिद्धसाधनवारणाय शुक्तौ शुक्त्यर्थिप्रवृत्तावेव ज्ञातः सिद्धसाधनवारणाय रजतार्थिजन्येति इष्टप्रवृत्ती
ति अत्रेष्टप्रवृत्तिविषययोर्विशिष्टज्ञानसाध्येति नार्थः दृष्टान्तासिद्धेः नापीष्टायः प्रवृत्तिविषयस्तज्ज्ञोवर
विशिष्टज्ञानसाध्येत्यर्थः पक्षीभूतायां संवादिप्रवृत्तावेतस्य बाधितत्वात्। किंतु प्रवृत्तिविषये विशिष्टज्ञानं

प्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानेष्टस्य प्रवृत्तिविषयेष्टविशिष्टज्ञाने इष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानेयत्तत्सा
ध्यत्वर्थः विशिष्टं वा नाभेदरूपमुक्तमिति विवृत विंतर्थः असमवायत्वानीदियत्वेत्यादिग्रंथानुक्त
नप्रसंगात् किंत्वपसुत्तयमाध्यवाक्येनैतावच्छेदकप्रकारत्वविशिष्टाव्यवगाहित्वं प्रवृत्तिविषयविषयक
ज्ञानसाध्येत्यर्थो विवृक्षितः अतएव व रजतत्वावगाहीच्छाविषयत्वाच्छुक्तेरपीष्टत्वसत्वात् शुक्तिरूप्य
ष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानमिदं ज्ञानमपि नवतितत्साध्यत्वेन परमते सिद्धसाधनमित्यपि निरस्तं उक्ते
वत्तक्तरूपसाध्यसिद्धावन्यथाख्यातिसिद्धिरिति भावः ननु यत्किंचित्प्रवृत्तिविषयाभिधानेरजतस्मरणस्या
मादायार्थांतरं रजतस्य रजतप्रवृत्तिजनकत्वात् तत्प्रवृत्तिविषयाभिधाने वाननुगम इति चेन्न सत्यप्र
वृत्तिस्थले प्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिमात्रे इष्टप्रवृत्तिविषयस
मानविषयकविशिष्टज्ञानस्य सामान्यतः कारणत्वावधारणात् भिन्नविषयकज्ञानस्य भिन्नविषय
कप्रवृत्तौ स्वरूपयोग्यत्वाभावात् परासिमत रजतस्मरणेनार्थांतरमिति दिक् नव शुक्तिकया रजत
मानयतीत्यत्र प्रवृत्तौ रजतानयनस्य तत्र विशिष्टज्ञानं नास्तीति व्यभिचार इति वाच्यं अन्यविषयकेच्छ
या अन्यविषयप्रवृत्त्यदृष्टत्वात् उपायवृत्तौ रपि उपायेच्छयैव न तु फलेच्छयैव रांक्षांतात्साधनविशेषि
तत्वादिति तस्येष्टविषयकप्रवृत्तित्वरूपस्य विशिष्टात्मकस्य साधनेन प्रवृत्तित्वेन विशेषणीभूयविशे

षितत्वादित्यर्थः तस्य साधनेन विशेष्यीभूतेन घटित्वादिति व फलितार्थः साधनपदं वा न विपक्षबाधकव
लेन वस्तुतः साध्यव्याप्यत्वेन यत्समितं तत्परं तत्रैव तस्य मुख्यत्वात् तथा च तद्विशेषितत्वात् साध्यव्याप
कत्वमेवोपाधेर्नवेति अत्रापि च विपक्षबाधकेन प्रवृत्तित्वे व्याप्यत्वग्रहणात् तस्यापुपाधित्वेनाभिमतस्य साध्य
व्यापकत्वादिति भावः एतेन पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र एंधनप्रभववह्निमत्वं साधनविशेषितत्वात् स
पाधिर्न स्यादिति परास्तं न त्र साधनपदस्य साध्यव्याप्यार्थकत्वात् इति दिक् यद्वेति रजतत्वप्रकारकं सत्य
स्थलीयमपि रजतज्ञानं सत्वांशे साध्यबाधवारणाय पक्षे जनकीत्वं विशेषणं जनकत्वं प्रयोजकत्वमयोक्ते
तद्व कार्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपं कारणं कारणतावच्छेदकसाधारणरूपं तच्चेयवादिभिः
निष्प्रक्रमेवात नरजतज्ञानस्यत्र मस्थले प्रवृत्त्यजनकत्वादि परमते पि मा अप्रसिद्धिः नवजनकांतर
रास्तु एतत् इति वाच्यं परमते शुक्तौ प्रवृत्तिविषयकेदं ज्ञानमादायांत सिद्धसाधनस्य तद्वारणाय रजतत्वप्र
कारकमिति ज्ञानपदं स्वजन्यधिकरणप्रकारकरजतेच्छायामंशतः सिद्धसाधनवारणाय अन्वयत्वपदे र
जतेच्छाजन्येति व्यर्थमिति चेन्न तथाविधमिदं ज्ञानं कर्तव्यं पाक्षार्थ मन्योन्यत्वात् अत्रांशासाप्रवेशात् अ
प्रचतथाविधमित्यनेन रजतेच्छाजन्य शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकस्य ग्रहणान्तु शुक्तिनिष्ठेति सत्यस्थले
रजतत्वप्रकारके ज्ञाने शांतो बाधवारणाय न तु शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिजनकस्याग्रहणान्तु प्रयोजकरजतस्य

रणे थमिति वारद्दति वेत्र एतदस्त्वरसेन हेतुत्व मपीत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् रजतस्मरणस्यानुर्विनये शुक्तिनिष्ठप्र
वृत्तौ विरुद्धत्वाद्वा तत्र तत एव वफलज्ञाने नव्यभिचारः तस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावादिति भावः तथाविधमितिर
जतत्वाजन्य शुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकमिदं ज्ञानं पक्षः शुक्त्यर्थिप्रवृत्तिहेतुः शुक्तिरिति ज्ञानं ततो बाधवारणाय
रजतत्वाजन्येति ननु रजतत्वाद्यादित्येवास्तु लिंगं अधिकं व्यर्थं न च स्वरूपासिद्धिवारकत्वेन सार्थकत्वमिति चेन्न
प्रयोगस्य व्यर्थविशेषणत्वेन व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति वेत्तत्र यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन व्यर्थत्वाभावादि
ति भावः नवेति मतान्तरानुमाने पक्षो विशिष्टज्ञानं वा एवं पूर्वानुमानेपि रजतस्मरणे पक्षे विशिष्टज्ञा
नं वा साध्यस्याबाधितत्वेनाश्रयासिद्धिरिति शंकार्थः अन्यथेति यद्यनुगतेन रूपेण पक्षता किंतु प्राति
स्विकरूपेण तदेत्यर्थः ननु मीमांसकेन समवायानंगीकृतत्वात्स्फुरणमात्रं मतं तस्य रजतादिगोचरप्रवृत्तौ
प्रथमसाध्यस्याप्रसिद्धिरित्यत आह समवायेतीति विशिष्टज्ञानत्वेन साधकत्वस्य साधनस्वरूपेण साध्य
ता तद्यथायथा तद्रूपत्वात्तद्रूपत्वाविच्छिन्नत्वार्थः ननु व्यापकतावच्छेदकसंबंधेन विशिष्टज्ञानत्वं नैकं तन्नय ६८
साधारणे महिसाध्यस्य नत्वनुगतं साध्यं सिध्यतीति चेत् विशिष्टज्ञानत्वस्यानतिप्रसक्तत्वेन प्रकृतानुगमस्याबा
ध्यत्वादिति भावः संप्रदायविरुद्धत्वं विशिष्टग्रहणं ज्ञानं विशिष्टज्ञानं नैयायिकानां वैशेषिकानां तु समा
वायानंगीकर्तृतात्पर्यात् साध्यघटकत्वं तत आह समवायेतीति प्राहुः अगृहीत इति मतं तु विशिष्टत्वज्ञाने

× स्वस्याकांक्षायाविधास्थितिगोचरैकज्ञानस्य (अथ)

पुरोविद्यमाने इदं शुक्तावितियत्समूहालंबनं तत्रातिप्रसंगः तस्याविशेषगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिस्वरूपदं इदं विवि
षयेकज्ञानत्वात् किंच निर्विकल्पकं च घटघटत्वगोचरे यत्तत्राप्युक्तलक्षणसत्वात् विशिष्टज्ञानत्वं स्यादिति चेन्न
उक्तलक्षणवाक्ये नावच्छेद्यावच्छेदकभावरूपसंबंधाकांक्षत्वविषयकत्वविवक्षिते विशिष्टज्ञानत्वादवच्छेद्या
वच्छेदकभावरूपसंबंधाकांक्षत्वं तन्मते विशिष्टज्ञाने संसर्गविधया नास्ति इत्येव घटयिष्ये न चैवं अन्यथाख्यातिर
तदर्थं वंतित्वात् यथा प्रकृतं यथाप्रकारेण नैयायिकप्राभाकरमते विशिष्टज्ञाननिर्वचनेनापि शुक्तौ रजतत्वाभ
च्छिन्नवैशिष्ट्यस्याख्यातिरेव असद्वैशिष्ट्यग्रहणे कारणाभावेन तद्विषयकज्ञानासंभवात् न स्वमते वैशिष्ट्य
विषयकत्वख्यातिरूपान्यथाख्यातिरितिशंकार्थः अन्यैस्तु प्राभाकरैर्विविक्तैर्वैशेषिकैरपि वैशिष्ट्यग्रहणस्व
गमादरख्यातिरेव न च अन्यथाख्यातिरसद्वैशिष्ट्यग्रहणादित्यर्थमाशंकां निरस्यति व्यधिकरणेति व्यधि
करणप्रकारकत्वमेव हि भ्रमत्वमतः शुक्तौ वर्तिनि रजतत्वाद्यसद्वैशिष्ट्याभावेन तद्ग्रहणेपि व्यधिकरणप्रका
रकरूपान्यथाख्यातिरित्यर्थः नन्वेतिप्रथमवदितरानुमानद्वयमपि दोषः तथाविधे विसंवादिप्रवृत्तिजनके श
मस्थानीयके इदं ज्ञाने शुक्तिविषयकत्वं साध्यमस्ति विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वं उपाधिर्नास्ति एवं तत्रैव रजतस्म
रणे रजतत्वप्रकारकं साध्यमस्ति उक्तोपाधिर्नास्ति इदं ग्रहणरजतस्मरणयोः परमते विसंवादिप्रवृत्तिज
नकत्वात् प्रवृत्तिजनकत्वपक्षे एतस्योक्तत्वात् प्रयोजकत्वपक्षे उपाधेरप्रयोजकत्वपक्षे साधनव्यापकत्वे
वनात्पर्यतिथात्वादितिदिशा तत्साध्यादित्यर्थः तथा च साधनव्यापकत्वं उपाधेः इति भावः अप्रयोजकत्वमिति

प्रगल्भी

ख्याति २

त१

उक्तदोषाकार्यकारणभावस्तत्कोऽपि इदमितिभावः स्वतन्त्रेति भेदाग्रहमात्रमतिप्रसक्तमत आह अनि-
ष्टेति एवमपि रजतएवानुदंरजतमितिज्ञानेपि रजतभेदाग्रहादन्यथाख्यातेरितीभेदाग्रहः स्वत्राऽपि प्र-
वृत्तिः स्यादत उक्तं स्वतन्त्रोपस्थितेति अभावप्रतियोगित्वेनोपस्थितं यदिष्टं तद्भेदाग्रह इत्यर्थः। नन्विदमिति
ज्ञानाद्दृष्टज्ञानानन्तरं रजतस्मरणमनुत्पन्नदोषाभावविशिष्टमुक्तौ स्वतन्त्रोपस्थितेष्टभेदाग्रहसत्त्वात्प्रवर्त्तेतेत्यत आह ने-
त्युपादानप्रत्यक्षाभावात्तत्राप्रवृत्तेरिति कश्चित् अन्ये तु दोषाभावे सति प्रतियोगिनि बुद्धिस्थके-
वलाधिकरणज्ञानस्य तन्मते अभावज्ञानमेव भेदाग्रहस्य चात्र तत्र न प्रवृत्तिरित्यत्राहुः नन्वभावप्रतियो-
गित्वेनोपस्थितत्वं स्वातन्त्र्येन वाच्यं इदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिभावप्रसंगात् अत्र रजतस्याभावप्रतियो-
गित्वेन रूपेणानुपस्थितत्वात् न द्वितीयः प्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वं अन्यविशेषणीभूतत्वेनवानुपस्थितत्वं
स्वातन्त्र्यं वाच्यं रजतभिन्नशुक्तिरिति रजतमिदमिति ज्ञानेप्यतद्रूपसत्त्वेन प्रवृत्त्यापत्तेः नास्ति मते रजत
रूपपुरोवर्त्तिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन रजतमुपस्थितमन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेः किंच भेदाग्रहः स्वरूप-
भेदस्याधिकरणभेदग्रहणाभावो वा उक्तः अन्योन्याभावरूपभेदग्रहणाभावो वाद्यः इदं रजतमिति ज्ञानद-
शायामपि प्रवृत्त्यभावप्रसंगात् इदमित्यनेन पुरोवर्त्तिनि रजतप्रतियोगिकस्वरूपभेदस्याग्रहणात्
नांत्यः प्रत्यक्षेणान्योन्याभावानंगीकारात् तदंगीकारे वा इदं रंगमिति ज्ञानानन्तरं रजतस्मरणे प्रवृत्त्यप्रसंगा- ६९
दन्योन्याभावरूपभेदस्याग्रहसत्त्वादिति चेन्न अत्र नाभावाभावादिविभ्रमादिप्रवृत्तिमात्रेऽप्य
× ज्ञानात् प्रवृत्तिसाम्यप्रसंगात् नत्र पुरोवर्त्तिरजताभावप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वं वाच्यं न पररजत एव नेदं रजतमिति इ

स्थितपुरोवर्त्तिनि प्रकारीभूतोपस्थित्या विषयत्वेन वदिष्टतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदाग्रहः प्रवृत्ति-
हेतुरित्यस्योक्तार्थं येन न लक्षणया विवक्षितत्वात् न चैवमनर्थकरणे विपरीतवस्तुष्वपि सिद्धान्तवस्तु-
मानदोषाभंगतिः स्यादिति वाच्यं तस्य यथाश्रुतग्रन्थाभिप्रायेण न विषयत्वात् एतादृशविवक्षायामन्यथा-
ख्यातिसाधकप्रकारान्तरस्य तत्रान्यायाभिधानतया बोध्यत्वात् न चोक्तभेदाग्रहविकल्पदोषश्चाकाशे-
दाग्रहेणाप्टेनेष्टसाधनतावच्छेदकरजतत्वादिविरोधिकालदृष्टादेः सुतरां भेदाग्रहस्याक्षमत्वादिति दि-
क् नाप्रवर्त्तनहेतुत्वादिति प्रयोजकत्वादिति भावः अन्ये तु सर्वभेदाग्रहः कारणमित्यत्र तन्मते पुरोवर्त्तिनि
ष्ठेष्टभेदाग्रहः कारणतावच्छेदकः इष्टपुरोवर्त्तिज्ञानं कारणमिति मिथ्याविरोध इति वदंति न चेष्टपुरोवर्त्ति-
ज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रे प्रयोजकत्वे कारणत्वे वा बाधक इष्टपुरोवर्त्तिज्ञानत्वमेव तत्रावच्छेदकं वाच्यं तथा चेष्टपुरो-
वर्त्तिस्येत्र यदि इदमप्रमायामपि तदा स्वतस्तदिष्टपुरोवर्त्तिनो भेदाभावात्तदेकेष्टपुरोवर्त्तिज्ञानाभावः क-
र्मधारयसमासस्थले तदा विशेषवादिप्रवृत्तिरुत्पत्तेरभावः इति चेन्न इष्टसमवायेनानुमानकालीनपुरोवर्त्तिज्ञा-
नस्येष्टपुरोवर्त्तिज्ञानत्वाभावादिति भावः ननु विशिष्टज्ञानमिति अमत्यस्थले विशिष्टज्ञानधर्मिज्ञान-
स्यानंगीकारादिति भावः एवमपि पूर्वकं भेदाग्रहं प्रवृत्तिमपुरोवर्त्तिनिष्ठितिभावः प्रवृत्तिविषयविधिकरणता-
दत्राह पुरोवर्त्तिनीति ननु पुरोवर्त्तिनि इष्टतावच्छेदकप्रकारात्पत्तिरेव प्रकारक ज्ञानविषयत्वाभावात्.

तुत्वे वक्तव्ये प्रमेयत्वेन रूपेण प्रमेयार्थिनां कथं प्रवृत्तिः स्यात् तादृशाभेदज्ञानाप्रसिद्धा तदभावस्या

प्रसिद्धेरिति चेन्न प्रमेयमात्रार्थिनोऽसत्त्वात् यत्किंचित्प्रमेयस्य नित्यसिद्धत्वेन तदिच्छाया एवाभावादिति वदं

तीकश्चित्तु परनये एतस्यापि दोषस्य [illegible] नैयायिकोक्तस्याङ्कुरयन्नीयत्वादेवं शङ्कते नन्वेतिमन्तु

ग्राव ह्यर्थकारणत्वस्य तावात्त्क्रः भाव यत्त्वस्यावाश्च्याह इच्छादीनामिति इच्छात्मकोऽयं व्यव

हारः पुरोवर्त्तिनि च पुरोवर्त्ति विषयकज्ञानसाध्य एवेत्यर्थः न विदं रजतमित्यादि व्यव

हारः पुरोवर्त्तिनि च पुरोवर्त्ति विषयकज्ञानसाध्य एवेत्यर्थः नन्विदं रजतमित्याकारव्यवहारात् सिद्धो व्यव

· सारजतभेदव्युत्पत्तिमानस्मृत्यनुभवरजतज्ञानसाध्योऽसत्ये तदन्यथाख्यातिः स्वीकृते

वतिवन्न अभेदमात्रव्यवहारानिर्वाहेण अंशद्वयतयाऽस्माकमस्तित्वात् एतावदनुधावनेनेदत्वावच्छिन्नतिर

जतपुरोवर्त्तिज्ञानाद्यामेवतादृशव्यवहारसिद्धौ विशिष्टज्ञानकल्पने मानाभावात् नवेत्यादिनैया

यिकोक्तस्य कार्यकारणभावस्यासिद्धिरिति भावः अंशे आह अभेदाग्रहापेक्षिततिरजतभेदाग्रहिता

भाप्रकृतोऽव्यवहारो भवत्रत्रस्तस्तेवोपस्थितिरजतभेदाप्रतिसन्धानदशायां ज्ञायमानो रजतभेदज्ञानप्रयो

ज्यो भवत्येवेति भावः प्रवृत्तो उक्तभेदाग्रहस्य व्यभिचार मनभेदग्रहस्य हेतुत्वं दर्शयन्नाह न चेति मन्तु ७०

परमतेतत्रभेदस्थले नदृष्टप्रतिपन्नः प्रत्यक्षं [illegible] अभेदकारात् अत्र केचित्तु तस्य

यमाशंकेत्याहुः अन्ये तु उक्तत्वेन रूपेण दोषविशेषात् पुरोवर्त्तिशुक्तिविलयान्यत्र तस्य पुरोवर्त्तिनि

ख्यातेर

दाग्रहस्य सत्त्वेन न पुरोवर्त्तिनि इष्टभेदाग्रहस्य स्वत्वाभिप्रायादित्याहुः इष्टभेदविषयकं ज्ञानमिति तत्र आशंका

नास्तु इति चेद प्रत्यये पूर्वज्ञाते दिश्येताभेदाग्रहस्य हेतुत्वमिति रूपमस्य चेतिभावः नन्वेवमपि इष्टभेदाग्रहस्य

कारणत्वं कारणतावच्छेदकं वा नपुंसकवतिव्यभिचारादित्यत्राह तस्मादत्र मवनवेष्टभेदविषयकमेव ज्ञानं प्रवर्त्तकं

नत्विष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिप्रयोजक इति वादिमतमिदमिति वाच्यं तत्र प्रथमरजतमिति ज्ञानेरजतत्वरूपेष्टभेदविषय

कमतत्त्वनेतरेभेदरजतमिति भेदग्रहे प्रवृत्त्यापत्तेः तद्रूपकारणसत्त्वादिति चेन्न अत्र केचित्तु एतद्वादिमते इ

ष्टभेदाग्रहे न प्रवृत्तिप्रयोजकः किंतु प्रामाण्यशंकाशून्यज्ञानोपस्थितपुरोवर्त्तिनि इष्टभेदप्रतियोगि

त्वानुपस्थितरजतभेदविषयकज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं [illegible] इष्टस्य पुरोवर्त्तिनि भेदनिष्ठप्रतियो

गित्वेनोपस्थितत्वान्नातिप्रसंग इत्याहुः अन्ये तु इदमन्यत्र यमात्रं पूर्वकसमाधानमेव मूलमित्याहुः विषय

इति विशेषणादिति शेषः अत एवेति विभूत एव पूर्वं भेदप्रत्यये जाते विशेष्यपुरोवर्त्तिनि भेदविषयकोनानुमि

तिरूप उक्तप्रत्ययो तत एव प्रतीत्यादिविशेषधिभेदप्रत्यये सत्यपि दिङ्मोहस्य प्रतिबिंबादिप्रत्ययाः न तद्भे

द विषया इति भावः यत्तु भेदप्रत्यये सत्यप्यभेदप्रत्ययो नानुमितिर्भेदग्राहीत्यादिव्याख्यानं तन्निर्ल

सइत्यनेन भेदप्रत्ययस्य ग्रहणे भेदे सति सत्यनुपपन्नः सोपाधिः प्रकृतव्यवसायोऽपीत्यर्थः प्रागिति भ

ज्ञानमनीति शेषः वस्तुतस्तु इदानीमुत्पन्नदेवदत्तावौ प्रथमं सादृदेवदत्तादिस्मरणसंभावनापीति बोध्यं ग्रह

णं चेति तथा च समानग्रवविशिष्टज्ञानेमानमित्यर्थः रजतग्रहणातीतिय घटिवि परमतेरजतत्वं न जातिः सुरतिवं

स्य चाभावात् न चापि स्मायरीत्यदनुक्तं ननु विशिष्टा। इंद्रियसंनिकर्षानुत्पन्नत्वे संस्कारवशात् उत्पन्नत्वं ना
स्तामत आह भावनिष्ठत्वमथ्रां क्वतेन वर्तिभिन्नेति संस्कारेंद्रियेति समानविषयकमिष्टमदकाशिनी अन्यथा
स्यादिति प्रसंगात् अन्यथेति भिन्नविषयकेत्यर्थः। ननु परमते रजतमिदमित्येकं ज्ञानं संस्कारेंद्रियाभ्यां स्म
रणानुभवात्मके स्मरणानुभवसामग्री सत्त्वात् कथं न जायते न वस्समानविषयएव तन्मते संस्कारेंद्रियाभ्यां
मेकं ज्ञानं जन्यते न भिन्नविषयमिति वाच्यं जातमन्योगवयस्तस्मादर्थं इत्यत्र भिन्नविषयकेत्युक्तेन
नु परमते तदिदं रजतमित्येकं ज्ञानं संस्कारेंद्रियाभ्यां स्मरणानुभवात्मकं स्मरणानुभवसामग्रीसत्त्वात् कथं न
जायते न वस्समानविषयएव तन्मते संस्कारेंद्रियाभ्यामेकं ज्ञानं जन्यते न भिन्नविषय इति वाच्यं जातमन्योग
वयस्मात्तस्मादर्थदीर्घ इत्यत्र भिन्नविषयके स्मरणानुभवात्मके परमते संस्कारेंद्रिययोर्जनकत्वस्वीकारादि
ति चेन्न परमते दोषाभावेऽपि संस्कारेंद्रियाभ्यां स्मृत्यनुभवरूपमेकं ज्ञानं जन्यते नान्यथेत्यत्र युक्तिस्वीकारा
कल्पनादिति भवतु तथापि तयोरत्र भिन्नविषयत्वादिति मूलग्रंथस्य न्यायाभ्युपगमत्वे न्यायाशये एकप्रत्यक्षाति
त्यण्यस्य तदनुभवरूपैकज्ञानानभिप्रायत्वमसाक्षात् एवं बाधकं बोध्यं रजतसादाकारे रजतेंद्रियसंयोगादेव
तत्प्रत्यक्षत्वेन सद्दहनाशाल्पविशुक्तिविषयकसाक्षात्कारि रजतविषयकत्वं बोध्यं ननु परमते धूमव्याप्यवह्नि
जन्यत्वरजन्यत्वादोस्तीत्यपि दोषवशात् परस्परसंसर्गाग्रहे सति विशिष्टव्यवहारो न जायते एकदा बहूनामुक्त ७१
पदार्थानामुपस्थितेश्चाभावान् न त्वेकस्मरणेन सर्वेषामुपस्थितिर्वक्तव्या तदा साकांक्षधर्मधर्मिणोर्वैकज्ञान

MEMORIAL

विषयत्वं परस्परसंसर्गाभिरहितानामपि तेषां स्यात् परस्परसंसर्गारहितत्वं च तन्मते भिन्नस्मृत्यालंबनरूपेणैके
विशिष्टज्ञानं अनुभवस्मृत्यालंबनस्मरणेन तेषामुपस्थितिर्वाच्या तदा धर्मधर्मिणोः साकांक्षत्वाभावेन विशिष्टव्यवहारा
भावप्रसंगादिति चेन्न अदूरविप्रकर्षेणोपस्थितानां परस्परसाकांक्षाणां असंसर्गाग्रहादेवात्र दापरेण तत्र विशिष्टव्य
वहारस्वीकारादिति भावः मिथ्याज्ञानाभावेऽपि संशयव्यवहारं समर्थयति एकदेति विरुद्धेति यद्यपि विरुद्धत्वेन ज्ञायमा
नोत्पर्थो बाधः तेन ते संस्कृहत्व एकसमवायीत्यादौ विपर्ययमाति प्रसंगो विपर्ययवारणार्थमनेकेति एवमपि रजते ने
दं रजतं किंतु शुक्तिरिति यो विपर्ययः सोऽपि शुक्तिवर्तिनिष्ठशुक्तिरजतभेदाग्रहात्मेति संशयः स्यात् अतः स्वतंत्रोपस्थिते
त्यनेकविशेषणं तत्र तु रजतमन्यावविशेषणत्वेनोपस्थितमितितद्व्यावृत्तिः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादौ द्वयोः स्वातंत्र्येणोप
स्थितयोर्युगपत् स्वरोवर्त्तिनि भेदाग्रहादिति वर्तितत्र संशयः अन्नस्थलेभेदाग्रहेण इष्टत्वं तथाहि संशयपदेन संशयव्यवहा
राबाधः प्रथमांतपाठे तु तादृशरजतरूपभेदाग्रहे संशय इति व्यवह्रियत इति शेषः एकदेति विशेषणफलमा
ह नवेतितवापीनितवापि क्रमिकभेदाग्रहस्यापि क्रमिकविपर्ययावेव च संशयः स्यात् यदि तु युगपद् भयग्रहात्मि
तो युगपदिंद्रिदोषव्यापकत्वेऽसंशयस्तदा [illegible] तथा तत्र भेदाग्रह एव संशय इत्यर्थः स्वतंत्र
पदयोजनमात्रेण च निवह्निस्थितिर्वारमिति मन्वेवं साधकबाधकमानाभावकालीनपर्वतधूमत्वमात्रे केवल
वह्निस्मरणमतं नव्याप्तिस्मरणं तत्र तत्र मते वह्निस्मरणस्य व्याप्त्यादिज्ञानजन्याभावात् व्याप्यविशिष्टत्वाभ्यामे
भावप्रसंगादिति चेन्न तत्रापि व्याप्यत्वेन गृहीतस्य पक्षधर्मत्वस्मात् ज्ञायमानवह्निस्मृतिरेव प्रवृत्तिनोन्यथेति दिक्। यद्य
प्यपि परमते भेदाग्रहे दोषस्यान जनकता साऽपि भिन्नमरूपज्ञाने तथापि यन्मते तेषां तस्यां भवरूपं ज्ञानं तस्मात्

पुरोवर्त्तिज्ञानमात्रोपस्मरणेन तदुपनयनेऽप्यग्रहश्चेति तत्पक्षत्वमशरीरत्वेऽशुद्धापत्तेः। निर्व्वीतानुमितिः प्रत्यक्षत्वमात्मवि
शेष्यात्मत्वं अतोऽपरोक्षत्वानुभवविरोध एव प्रीतानुमितिरित्यन्वये तत आह नन्विति निरस्य निर्लिंगे निर्व्वातानुमितिश्चात्मनि
तत्त्वं तदा तावदित्याशरीरमात्मामितिमत्त्वात् तथाविधात्लिंगज्ञानानंतरं नाविवेकग्रतिपाद्यते आनुमितौ मीत्यनुव्यवसा
यत अन्यात्मात्मा स्फुरामीत्येवमेवेत्यर्थः तत्रयेति तत्स्वरूपेऽनुव्यवसायः ननु वै पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति वि
शिष्टदर्शनानन्तरं पुरुषमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायेन पुरुषत्वव्याप्यकरादिमत्स्वरूपलिंगज्ञानानंतरं नाविवेक
नादिति वक्तव्यमत आह प्रत्यक्षेत्यादि ज्ञाने मानाभावात् नन्वलिंगज्ञानानंतरं नाविवेचपुरुषनीतं व्यवसाये स्वप्रकाशेन
गृह्यते इति चेत् तन्मते स्वप्रकाशमते हि मानस्वप्रकाशानत्ता पनीतं ज्ञानं तारणं गृह्यते इत्यपि केचित्तु नतु नि
विकल्पे वर्तनं स्य दोषमितिदेववशान् नवक्रिमतः स्मरणे मतिलिंगस्य च मात्स्ववैपुरुषः अवत्वेन नवमात स्वतं
त्रोपस्थितेष्टनेदाग्रहत्वमप्यादितिवेत्तुलिंगत्वमस्वरूपदोषात्स्ववैतिवृत्तेदग्रहादेवग्रहत्वनावानुफलबलेन तथाकल्प
नादलिंगत्वं मानत्वं वलिंगत्वमस्वरूपदोषाद्देवव्रक्रिमज्ञदायत्वादिदोषजदन्यवक्रिमस्मरणं वेति दिक्तु अथैवंत
नस्य तेषु क्रोधुक्तिर्नेदाग्रहस्यापि मनत्राञ्जिवृत्तिः स्यादत आह एवमिति तत्त्वरुक्तिरिति स्मरणेन प्राथमिकेन
तदेववशात्तेन युक्तिस्वरूपानिधुस्वतंत्रोपस्थितं मत्वेन स्वतंत्रोपस्थितानिष्टनेदाग्रहस्य वानुद्दृढरज्जतमितित्व ७२
कोऽत्रमस्थलेनिवृत्तिः स्यादिति वेन्नमाकां स्वोपस्थितानिष्टनेदाग्रहस्य ~~[illegible]~~ स्यापस्थितत्वं तत्रो वृत्तिनिष्ट प्रयनि
वृत्तिर्द्देहत्वे ऽस्तु कथं थ्यतातात्पर्यानृतत्र तत्त्वावेन निवृत्तेस्तावात नत्वनिष्टानेदग्रहस्यैव निवर्त्तकत्वं प्रत्याकर
मतेको दोषायेनतद्धेः प्रनात्फयेयत इत्यत आह अनिष्टनेदग्रहस्येति अथेति पदात्पूर्वं रजतमिति पदानंतरं कि

नु युक्तिरितिपदमध्याहार्यं अत एवेति स्वतंत्रोपस्थितानिष्टनेदाग्रह एव निवर्त्तकोन स्वनिष्टनेदग्रहस्तु तत एवेत्य
र्थः अन्यथा तत्र रजतएवारजततानेदस्याग्रहे प्रवृत्ति स्यात् अरजताभेदग्रहेवान्यथाख्यात्यापत्तेरिति नावः अ
न्यैत्तु प्रवर्त्तकज्ञाने स्वतंत्रपदद्वयोऽन्नमाह अत एवेति प्रत्येकमुन्नयेति स्वतंत्रोपस्थितेष्टनेदाग्रहस्वतंत्रोपस्थित
निष्टनेदाग्रहस्य सत्वात् रंगेरजतेरयुगपत्प्रत्येकं प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां नवदनिमतप्रामाण्यास्मद्वेनवारयितुमशक्यत्वा
दितिनावः पथविततन्मात्मा काकांक्षधर्मधर्मिणोवरज्ञानोपस्थितेष्टानिष्टनेदाग्रहद्वयं प्रत्येकं नास्तितथाविधया स्तु
स्वतंत्रोपस्थितेष्टनेदाग्रहादेः प्रवृत्त्यादिहेतुत्वाभिप्रायेणेदमुक्तं दूषयति एवमिति हेतादन्यामेमानं कार्यरूप
मनुमानं स्यात्तत्त्वदंवा आद्य आह कार्येति अंत्य आह क्रमेति तथावत्ताद्दशस्मृत्यालंबनत्वमप्रत्यक्षमानानाव
इतिनावः एकधातिमानइति नत्विदमेरंगरजतेइतिसमूहालंबना ~~ज्ञानप्रत्यक्षमानानावइतिनावः एक~~ नावेज्ञान
वत्तु इष्टयं पारणात्रवार्यंतत्वैकदा मत्वाकथमनुपस्थितेत त्रैकधाभिमानइतिवेन्नसमूहालंबनस्मरणोपनीतज्ञा
नत्वतु इष्टये एकधाभिमानइत्यभिप्रायात् अन्येतु एवेति नत्वस्मन्मते रंगरजतयोः रंगरजतनेदग्रहसत्वात् धर्मग्रहमचा
द्यानपंशायइतिवेत्र अन्यथाख्यात्यापत्तेरितिवेत् अन्येतु नेदवादिनामूपणेनेदादिग्रहस्यतवमते संशायस्य प्रति
बंधकत्वात्तदनावात्संशायः स्यादेवेत्यर्थ इति प्राहुः ननु यद्धर्मज्ञानात्कोटिद्वयस्मरणात्तादृशस्मरणेमममतेतद्धर्मिलि
स्मर्यमाणेनोपस्थपसंशयहेतुः प्रकृतेतादृशकोटिद्वयस्मरणानावात्रसंशायइत्यत आह यद्यपीति दोषस्वरूप
पमेवेत्यर्थः नन्वेतावतापिनरजतगावरमंवादिप्रवृत्यनावेनियामकमुक्तं तुमेवेति वेत्तयदेवविवर्यरस्थलेऽप्र

माप्रतिबंधकं दोषस्वरूपं इच्छुदोषवत्त्विज्ञानमेवेतत्तत्स्वाभावेव विषयतादिप्रवृत्तिमेवादिप्रवृत्तिनियमेकावि
त्यर्थः उक्तदोषानवकाशात्तु तद्धेतावेवेति प्राथम्यादवश्यकत्वाच्चेत्यर्थः यच्छुक्तिशकलोयदिरजतत्वमारो
पितं स्यात्तदा तन्निषेधस्येदं रजतमिति बाधः स्यात् प्रथमं क्रमप्रतिषिध्यत इति न्यायात् प्रसंगस्य च बाधोपपद्
यतादिति भावः आख्यातो भेदाग्रह इत्यर्थः बाधेनान्यथाख्यातेः साधकः किंतु बाधक इति विपरीत्यं
तत्संपादयति परस्परेति ननु विरुद्धार्थतयोस्तयोर्बाधकत्वे तत्र प्रथमं तु द्वितीयेन तन्नेत द्विरुद्धार्थकेन
उत्थेयत्वाच्चात्तु तन्न मित्यत आह विरुद्धेति तुल्यमिति प्रथममपि द्वितीयविरुद्धार्थकमेवमतस्तत्रं विरो
धस्यान्यनिष्ठत्वादित्यर्थः नवोत्तरत्वमेव बाधकबीजमित्याह पूर्वेति यदनेन वाच्यं तदनंतरमित्यादावा
ह्रातफलं इत्यर्थः कस्तर्हि बाध इत्यत आह तस्मादिति तथा च यदेव रजतमेव बाध्यते न ज्ञानं क्वापीति भा
वः उपदेशेति उत्पादितप्रवृत्तिकेच्छामेवाश्रयोगो बाधा इत्यर्थः ज्ञानायथार्थत्वेस्वरूपेणैतरस्मादेतदीयते
ति रजतत्वमैक्यविषयताकं यत्तु ज्ञानं तन्न रजतत्वाभावविषयताकं विरोधादिति भावः नन्वोत्तरीयमि
ति उत्पन्नयत्नयुत्पन्नयविषयताकं तथा च विषयतानेपि न विरोध इति शंकार्थः शंकोनिरस्यति अमूर्तेति ध
र्मिधर्मिभावानापन्नोन्यविषयीयं ज्ञानं स्वरूपेणैव न तिमितिनियमादिति भावः परस्मिन्निति अेकस्मिन्नुरो ७३
वृत्तिनिरासमानेन सतिनं तदसंबद्धधर्मेनि भासते यत इत्यर्थः विपर्यं विनेति विपरीतरजतत्वाभावेनाथाज्ञाना

कारस्य रजतत्वप्रसंगाद्वादित्यर्थः दोषांतरमाह अज्ञानायथार्थत्व इति दोषान्यत्वं स्वरूपस्यादावित्रापायथा
तं सदा आपेक्षमादिति अन्यथापीति दोषांतरमाह चमत्पेति दोषांतरमाह नवेति आद्धेति एवं समत्वमनु
नमपि नास्ति गमकस्मान ज्ञान विरहादिति भावः प्रत्यक्षे तद्धेतुरित्यत आह इंद्रियमपीति ननु प्रत्यक्षायानत्ना
वदत्त्वं संस्कारोपनीतरजतत्वस्य भाने स्यादित्यासंकायामिन्द्रियेण पच्चेन निराबष्टेन वेति ननु नस्मकद्रूपदोषवि
परीतकार्यजनकं एवेत्यत आह जस्मकेति स्त्रिवक्रे कस्कवदितिवक्रिस्पर्शस्योजनक इत्यर्थः किंतु वक्रेकदर्यवक्रेरनुद्भूतस्य
दृस्पो जनः प्रजानामिवनन प्रादुर्य इत्यर्थमाहुः तन्न तत्र तस्योदर्यवक्रेरनुद्भूतस्पर्शत्वेतस्य तु इत्यनसामर्थ्येद्
ष्टमेवेति अथ विरोधमाह ननु भस्मादीनामुदर्यवक्रेरुद्भूतस्पर्शोस्ति न वा आद्ये कुक्षानामत्रादीनां रूपपरावृत्तिर्न
स्यात् उद्भूतस्पर्शस्य तेजस एव रूपादिपरावृत्तिजनकसामर्थ्यात् नाद्यः अस्मदादेरुदर्यवक्रेरुद्भूतस्पर्शस्य जन्म
कत्वप्रसंगादिति चेन्न अत्र वदंति अस्मदादीनामुदर्यवक्रेरनुद्भूतस्पर्शस्यापि अदृष्टविशेषेण अगृहीतत्वेन पा
वकत्वं अन्यस्य तेजसोनुद्भूतस्पर्शादृष्टविशेषेणगृहीतत्वाभावात् पावकत्वं कस्यचिदुक्तदृष्टविशेषजनितो वक्रेरनु
द्भूतस्पर्शविशेष एव भस्मकं नाम रोगविशेषोन तु तदतिरिक्तो भस्मकं नाम दोष इति अन्येतु अस्मदादीनामुदर्यवक्रे
स्वयं द्भूतस्पर्शः तेन तद्वीनां त्रावीनां रूपपरावृत्तिर्जनितानवानन्तरपादः तत्र तादृशसामर्थ्याभावात् अदृ
ष्टविशेषजनितोदर्यवक्रिगतस्पर्शविशेषो भवस्य भस्मकत्वमिति बोध्यं जनस्येव दपाकजवैपितजसंस्पर्शस्यावि
तरादेशात्वं न विरुध्यते फलबलात्तथा कल्पनात् ननु वाच्युषः पृथग्द्रव्यमाधनसुवर्णस्यवन्हेयंदि क्रोशादित्यादि वो

प्रतीतेरसंभवादनुभूतरूपोऽनुभूतस्य ज्ञानान्तरवत्स्यादित्यर्थकेनीलावयवी अननुभूतस्याज्ञानोदये च क्वचिद्व्यभिचारवारणाय
अंशादित्याप्तिरित्यतो जन्यविशेषणं दत्तमस्ति तदर्थं च क्वचिदनुभूतस्पर्शवित्त्वेन विरोधः स्यादिति विरतस्याप्युपस्थित्यैकदे
शितोऽन्यत्वेनाविरोधात्स्वविरोधादिति रजतीयमात्रस्य तावस्य ज्ञानस्मारजतीयत्वे स्वकीयबाधात्तात्पूर्वोक्तादित्यर्थः तस्मा
द्विवादपदमिति विवादपदे रजतार्थिता जन्यमुक्तिनिष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः संप्रदायमते हृदविशेषणे स्वलक्ष्मलं ज्ञातः सिद्ध
साधनवारणाय तत्त्रयवादिसिद्धपक्षतावच्छेदकमतो नतथा विकल्पात्काशः नव्याधिकरणप्रकारकमिति साध्ये नपरस्य
स्वव्यधिकरणप्रकारकमित्यस्यार्थः अन्यथाख्यातिरूपत्वेऽपि विवादपदरजतज्ञानस्य देशरजतत्वेन प्रकारकतया प
रस्य स्वव्यधिकरणप्रकारकत्वमेव पर्यवस्यतीति तन्निषेधेनैव तत्रान्यथाख्यातिरूपत्वनिषेधः पर्यवस्यतीति परस्पर
दर्येन्द्रविकल्पनया तद्ज्ञानत्वमिति निवज्ञानोत्प्रस्यजातित्वेन पराभिमतं तथा च ज्ञानत्वसाक्षात्कारित्वे किं पक्षीकृ
तमिति चेत् अनादिज्ञानपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वं तत्र न्यायमते जातिरूपं परमते तु उपाधिरूपमिति तस्याकारूपेण
नयवादिसम्मततयापक्षत्वात् ज्ञानवृत्तिगुणत्वादौ व्यभिचारवारणाय हि तौ मात्रपदं ननु विषयतायाम् निरस्तत्वादि
तिपरस्त्वेनोक्तौ तनेवकथं विषयताघटितमनुमानं कृतमिति चेत् न अत्र कविद्विषयताशब्देन ज्ञाननिरूपितस्व
रूपसंबंधविशेषस्यैवोक्तत्वादिति वदंति तत्र तत्संबंधस्याप्रकारकत्वात् अन्यैस्तु अतिरिक्तविषयतास्वीकर्तृत्वा ७५
दिमतमवलंब्यैवेदमुक्तमिति प्राहुः अकारावच्छिन्नविषयत्वादुक्तः ननु प्रमेयत्वप्रकारकज्ञानत्वे व्यभिचारः तत्र स्वव्या
धिकरणप्रकाराप्रसिद्धेरिति चेत् स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिकवृत्तित्वस्य साध्यत्वा

त्साध्यत्वेनादोषात् यत्तु स्वव्यधिकरणत्वं स्वाधिकरणानधिकरणत्वं तथा काशादिप्रकारकज्ञाने आकाशादितथाप्रसिद्धेत
था च स्वव्यधिकरणाकारप्रकारावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिवृत्तिनिष्ठवतीति तत्कसाध्यप्रकृतेरस्तीति तन्नाकाशत्वमित्याका
शत्वप्रकारकज्ञानत्वे तथाप्रतीत्यभिचारानुद्धारात् इंद्रियत्वादिति नवेंद्रियपदार्थांतर्गतस्मृत्यजनकेति विशेषणार्थमिति प्रत्य
ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयमात्रसंद्रियत्वराहृतात्रलक्षणया निक्षनानुप्रतितो धर्मत्वमानपदकत्वाभावे कथंप
रतिपत्तेतिवाच्यं घटप्रमेयो द्रव्यत्वात्तु प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिगुणवृत्तिधर्मत्वादित्यादेवपक्ष
विशेषविशेष्यदर्शनदृष्टार्थीयमानपदैर्नाभावेऽपि साध्यविरोधस्य स्थापनसमर्थत्वेन पक्षतिपत्तेरस्थापनम
नवादिति भावः अन्यथेति तथा च वा तत्प्रत्यक्षज्ञानात्पज्ञानतयानान्यथाख्यातिसिद्धिरित्यर्थः ननु वाक्तत्वस्य
प्रत्यक्षज्ञानरहितज्ञानजनकत्वं साध्यं अन्यथाख्यातेः परिरजतत्वायेन्द्रवाक्तुषप्रत्यक्षज्ञानेरूद्विदितृष्णस्तीनु
तिपक्षधर्मताबलादन्यथाख्यातिः सिद्ध्यत्येवेत्यत आह दृष्टेत्येति यथा लाघववाङ्मनत्वादिकं दृष्टत्वावच्छेद
केन तु ग्राहकत्वप्रत्यक्षज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकत्वमित्यर्थः एवमिति ज्ञानयोर्विशेष्ययोः स्वकेदाश्रयास्यापहिते
ज्ञानद्वयं त येत्यर्थः ननु नेदमदस्यप्रतिबंधकत्वेन तदभावस्य कारणत्वपक्षे जनकीभूतं ज्ञानं विघटयतरव
ज्ञानस्य प्रतिबंधकतेति व्याप्तिस्तन्मतेनेंगःस्यात् इष्टमेवत्रीतेदज्ञानस्य विसंवादित्वेतोनानास्पगमादि
ति चेत् न तदाग्रदस्य कारणत्वपक्षेऽप्यत्त्रकाथात्स्तो नानारूपगमात् यत्र वप्ररेणोयं व्याप्तिरजवितास्तित्त्वपर्यंतत्व
नीलधूमनादिकं गौरवं तथा नतरव ज्ञानजनकत्वमात्रमत्र व्यापकतावच्छेदकेन ७४

क्षणपगमेन तद्व्यवधेयं व्यवहारमात्रस्य संवादिनो विसंवादिनश्च एवं मतिज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवहारे समर्थय
ति तस्येति कथं तर्हि ज्ञानद्वयरूपस्य मविशिष्टज्ञानयोरूपरक्तधियो स्तत्त्वयोः तत्प्राहतयोग्यत्वादिति संवादिवि
संवादिव्यवहारजननयोग्यत्वात् तद्वच्छेदकं च पुरोवर्त्तिनि मदस्य सर्गाग्रहकालीनत्वं पुरोवर्त्तिन्यपि दस्य सर्गा
ग्रहकालीनज्ञानत्वमित्यर्थः सत्यन्त इदं तिष्ठतु पुरोवर्त्तिज्ञानत्वेनेष्टपुरोवर्त्तिज्ञाने प्रवृत्तिमात्रं प्रति हेतुतया
गृहीतेति प्रसक्तिवारणार्थं विशिष्टं विषयतयाज्ञानेवच्छेदकं लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च न तु स्वतन्त्रोपस्थि
तष्टभेदाग्रहस्य कारणत्वं भेदाग्रहत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वं वा कल्प्यते गौरवाद्विलम्बोपस्थितिकत्वा
च्चेति समुदायार्थः ज्ञानविशेष्यतेति तत्त्वं व्यवसायविषयीभूतपुरोवर्त्तिनिष्ठविशेषणरजतत्वादिविशिष्ट
स्यानुव्यवसायविषयत्वस्वीकारे स्वतःप्रामाण्यप्रसंगः नवपरीत्येदमुक्तमिति वार्थं परेणाघटेयमित्यादिक
लेघटत्वादिविशिष्टस्य समवायरूपतयातीन्द्रियत्वस्वीकारादितिरिक्तविशिष्टविषयकतीन्द्रियत्वादिव्यव
सायस्य प्रमाध्यानस्मतानुसारेणसिद्धान्तादितिसंप्रदायः अन्ये तु ज्ञानविषयतयोपस्थितस्य विशिष्टस्य
ज्ञानविशेष्यतास्वीकारात्र न तु स्वातन्त्र्येण न हि ज्ञानविषयतोपरागेण तज्ज्ञानकमपि ज्ञानं पुरोवर्त्तिनि त ७५
सतानिश्चयरूपं प्रतीतान न द्वितिविंप्रामाण्यविषयकतानुव्यवसायस्येति न स्वतःप्रामाण्यस्वीकारहति
त्वांकाले विशिष्टज्ञानत्वमिति परिहरतिनविशिष्टज्ञानमिति प्रवृत्तिस्थले विशिष्टज्ञानहेतुत्वे भेदाग्रहकल्पनम
नन

तत्र विशिष्टज्ञानोत्तरकालीनत्वं मन्तु प्रथममनुपस्थितविशिष्टज्ञानहेतुत्वे तन्भेदाग्रहकल्पनस्य तत्र विशिष्टज्ञान
कल्पनेोत्तरकालीनत्वं ननु प्रथममनुपस्थितविशिष्टज्ञानमात्रे प्रवृत्तिकारणताग्रहस्य समवायभेदाग्रहानुपस्थि
तेरित्यर्थः सिद्धौ तिथ्यदि विशिष्टज्ञानहेतुत्वं सिद्धं तदा गौरवज्ञानमकिं विकरं अथ न सिद्धं तदा गौरवज्ञानमेव
नास्ति तस्य तत्सिद्धिमूलकत्वादित्यर्थः। एतदेव द्रढयति फले तिएतज्जौरवस्यादोषत्वे बीजं तस्मात्प्रमाणवत
इति अत्र प्रवृत्तिकारणताग्राहकप्रमाणानां लाघवादुपस्थितत्वाच्च विशिष्टज्ञानस्य तत्कारणतां गृह्णन्तु प्रमाणमि
त्यर्थः ननु सत्यप्रवृत्तिस्थले विशिष्टज्ञानस्यानुपस्थितावपि प्रवृत्तिमात्रे तस्य कारणताग्रहेणासंभवतिविसंवा
दिप्रवृत्तिस्थले विशिष्टज्ञानस्य संशयेन व्यभिचारसंशयात् न च व्यभिचारसंशयो न दोषायेति वाच्यं कारणत्वस्य व्या
पकत्वविरोधरूपस्य व्यभिचारसंशये सति तर्कं विना ग्रहीतुमशक्यत्वात् लाघवास्य तर्कज्ञानस्य संश
याविरोधित्वात् विरोधिविषयकत्वाभावात् तथा च व्यभिचारसंशयरहितेऽन्वयव्यतिरेकाद्यादिसिद्धे कक्षेदारूपेणे
ग्रहवरलोपस्थितेऽपि प्रवृत्तिकारणताग्रहे प्रमुक्तइति विन्नस्य विशिष्टज्ञानसत्प्रवृत्त्योरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
बाधकनिश्चयसत्त्वेऽपि प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्य सामान्यतः कारणताग्रहस्योत्सर्गसिद्धत्वाद्घटि
तोऽयमपोरित्यादिन्यायाश्रयात् संशयस्याप्रतिबन्धकत्वात् सामग्र्याभावेन संशयस्यानावश्यकत्वाच्च भेदाग्रहस्य
कारणत्वेव कल्पनकीर्तनतज्ज्ञाने विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वनियमबलेन भेदग्रहविघटनीयविशि

ष्टज्ञानस्य करणतया आवश्यकत्वात् अन्यत्र विशेष्यविषयकमपि जायतां तर्कज्ञाने संशयनिवर्तकमिति फल
बलात्कल्प्यत इति वदंति दोषाणां विपरीतकार्यजनकत्वमानमाह अन्यथेति तत्स्वभावेन विशिष्टज्ञानं विना न
प्रवृत्तिः तच्च न दुष्टकारणं विनेत्यर्थः ननु चिंतामणिकारमते विशेषबाधस्यापि दोषत्वात् सहानुमीयत एव किंचोक्त
वता अन्यथा वह्न्यनुमितौ महानसीयो वह्निर्न भासेत तथा चात्र व्यवहाररजतस्य तत्तद्विशेषरूपेणाभेदग्रहेऽपि शुक्तिका
विदं रजतमिति भ्रमो न स्यात् इति चेत् न चारोपितरजतताभेदस्यान्यवस्तुनो भेदग्रहानादिति वदंति अस्फुरणमव
दनदोषान्तरमाह न चेति विपरीतवस्तुग्रहं इति रजतरंगयोरिमे रजतरंगे इत्यत्र रजते इदं रंगं इत्येकांशे इदं र
जतमित्यपरांशे तथा रंगे इदं रजतमित्येकांशे इदं रंगमित्यपरं विपरीतमिति समूहालंबनधीः वस्तुसंसर्गमिति
विपरीतवस्तुग्रहणं संसर्गाग्रहः इत्यर्थः तथा चात्र प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वेच्छानयत्र तयोर्वान्यत्र तन्माताम् इत्यर्थः अत्र यद्यपि रं
गरजतयोरिमे रंगरजते इत्येतावतैवान्यत्र स्वतंत्रोपस्थितेनाभेदाग्रहात् एकपदेऽन्यत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तिः
संभवति तथापि नेमे रंगरजते इति प्रतिबंधकवशेन संपिज्ञानस्यावधारणस्वरूपत्वानुरोधाद्विपरीतग्रहावितमिति द्र
ष्टव्यं अन्ये तु स्वपदेन भेदग्रहार्थं नेमे रजतरंगे इति दर्शितं तत नास्माकं मते न प्रतिबंधकज्ञानसत्त्वात् अन्ये तु संशयात्
वकाशात्रत्र वा प्रत्येकं युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती इति भावं इत्याहुः उक्तभ्रमेणास्मामयी प्रमाणयति इमे इति अन्यथेति यदि ७६
सामग्री संचेत्समूहालंबनं स्यात् तदा तत्तद्विषयत्वप्रवृत्तिविरहात् तत्र्याश्रितदेव प्रत्यक्षतानस्यादित्यर्थः संदे

MEMORIAL

वेंद्रियघटिताग्रहीतसमूहालंबनधीसामग्र्यस्त्येवेति भावः ननु स्मार्तदेष्टज्ञानसमानकालीनपुरोवर्तिभेदा
ग्रहाज्ञानं प्रवृत्तिकारणं तथा च रजतमाद्याद्यपुरोवर्तिभेदाज्ञानाभावात् न प्रवृत्तिः एवं रंगाकांक्षानिष्टज्ञानसमानका
लीनपुरोवर्तिभेदाज्ञानाभावात् न निवृत्तिरिति चेन्न स्वतंत्रोपस्थितेष्टभेदाग्रहस्य कारणत्वात् इति प्रायेण काकोप
वस्यवोद्धव्यत्वात् याकांतो केन्द्र ज्ञानस्य हेतुत्वेवाध्यक्षं पूर्वदोषस्यानुसरणीयत्वात् इमे इति [इत्यादि] पदात् रंगरजते
इति पदात् समूहालंबनस्मरणसंभवात् युगपत्प्रत्येकं स्वतंत्रोपस्थितेष्टानिष्टभेदाग्रहाभ्यां प्रत्येकं प्रवृत्ति
निवृत्त्यापत्तेरिति भावः ममान्यथाख्यातिवादिनः [नवोख्यातिवादिनः] युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तौ समाधिमाशंकते अथेति एवं रजतवा
कत्वेन रंगं स्मारितं न तु रजतमतः स्वधर्मस्मारितरंगभेदग्रहान्निवृत्तिरेव रजते न तु प्रवृत्तिः रपि एवं रंगवाकय
क्येन रजतमेव स्मारितं न तु रंगमिति अतो रंगे प्रवृत्तिरेव न तु निवृत्तिरपीत्यर्थः ननु रजतस्मरणानंतरं पुरो
वर्तिदर्शने तत्र कथं तव मते प्रवृत्तिरिति चेन्नूनं कथं चित् किंतु पुरोवर्तिधर्मज्ञानजन्येष्टस्मरणेन तव
दिप्रवृत्तिरिति भावः एवं सति अनुभूयमानभेदाग्रहे कथं नियम इत्यत आह माषेति अत्रापि तद्वृत्तिधर्मस्मा
रितत्वे भेदाग्रह एव प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः अनुभूयमानेतिमाह स्वयज्ञाने दिव्याद्यारोपकारणीतद्वारोप्यस्मार
कतयैवोपयुक्तेः न तदनुभवे सादृश्यज्ञानादुपयोगादिति स्मर्यमाणारोपैव सर्वत्रेति भावः ननु स्वकीय
मुखमनुभूयत तदर्पणादौ मुखभ्रमः तत्र का गतिरिति चेन्न तथापि दर्पणस्य मुखस्यादेः प्रागनुभूतस्य स्म

र्यमाणस्यारोपः एवं च तत्र यमंगुडादौ तिक्तत्वस्यारोपः तथापि भ्रमवीयमंस्कारजन्यस्मर्यमाणविषय
स्यैव न त्वनुभूयमानारोपः आरोपपदेन प्रकृते नान्यथाख्यातिपरं किंतु भेदाग्रहणं भ्रमविशे
ष्यतरयोर्बोधं न च यमजद्वयस्थले विपरीतारोपे का गतिरिति वाच्यं तत्रापि स्मर्यमाणारोपादेव नि
र्दिक् अन्यथेति मतु तत्र न्यायनायनेदमाह एवेति वक्ष्यमाणव्याख्यायापत्तेस्तिर्यक्त्वात् स्वमतावष्टम्भेन
परस्मात् बोधस्येत्यादीत्याशयः शास्त्रान्तरमादिति पुरोवर्तिधर्मज्ञानजज्ञानाभावात्तत्रेतिभावः प्रत्यक्षा
धतिस्तस्मात् प्रवृत्तो यत्र प्रयत्नादुपस्थितमिष्टं यत्र तत्र वडकरूपाज्ञानात्प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थ इत्ये
कोकचित्पीतः शंख इत्यादावनुभूयमानारोपोस्त्येव अनुभूयमानपीतरूपानुभवपरित्यागेनपी
तस्मरणस्मरणकल्पने मानाभावात् किं च लेवलेतिम्नीतिवदन्यत्रतीतिशारीरेयत्नतिमत्य इव
लोमीत्यादावनुभूयमानारोपस्यानन्यथा सिद्धत्वेन स्मर्यमाणारोपाभावादितिपरोऽयं ग्रंथ इत्यन्ये
तत्त्वयेति अप्रमाधर्मत्वं स्वधर्मवत्त्वयेत्यर्थः इत्थं येतिन च दोषत्वमनुगतमिति वाच्यं कविकल्पि दोष इत्य ७७
सौक१ तो दोषस्याभावादित्यर्थः न विकजातीयशक्तिमत्त्वं दोषाणामनुगममिति वाच्यं अतिरिक्तशक्तेर्निर
कार्यत्वादितिभावः तद्भुन्येति यद्यपि दोषजन्यविच्छेदकाजातिर्न्यायमते जातरव्याप्यवृत्तिचप्रम
जातूतथापिशास्त्रादितोषाच्छादनत्वादिकमित्यर्थः तात्पर्यं यद्यानन्द्रियत्रिंशोपमानशब्दानामन

तुगतानां कथं अनुगतानुत्पत्तजनकत्वं तथापि मतस्यादित्यत आह तद्भुन्येति इंद्रियादिजन्यज्ञानेऽवांतरसाक्षा
त्त्वादिजेदस्त्वात् तत्तज्जातीयज्ञाने प्रवते घातं न कत्वात् दोषइति भावः नत्वाह इति आकारनत्वाइत्यर्थः प्रतिबंधक
दितिप्रतिबन्धकाभावएवतथात्वादितिभावः इमेरतिनतुप्रवृत्तिविषयकप्रत्यक्षस्यापि प्रवृत्तिरन्यथापूर्वोक्तस्य
परमाणोवादविभागापायतो धीत्रमान्ससम्पादितिप्रवृत्तिविप्रमसन्यत्वस्याकत्वेन वत्स्वेवो कर्ण्णाकोदादि तिवगून
अवतेंतियदधितत्वयद्भावादिवपवृत्तिस्तत्रयेप्रवृत्तिविषयोयथावद्विधागौतत्रापश्यमत्प्रवृत्तिर
पन्नतेनन्वदिवपस्यापितथावशाङ्खामामोदक्योनर्थनेणग्रहेतुन्योदत्वपकेप्रवृत्तिनिवृत्तीस्याताभित्यस्य
निराकरणं यथार्थ्यादितितत्वं सिद्धोपादानप्रवासिद्धोपरंगेणहविकीसप्रवृत्तिर्प्रयोजिकानथावत
त्कीरवस्यैवन्नेदायहस्यप्रवृत्त्यादिप्रसक्तेर्मवृ देवफलगावरविकीर्णप्रवृत्तिप्रयोजिकानवातत्कीवरन्ने
दायहविकीर्णादिकारणमितिकर्थफलनेबरन्नेपामहस्यविकीर्णदिप्रयोजकतानवस्थितिकापिस्या
तस्मात्तनतेनो पादानप्रत्ययकं प्रवृत्तिकारणमित्यभिप्राय एतोकंदूर्पाएतदस्वरसेनवाह किं त्वेवमितिनव
मातनजनयप्रत्यक्षेकोलेतनयनेदायहप्रत्येकमुक्तटत्वेकटकोटिकमंत्रायःस्यादित्यर्थः एकत्रध
र्मिलिएकदाप्त्वतंत्रोपस्थितानेकनेदग्रहप्रमा दित्यर्थः उक्तेतिनवोक्ता यथावपपत्तिर्वतत्रमानमितिवा
च्यं तस्यान्यथाख्यात्यांस्त्रपगमेनास्यथोपपत्तेश्चात्‌ना घावन विशिष्टज्ञानकारणत्वतावच्छेदकतानात्वे तिनावः
परएवकुमारावस्यातदेतदितिकृत्स्नचादिति मतम्‌तन्नेविशिष्टज्ञानस्यस्वहेतुबलायातत्वात् स्वप्रत्यक्षतेव

तथापि नेदाग्रहस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । गौरवात् अप्रमताज्ञानतद्ग्रहत्वादिकल्पनागौरवात् अप्रसिद्धेः अप्रम
त्वज्ञानस्याप्यतराप्रसिद्धेः प्रवृत्तीति प्रवृत्तिमात्रे इष्टपुरोवर्त्तिज्ञानं निवृत्तिमात्रे वानिष्टपुरोवर्त्तिज्ञानं भेदत
द्न्यविषयके वैशिष्ट्यग्रहं प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रयोः कारणत्वे गौरवादित्यर्थः नन्वेष्टपुरोवर्त्तिज्ञानस्य हेतुत्वे
विसंवादिप्रवृत्तिस्थले तदन्यविषयकामेकज्ञानं घटितमन्यथाख्यातिरेव यदि तदन्यविषयकज्ञानस्य
हेतुत्वं तदा प्रत्यक्षस्थले तदप्रसिद्धेः एवं निवृत्तिस्थलेऽपि वक्तव्यमिति वाच्यं इष्टज्ञानसमानकालीनपुरोवर्त्तिज्ञान
स्य प्रवृत्तिकारणत्वं निवृत्तावनिष्टज्ञानसमानकालीनपुरोवर्त्तिज्ञानस्य प्रवृत्तिकारणत्वं कारणत्वमित्य
नि ष्टायन्ते कल्प्यादिति वाच्यं कारणतेदस्य व्यवस्थापनयाप्रसिद्धेत दाह एवमिति रंगे निवृत्तिरजते प्रवृत्तिश्च न स
वतो विशिष्टज्ञानाभावादिति न प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्यौगपद्यमित्यर्थः मिवं प्रवृत्तेरिति न तु सामग्रीमन्त्रैककार्य
कैथंमिति वे नन्वेकस्मिन्नेव धर्मिणि ह्योरन्यजातीयप्रवृत्तावन्यजातीयं निवृत्तौ वस्वरूपयोग्यस्याः कथं तज्ज
नामन्यजातीयां प्रवृत्तिं निवृत्तिं जनयेतामिति भावः अग्रेतिनिरासामिति शेषः ज्ञानमेव प्रवर्तकं तद्भ्रस्य वि
षयएव प्रवर्तकं ततो रजतज्ञानं शुक्तिप्रवर्तकं वा शुक्तिविषयकं स्यादित्यर्थः नन्वरजतमात्रविषयं रजतस्म
रणं शुक्तिगोचरप्रवृत्तिजनकं तत्र स्वरूपायोग्यत्वादिति भावः प्रथमगृहीतमप्यग्रे न रूपायदर्शिना ज्ञात
इति परः शंकते अप्राप्ततिरतापीति प्रथमं प्रवृत्तिमात्रस्यैव विशिष्टज्ञानजन्यत्वं लाघवात् न तु भ्रमस्थलेऽपि कार्य ७८
दर्शनाद्विशिष्टज्ञानमेव कल्प्यते अन्यथा सिद्धार्थदर्शनं तत्रापि प्रथमगृहीतकार्यत्वानुवृत्तराक्रिरपि दीयत इ
त्यर्थः परः शंकते नन्विति लाघवादिति प्रवृत्तिमात्रे पुरोवर्त्तिज्ञानमेव कारणं न त्विष्टविशिष्टपुरोवर्त्तिज्ञानं का

रणं गौरवात् विसंवादिप्रवृत्तौ ज्ञायमाने इष्टभेदाग्रहः पुरोवर्त्तिनि इष्टः कारणं संवादिप्रवृत्ताविष्टपुरोवर्त्तिज्ञा
नं कारणं कार्ययोर्वैविध्यात् तत्सामान्ययोरित्यादिव्याप्तिरिति भावः अन्ये तु लाघवादिष्टज्ञानस्य कारणत्वे
पुरोवर्त्तिज्ञाने इष्टज्ञानभेदाग्रहेण कारणत्वेऽन्यथा द्वयोरपि इत्यर्थमाहुः शुक्तौ तरसा ह एवमिति । रजतज्ञानस्य
शुक्तौ प्रवर्तकत्वे तत्र तस्य शुक्तिविषयत्वं नापद्येत अन्यथा तथाख्यातनष्टत्वेष्टापत्तिः स्मरणं न तस्य इष्टज्ञा
नस्य कारणताघेनवधस् इत्यर्थः मम न त्वग्राना कारस्य स्वतंत्रेति नेदाग्रहेऽपीष्टज्ञानविलंबेन प्रवृत्तिविलं
बात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकितया भ्रमस्थलेऽपीष्टज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः स्वविषय एव ज्ञानं प्रवर्तयती
ति साधितमेवं तथा च भ्रमस्थले शुक्तौ प्रवर्तके रजतज्ञानं शुक्तिविषयकं तद्वत् स्मरणं न संभवतीत्यन्यथाख्या
तिरायातिः नवकारणबाधः तस्य बाधितत्वादिति सिद्धांतार्थः ननु विसंवादिप्रवृत्तौ ज्ञायमाने इष्टभेदाग्रहस्य
कारणत्ववादिना दंडत्ववदेवेष्टज्ञानमवच्छेदककोटिप्रविष्टं गृह्यते न तु कारणं तत्रैवान्वयव्यतिरेकावन्य
थासिद्धौ न तु कारणत्ववादिना दंडत्ववदेवेष्टज्ञानमवच्छेदककोटिप्रविष्टमुच्यते न तु कारणत्वं इत्यत आह इष्ट
न्यथेति किं न स्यादिति ननु ज्ञायमाने इष्टभेदाग्रहे एव विसंवादिप्रवृत्तिं प्रति कारणं न च गृहीतभेदेष्टज्ञाने त
त्कारणं तन्नयवादिसिद्धरजतस्मरणस्य भिन्नविषयकत्वात् ज्ञानांतरस्यान्यथाख्यातिरूपस्य तन्नयवा
चसिद्धतया तस्य हेतुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति वेन्न स्मृतिर्वा शुक्तिरजतं वा विशेषरूपापुरस्कारेण विसं
वादिप्रवृत्तिं प्रति अगृहीतभेदेष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापनेऽस्तु मानतेऽन्यथाख्यातेः परिहर्तुमशक्य

क्यत्वात्प्रवृत्तिसमानविषयकज्ञानस्यैव कारणत्वात् न यतदा तत्कार्यत्वेनान्यथाख्यातिरूपज्ञानानंतर
मिद्धिरितिवार्थः तस्य फलवत्त्वस्वत्वादिति दिक् ननु समानप्रकारकज्ञानस्यैवोपायविकीर्षामात्रे प्रवृत्तिमा
त्रे वा हेतुतानतु तत्समानविषयत्वमपि प्रयोजकं गौरवात् तु विशेषवादिप्रवृत्तौ सोपाधित तत्पुरोवर्त्तिनिव
षयत्वेति तेनेदमग्रहः कारणमिति न कोपिदोष इति चेत् समानविशेष्यकसमानप्रकारकज्ञानस्यैव कारण
तानतु समानप्रकारकज्ञानमात्रस्यान्यथाबलवदनिष्टानुबंधीष्टसाधनकृतिसाध्येष्टस्य ज्ञानं प्रमा
त्मतोपि विकीर्षाप्रवृत्तिप्रसंगः सुखप्रागभाव इति ज्ञानात्सुखेच्छाप्रसंगश्च न वात्र रजतत्वमिति न वात्र रज
तत्वमिति ज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति वार्थः इदमपि रजतमिति ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वकल्पनात् तत्समानसमा
नविशेष्यकसमानप्रकारकज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे च शुक्तिगोचरप्रवृत्तिस्थलेपि सिद्धे शुक्तिगोचररजतत्व
प्रकारकमन्यथाख्यातिः स्वरूपज्ञानेन तु रजतादिस्मरणं प्रवर्त्तकं भिन्नविशेष्यकत्वात् एवमन्यत्रापि दिक्।
स्थापनात्प्रवृत्तिरेव स्मारयति किं वर्त्ति। चांतस्थलीया प्रवृत्तिः इष्टज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् इत्यर्थः अत एवेति
नानाप्रवृत्तित्वमेव इष्टज्ञानजन्यतावच्छेदकं न चिकीर्षागोचरप्रवृत्तित्वं गौरवात् तथा च प्रवृत्तिमात्रस्यैव ७९
तत्कार्यतया हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनोपाधेस्तद्व्यापकतया साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः तत्रापीति सत्यस्थ
लेपीत्यर्थः तथा च दृष्टांतेन न विवादपदप्रवृत्तावपीष्टधीजन्यत्वमिति भावः इष्टेव सुतद इष्टे इदं ज्ञानादेवेति
इदं ज्ञानमात्रादेवेत्यर्थः अत्रैव भ्रमस्थल एव तत्रापि सत्यस्थलेपि न वा न वा प्राभाकरस्यासिद्धिः स्वरूपासि

द्धेः परः शंकते नन्विति बाधिकान्यथाख्यातिसाधकानामिति शेषः स्यासिद्धाधेहेतुहेतुमद्भूतेति समानवि
षयके इष्टपुरोवर्त्तिविशिष्टज्ञानं विना प्रवृत्त्यनुपपत्त्यादित्यर्थः विपक्ष इति ज्ञानमात्रे वस्तुयथार्थमपि न वचित्
र्थः ननु ज्ञानाय यथार्थं चेत् छिं का पानिष्कंप प्रवृत्तिर्न स्यादत आह ज्ञानेति किंचन वापि विशिष्टज्ञाने देशा न द्वयं
वति शंकात्वेवेति भावः सामग्रीसत्त्व इति विशेषणस्य रजतत्वस्य ज्ञाने विशेष्यनिष्ठं निकर्षस्तयोः संसर्गा
ग्रहश्चैव विसामग्रीभावात्तथैवेति कथं न विशिष्टधीः स्यादित्यर्थः एकदेशिनस्त्विति मीमांसकैकदेशिनः पुरोव
र्त्तिनं विधायेति यद्यपि पुरोवर्त्तिन्युपस्थितावप्यन्यथाख्यातिर्न स्यान्नमते तदा यदोन्यस्मिन्देशेस्य तत्रापि तत्
वन प्रवृत्तिर्नवान्यथाख्यातिः तथापि स्थितिमात्रस्य पुरोवर्त्तिनि सेदरदं स्यादित्यभिप्रायेण पुरोवर्त्तिन इदमस्या
नुपस्थितिरित्यन्यदेशग्रहादिति नन्विदमिदं रजतं न भवतीति ज्ञानेपि प्रवृत्तिप्रतिबंधः निवृत्तिरिति वेन्न इ
ष्टतावच्छेदकरूपेण इदंत्वग्रहाभावस्योक्तस्थले सत्त्वात् प्रवृत्तिर्भवादिति भावः तत्राग्रह इति यथेदं रजतमिति भ्रम
स्थले नन्वनंततत्तीरोस्संस्कारसत्त्वेपि यथा वारजते इयं शुक्तिरिति भ्रमस्थले रजतत्वेनं शुक्तिसमवायरूपप्रत्यासत्त्या
पि वपिन तत्राशस्मरणे न वा रजतत्वानुभवप्रतिबंधवशात् तथा प्रवृत्तेपि प्रतिबंधवत्त्वात् पुरोवर्त्तिरजतादिकं विहाया
न्यरजतादिस्मरणमित्यर्थः प्रत्यासत्तिरिति यत्करणं तत्सत्त्वात्संसर्गस्याकार्यं जनयतीत्यभिप्रायेण ननु तत्सामान्यं प्र
त्यासत्तिः करणत्वादिकं तत्र संस्कारस्येत्यर्थः तथा च पुरोवर्त्ति विषयकसंस्काराभावात् स्मरणमिति भावः

वा। एकत्र रंगे रजतमात्रज्ञानमसिद्धमत आह यत्र यो वेति। अन्यथाख्यातेर्वेतिर्न्नेदग्रहे न तस्यापि। अन्यथाख्यातेर्वैत
र्थ्यः। ज्ञाप्यान्यासम्भवे प्रवृत्तिप्रसंगो बोध्यः। रजतत्वाभावसमग्रतिरजतत्वाभावसम्भवान्न रजतवृत्तितयोपस्थितावन्यथा
ख्यातिः स्यात्तद्वारणाय। अन्यवृत्तितयेति। उपस्थितिविशेषणं बोध्यं। अत्र पक्षे रजतभिन्नघटभिन्नमिदं रजतमिति
ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यात् अन्यवृत्तितयोपस्थितरजतत्वभेदस्य रजते [illegible] इत्यपि दूषणं बोध्यं। निवृत्तिप्रसं
गादिति प्रवृत्त्यभावरूपनिवृत्तिप्रसंगादित्यर्थः। न च रजते च रजतत्वाभावस्य [illegible] विद्यमानस्याविद्यमानस्या भं
सगात् इदस्तथात्वे विपरीतनवतुष्कस्थले रंगे प्रवृत्त्यभावो न वा रजते प्रवृत्तिरिति भिन्नं दुष्टं विवक्षायामेवादिप्र
वृत्तिस्थले इदं रजतमिति ज्ञानाद् रजतार्थिप्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यस्य दोषस्य बोध्यत्वात् शंकाते रजतत्वेन रजतभेद
तिविशिष्टस्मरणे रजतभेदावगाहनं [illegible] ग्रहेण सर्वत्र एव रजते प्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वेत्यर्थः। रंगे नि
वृत्तिप्रसंगादिति। एवं हि रजतमिति ज्ञानदशायां शुक्तिकायामपि प्रवृत्तिप्रसंगो दोषो बोध्यः। ननु रजतवृत्तित
योपस्थितेऽभेदो [illegible] प्रतियोगिकस्तस्योपस्थितरजतभेदेन [illegible] विद्यमानोऽपि दोषाय [illegible] इति स्यम
जतं प्रवृत्तिप्रतिबंधक इति शंकते रजतवृत्तितयोपस्थित इति। एवमपीति। अत्र रजतानिष्ठभेदो रजतप्रतियो ८०
गिक इति ज्ञाने सति इदं रजतमिति ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यात् रजतवृत्तितयोपस्थितघटादिभेदस्य रजतभेदेन सत्त्वे
नायं दृष्टप्रतिबंधक इत्यस्यापि दोषस्य बोध्यः। अतिनव्यमतमाह। अपरे त्विति। पुरोवर्त्तिनि इष्ट

तयेति। अत्र भेदस्य यावतीति विशेषणं देयं। अन्यथा विपरीतनवतुष्कस्थले वस्तुतो रजते रजतप्रतियोगिकघटभेद
वदिदं घटत्ववद्भिन्नमिति ज्ञानात् प्रवृत्तिरिति भावः। रजताके [illegible] इति यद्यपि स्वपक्षे भेदो नास्त एव। अन्योन्याभावे भेद
स्यपरमतेन सिद्धः तथापि न्यायमतसिद्धान्योन्याभावरूपभेदमंगीकृत्य परोक्तभेदपदं वैधर्म्यपरमिति
कश्चित्। यथार्थादिवेति। न च प्रवृत्तिः पुरोवर्त्तिनि तत्प्रतियोगिकाभावग्रहोऽभेदविषयक इति विषयाधिकरण्ये
ति यथार्थः। अन्यथाख्यातिफलानेगौरवात् भिन्नविषयक [illegible] कारणत्वं कल्प्यत इत्यभिमानः
न चैवमिष्टतावच्छेदक [illegible] प्रकारके ष्टज्ञाने स्वपक्षे स्थले वादिप्रवृत्तिकारणत्वेन [illegible] तस्यादिति वाच्य इष्टा
पत्तेरिति भावः। प्रत्यासत्त्वापीति यद्यपि धर्मिमात्रज्ञानपरामर्शमता तथापि न्यायसिद्धान्तानुपगमेनेद
तथात्वविपरीतनवतुष्कस्थले रंगे [illegible] निवर्त्तकेच्छाभावान् रजते [illegible] प्रवर्त्तकेच्छाया तु न प्रत्येकं र
जतादौ युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तीति भावः। इदं रजतमिति दीतिरजतादि पुरोवर्त्तिनिष्ठभेदे उपस्थिते इष्टप्रतियो
गिकत्वाभावग्रहे न कारणत्वेऽयाभिवार्थं इदं रजतमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिर्जनवान् [illegible] तत्काले नियमेन
अवच्छेदकप्रवर्त्तकज्ञानस्याभावात् न च विसंवादिप्रवृत्तिं प्रति ताद्दशज्ञानस्य कारणत्वेन सत्यप्रवृत्तिं प्रति निवार्थी
विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेऽपि प्राथमिकेदं रजतमित्याकारज्ञाने नानुभवसिद्धं न प्रवृत्तिजनता [illegible] ज्ञानस्य वि
परीतनवतुष्कातिरिक्तस्थले [illegible] स्थले विशिष्टज्ञान [illegible]
ज्ञानं ज्ञानद्वयं त्वतिविवादः तस्य च [illegible] स्थले प्रवृत्तिविशेषाविशिष्टज्ञानत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृ

मात्रे धीर्विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वं नतु नेदाग्रहकालीनज्ञानद्वयस्य न वा तत्प्रतियोगिज्ञानाभावग्रहस्य मत्प
क्षे तदभावात् नेदाग्रहकालीनद्वयस्य तत्स्वरूपप्रतियोगिज्ञानाभावस्य च कारणत्वकल्पने गौरवात् विप
रीतायार्थः अन्यथा विशिष्टवृत्तित्वेति इष्टं इच्छाविषयीभूतं मत्पक्षे नेरजतं त्वमत्पक्षे रंगादिरेव मिति अभि
ष्टवृत्तित्वाग्रह्यमाणेष्टवृत्तितया वा गृह्यमाणो धर्मः स्यात् यथा निवर्त्त्यतिस्म धर्मं रिजो रंगत्वं रजतत्वं
माइष्टत्वं तथा च नेदाग्रहकारणे इदं नियमिकमित्यर्थः एवं नीनिरजतमित्युत्वेन तिरजतवृत्तित्व यो धर्मो वे
रजतमाइष्टत्वं रंगामित्युत्वेन तिरंगवृत्तित्व यो धर्मवत्वं रंगमाइष्टत्वं रजतेऽरंगतादिधर्मा नोपतिष्ठते वाक्य
यादित्यर्थः रा...विधनादिति नस्वपादान घत्य...विना कथं प्रवृत्तिरिति चेन्न तन्मते उपादानस्य ...
...तत्र हेतुत्वाभ्युपगमेवासिद्धिगाव रप्रवृत्तिनिरविषयकतया तजो व रंग ताद्धें नकारणमित्यभि
प्रायेणाक्त्वादिति वदति प्रत्यक्षस्याप्यमाण्यमाश्रमे इतिया व उपस्थितधर्मस्येति ... वर्त्ति विष्ट
या व दोषान्न रजतत्वादेरुपस्थितादिति भावः सिद्धांते ... लेति प्रसंगो पि दोषो वोध्यः रजतत्वे
ति उपस्थितं म रजतत्वेन नेदाग्रहादित्यर्थः न वदैवा ... रंग मितिज्ञाने ... रजत मिति ज्ञा
नात्यवृत्ति ... प्रथमोपस्थितरंगत्वे वरमोपस्थितरजतत्वे नेदाग्रहस्य वा तत्स्वरूपे नेदाग्रहस्य वा ...
न प्रवृत्तिरितिवार्यै तदापि विपरीत वस्तु ... रंग प्रवृत्त्यभावापत्तेः स्वरूपे नेदाग्रहस्य वादितिवार्थ्य

न २

तस्यापि दोषवत्त्वेन वोध्यत्वात् एवमिति रंगोरंगत्वं नगृह्यते दोषात्तथा रंगवृत्तितया याद्य तोधर्मोपस्थित
स्तेषां रंगत्वेन मच्चे नेदाग्रहात् निवर्त्तेत रजतवृत्तितयोपस्थितधर्माणी मध्ये कस्य विद्धर्मस्य रंगत्वेन म
नेदाग्रहाद्रजतान्निवर्त्तेत इत्यर्थः नेदाग्रहः प्रतिबंधक इतिय घपि न्यायनये नेदाग्रहेन प्रवृत्त्यादिप्रति
बंधकः किंतु नेदाग्रहस्यानि-प्रत्नेद निश्चयो न निष्कंपप्रवृत्त्युपयोगायतेन थापि परासिद्धांतानभिप्राये नै
वमुक्तमवधेयं तस्येति प्रत्यभिज्ञानस्येत्यर्थः यामीमांसकः प्रत्यभिज्ञानं ज्ञानद्वयं स्वीकरोति तं प्रत्यन्नेदाग्र
हो-प्रनिष्ट इतिभावः नवेति गृहीते उपसंस्कारो रजतं श्चिर्यं शुक्ता विनिविष्यत्ने इतिभावः नाभेति न प्रि
न स्वस्तुभूता माभिनि संस्कारस्य न थातीत धर्मात्मिकाधीतत्रायां च नेंद्रियस्य व्यापार इत्यत्रापि विषयत्ने
द्रियात्मकारिताप्येवे त्पिनर्थः गोरवादिति प्रमान विषयत्वे की गोरवादित्यर्थः अतिप्रसंगः नेदाग्रहेपि
मति अन्यथा ख्यात्यापत्तेः तद्धेतुत्वात् विशिष्टधीयादिति परः शंकते प्रथेति नामं विशिष्टनामित्रत्वद्वेपित
स्मातनामांशेस्मृतिश्च इतिनार्थो न तत्रांश इति संस्कारद्वारा तत्रामविकल्पकं ज्ञानत्वेन सविकल्पमेव स्वरूप
ता-कर्तव्यस्य पराभिव्रेतस्य तदंशेऽभावादितिभावः किंतु स्मृतित्वमिति संस्कारमात्रजन्यत्वं तदहित धीर्वा
नुपाधित्वमित्यर्थः प्रतिब्रत्पुपाधिरित्यर्थः प्रोदितिवादेन परः प्राह अव्याप्यतिनाविवं प्रत्यभिज्ञानुवत्तप्र
त्यक्षे इदं रजतमिति स्मृत्यनुभवात्मकमेकं ज्ञानमस्त्विति वार्थोऽभावे प्रतीद्रियसंस्कारयोरेकज्ञाने न रोऽस्य

परमते च २ स्मृति तं २

सावादिति भावः तत्सामग्रीसत्त्वादिति एकज्ञानसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः ननु समते दोषसत्त्वेन नैकज्ञाननि
तिवन्न दोषस्य तत्र प्रतिबंधकत्वकल्पने मानाभावादिति चेन्न मम ते तिन नु प्रागुक्तं तद्ज्ञानद्वयं संस्कारजन्य
त्वेतत्रैरजतांशे स्मृतित्वमस्तु एवं सत्यपि ज्ञानद्वयमपि तत्रांशे स्मृतित्वमेव न वज्ञातिनी कथं भासमानकाशि
ज्ञातत्वसिद्धेः न च तत्र न संस्कारजत्वं किंतु तत्र न्यस्मरणजन्यत्वमेवेति वाच्यं मध्ये स्मरणकल्पने मानना
वादिति चेत्प्रवालं प्राभाकरैकदेशिमते न च तत्र किं बाधकमिति चेन्न अहं साक्षात्करोमीत्यनुगतप्रतीतेस्य
लाघवेन जातिविषयत्वे तज्जाते व्याप्यवृत्तित्वे किं च रजतत्वेन साक्षात्करण रजतत्ववैशिष्ट्यावगाहित्वस्येव
र्त्तिजेपुरः प्रवृत्ते समानविषयकविशिष्टज्ञानमंतरेणानुपपत्तेः विशिष्टज्ञानं च तत्र स्मृतिरूपं पुरोव
र्त्तिनि रजतत्ववैशिष्ट्यस्य संस्काराणावरुद्धत्वात् अननुगतत्वान्न वैशिष्ट्यानुभवं च स्यादायत्त्वात् किं च साक्षा
त्करोमीत्यनुभवस्यायमिंद्रियजन्यत्वेनेंद्रियसंबंधसंनिकर्षजन्यत्वेन वोपाधिनातीन्द्रियेणानुपपत्ती
तेन समर्थयितुमशक्यत्वात् तद्विषयत्वेन साक्षात्कारित्वजातेरवश्यस्वीकार्यत्वात् न च संस्कारजन्य
त्वेन स्मृतित्वस्यादिति वाच्यं साक्षात्कारित्वजात्यनुपपत्त्या तत्र स्मरणजन्यत्वेनैकल्पनात् तस्य व्याप्य
वृत्तित्वे स्मृतित्वमपि जातिरिति वाच्यं जातेर्व्याप्यवृत्तित्वस्यावश्यकत्वात् परस्परपरिहारेण वर्त्तमा
नयोर्जात्योः संकरप्रसंगाच्चेति दिक् प्रत्यभिज्ञायां संस्कारः स्मृतिर्वा प्रत्यासत्तिरित्यत्र प्रसक्तेस्त्विस्ता

संस्कारस्य स्मृतेर्वेति प्रश्ने वदंति प्रश्नवाकारेणान्वयोर्द्वयोः संशयिता निजस्वरसाभावो दर्शितः संस्कारमात्रस्य
स्मृतिमात्रस्य वा प्रत्यासत्तित्वासंभवात् तथा च जन्यविशिष्टप्रत्यक्षमात्रे न विशेषणसंनिकर्षः कार
णं तेन विशेषणज्ञानादितः प्रत्यक्षभ्रमो जायते तेन तत्र विशेषणसंस्कारादिसंनिकर्षः किंतु यत्पूर्वं विशिष्य
तद्धर्मिगतत्वेन यद्विशेषणज्ञानं तद्विवत्तद्ज्ञानजसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा तद्विशिष्टविशेषणे
प्रत्यासत्तित्वोपगमः अत एव तत्तायां यत्र चंदनखंडे विशिष्यसौरभमवगतं तत्र सौरभस्य तस्य प्रत्यास
त्तित्वं तत्तान्यत्र चंदनखंडगतसौरभस्य चंदनमित्यादिज्ञानमात्रानुमानिकमेवेति मैथिलास्ते विशेषणेंद्रियसंनि
कर्षस्य विशिष्टप्रत्यक्षहेतुत्वे सन्निकृष्टपक्षेनुमितिस्थलेपि साध्यविशिष्टप्रत्यक्षोत्पादप्रसंगात् द्र
व्यं साध्यपक्षविशेष्यके विशेषणेंद्रियसंनिकर्षातिरिक्तस्य तद्विशिष्टप्रत्यक्षकारणस्याभावकस्य
सर्वस्यैव तत्र सत्त्वात् न च द्रव्यविशेषणकप्रत्यक्षे द्रव्येंद्रियसंयोगः कारणं तदभावान्न तत्र च किंतु त
दामिति वाच्यं लौकिकप्रत्यक्षे हि विशेषणभूतद्रव्यसंयोगस्य कारणता न त्वलौकिकप्रत्यक्षे प्रत्य
वीणायां वा छोरा तत्पुरुषस्त्याघलौकिकप्रत्यक्षं न त्वास्तु तथा च विशेषणसंनिकर्षस्य हेतुत्वे प्रत्य
तवत्स्वलौकिकप्रत्यक्षे ऽवारिं नवपाध्यसंदेह एव तत्प्रतिबंधकः विशेषदर्शिनमतिप्रायात्संदेहस्य न
प्रत्यक्षे प्रतिबंधकत्वमिति परमतेऽप्ययोग्यत्वात् न च तत्रैव परामर्शात्मकस्यैव विशेषदर्शनस्य सत्त्वान्न तत्रा
नुमितिसामग्रीबलवतीति न चैतत्र प्रमात्तोत्पादः इति सांप्रतं अनुमिसाविरहदशायां समानविषय

प्रत्यक्षे सामग्र्या एव बलवत्त्वात् अन्यथा संनिकृष्टे धर्मिणि पूर्वं दण्डपरामर्शाभावान्तरे तथा एकस्य दिन
त्व दर्शिना तत्पुरुषस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं न स्यात् तस्मात् न विशिष्टप्रत्यक्षमात्रे विशेषणसंनि
कर्षः कारणं विशेषणसन्निकर्षाभावाद् न पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ प्रत्यक्षं किन्त्वनुमितिरेव न च प्रत्यभिज्ञा
नमिव ज्ञानरूपविशेषणसंनिकर्षान्निर्वर्तितविशेष्यकवह्निगोचरवाक्यप्रत्यक्षमस्त्विति वाच्यं त
त्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायेन ज्ञानत्वे वह्निज्ञानस्य संनिकर्षाभावाकल्पनान्न हि विशेषणमविकल्पकमात्रे
सर्वत्र संनिकर्षः दोषात्वादौ दण्डादि सविकल्पके सन्निकर्षविभावात् किन्तु दण्डसंयोगस्यैव संनिक
र्षः किं वयत्र विशेष्यतद्धर्मिकेतच्चेन यदि विशेषणज्ञानं तत्रैव तज्जन्यसंस्कारस्यैव तज्जन्यस्मरण
स्य वा प्रत्यासत्तित्वमिति कल्पने गौरवात् किं च प्रत्यासत्त्यन्तराभावे जन्यविशिष्टप्रत्यक्षे विशेषणसंस्का
रस्य विशेषणस्मरणस्य वा प्रत्यासत्तित्वं नायवात् न च प्रत्यासत्त्यन्तराभावे सतीति वक्तव्यं तथापि मत
गौरवमिति वाच्यम् न वह्निरूपे सत्यविशेषणस्यावश्यपवाच्यात् अन्यथा यत्र पुरुषे पूर्वं दण्डोऽनुभू
तः तत्र विद्यमानदण्डवति पुरुषे अयं दण्डीत्यज्ञाने पि दण्डसंयोगजन्ये दण्डज्ञानं प्रत्यासत्तिः स्यात् तथा
च स्याद्धूमे चिन्तामणिकृतासंस्कारस्य स्मृतेर्वा प्रत्यासत्तित्वादिति दिक् तद्विमर्शसंयुक्तसमवायादि ८३
नारूढत्वविषयकविशिष्टज्ञानमिति शंकार्थः तत्र न स्यातिसंयुक्तसमवायत्वेन विशेषरूपेणात
त्र तस्मात् हेतुत्वादिपरिहारार्थः यद्वा एतद्वादिमते न विशेषणसंनिकर्षः कारणमिति दृन्धे षु

ज्ञं यन्मते विशेषणसंनिकर्षः कारणं तन्मते संयुक्तसमवायादिना विशेषणरूपेण न कारणता व्यभिचारात् किन्तु विशेषसंनिक
र्षत्वेन परजतत्र मम्मलेन्यायनये संस्काररूपो ज्ञानरूपो वा स्यैवेति न विरोध इति वाच्यं सत्यरजतं नच्छले रजतत्वाद्याकारे
रजतेन्द्रियसंयोगो हेतुः इष्ट इव्यसत्यच्छले तेन विनाप्यकर्थस्यादित्यत आह रजतत्वाद्याकारश्च सत्यरजतस्थले इति शेषः त
था वा सत्यरजतत्वाद्याकारे रजतं विशेषणमिति न तदिन्द्रियसंयोगो वा चक्षुर्विलीयः शुक्त्यादिकं तत्र यद्विशेष्यं तत्सं
निकर्षस्तत्रास्त्येवेति भावः यत्सामान्ये विशेषणमेवानुगतं हेतुः कारणं सामान्यात्मकतया यत्सामान्ये यत्सामान्ये हेतु
स्तद्विशेषस्य तद्विशेषे सामान्यरूपेण हेतुत्वं नियतं न तु विशेषरूपेण कारणत्वमित्यर्थ इति नाक्षेप्यं तत्र तद्विशेष्ये इ
न्द्रियसंनिकर्षत्वेन तत्तत्प्रत्यक्षे विशेषरूपेण चाव्यावर्त्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा एकघटरूपविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षमति
प्रसंनिकृष्टघटप्रत्यक्षोत्पत्तेः प्रसंगात् न वा न्यघटसंनिकर्षस्य कारणस्याभावात् पुरोवर्तिघटसन्निकर्षस्य स्वरूप
योग्यत्वात् न व्यवहितघटप्रत्यक्षमिति वाच्यं विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षत्वेन जन्यविशिष्टप्रत्यक्षमात्रं प्रति कारणत्वेऽपि व
व्यवहितविशिष्टप्रत्यक्षे पुरोवर्तिघटेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि स्वरूपयोग्यत्वादेष कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणस्य स
त्त्वात् कार्याभावस्य व कुमशाकयत्वात् तत्कार्यसामग्रीविरहाभावात् न च सामान्ये नापि रूपेण पुरोवर्तिघटसंनिकर्षोऽपि
व्यवहितघटप्रत्यक्षं प्रति न कारणमिति वाच्यं कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वेन संवर्तत इति न कारण
त्वं विभावत्वमेव अन्यथा दण्डत्वेन रूपेण रूपस्थितदण्डे घटकारणत्वं न स्यादिति दिक् वस्तुतस्तु यत्सामान्ये त्यु
न्याय सर्वथा जन्यविशेष्यप्रत्यक्षमात्रे विशेष्येन्द्रियसंनिकर्षो हि हेतुस्तत्तद्विशेषक प्रत्यक्षे तद्विशेष्येन्द्रियसंनि

प्रतिस्वरूप

रजतादिसंयोगत्वेन

कर्षत्वेन तत्तादिशे घाससंयोगादीनां हेतुत्वनियतमेवेति अव्यवच्छ रजतसंयोगस्य संयोगादिनानस्यानर्थान्तरकल्पना
न संयोगादे रूपेण विशेषणज्ञानस्यासत्यर्थान्तर्गतत्वेन संयोगत्वादिनं इयरततादिसंयोगस्य अन्यथासिद्धत्वा
दिति भावः। गौरवाद्वेतिनिरुक्तप्रकारद्वयेन कारणत्वावच्छेदकत्वे कारणत्वकल्पने गौरवात्तत्वर्थः तत्रोपपादकमाह
त्यन्तेति विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुत्वेन नूत्नरजतमात्रकारणविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षत्वेव रजतत्वविषयकविशेषणज्ञाना
दिसहकृततानरजतत्वप्रकारकप्रमात्वाकारस्योपपत्तेरित्यर्थः। यदि हेतन स्वजन्य प्रतिनिर्नस्यात् तादेव तत्र रजतसंयो
गस्यतत्वेन हेतुत्वं तस्य रजतप्रमात्वाकारस्य रजतप्रमात्वाकारित्वेनापि कार्यतामात्रयविशेषयामर्थान्तरकल्प
गौरवं प्रामाणिकत्वान्न दोषः स्यादिति भावः। नयकार्यविशेषे रजतसंयोगादिरूपावच्छिन्नकारणतायतिनायत्या
भयी विशेषणनवायस्तादारजतादिमात्राकाराणि अन्यान्यव्याहत विशेष आकस्मिकः स्यादिति भावः। रजतत्वादिवि
शेषणज्ञानत्वादिनारूपेण कारणत्वेन विलक्षणकार्यं नैनवादिति दिक्। यत्तु विशेषणरूपेण रजतत्वादिज्ञानादीनां
नकारणताकिंतु विशेषणज्ञानत्वादिनासामान्यरूपेणैव विशिष्टज्ञाने कारणत्वं विविधलक्षणविषयकतया वस्तुतस्तु
तथाविलक्षणत्वमितितत्स्वं तते कारणतावच्छेदकविलक्षणप्रमात्वे कार्ये विलक्षणत्वाभावादिति दिक्। अपि च प्रवृत्तावि
तिनत्वगौरवाभिधानं निरवविषयकं कथं रूपमिति चेन्न अवदंतिरजतप्रमात्वाकारे रजतसंयोगस्यैव संनिकर्षत्वे
नकारणत्वं कल्पयितव्यं विशिष्टज्ञानं कारणं कल्प्यमोकिंवा रजतसंयोगत्वेन रजतप्रमात्वाकारं कारणं कल्पयितव्या
... विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे कल्प्यमानेऽप्यधिकं संयोगगौरवमित्यभिप्रायात्। न च यथा दिशि ... इति न दोषः। रजतकार्यप्रतिबंधकः नत्वविप ८४
रीतकार्यजनकाद्यन्येन तद्वशेन विरोधः तस्य विशिष्टज्ञानं न दोषादिति ... अग्रिमपदस्यार्थः यस्य तादृशज्ञानपरामत्यर्थात्परमा त
तिरिक्ताभावस्यात्वात् ... कवलंज्ञानरूपप्रतियोग्यधिकरणं केवलं तज्ज्ञानं वा आद्य ... तस्यैतिलस्यालम्बकेरूपाधिकरणत्वेन साध्यत्वादिति
थः। अन्यत्र आह तत्ता न रूपत्वं इति ... तदेतुतत्स्वादीनां वो ...
उक्तं नेदं रजतम्

रूपं

षयस्य तत्राहेतुत्वादितिभावः। अतिप्रायमविद्या तुर्यीकतो न्यसस्थानेति अति प्रायमुद्घाटयति तस्याह इति उपपय
मितित्वयादोषाक्रमाद्यस्य निर्वाहार्थं नमो विशिष्टज्ञानमित्यवगतेवाभिप्रायमित्यर्थः। ननु यद्यति
रिक्तायस्य संसर्गग्रहप्रागभाव रूपं तर्हि दोषजन्यपरजयाप्यपरोऽस्य पाश्चे तदा किमुत्तरमिति चेत्तदाभि
स्वेकिंभावस्यासाधनमनुपलब्धं। ननु दोषोत्तनामरूपहानेस्वरूपहेतुः किंन्तु जन्य विशेषबोधित्व
रहात्रावनत्राह अपि च दोषस्यापीति तन्नेत्युच्यते। नत्वस्य च पूर्वोक्तरीत्या प्रवृत्तिमात्रे प्रतिद्वन्द्वि
रूपो वानविशिष्टधियो हेतुत्वकल्पनादिति भावः। उपेच्चानेके पूर्वस्तोति तथा वदो घकं शेषान्ना
तविपरीतकार्यानुत्पत्तेपिशाद्व्यादिद्विया तु तस्या दवबाजेंद्रियं योलदादित्यर्थः। एवमिति अन्य
थोरन्यातिप्रत्येदर्शितेप्ति कारण। ज्ञावाला अन्यथा ख्यातिकारणस्य दुष्टेन्द्रियादेः पश्चात् ... रज
ततयेति। यद्यपि न्यायनये नैतादृशानुमवरूपायसस्यापि परमते न दुष्टं यद्यपि देवरस्तेनत्वप्र
विषयः कारकज्ञानं विषयकज्ञानत्वात्तत्र तात्पर्यं भ्रमान्तनियमादिति यद्यपि स्वप्नज्ञानीयनुव्यव
सायस्य ... कत्वापिषयकत्वेन भ्रमो न भवति तथापि व्यवसायातिरिक्तज्ञानांतरस्य परोक्षवद्याकरूप
नायत्रत्वात्रायेऽनुव्यवसायस्य भ्रमाघात्वनियम इति। न च नेदं रजतमिति ज्ञानं रजतशदाय रूपेण वाया
मित्यर्थः। अत्र संसर्गाग्रहत्वात् तथा च तोयवर्तिरजतज्ञानविषयत्वाभावात् ग्रहणवत्त पाद्यवयव
हेतुरिति भावः। इदमिति ताद्दशज्ञानात्मसंसर्गाग्रहणोत्पत्तिनि तथा भ्रमप्रागभावं प्रत्येवर्तिनिरजत
वासं संसर्गाग्रहेणो देशजलमिति ध्यावहार इवतथा च तत्रप्रतियोग्यप्रसिद्धोता इत्यत्र आह प्रसिद्धि

त्यर्थः। न चापेतं प्रमात्वे संदेहे न तत्प्रायव्यवहार इत्यत आह। न चेति प्रकारित्व इति पूर्वेव विशेष्यकस्य
ज्ञाने प्रकारे तत्र वैशिष्ट्यरजतत्वे प्रकारो। तथा च प्रकारितो न ज्ञानेदं तया रजतं तयेति व प्रकारस्मानप्रकोग
तं अतो गते चत ज्ञानं रजतत्वेनानुव्यवसीयत इत्यपेयमित्यर्थः। संविदिति रोधपरिहरति। विशिष्टज्ञाने
वेति ज्ञानेति ज्ञानीयामवरजतत्वे ज्ञानमित्यर्थः। रजताकारक ज्ञानं ज्ञानकत्वया बद्धीरजतादिति विशेष्ये
तिकमतं न्यायनयेषु रजतत्वविषयत्वेपि इति चेदा। अविशेषादिति परस्परविकल्पार्थत्वाद्विशेषादित्य
र्थः। पूर्वस्मिन्बलीयस्त्वमिति दुष्टादुष्टेन ज्ञानद्वय मध्ये इदं बोध्यं किं यत वेति किं वममबाधकानवता
यादेव ज्ञाने विश्वासः। न च तु ज्ञाने दृष्टेन त्रोत्सर्गिक तद्विषयच ज्ञानाद्विश्वास इत्यत्रकपगमेन तद्विषय
व ज्ञाने पि तत्र तादृशाज्ञाना तर विना न विश्वास इति तत्रापि तदापत्त्यायो त्र न च प्रायश्चित्तिरिति तात्पर्यार्थः।
विशेषदर्शनादिति विशेषदर्शनमूलत्वे ज्ञाने तद्विषयव ज्ञाने विनोक्तसमाश्वास इति मतं वमतं तदा न्यथा
ख्यातिवादिनो मनापि तादृश ज्ञाने पमाश्वास इति तु स्यादित्यर्थः। यथेतियथा विशेषदर्शनेन त्वेज्ञानेवि
शेषदर्शनियतो पत्तिकं कवेनना फलत्पत्त्वकादेव कलपोक्तं धूमवति धूमज्ञानच स्यैवापि ना परतः प्रामाण्य
निरूपणावसर इत्यर्थः। पदाय यथोज्ञापि विशेषदर्शने पितृक्रोमितिधर्मि ज्ञानको विद्वयस्मरणादिसामग्र
तावा स्वतिबंधक तथा युक्तत्वं चर्वं देह इत्युक्तं परतः प्रामाण्यनिरूपणावसर इत्यर्थमाहु। अन्योन्येति तु ८५
योवृत्तिनिरजतादो रजतादि तेदकत्वत त्वे धर्मस्याना च यदादव रजतादिज्ञाने पमाश्वास इत्यनुकं न दिति तत्र
तादृधर्मस्यावच्छेदकरजतादिस्वरूपासत्वात ज्ञाने वा। तद्योग्यरजतत्वादि धर्मस्य स्वयं मानोन तद्धर्मस्यावच्छेन
प्रत्यक्षत एव घटस्त इति ज्ञाने पुक्तो विचारः। अयोग्यत्वेनेदकोपेधर्मस्य स्वयं मानोत दमावस्य प्रत्यक्षेणा

निश्चयात पुरोवर्त्तिन्यधिकरणेप्रक्रे पदर्शनाये तनितरे दावगाहिनो ज्ञानीतमतज्ञाने पमाश्वास इत्यर्थः। तन्नेति
रजतादि ज्ञाने तातेपुरोवर्त्तिनि तत्त्वयोग्येतादृधर्मस्यानावच्छेदका ज्ञानत्र तमाश्वासः। तत्र तक्रेदावगाहिनो
ज्ञानीतराद्वेत्यक्षयथापि ज्ञानीतरादेव ज्ञाने पमाश्वास इति पर्यवसिते अयोग्य विधर्म्य इति पंक्षानपक्षेप
व ज्ञानीतरासामश्वास इत्यपि ज्ञानेऽविधबंधनमात्रामवेत्यर्थः। अयोग्यत्वपदकलतोस्यदवगाहिनोज्ञानी
तराद्विश्वास इत्यत्रपक्षेदो सताज्ञानत्वतस्त्वि तिरपक पर्यन्तविषयत्वविति इत्यत्र तस्यापि ज्ञानीतरस्ये तिशेषो
स्ति वेत इत्यपयधेयं अस्ये तु पूर्वोक्तरूपस्तेयाय इत्यपदृष्ट्यादिदृष्टचेदो पो तरमाह। वस्तुतस्त्विति नन्तका
पुक्तं प्रथमरजताघ्रक्रयस्य विशिष्टज्ञानरूपस्याने दविषय कत्वमत्पत्तनेप्रद्धिनरजतचस्पष्टति
प्रागन्यथावादिस्यादितथे नपूर्वकछपि न चादिति वेगत। तय त्रेदं रजतमित्यादिकं तेह दमित्येकं ज्ञानं र जा
तमित्यपरं ज्ञानमित्यादि नानां ज्ञानानामुत्पन्नौ इदं रजतयो रजतेदविषयकैक ज्ञानस्याप्रामाण्ये कथस्यव
कुताकचादितिता च गत कुत्रय तादात्म्ये चेति। अत्रौतयतादात्म्यमखंडमस्यादवेतिन वा यो। तेरजतादात्म्य
त्त्वमेतस्या इदं स्याताक नानरजत तादात्म्य मित्र च्छिन्नत्त्वानेत त्वृत्पाद येति ताय। ~~चकाराच विषयत्वेषो~~
ति तत्रापि विषयत्वतो धर्म। धर्मो धर्मित्वं संसर्ग इच कल्पेव्यपयैतमात्रविषयच्चेपानिरजतनीदतस्मान्नसेरजतत्व
संसर्गास्तसेय रजत तादात्म्ये रजतत्वं संसर्गश्चेदो ष च त्रो न पुरोवर्ति शुक्त्यादिनिष्ठो रूपप्रकारत इति तयोः स्व
न्मात्र विषयत्वेष्यथायथार्थत्वं न च नयोः शुक्त्यादिनाकदा वधे यावदे पद कन्ना वो य। तदेव अस्तामतेयत्वकल्पे
वति वाय्यो तस्या तत्रास्ताय नाता यत्तु तदभाववति तो विशेष्ये तत्प्रकारक चाम वत्त्वमप्या यथापथे चेमितिपत
नदेव तु तस्याप्रदिशिष्ट्य विषयत्वं विनानवतिवति। तत्प्रकारविशिष्टेदिनदेवयत्ताक्षरं तत्प्रकाराविशिष्टे

। एवं तत्र शंगांशे रवीति६

तत्प्रकारकज्ञाने प्रकारतानेनवघ्न्यौरजतत्वधर्मप्रमेयत्वं तदातादात्म्यसम्बन्धेन रजतत्वप्रकारकत्वं रजतत्वा
तत्त्वरूपं वा विशिष्टे शुक्त्याधारं यत्प्रकाशतेनतत्स्वरूपं सत्तोऽस्त्येव शुक्त्यनारोप्यात्विंचन्यादवतत्क्वचियम
कामिना पिस्थीकरणीयमिति तद्विन्त्यते। तत्प्रकारकविशेष्यविशिष्टज्ञानेनादवयवप्रकारविशेष्ये यत्र ज्ञाने तन्
थावदोषविशेषादन्तर्गतस्फुरजततत्वकर्मस्य रजतत्वादौ तत्प्रकारकत्वादौ वक्तव्यादिजन्यत्वस्य
पदि विषयत्वं तत्त्वेन शुक्त्यादिविशेष्यकत्वे नातेऽतिरिक्तापाव विशिष्टस्य प्रकारे गौरवानानाप्रावाकेन
वानुपपत्तेरजतत्वप्रकारिता नाप्रस्यं वा कथं ज्ञाता नामितिवाच्यं विशिष्टज्ञानस्य तथा महिम्नाऽनुपप
तत्वासंसर्गादिनानाऽत्र तत्त्वपातवमतेपि अनुपपत्तेः तत्त्वाविशिष्ट्यं नायातानवरजतत्वेपुरोवर्तिवि
शेषणत्वं कथं रजतादिप्रत्ययवर्तिस्वधर्मगोरण्यतिनाव्यं नहि घटपटत्वयोर्याद्विशेषणवि
शेष्यभावः तादृशाविशेषणविशेष्यभावो रजतत्वादिप्रकारो गौरवे क्रियते किन्तु तद्विलक्षणानान्यदवि
घमानरजतत्वादिविशिष्टानुयोगित्वनानविषयत्वं यत्त्वेन शुक्त्यादिविशेष्यत्वेनावमानविशिष्टप्रति
योगित्वेन रजतत्वादिविशेषणत्वमितिदिक्। अत्र स्वितिश्चत्रत्र अस्तविशिष्टज्ञाने मानाभावः। उक्तव्
त्पादेर्विशिष्टज्ञानेनैतत्सिद्धस्य पक्षत्वं तत्स्वरूपे तद्विधेयमिति साजीवनामित्यस्येव विवरणमस्तदो
जीवनं। वतिदिक्॥ ॥श्रीमन्नारायणचरणैकशरणो वायत्रीशङ्कराविनेऽन्यपारव्याविख्याख्याने॥
तात्पर्यकरणमिति ननु यथार्थप्रत्यक्षादिकरणत्वं शरीरादावपि तेन ज्ञानजनने शरीरमनः संयोगा
दृष्टपारस्थादिनिषेधः। अत्र प्रमाणं करणं कारणत्वस्योक्तत्वात्कदोषइतियत्नेनिन्दो वेन्द्रियत्वादिना
तत्रताधर्मण्यतो कौतुकस्त्वमाश्चति हेतुव्याख्याव प्रजन्तातानिद्धाविरुद्धस्यैकस्यानुगामस्यानावाप्तात्तस्माद

MEMORIAL

प्रत्यक्षत्वावीशेनुलौकिकप्रत्यक्षापिदिव्हीमुफलाहत्यादौ दण्डसंयोगस्वरूपप्रत्यासत्तेन
ज्ञानस्वरूपप्रत्यासत्तिरितिप्राकुः। तच्चिन्त्यते इन्द्रियजन्यस्फुरति तमन्त्रिं दहीदलमित्यादिप्रमोऽस्ति पर्व
गानं तस्य क्लृप्तप्रत्यक्षधर्मताचेन तेषां मते ज्ञानरूपसन्निकर्षजन्यत्वान्तवरूपमोरजता
दीशेलौकिकत्वेतिवाच्यं। योगसन्निकर्षस्मितन संनिकर्षजन्यवीशेष्वलौकिकत्वमिति
सिद्धान्तानं घटादावदृष्यादौ प्रतियोगित्वीशेति व्याप्तेः। किंचित्तु घटे पटो नास्तीति लौकि
कप्रत्यक्षे योगसन्निकर्षजन्यत्वे ननज्ञानं तत्र प्रत्यासत्तिरन्यथादण्डीत्यादावपि दण्डसंयोगो न प्रत्या
सत्तिः स्यात् तथा च तत्राप्तिव्याप्तिरिति वाच्यं तेषां मते दूषणं वृन्दमिति तत्र लौकिकत्वस्वीकारात्॥
कथं तु वदाम। ज्ञानविशिष्टप्रत्यक्षज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्तथा च नरजतादिस्थि
ले रजतादेर्दोषेत्यापि तन्नरजतादिज्ञानरूपप्रत्यासत्तेरनुपपत्तानवस्थोरजतवैत्वेति संतवे सा
गायोगात्तेऽन्यथानुगतहेतुविनाश्यविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वेनानुगतकार्यस्याकस्मिकत्वप्रसं
गाद्यु। वस्तुतस्तु अन्यथाख्यातौ प्रकारस्यासत्वेतेत्यादौ ग्रन्थे सन्ता प्रवेश तेनजन्यविशिष्ट
प्रत्यक्षमात्रे विशेषणं संनिकर्षस्यैकारणत्वव्यवस्थापनस्यानुसरणीयत्वात् नरप्रामाण्य
त्वादिज्ञाने घटइत्यादिज्ञातत्वानुयेवसंशये प्रमेयत्वघटत्वयोः प्रत्यासत्तीत्वं। तथा च न दण्डाना
मिः प्रत्यासत्तित्वात् सहकारिणप्रत्यासत्तिशीघ्रा गौरवादिति वाच्यं। विषयतास्य लौकिकप्रत्य
क्षहितत्वनागतागावरूपस्यासन्निकृष्टेन्द्रियप्रत्यक्षेत्र कारणत्वकल्पनात्तदेशासामान्यप्रत्या

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

FOLIO NO:-
87

सत्त्वोः स्वरूपायोग्यत्वात् । न च प्रतियोगिवैशिष्ट्येति व्याप्तिः स्वविषये जन्यत्वस्य दूरीकरणेन तत्रा-
पि प्रतियोगिज्ञानस्वरूपप्रत्यासत्तिर्न स्यात् अन्यथा प्रतियोगित्वरूपविशिष्टज्ञानानन्तरं
विशे॰ ३ मवश्यं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानजन्यत्वनियामकत्वात् न चाभावनाशप्रागभावाव्याप्तिः
तत्राभाववैशिष्ट्यधर्मितासम्प्रतियोगिज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वेनाजनकत्वात् । किंतु प्रतियोगिता-
वच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेनाभाववैशिष्ट्यविषयकं तेन प्रतियोगिज्ञान-
जन्यत्वमेवेति तत्र दोषो नेति किं च साक्षात् प्रतियोगित्वरूपविशिष्टं ज्ञानं तु प्रतियोगिज्ञानरूपप्र-
त्यासत्तिजन्यत्वादत्रो किं च तिनि विदनुपपन्नमिति यदपि व्याप्यत्वस्वरूपसामग्री यत्र विष-
यीभूतो तद्विषयकजन्यसविकल्पकं विना किमपि ज्ञानं नाजनयितुं शक्नोति सामग्री जन्यं तद्विष-
यीभूताव च्छिन्नं प्रत्यक्षं जन्यस्वविषयकसविकल्पकजन्यप्रत्यक्षमिदं विवक्षितं तेन तदभावा-
वच्छेदकयतदजन्यत्वं विशेषणं परमाणुमहत्त्वनामी स्यात्तेन तथा दण्डपुरुष इत्यादौ न तथेत्यादि-
कं तदपि चिन्त्यं उत्कर्षो रूपादिविशिष्टत्वादिव्याप्तिः । समवेतयोः कुलवायः तेनैवं धर्मेवत्या-
दावव्याप्तेश्चानागतेति अनेन प्रतियोगितयावच्छेदकरूपानिकर्षविशेषः । तेन नानानुग- ८८
मः । न चैतत्काले वर्तमानत्वादिरूपत्वान्नित्यानितादौ विषयकज्ञानरूपप्रत्यासत्तिजन्यत्वो-
नाव्याप्तिः यत्र ज्ञानीयत्वमाप्तमतीतोऽनागतगोचरप्रत्यक्षजनकता न तत्स्यात् कुत्र चाततत्रापि त-
द्योग्यतायाः सत्त्वात् अन्ये च तिएतन्मते योगजप्रत्यक्षजन्यप्रत्यक्षं जन्यस्यापि सत्त्वमिति तं +

४

त्वं योगजधर्मजन्यमपि ज्ञानं निर्विकल्पकमपीति यदेतदलौकिकमेवेति तेनोक्तलक्षण-
स्य तत्राव्याप्तिर्दोषः जन्यप्रत्यक्षमात्रलक्षणमाह । यद्वेति पत्र लं अतीन्द्रियादिविशेषा-
कमानस प्रत्यक्षमाने तदजन्यत्वात् अन्यविषयत्वेन विषयजन्यत्वं तत्राप्यस्तीति नाव्याप्ति-
रिति वाच्यं मानसादिप्रत्यक्षे बहिर्विषयकेतदजन्यत्वात् च क्रियादरतीतत्वेन तत्राजनकत्वात् ।
यत्तु तत्रापि तस्य कस्यचिद्विषयस्य नित्यस्य वर्तमानत्वात्तस्य हेतुत्वं न वा नित्यविषयतायां न लौ-
किकत्वं स्यादिति वाच्यं न स्वीरमते दविषयकधाजनकतोक्तविशेषपदस्य विषयपरत्वेन तथा वा-
व्याप्तिवारणं जन्यप्रत्यक्षमात्रं विषयजन्यमिति तन्नवह्निरित्यादिमानसज्ञाने वह्निश्च स्यजनक-
त्वेनानालाभावात् धैर्यादौ अन्यथानुमित्यापत्तेर्दाववलात्तियारात् विषयस्य जनकता स्यान्न तस्मा लौ-
किकप्रत्यक्षलक्षणमाह । यद्वेति तथैव घमाणते च बोधे बोधकेऽनेकेति न च ततिविशेष्यकेति निर्विक-
ल्पके अपि घटत्वादौ घटज्ञानं वाव्याप्तिरिति वाच्यं विषयत्वेन विषयजन्यज्ञानं तदपि स्यन्तता सत्या-
र्थयत्तु निर्विकल्पकमपि सविशेष्यकमिति मिन तद्दोषो नत्वं तस्यापि घटत्वादौ वाप्रत्यक्षा व्याप्तता न ।
अपसिद्धान्तात् । ननु विषयत्वं विशेष्यत्वं नातिप्रसक्तं कथं कारणतावच्छेदकस्यतो न च तत्राप्या-
काशादौ स्वरूपयोग्यतेति । तत्र स्वरूपयोग्यत्वेनित्यस्य स्वरूपयोग्यमापत्तेरापेक्षायकत्वानियमा-
त्वाकथविदकोभ्यादिता अलौकिकप्रत्यक्षप्रसंगादिति विशेषमात्रामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्तित्वयति
निद्रियप्रत्यक्षसन्निकर्षत्वे विषयत्वं कारणतावच्छेदकमलौकिकेऽनैव प्रत्यक्षरूपानुलक्षणलौकि

कत्वस्य रूपकार्यनियामकत्वे गौरवात् लौकिकत्वस्य प्रतिसन्निकर्षकारणतेत्यपास्तं । न शोकरू
पकारणताकत्वेन गौरवं लौकिकप्रत्यक्षत्वस्य कस्मिंश्चित्कार्यतावच्छेदकत्वेन गौरवस्य समानत्वात्
न्योक्तसन्निकर्षस्यावच्छेदकत्वे कारणत्वेन स्यात् दे न च यदि गौरवं तु रूपस्यावच्छेदकस्यापि
कारणताविदाभासावार्तत्वकरवस्य विषयिकस्य विषयत्वस्य तत्र नातिव्याप्तिः कार्यकतेन ज्ञानप
दोपादानात् विशिष्टेऽपि विशेषणत्वस्य सत्त्वेन व्यापकतो न तत्राव्याप्तिः । विशेष्यत्वेनान्यता
श्रयोऽन्न मानाभावात् इति । तत्प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणमाह इन्द्रियेति पूर्वोक्तान्यतमाश्रयप
दिवाच्यत्वेन्द्रियत्वं वेतीयपि जातिरूपं साक्षात्कारित्वं प्रथमत्यक्ते इन्द्रियलक्षणं तु तत्त्वेन
तथा च नान्यतमाश्रयः । तथापीन्द्रियत्वस्य साक्षात्कारत्वं इति ज्ञानकताघटितत्वेन इन्द्रियत्वेन साक्षा
त्कारीति साधनतावच्छेदकत्वेनाऽऽलोकाश्रयप्रसंगः स्यात् गौरवात् याप्रत्यक्षेन्द्रियत्वं सावच्छेदकत्वेनो
क्तीय चक्षुःप्राणकायोऽपि व्याप्तिवारणाय तत्त्वत्साक्षात्कारित्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक
कारणताश्रयत्वरूपं साक्षात्कारसाधनत्वमिन्द्रियलक्षणं वाच्यं तथा चान्यतमाश्रयः स्यात् मन
सि पतितानामसत्तानाव । स्मृत्यजनकतावच्छेदकस्वरूपा योग्यतोक्ता । तेन घटोपनीतस्मृतिजनक ८९
मनःसंयोगमादाय नातिव्याप्तिप्रसंगः । अन्ये तु स्मृत्यजनके मनःसंयोगः स्मृत्यजनकमनः
संयोग इति यावत् तथा च ज्ञानजनकवृत्तिज्ञानकारणमनःसंयोग इत्यर्थः । अत्र स्मृतेर्नानु
त्पत्तिजनकमनःसंयोगमादाय नातिव्याप्तिरिन्द्रियलक्षणे धीघटितानन्तु वदनाडीमनःसंयोगजन्य
नातिव्याप्तिरित्याहुः तथा च ज्ञानादिनियतमनःसंयोगमादाय २ गमनबोध्यं २ स्वसा

स्वप्नज्ञानजनकतावच्छेदकमनःसंयोगवृत्तौ स्वप्नवदनाम्नामतिव्याप्तिरितिचेन्न स्मृतिसा
धारणतन्यानविशेषगुणोत्पत्तिकारमनःसंयोगत्वेन हेतुतोक्तो ज्ञानविशेषगुणजनकमनःसंयोगत्व
दस्यावश्यकत्वात् तद्विजातिमन्त्वमित्यत्र शरीरलक्षणात्मनिसंयोगवारणाय पात्रदर्शनपदस्यापि
त्यागे नात्मविशेषगुणजनकमनःसंयोगावच्छेदकत्वमात्रवृत्तिजातिमन्मनःसंयोगत्वेन लाघवान्का
रणतावच्छेदकतानतया अपि नाडीविशेषमनःसंयोगे स्वरूपयोग्यतायाः सत्वेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थाऽत एवा
कुः । मनस्त्वकमनःसंयोगाः शरीरमनःसंयोगं विनापि तत्र स्मरणात् प्रत्ति । नन्वद्भुतज्ञानेन्द्रियानक
रणमनःसंयोगरहितेव दनोरिन्द्रियविशिष्टेऽत्याप्तिः । किं च स्मृत्यादिसाक्षात्कारव्यवहितपूर्वसमयेम
नसि षष्ठेन्द्रियसंयोगात् तावेनोक्तरूपमिन्द्रियत्वेनस्याततानयेत्याप्तिः । सुखादिसाक्षात्कारेऽको । नहीन्
द्रियत्वन्याप्तावेनसाक्षात्कारत्वेनस्यात् । एवं द्वितीयलक्षणेऽपि तिवलातातन्मनःसंयोगाश्रयवृत्तिका
नजनकतावच्छेदकधर्मवैचित्र्यस्यापि तेषु धर्मेषु स्मृत्यादिर्नयाननुगमात् तत्तद्रूपज्ञानजनकता
वच्छेदकधर्मवत्त्वेन तेषामनुगमात् अत एव मनःसंयोगात् वर्त्मनीत्यस्यरूपयोग्यतापि च स्मृत्यादौ नी
निर्विकल्पकविषयतानिर्वाहतनादन्यासकारणतावच्छेदकत्वेनाश्रयवाद्विषयाज्ञानकारणत्वस्मृत्यादिनिष्ठविशे
षकारणतावच्छेदकानां तादृशावच्छेदकत्वेनानुगतानां सामान्यरूपेणजन्यसाक्षात्कारघटि
दकतयोक्ताश्रयत्वरूपदोषाभावात् । ननु संयोगत्वेन संयोगो यत्र प्रत्यासत्तिः सामान्यरूपत्र
मान्वनिवृत्ता स्थापि मनःसंयोगवत्तिवृत्तेरित्यातिव्याप्तिरितिचेन्न । संयोगत्वस्य परंपरासंबन्धेन त
त्सामान्यप्रत्यासत्तिर्याता । न च स्वत्वात्मत्वव्यापकविषयपदोऽपि संयोगाचेमनश्चान्वावात् किं तु सामान्यलक्षण

त्वेनद्वित्वत्रयत्वोत्पत्तिवत् अत एव संयोगत्वस्य त्वत्वोत्पत्तिपक्षेपि संयोगस्य संयोगत्वोत्पादकत्वेन नियो
ज्यकत्वेन कारणत्वेपि न दोषः। संयोगो नोत्पादकः किंतु तस्य समवायवृत्तित्वव्यक्तये। आलोकेति यन्मते प्राणमनः
संयोगो हेतुस्तन्मते इदं तेनानुमानखण्डने न प्राणमनःसंयोगेन कारणमित्यनेन न विरोधः। ननु श
रीरमनःसंयोगो न हेतुः किंतु शरीरावच्छेदेनात्ममनःसंयोगो ज्ञानमात्रे कारणं तेन च जीवच्छरीरानवच्छि
न्नात्ममनःसंयोगान्न ज्ञानोत्पत्तिः। न चैवमितिगमकाभावः। संयोगस्यासमवायिकारणत्वे च स्वाश्रयविशि
ष्टादिति चेन्न बाधकं विनावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्य संयोगस्यापि हेतुत्वानभ्युपगते बाधकाभावात्। शरीरेत
र इति ज्ञानेत्यादौ च तेन शरीरप्राणमनस्त्वतिव्याप्तिरत उक्तेति शरीरप्राणमनस्तु रूपस्पर्शहीनादेरत उक्त
स्पर्शविशेषगुणा एव इंद्रियावयवावयविसन्निकर्षस्य परिमाणं विनाऽऽकाशादीन्द्रियजनकतया इंद्रियावयवे
ष्वतिव्याप्तिवारणाय मनःपदं इंद्रियावयवसंयोगस्तु न धीहेतुरतो मनःपदेयदत्तेनातिव्याप्तिः। अनु
द्भूतं वेजातिस्तत्प्रत्यायकाद्भूतत्वमित्यमतएतत् तथा च चक्षुरादीनां मनुद्भूतत्वज्ञात्यभावरूपोद्भूतत्वाश्रय
परिमाणघापरत्वेनोद्भूतरूपवत्वस्यादतो विशेषेति श्रोत्रे व्याप्तिवारणाय शब्देतरेति ननु
वायवीयशरीरेऽनुद्भूतस्पर्शेऽतिव्याप्तिः। न चोद्भूतस्पर्शावयववायवीयशरीरान्न एक इति वाच्यं चक्षुर्शरीरे अव्याप्ति
पातात्। तथोक्ते तेजोऽवयवे चक्षुःशामीकरादीनामनुद्भूत एव स्पर्शः। किं च अत्र पाण्डिनाऽहेतुरहेतुः प
रमाणुनोऽत्रनेनावतित्रव्यधिकरणस्य शब्दस्य हेतुत्वेनाकाशेऽधिकरणमनःसंयोगस्यावच्छेदहेतुत्वा ९०
तत्रातिव्याप्तिः। न चैवं स्वत्वावच्छेदघटितेति वाच्यं श्रोत्रेन्द्रियत्वस्याकाशमात्रेऽभावात्तस्याव्याप्यवृत्तित्वात्त

प्रति॰ तस्य।

थावयवावच्छेदेन न तत्त्वं तत्र न तस्यतात्र तस्य गमनेनेति व्याप्तिर्न वस्तेव। किं च कालस्य कारणत्वेन तत्र
त्यापत्तिरावश्यकी। तथा च कालमनःसंयोगमादाय कालेतिव्याप्तिः। न च कालमनःसंयोगो न हेतुः किं
तु कालशरीरसंयोग इति वाच्यं। विनिगमकाभावादिति चेन्न एतस्याप्यक्षयमात्रवाच्यत्वोक्तेज
न्यत्वादिति केचित् "न वा नास्तु" अप्रामाण्येनज्ञानकत्वस्य विशेषणकत्वमतो दोषः। न याका
शेऽतिव्याप्तिः इन्द्रियाश्रयमात्रस्य जन्यवातत्र जन्यगमने दोषाभावात् कालमनःसंयोगस्याहे
तुत्वात् कालस्य ज्ञानादिके व्यधिकरणत्वेन हेतुत्वादिति प्राहुः। नयनं चक्षुरतनयनरश्मिद्रव्यानान्त्र
यनाव्याप्तिः इन्द्रियत्वेन तस्याप्यतीन्द्रियत्वात्। तत्रोद्भूतरूपप्रयोजकादृष्टाकल्पने गौरवात्तद्व्या
तिरेकेणापि प्रत्यक्षजनकत्वस्य तत्र कृतत्वादिति दिक्। नन्विन्द्रियाणामिति तत्र च दण्डासाधनेष्वागामिष्वि
मारकेव्यर्थमिति चेन्न एतस्य आत्मान्तरे तत्र स्थूलशरीरावच्छेदकत्वेनोक्तत्वात्। ननु तत्र ज्ञातन्त
उ॰ क॰१ ज्ञानकतया एकस्याः कथं जन्यज्ञानद्वयमिति चेत्तु क्लृप्तज्ञानद्वयमध्ये जघन्य एवावच्छेदकत्वे तात्प
र्यात्। इत्थं च तदन्तर्बाधकपक्षेपि न व्यर्थता। शरीरत्वौद्भूतत्वरोद्भूतविशेषगुणाश्रयत्वाभावस्याखंडस्य
हेतु शरीरप्रविष्टत्वेनावैयर्थ्यमिति वाद इति दिक्॥ ज्ञान्याजन्यसाधारण एकजन्यत्वसदानुगतेन ज्ञानमा
त्र। ज्ञानेति। न च परामर्शस्य मानकरणतयाऽनुमित्यादावतिव्याप्तिः। तत्र ज्ञानकरणकत्वस्य व्याव
र्त्तकापत्ती अतीतधूमादिलक्षलिंगस्य व्यापारानुरूपेणाकरणत्वात्। "अत्र च दृति" बुद्धिः रूपसा
वनानुव्यवसायानुरक्तामिनीकाक्कीज्ञानरूपेनिदिध्यासनादिद्वारकेमननादिज्ञानकरणकेयोगि
प्रत्यक्षे वाव्यापकत्वादोषनिराशेऽविपक्षहेतुः परिचिंतनीयः। न च मननादेर्न प्रत्यक्षं प्रतिकारणत्वमिति

रार्श्वतरेति विशेषणं

करण ३ गापितिनक्ष [illegible]

वार्थः आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या मननादेरपि तादृशहेतुत्वावगमेन तस्याल
साक्षात्कारस्वरूपव्यापारद्वारैव तत्त्वात्फलपगमात्मनवमननादिं तथापि नफान्का क्रास्य कारणं । कि
उकारणमितिवाच्यं प्रकृते तद्व्यापारकारणमात्रस्यैव कारणत्वेनाभिमतत्वादिति चिंत्यते । ज्ञान
चं व्याप्यव्याप्यं नीति तिन्ने ज्ञानकरणप्रयोज्यतातिरूप्यज्ञानत्वेऽपि वमित्यत्र तात्पर्यात् । इत
यव्याप्यपदमनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्मृतौ तादृशज्ञातित्वेन ज्ञानकरणप्रयोज्य
ति यत्स्वरूपज्ञातित्वात् नातिव्याप्तिः । निर्णीतं गंगादर्शनादिप्रयोज्यप्रत्यक्षविशेषवृत्तिज्ञातित्व
हितत्वात्तावन्न प्रत्यक्षविशेषे तिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणाय प्रत्यभिज्ञायामित्यादावपि तत्रैव स्मृत्य
थाश्रुतानि प्रायेण बोध्यः । नच स्मृतित्वं संस्कारप्रयोज्यं न ज्ञानप्रयोज्यं तथा च तावतिव्या
प्तिरितिवाच्यं । संस्कारवत्त्वलनकज्ञानस्याप्यसाधारणरूपेण तत्प्रयोजकत्वात् । नयन्त
मननस्यैनतत्र मन एव कारणं संस्कारो व्यापार इति वाच्यं । जन्यविशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञान
स्य कारणत्वेन ह्रवानुभवस्य संस्कारव्यापारकस्य कारणत्वस्य दुर्वारत्वात् । किंच ह्रवानुभवज
ण तासु पत्तौ संस्कारकल्पनादिति प्रत्यभिज्ञायां ननु प्रत्यभिज्ञायां ह्रवानुभवे एव तत्तादृशविशे
षणज्ञानत्वेन संस्कारद्वारा कारणमस्तु लाघवात् । ननु तज्जनितास्मृतिरुपात्तत्वेन तत्कोपनेगौरवा
न्मानानावाद्युः नवतत्स्याः संस्कारजत्वे स्मृतिचापत्तिः । नाप्यवेतत्स्यैव तत्प्रयोजकत्वादिति वाच्यं इदि
यनिरपेक्षसंस्कारजन्यत्वस्य तत्प्रयोजकत्वात् । नाव थौरवदोषः । प्रत्यभिज्ञायां लाघवानुरोधेन ८१

ह्रवानुभवस्यैव विशेषणज्ञानत्वेन कारणत्वेऽपि तस्य आनालिकत्वात् । एवं तत्र गौरवतयतनः ।
एवं तथाकारणत्वेन कल्पनीयेति वाच्यं तत्र कारणीभूतविशेषणज्ञानकल्पने [illegible] तेसाद्य
वानुपपत्तेः । नच प्रत्यक्षलाघवेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्वप्रयोजकत्वकल्पनात्तदनुरोधेन [illegible]
रवस्यदोषत्वं प्रामाणिकत्वेनाति रस्तु प्रत्यभिज्ञायां स्मृतिकारणं कल्प्यतदिति वाच्यं । स्मृतिप्रयो
जकल्पनस्य प्राथमिकत्वे मानाभावात् । अनुपपत्त्यानेन प्रत्यभिज्ञाकारणविशेषणज्ञानकल्पनेन
नुरोधस्य चाद्या नावितकल्पनमपितस्यानुपपत्त्याभावात् तथावितदनुरोधेन तत्र स्मृतिप्रयोजकेऽ
र वैकल्पसदोषः स्यादिति वाच्यं । प्रत्यभिज्ञादिकारणकारणत्वावधारणं विना तस्यावृत्तत्वस्य स्मृति
प्रयोजकत्वस्य कल्पनायायोग्यत्वात् । तत्र प्रत्यभिज्ञाकारणविशेषणज्ञानकल्पनस्योपपत्त्यस्य
त्वं । तेन स्मृतित्वे संस्कारजन्यत्वमेवतत्र स्मृतिहेतुत्वेन वर्षसंस्कारस्यैवेति पयोस्तं जन्यत्वं
प्रत्यभिज्ञानहेतुत्वेनापि तस्यासिद्धेरिति वेतुः । मेवं विशिष्टज्ञानप्रत्यक्षव्यवहितस्यैव विशेषणज्ञानस्य
जनकत्वेन च व्यवहितस्यापि संस्कारद्वारकस्य अन्यथा केवलेदेह ज्ञाने ज्ञाने तत्त्वं दृष्टवति तत्र सर्वंकवि
चेदंकरेंद्रियसन्निकर्षेण दानीदंत्वज्ञानं विनाप्ययं देहडीतिविशिष्टबुध्यापत्तेः । किंच कदाचित्कदा ०२
घटाद्यदिज्ञाने जाते कालेन पदत्र घटादौ इंद्रियपातेन तत्त्वेन निर्विकल्पकं विनैव घटोयमिति विकल्प सादक
ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगात । एवं चामका जन्दाप्या तत्पन्नानोत्पत्यकल्पं पुनः तो ज्ञाननाशुयस्मरणोदयं ५
विशेषणज्ञाने कारणं नतथाका पिनाभिद्रोहिति । तत्रिस्यतो अव्यवहितविशेषणज्ञानत्वेन कारणत्वेगो
रवात् विशिष्टज्ञानत्वे कारणे व्यतिचारापत्तेः । ननु तर्हि पूर्वंशास्त्रनाघनेज वपसंस्कारद्वारा उत्प
त्तिज्ञाने यंदहीत्यादिज्ञानजनकत्वमिति चेन्न संस्कारस्य व्यापारत्वे मानाभावात् । अन्यथानुमित्यादि

अन्यथा कारणस्य विशेषणज्ञानस्य कारणं ३ कथंनर
प्रत्यभि १

कारणता   प्रागुक्तं

मपि संस्कारद्वारा विनष्टः परामर्शादिर्जनयेत् अयं घट इत्यादौ ज्ञाने विशेषणज्ञानस्य संस्कारद्
वारकत्वव्याप्तिवारणात्। कथं तर्हि तत्र कार्यविलंब इति चेत् विशेषणज्ञानध्वंसपूर्ववर्तित्वाभावात् चिरविन
ष्टस्य हि व्यापारद्वारा नियतपूर्ववर्तित्वेन कार्यनिर्वाहकत्वं तदितरस्य स्वरूपेणैव तथात्वेन कार्यनिर्वा
हकत्वं यदि च यदा कदाचित्सत्त्वेन कार्यनिर्वाहकता तदापि नष्टस्य सामग्रीतोपि कार्योत्पत्तिप्रसंगः
र्थं वा चिरनष्टस्य संस्कारात्मककारणतोदयप्रसंगः॥ यदि तदानीमभावादेव कार्यं न तदा वेप्रयोजकत्वं
तदा विशेषणतया संस्कारस्य द्वारतायां प्रमाणाभावेनातीतानुभवस्य तदा फलानुपधायकत्वा
त् अनन्यगतया चिरनष्टस्य नाश्व इति न पूर्वक्षणवृत्तित्वादिज्ञानमस्त्यापूर्य्ये। अत एव कारणतावता
पत्तिं अवतिष्ठते तानुभवस्यायत्तात् तज्जन्यत्वान्न ततः कार्योदयः। न च संस्कारस्यापत्तिस्तत्रतत्प्रमा
णत्वेमानाभावात् अत एव न चिरविनष्टसंस्काराराधितः कार्यमिति तावत् प्रपाकृतः। यत्तु प्रत्यभि
ज्ञादौ तत्रादेः संस्कारस्य हि प्रत्यासत्तितया हेतुत्वकल्पनात् तत्र द्वारतापीति तन्न बाधविषय
कमानसप्रत्यक्षादौ च्याप्ति प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रत्यासत्तिकल्पनात् सर्वत्र हि ज्ञानानामव प्रत्यास
त्तितया चेत्प्रत्यासत्तिनिष्ठत्वापि संस्कारः। इतो पि मध्ये तत्रास्वरूपमावश्यकं नवस्मरणकल्पनागौरवं
न प्रत्यक्षत्वादिति लाघवेनेति न नु संस्कारत्वेन रूपेण संस्कारो यत्र संस्कारवत्ति ज्ञानसामान्यजत्यासत्तिरिति ८२
यस्य तत्र कथं प्रत्यासत्तिः संस्कारसमवाय एव वा प्रत्यासत्तिरित्याशयात् तन्नु यथानुभवमात्रस्याभावात्
णजनने संस्कारसहकारी वाच्यः न तदा यत्र प्रत्यक्षसामग्री अनुमितिसामग्री वोद्बुद्धसंस्कारो प्यस्ति तत्रो
त्पत्तिज्ञानमुत्पद्यतां न च जातिसांकर्यं नयानोत्पद्यते तं तत्सामग्री सत्त्वेऽक्षरे कार्यादिर्यतः तथा यत्र
त्यस्मात् संस्कारद्वारप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्मृतिर्वा स्यात् इति वेत्तत्र विपरीतं नसंस्कारत्वं प्र"

या घनावः सहकारीति चेत्तन्न तत्रास्मरणस्य सामग्री प्रत्यक्षसामग्र्योः सत्त्वात् व एव नास्ति स्मृतिसाद्
यत्र तु सामग्री तत्रा स्मृतिका लेती न न यथैवैवं संस्कारविरहेतत्वात् संस्कारस्याश्रिस्य यो
त्पस्य मानत्वान्न तदस्मरणस्य सामग्या न वधारावाहिक प्रत्यक्षस्थले तौ सामग्र्योः सत्त्वात् इत्क्ष ते
न नु प्रत्यभिज्ञोत्पत्तसमये वा तु न त्वस्य संस्कारजनकत्वस्य कल्पनादित्याद्युः। तद् व्युत्पत्तौ धाला
या तेत्वेव प्रथमद्वितीय प्रत्यक्ष कार्यान संस्कारः फलीयः तुपेक्षा हानत्वं सेतु पर्यवसायिधिक   चालय
रणका नाधिकरणसमानविषयक यत्रि ष्टकालत्वेन संस्कारं प्रतिकारणत्वात्। किं वानुमिति
स्थले स्मरणसामग्रीतो नु तव सामग्र्या स्तथाचात्। नवीनास्तु तत्र बोध्यतु द्वेधस्त्यां दोषोऽभावात् प्रत्य
क्षत्वस्मात् यापत्तावस्य कारणत्वावस्यकत्वपि स्मृतिहेतुः संस्कारजन्य प्रयोजकतेउ कप्रत्यभिज्ञा
घ्वन तत्कृत्वा यथा तथोक्त मितिप्राहुः। ननु संस्कारस्यापुनकत्वेपि तज्जन्यत्वात्वास्मृति द्वारेवस्तुवा नु
त्वस्य कारणत्वाना कल्पनामिति चेत् अस्य विहितविशेषणज्ञानकरणत्वादेदोष इति तत्प्राङ्गुक्त
दोषात् ध्वस्तवान् बुद्धेर्यत् ध्यामे बुद्धिर्द्वारा प्रथमबुद्धेस्तूतीयायां करणत्वात्ता वस्य वक्तुमशक्यत्वात्
अत्र तज्जन्यत्वेपि न दोषः नयज्ञानाकरणकेज्ञानमितित्रप्रत्यक्षलक्षणे नैदात्रप्रत्यक्षायीत्यो यथा
याह्निके वाप्यानु मिति वाक्यवाच्यं ज्ञानाकारणकं ज्ञानमिति लक्षणवाक्येन सद्धलक्षणस्य लक्षणात् मूलग्रंथेऽनु   तु यथा
तानिप्रायणोऽसंगमनीय इति दिक्। ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य संस्कारजन्यत्वान्न तत्सत्त्वाल्लाघवात्स्यात् तान्तरदंतायारलेदत्
त्वप्रयोगे संस्कारजन्यज्ञानस्येव हेतुत्वाङ्गीकारादिति चिन्तात्रवदंति कारणत्वेन करणकारणत्वादिना वायत्तु ज्ञानस्वा

त्पत्तौ कथं विशिष्टसंस्कारस्यापि ज्ञानं तत्र विशेषताव्याप्तत्वादंशमावापगमात्। अन्यथा तमहं जानामीत्यत्र तन्मात्रतावाव्यापकत्वे तस्याश्र
त्वस्य तत्राणि संस्काराजन्यस्य स्वीकारादिति तद्धियाः संस्कारजन्यस्य ज्ञानस्य तत्ताव्याप्तत्वप्रयोजकत्वे पदजन्यपदार्थस्मरणा
नुरञ्जनत्वमाद्यनुरञ्जनस्मरणाद्यवताव्याप्तत्वप्रसंगेनिमाङ्क्तातिरिक्तत्वालसाक्षात्परंपरासाधारणसंस्कारप्रयोजनं ज्ञान
स्यैव तत्ताव्याप्तत्वप्रयोजकत्वात्प्रत्यभिज्ञा तितेषां तत्तानुभवप्रतियोगित्वेनापि ज्ञानबुद्धिजन्यत्वादित्यर्थः। सविकल्पकप्र
दोपादानप्रयोजनमाहं जानामि विति अयं गौरित्याद्यनुगम्यमानजातिव्यक्तिर्निर्विकल्पकजन्यो वतितंतदव्याप्तिरित्यर्थः।
माहरूपादीतिं साहूत्यप्रत्याक्षप्रतियोगिज्ञानापेक्षाना विकिंवतद्यवहारदंडिसंज्ञाकारादावपियुगपदुत्पत्ते द्रियसन्निकर्षैक

रित्यर्थः।

वत्त्वपकत्वाद्धेतुर्ज्ञानानंतिमविकल्पकज्ञानजन्यत्वादित्यर्थः। प्रत्यक्षत्वमिति सविकल्पकानाप्रत्वादिति शेषः। किंतु विज्ञाना
वेनेति एतन्मातत्वांशप्रत्यक्षत्वमिति भावः। नन्वाशाकरमते प्रत्यभिज्ञायाः स्मरणानुभवरूपत्वे गलदः कस्य विषय इति विवत्वा
ते प्रत्यभिज्ञायाः साकांक्षधर्मधर्मिगोचरत्वेनाभेदसिद्धेरिति भावः। अत्रोच्यत इति यद्यपि साक्षात्वं जातिः व्यवस्थापितं तथापि तु स्मृतावृ
सारणबाधकमेतदिति भावः। ताद्धेतुलिंगादेरिति परार्थानुभवलिंगादेरित्यर्थः। ज्ञानं ग्राह्येति तत्र गुणादौ च जन्यत्वं यार्थं कत्वा
ने तथा वत्ततरप्यस्त्विति वाच्यं इदमापनतत्तावस्तुतः साक्षात्कारित्वस्य जातित्वेनिश्चस्य व्यक्तमराक्यत्वात्। जातत्वापि प्रतिवांतरांशावच्छे
तत्समर्थनमित्यत्र तात्पर्यं सर्वज्ञानसामग्रीति तत्र ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वं तमिति वाच्यमियाद्य ९३
पिसाक्षात्वापात्तेः। यद्यंशे सविकल्पकाजन्यं ज्ञानं तदंशे प्रत्यक्षमिति प्रथमलक्षणदोषान्तरमाह अपि चेति विषयस्य विशेषण
त्वांशे तथाप्यतत्तायां चेति विषयस्येति यत्ज्ञानं यदंशे सविकल्पकाजन्यं तत्साक्षात्कारीति परलक्षणादित्यर्थः। ततज्ञानं तत्तावि

रिति भावः।

विशिष्टधर्मिज्ञानं स्वस्वज्ञानाजन्य एवेति तद्विषयकत्वस्य विषयघटितत्वाद्विषयस्य ज्ञानाजन्यत्वादित्यर्थः।
ज्ञानजन्य इति विशिष्टपाठः। तथा च स्वस्वज्ञानस्वरूप एव तत्प्रत्यक्षज्ञानजन्यत्वादिति भावः। स्वमतं तावदुक्तं नाह
दं मीति प्रत्यभिज्ञायामिति स्वमते नेदं पूर्वव्यक्तिवृत्तित्वे सतीति तन्नु तद्वृत्तिघटत्वाश्रयोपस्थित्यादावतिव्या
प्तिरिति वेत्तु न। पूर्वव्यक्तिविशिष्टो घटत्वादौ तत्काले विषयतेन ज्ञानेन विषयीक्रियमाणे सति अपरव्य
क्तौ तादृशघटत्वादिप्रकारविशिष्टं यो विषयीकरोति तत्त्वमाद इदं तदानिदिष्टानुगतेति भावः। अत एव
तस्यार्थमाह। इदं तु इति अन्यथेति संस्कारस्य स्मरणे कारणताया वर्धर्मिग्राहकमानतो सिद्धत्वादित्यर्थः।
इन्द्रियस्यापि प्रतिलक्षणस्य सन्निकर्षानुगमनिराकार्थं प्रत्यक्षविशेषसन्निकर्षविशेषयोर्हेतु
मत्त्वमाह। प्रत्यक्षेतिन नन्वेवं परमाणवादेः संयोगादितोपि प्रत्यक्षापत्तिरत आह योग्येति सन्नि
कर्षाग्रह इति ननु योग्येति व्यर्थं न च परमाणवादेः संयोगात् ग्रहः स्यादिति वाच्यं। तत्र स्वरूपयोग्यत्व
भावादिति चेत्तु न तद्योग्यसन्निकर्षकारणत्वाश्रयेन्द्रियसामान्यरूपेणानुगमात्। अन्यथा तिप्रसक्तत्वात्तथा
परमाण्वादिसंयोगस्य तेन रूपेण कारणत्वेन ताश्रयपरमाण्वादिकमपि स्वरूपयोग्यं स्यात्तथा च तत्
पि कदाचित्प्रत्यक्षोदयः स्यात्तिसमस्तस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपधानतनियमादिति भावः। नन्विन्द्रियस
कारणतावच्छेदकत्वेकथं कारणत्वं स्यादिति चेन्नु विनिगमकाभावात्। स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकानुविधाना
त्। तस्य कारणत्वात् एतेनेति स्वरूपावच्छेदकान्तर्भावः। अत्र नन्वदंतद्युपदिति भेदः। अन्यथेति तथा चयाद्वृत्त
संयोगाभाववत्तितो भेदावयवो अस्मत्रात्मसंयोगावच्छेदकः सएव सन्नय यवसंयोगो हेतुरिति पूर्व
पक्षकल्पः। व्याप्तिस्यादादिति ननु इन्द्रियसंयोगसंत्वस्य कोपावतारस्यत्रतत्प्रमा अविरोधे इन्द्रियसंनि

MEMORIAL
MEMORIAL

न व्यभिचारो ज्ञानवत्संयुक्तादि

प्र॰ ख॰

कर्षो हेतुरित्युक्तं अत एव न व्यभिचारो ज्ञानवत्संयुक्तसंयोगत्वादिरूपेण विशेषतः कारणत्वाभावादिति वेत्त्वं आत्म
योग्यावयवसन्निकर्षो हेतुरित्यनेन परं परया विशेष्येण सह इन्द्रियसन्निकर्षप्राप्तेः। अत एवेतिय दुक्तं तदपि
न परं परासंबंधेन द्रव्यग्रहोत्पत्तिरिति पूर्वपक्षकरणा तदनुसारेण हेतोर्व्यभिचारो ज्ञानवत्संयुक्तविशेषरूपे
णयथा पूर्वपक्षस्तदनुसारेण समाधानमपीति भावः। वस्तुतस्तु द्रव्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षे आत्म
मनःसंयोगत्वेन हेतुतेति नेनन दोषइति नावी। ननु परमाणुदेशावच्छेदेनावयवसंयोगे सति तदवयवि
नः संयोगजसंयोग न कथं न च इति चेत्। अत्र केचित् संयोगजसंयोगो न हेतुरिति तन्मते वृक्षसंब
द्धशिरवस्तुनो विनाशात्कुत्रवस्तुनोऽत्यस्पोत्पत्तिस्तत्र तदप्रत्यक्षता प्रसंगात्। ननु तत्पन्नखंडावयवि
नः कथं तदैकत्यक्षणजात् तरकर्मजसंयोगाभावात्। तथा खंडावयविकारणीभूतपूर्वच्छिन्नावयव
कारणीभूतावयवोः संयोगजसंयोगेनोत्पन्नखंडावयविग्रहणमवश्यं वाच्यं तु वक्तव्यमः। अस्तु मुख्य
मूलावयवावच्छेदेनावयवीन्द्रियसंयोगस्याहेतुत्वात् संयोगजसंयोगस्य कारणीभूतसंयोगावच्छेद
कावच्छेदेनैव वर्तमानत्वात् कुतो तस्य सूक्ष्मावच्छेदेनेत्यच्येन स्थूलावच्छेदेन तदसत्त्वान्नावयविप्र
त्यक्षोदयः। ननु गृहबहिःस्थितस्य मूलावच्छेदेनालौकिकचक्षुरादिना घटसंयोगेऽपि कथं वानालोकसं
युक्तं गृहबहिःस्थितस्य। न तस्य तदवच्छेदेनावयवी वर्तते तदवच्छेदेन न तत्संयोगः तदवच्छेदे ९४
नतु नावयवीति वाच्यं। द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वापत्तेरिति चेन्न एतादृशस्थले द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तितेति केचि
त्। वस्तुतस्तु यत्र चक्षुषा रूपवता द्रव्यसमवायिकारणत्वेनाद्यत्वात्तत्रायादोषः। अस्तु गायमपि मा
नुसारतानन्त्येति व्यक्तिप्रत्यक्षघटप्रत्यक्षनचावयविसमवेतगुणादिसाधारणलौकिकानुगत

१०

प्रत्यक्षेऽनुगतकारणे संयुक्तसमवायो मन्तु। अन्यस्यापि तत्त्वादितियेन्न तस्याव्यविचारपरिप्रासत्वादितिवदं सि
नयेच सितिगंधस्योपलक्षणं चाति प्रायेणाणोकेयं यथापि सविशेषिताश्रयसंयोगएव नास्ति तथापि गंधोप
लब्धिताश्रयसंयोगस्य संनिकर्षात्विप्रायेण गंधकारणत्वाभिमनेन समाधि। ननु गंधो गंधनिष्ठगंधविषय
कत्वरूपहेतु सन्निकर्षाश्रयइति ताप्यमतत आह गंधेन्द्रियेतियद्वा गंध अत्यत्र गंधेन्द्रियसन्निकर्षजन्य
त्वेति साध्यमतत आह गंधेन्द्रियेतीति वनिति समवायि संयोगो हेतुरित्यत्र समवायो विशेषणं उपलक्षणं
वा। अवच्छेदकं वा। आद्ये तदेति। द्वितीये तथा वेति। अंत्ये तदीत्यन्तं इति सिद्धे समवाये कारणताव
इतिभावः। अथान्वयव्यतिरेकयोः कारणताग्राहकयोः सत्त्वात्समवायो न कारणं किं च तिप्रसंगवारणाय
अवच्छेदकमात्रं सइत्यत आह। तदेतदिति साक्षात्कारत्वाभास्त्यात्। तथा समवायेतिहेतुना कारण
ताग्राहकाभावाइतिभावः। ननु साक्षात्कारत्वं तिजातीतिसिन्नत्व विषयकलौकिकसाक्षात्कारे संयोगो हेतुजा
घवात्। न च संयोगमात्रस्याति प्रसक्तत्वेन यागात् संयोगस्य तत्त्वाद्रूपादिग्रहेन तत्र वर्तितवा यत्रापि परंप
रायं संयुक्तसमवायादेः कारणत्वे तरस्य कल्पनापत्तेः। तत्रानवच्छेदकीतरकल्पनापत्तेश्च कार्यतावच्छेदक स्यानु
गतस्य वक्तुमशक्यत्वात्। संयुक्तसमवायत्वादिना कारणत्वाभावाच्च न च सामान्यतो विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षोऽस्तु
स्तदभावे कथं कार्यं स्यात् तत्करीत्या विशेष्येणापि सह परंपरया इन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वादवेतिवतन। अत्र केचित्तु
तिगतवाच्यतावात्रयेति साक्षात् तस्य आत्मग्रहेन संयोगहेतुत्वेन वितिगमकसत्त्वात्। अपरे तु सावसात्कारमात्र
लौकिकालौकिकप्रत्यक्षसाधारणेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वेन कारणतानुगतवा तदुक्तरूपेण विशिष्टतया वतत्रतत्रते

इति वार्थः।   र्मः।

संयोगादयो विनिगमकाभावात्त्रयाणामन्वय एवेति प्राञ्चः। ननु संयुक्तसमवायत्वेन कारणत्वपक्षे गंध
दिसाक्षात्कारे किं ननुगतं कार्यतावच्छेदकमिति चेत् विशिष्टविशेष्यतत्र गुणादिसाक्षात्कारत्वमिति वदंति अ
परास्तु द्रव्यत्वेनैवेन्द्रियसंयुक्तसमवेतलौकिकसाक्षात्कारत्वमिति प्राञ्चः। इदं तु बोध्यं यत्र विशेष्यता
नुगतकारणं तत्रावच्छेदकमपि तथा अयाणामननुगतरूपेण कारणतानियमो नास्ति। संयोगसन्निकर्षस्थले योग्य
द्रव्यमात्रस्यैकरूपेण योग्यत्वाभावादिति। एतेन इदं परे पराम्रष्टधूमस्योत्पत्तिर्द्रव्यमात्र अन्यथोक्ति
साधारणस्येति परास्तं तेन स्वातिरिक्तपदार्थत्वेन समवेतत्वादित्ति भावः। नीलो व संहिति। यद्यपि रूपत्व
वर्त्तत्वयोर्नीलत्वं दृष्टं तथाप्यनुगतवस्तुरूपानुगमो नानुगतधर्मं विनाऽतोऽनुगतजातिरूपधर्मसिद्धिरिति भावः।
यत्तु शिखि यद्यपि परमते गुणत्वं न जातिः उपाधिश्च वक्तुमशक्य एव संयोगत्वं क्रियाविशेषातिव्याप्ते
श्च योग्यतावत्तु निरूपानां जात्यादिशास्त्रसत्तावेनालोपदर्शे दृष्टा। तथाप्येतद्दर्शनेनपरस्य वचने वस्तुत
स्तु एतद्दूषणीयत्रातः करमतेऽनुपद्यमानवानया वत्यनुपनयमर्यादया नक्षत्रतेन अध्दः अतीन्द्रि
ये निर्विरोधमदितिन वावच्छेदकेदेनवृत्तौ न विरोध इति वाच्यं। तत्र प्रमाणाभावात् उद्भूतत्वानुद्भूतत्वयो
रन्यतरत्वस्य जातित्वं विना निर्वक्तुमशक्यत्वात् उद्भूतत्वानुद्भूतत्वयोर्भावाभावरूपत्वे तयोरेकत्राभा ८५।
वात् जातेव्याप्यवृत्तित्वात् अपनीलपीतघटे लक्षणीनीप्राणघकरणकत्वेन तत्करणकत्वात्तद्वो
तकारणात्मकत्वं रूपत्वमेयीतोनान्योन्याश्रय इत्यत आह नीलेति नीलादिधियः पीताधिकरणकत्वे माना
भावादित्यर्थः। मानमाशंकते नचेतिगंधस्पर्शेति नीलपीतघटे जायमानचाक्षुषकरणकत्वं त्वत्तज्ञ

९९

स्पर्शाविशेषत्वे सतिनीलादिवृत्तिरूपव्याप्यत्वात् आलोकवदित्यर्थे तात्पर्यम् गंधस्पर्शेति विशेषणं दृष्टांतमानस
दृष्टांतसौख्यापनाय। तथाहि स्पर्शाविशेषत्वे सतिनीलादिवृत्तिरूपव्याप्यत्वात् गंधस्पर्शवृत्तिरूपत्वे सति नीलादिवृत्तिरूपव्य
वादिति हेतुवर्यर्थे बोधः। सर्वत्र सत्येतमन्तस्यत्र व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदं इन्द्रियसन्निकर्षव्यभिचारवारणाय रूप
यतिएवमितिमनू अप्रमाणं जीज्ञानाभावे सतिरूपस्य सादयनुगतप्रतीतेरसिद्धिरित्यत आह नीलाकारेति
रूपितमपि विशेषातिक्षमन्तान्यस्त्रीफलतोनन्विति नानेतितथायथा मितीतेदव्यष्ठेपि नीलाकारानुगतप्रतीतेस्त्वे
र्थेकएवनीलोवर्ण इत्यर्थः। जातिश्चेत्तिनयादीपोपादकयोरनेदति वाच्यं। जातिपदात्तिधेयत्वापत्तिरित्यर्थे
तात्पर्यात् स्वमतावष्टंभे मध्यानाकारञ्चदंजातेरितिस्यायन्त्वकुर्वन्नाप्यादकमिति भावः। नवरूपत्वादौव्य
भिचारः नरूपजातिचाभावात् अवयवावयविनि वृत्तिरूपत्वाद्रूपत्वजातित्वाभ्यर्यभिचारः नवा वयविपदैक
र्थेनिराकचदतत्त्वचेजागूलचादिजातो व्यभिचारवारणाय स्पष्टोक्तिचात् नवतां गूलस्यापि वयवित्वेनन
तेनदत्ते न व्यभिचारवारणमिति वाच्यं। अवयवावयविनावपन्नोत्तयदेशि चाथेतात्पर्यात् नवनित्यत्वे
सनेकव्यक्तिवृत्तित्वरूपस्य जातित्वस्याभावसाधने बाधः। जातित्वादवाप्य चाभावसाधनेतात्पर्यात् यच्चाजा
तिद्यापादकतर्क एतद्व्यतिरेकस्योपाधित्वेतात्पर्यात् गोत्वेतिनवविपरीत्यमस्तिति वाच्यं गोत्वादजाति
त्वसाधनात् नवनित्यत्वे सत्यनेकव्यक्तिवृत्तित्वं सामान्यलक्षणं तद्गतनिति वाच्यं तन्नैतेषिआह तिथ्यप
त्वेसति अनेकव्यक्तिसमवेतस्यजातिलक्षणस्यतत्राभावादिति भावः। नीलेतिंयथायथा नीलादौ विजाती
यानन्तु रवे जास्तपातथानारतमय धीरितिपरा कृतिस्तोतात् अतोनतारतम्यादपि तद्भेद इत्यर्थः। नेयायिकाः
परिहरन्तिनेति। नव्याबोस्यादादिप्रतीत्यन्ते दब्धः परस्परसमनंतरज्ञायमानयोर्नान्यतरत्प्रामाण्यम
विनिगमनात् तस्मात् तत्प्रामाण्ये देवधीः तज्जाती यच्चमाजेयते। नो दृष्ट्यत्यस्मिन्नवदित्यर्थः। समवायश्च

ति। यद्यपि समवायस्तत्तत्तेनत्रस्पन्द॥ तथापि तदस्फुपगमेनोक्तौ तदनु स्त्रेरयादिति धुमप्रतियोगित्वेन
रूपादेरवो स्वेरवान्त समवायस्येत्यर्थः। एवमितिप्रपत्तिशायाद्ध प्रविष्टत्वादित्यर्थः॥ तेषामिति समवा
यत्वं बंधितोद्भूतस्पर्शता दिनाऽग्रहणात् संबंधि द्वय प्रत्यक्षं विना समवायस्याप्रत्यक्षत्वान्न तत्समवाय
नामपा सिद्धिरिति भावः। एकैकस्य इति न वर्णितानीयानन्नुप्रवेशान्त व्यवहारः तदनुप्रवेशाधियं विना
पाकर्षप्रतीतः शतिं विनोत्कर्षस्यासावेनोत्कर्षधियोऽप्रामाण्यप्रसंगादिति भावः। समवायसन्नि
कर्षघटकत्वापत्तिं नु रूपि कामावरयतीति नन्वितिं नत्तो रूपश्रोत्रे सर्वत्राप्युद्धानीत्यसमवायादित्यर्थः॥ यो
यत्कर्मत्वेशष्कुल्यवछिन्नाकाशः श्रोत्रोत्पन्नेऽस्तस्ता स्योऽनोनव्यवहितत्वाद्यापत्तेर्वत्तापत्तिस्तच्छ
द्यानयेति। नेतत् स्तस्ततोविशेषणतावाचकत्वेशष्कुल्यपित नो मात्रमवछेद्यंतयायाति प्रसंगस्यात्र
वारणायनेतोत्तिरिक्तावछेदत्वस्त्वीकारे तत्रैशष्कुल्याग्राहिणा वदोषद्वयाशाय वानाद्दोऽत्र वछेद
त्यत्तिप्रतियोगी त्वबधिविवक्षितोनिरूपकमात्रैवे स्फत्तयेनिरस्य निप्रतियोगिकत्वे दोति नन्नुसा
वा०५५ गतिरस्ता धारणो वेत्रद्दा सर्वात्र्यस्तुसर्वत्रशब्दानुपाहयेदत आह। प्विंचितिं शब्दविशेषविषय
कस्फुरणविशेषीयावगमे सात्त्विकेगतिसे वायाधारणेपितयाद्दत्यर्थः। कारणामिति ननुदेवदत्ते
नस्ताधारणशब्दकारणाद्दितेननानास्थानेयत्र यत्र नानाशब्दानुद्यायितो तत्रतत्रतत्रछाद्दानौ ९८
गतिसत्वेत्वेनयातत्रनाय ऽमातिसत्वेदप्रयोजककारणेन्तदानावादां त्वं त्वनिकटस्थितदेवदत्तशब्द
श्रवणवदुरस्थितदेवदत्तशब्दस्यापिश्रवणप्रसंगात् निकटभूयमाणोदेवदत्तीयशब्दशात्तस्त
च्छापियत्वतेनत्र शतितेदानावादिति येन्नकजबजेनतत्रानत्यगेस्या कारणातदस्त्वीकारणौ
९९

तित्वे दस्त्वीकारादुक्तदोषाभावादितिदिक्। यद्यपि द्वीतेएतस्यापि दोषस्य सोध्यत्वात् अतएवेति
ति रूपपदं कासिस्त्वीकारात्ततेन वादिमोक्तवद्रूपत्वजातेरतीप्रियत्वस्त्वीकारेण प्रत्येदेशतेः का
रणतावछेदकत्वस्त्वीकारात् हूत्यर्थः। एवंच शब्दस्याशाकारवजातेःसमवायःप्रत्यासत्ति
तिद्धिसतेते रूपयतीति नेवमितिकर्णतित्याचकर्मसंयोगाज्जावचक्ताब्रदेवो स्पन्नोत्पन्नोविशिष्टसमवा
यत्वकप्रत्यासत्यतावादित्यर्थः॥ ननुकर्णशष्कुलीसंयोगेनापरिच्छिन्नसमवायोच्छेदेन पुनरतिप्रसंगइत्य
तआह कर्णसंयोगोपद्येतिसमवायहत्यायाश्लोधारतातत्स्वीकर्णशष्कुलीसंयोगपरिचायक इत्यर्थः। आ
स्ताविसमवायवृत्तित्वनत्वायेनयाति प्रसंगइत्याह। एववेतितथाचकर्णशष्कुलीसंयोगावछिन्नाधारता
कत्वसमवायःप्रत्यासत्तिरितिभावः। अन्येतु मिवंशब्दप्रवृत्तिशब्दसमवायःप्रत्यासत्तिरितिभावः। कर्णसं
योगेतिकर्णसंयोगावछिन्नःशब्दसमवायःप्रत्यासत्तिरित्यर्थः॥ तथापिकथमति प्रसंगवारणमत आह।
एववेतितथाचोत्तरूपं यद्दत्वयोऽयमावछेदकत्वंशब्दसमवायसात्त्वप्रत्यासत्तिरित्याकूः। एवंयोक्रार
त्या। तिप्रसंगवारणेशब्दवृत्तिस्त्याधारणी जातिरवछेदिकाकरकारिणीयानास्यापयापूर्मागाता
वाकोरवाद्वेतितात्पर्यांनन्वेवं सतिनतोमात्रमवश्रोत्रमस्तुनवृदशीतरीयशब्दस्यप्रतेंदतापत्ति
प्रथमवादिमतेउक्तरूपप्रत्यासत्तिनावात्। द्वितीयवादिमते देशान्तरोत्पन्नशब्दस्यो कत्वरूपयाय
नावात्। नवत्ताद्यपरूपादितानकालेश्रोत्रदेशोत्पन्नशब्दग्रहणप्रसंगः॥ ननोमात्रस्येन्द्रियत्वेनन
ना रूपेंद्रियनत्वसंयोगयत्वादितिवाद्यः। अदृष्टविशेषोपगृहीतकर्णशष्कुलीसंयोगावछेदेननतोमनः
संयोगस्याहेतुत्वादितिवेतन। लाघवेनादृष्टविशेषोपगृहीतकर्णशष्कुलीसंयोगावछिन्ननत्वस्य

रूपेंद्रियर

द्रियत्वात् इन्द्रियमनःसंयोगत्वेनियमामान्यत्वकारणत्वात् तन्न बहिरिन्द्रियविशेषोपरक्तीतकस्मिंश्चक्षु
र्जासंयोगावच्छेदेन नत्वोद्भूतेन्द्रियमनःसंयोगस्य हेतुत्वमिति दिक्। ननु बहिरिन्द्रियसम्बन्धमलिकारमते कथं
न प्रत्यक्षं स्यात् तदाधारतायामपि कथं सत्त्वचक्षुर्जसंयोगेनावच्छेदेनोत न वर्तिकत्वात्तेजोयरप्रत्यक्ष
मिति वाच्यं तस्य वर्तिकत्वात्। तत्रावर्तिकत्वपक्षे पिशाचोत्पत्तिसमये तेजोयरप्रत्यक्षकारणत्वे धूंच
धानादिसकलस्य सत्त्वे तदुत्तरक्षणे कथं तत्तेजोयरप्रत्यक्षं स्यात् तत्सामग्र्यभावस्य कारणत्वाद्वा विना
यक्तुमशक्यत्वात् तत्र प्रत्यक्षे वक्ष्यमाणतद्गुणीन विशेषस्य हेतुत्वात्संदृश्यमानकालीनचक्षुर्वा न्तु च
रमशब्दगोचरप्रत्यक्षमिति वाच्यं। निमित्तकारणस्य कार्यकालवृत्तित्वेन मणिकारमते कारणत्वाभावात्
समवायिकारणासमवायिकारणप्रतिबन्धकाभावानां कार्यसहवृत्तितानामिव कारणत्वात्। अन्यथा
द्विचरमशब्दप्रत्यक्षानावश्यकता। प्रत्यक्षे त्रिक्षणावच्छिन्नत्वादिति चेत्। अत्र वदन्ति स्व व मतेन
ति मारकृतवरमशब्दस्य प्रत्यक्षं नेति यथा संयोगस्य विशरीरवस्त्रादिसंयोगस्येत्यर्थः। सर्वत्रेति वरणेण घ
छेदे। वच्छिन्नेनापि विशेषः। काष्ठाधारतायाः प्रादेशिकत्वेऽपि कृतसमवायोऽव्याप्यवृत्तिर्वा स्यात्। अन्यथा व्याप्यव
तिरक्ता स्यादत आह न चैवमिति नन्वेवमव्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिकसंसर्गाभावो नाव्याप्यवृत्तिःसम
वायेन तत्राधारावृत्तित्वादत आह अत्रावच्छिन्नितस्यापि वृत्तिः। अन्नावस्यन्तु समवायो वृत्तिरिति तत्प्रता ९७
वासमवायेन वृत्तिमानित्यर्थः। न्यायमते इदं बोध्यं। ननु समवायस्यातिप्रसक्तत्वेन वृत्तिनियामकत्वे सति नि
यतथा। तथा तुकस्यैव संयोगेनोपलब्धिर्मानमपि स्यात् प्रसक्तेवेत्याशङ्कते नोपि आह उद्भूतः स्यादत आ
ह। न चैवं सर्वत्रेति एवं वानुक्तववात्प्रादेशिकत्वाच्चादिकर्णसंयोगावच्छिन्नाधारतां कोलवतित
१२

समवायेन समवायेन स्वप्रतीत्यपेक्षत्यर्थः। तदवच्छिन्नमिति वीणाघवच्छिन्नं अन्यथा तदाधारस्यै
ताकत्वादपि नस्यादित्यर्थः। सर्वदेशानामिति क्वचिद्दृतिच्छद्मत्वादित्यर्थः। निमित्तेति यद्यपि निमि
त्तं वायुर्यं कर्णगामी तत आह मूढ इत्यर्थः। तस्येति इन्द्रियसन्निधेश्चाग्रसत्त्वादित्यर्थः। सा चादि तिइन्द्रियं
तरे तथादर्शनादिति भावः। नन्वावरणकत्वाद्दीणाद्यवच्छिन्नाकाशरूपेन्द्रियवीणादिरूपाधिस्थानेन
संयोगो हेतुर्न शरीरेन्द्रियसंयोगः सव प्रसक्ते स्यत आह। कर्णेन वालेति ननु तदिपरमते आकाशात्मत्वे
श्रोत्रमस्तु। न च वच्यवच्छिन्नत्वात्तदोपजनितप्रसंगः कर्णेन संमतिक्लिनिन्न वायुसंयोगसत्त्वात्तदवच्छिन्न
श्रु गद्दकृतत्वात् सब देः श्रवणस्याक्लेषप्रज्ञानसामग्रीकालेनापि ज्ञानसामग्री स्यात् अकाशादि
नः संयोगकृत्वात् दितिवाच्यं तत्रसोऽनयासमाधेयत्वादिविशेषबधिरस्येन्द्रियाभावेन तत्र धर्मयोनास्ती
त्यतयवाधिक्तिरुं। तत्राकाशमात्रस्य श्रोत्रत्वे तस्य राश्यापत्तिः जवातं न वा दृष्टविशेषात् स्पष्टापत्ति
दविशेषः अदृष्टस्य दृष्टकारणोपादकत्वे नैव योगात्मृत्वेऽदृष्टकारणत्वेऽदृष्टविशेषस्य
वक्तुमशक्यत्वात् तथा वाऽदृष्टविशेषस्य कर्णशष्कुलीसंयोगाधारतां प्राचमितेन सत्तो हि श्रोत्रत्वं
तत्राकाशमात्रस्येति किं बहिरिन्द्रियसत्वप्रत्यक्षमात्रे। धिष्ठानावच्छेदेनेन्द्रियसंयोगस्य हेतु
त्वादाकाशमात्रस्य श्रोत्रत्वे वह्निश्रवणस्याक्लेषज्ञानसामग्रीकालेऽतत्कालोत्पन्नशब्दविषयकस्यात्
पद्ज्ञानसामग्रीकुर्निवाराश्चाकाशमनःसंयोगस्य सत्त्वात्तेन वादृष्टविशेषोपगृहीताधिष्ठानम
नःसंयोगस्य हेतुत्वे चोक्तनात्तददोषोद्धारइति वाच्यं पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवात् नयोक्तरूप
नसप्तः श्रोत्रत्वेऽपि चक्षुः श्रवणस्याक्लेषज्ञानसामग्रीकाले कथं तत्कालोत्पन्नशब्दज्ञानसामग्रीनास्ति
ति वाच्यं अदृष्टविशेषोपगृहीताधिष्ठानविशेषावच्छेदेन तदाश्रोत्रमनःसंयोगाभावेन नापत्तम

आख्ये

यो विरहादिति दिक्परं परया वीणाघर्षणादि तेन नु श्रूयमाणैः शब्दस्य वीणाघनधिकरणकत्वेन क
थं वीणाद्यधिकरणकत्वप्रतीतिः प्रमास्त्वादिति वक्तुं वीणायास्तत्राशब्दाधिकरणत्वस्या
भावात् । किं च वीणायां शब्दः प्रमात्वं तत्र प्रतीयते इत्यर्थेऽपि त्वर्थमिति के चित् । वस्तुतस्तु विन्नवि
नो भगुणसमवायिकारणं दिशावच्छिन्ने कार्यं जनयतीति नियमात् द्वितीयज्ञोत्पादिकाने ज्ञाय
मानानां सर्वेषां शब्दानां शब्दसमवायिकारणकानां प्रथमशब्दाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकत्वेन
श्रूयमाणवीणादिजन्यशब्दपरंपरयापि वीणाद्यवच्छेदकत्वेन तदधिकरणकत्वात्प्रतीतिस्त
थाप्रत्यादिति दिक् । नन्वितिनयितदिशं एकदा न योगकारानन्तरं श्रूयमाणत्वानुमवादिति तावः । अथ
पितदनितद्वारित शब्दविषयकज्ञानवानुपजातमिति यद्यपि वीचीतरङ्गन्यायेन तुल्यदेशस्थयोः
शब्दयोः शब्दप्रत्यक्षे देशपितसंजवतितथापि वीणादिसन्निहितव्यवहितदेशस्थयोरिदं दूरस्थतीयजा
तीयत्वे विषयत्वे नु श्रूयमाणो शब्दो देवदत्तजन्यतावच्छेदकजातिनास्ति । तथा शब्दसमवायिका
रणत्रयोः सजातीयत्वे देवदत्तीयप्रथमशब्देतज्जातेरभावप्रसंगान्तर्गततज्जातिव्यापकत्वेऽपि यदुक्तो
दिशब्दोपितत्ज्ञातेः प्रसंगात्तानवाव तादृशज्ञाने श्रूयमाणशब्दे तथा कथं तदुत्पत्तिः स्वाश्रयोत्पन्न ९८
जातीयत्वे ज्ञानविषयत्वे देवदत्त ~~कच्छेदक~~ जन्यतावच्छेदकजातीनां नानात्वेनावच्छेदको
भावाद्यावत्शब्दसमवायिकारणे त्रयो द्वासु तिव्याप्यदेवदत्तजन्यतावच्छेदकजातीयत्वस्यो

१४

क्तीतेर्विषयत्वात् न वद्श्रूयमाणशब्दस्य कथं देवदत्तजन्यतेति वाच्यौ वाक्यार्थज्ञानादि न देवदत्त
ठवताद्यो घनि देन्यमानयपु द्वामादेवदत्तजन्यत्वात् तत्परदेवदत्तजन्यत्वे देवदत्तीयज्ञानात्तत्वस्
य प्रयोगहेतु भूतार्थज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमिति वचित्तत्पोगतेस्त्वादिति दिक् । वीचीतरङ्गवदिति न्याय२
थालोष्ठा यनितनीत पितमंडलाकारव्यावीचास्वव्यापकोऽमंडलाकारस्तरङ्गः तथा शब्दोपि दूरवर्तीति
स्पर्शः । अत एव तिनवापवत्सजन्यदयाश्रितजपतिकातिवीच्छिकदेनकदंबगोलकन्यायेन शब्दोत्पादपक्ष
पेये कथायदत्यायोः स्पाह इति तावत्कदंबगोलकवदिति । यथा एककालमेव कदंबगोलकप्रसूने
त्पेक दिशिश्रान्तानिमानाके सहतितथा आघशब्देन दशसु दिक्षु शब्दाः इत्यर्थः । एवं वर्तिना दूरत्वादि
प्रतीतिर्वावीचीतरङ्गन्यायपक्षस्वीकारेण प्रमाच येन द्वितीयपक्षस्वीकारेण तत्प्रतीतेः स्मेयकस्यनम्
त्तुत्वं यज्जातीयत्वविषयकत्वकल्पनेव नानात्वेनानाविधानान्तशब्दकल्पनाकृत्यस्वरलाघवेय ग
तदित्तत्वेनिपातनावेन त्वर्थः । न कृतादृतप्रागभावो येदानु घटेति नष्टिकपालेन्ते दाघटे पुनरुत्पत्ति
तिनयनन्तकपालने दाघटपटयोर्न वेतानपमस्तिनयादंशं प्रागभावत्वाप्रयोजकत्वाकारणत्वेनास्या
सार्थं तथापि गताव घटितसामग्री तदानु कर्पतिरपूपादित्यर्थः । अन्ये तु प्रागभावो दाकार्यजनकः
इति कदप्यत आदावाकरु इति मानुदिनरकार्यन्तिदेवतिप्रागभावनेदाकार्यमितिदावेज्ञास्ये वाप
पाकरूतांगभार्हानोऽगपक्षत्वात्पादेविदेकैकमात्रतैनजनकत्वेयोविजन्यमानानात्मित्वयोगपृ
तसामग्रीनेदएवासोन्मत्तेदत्रयोत्तकदृतिशब्दकालेऽनुपपन्नकृत्स्नपिपक्कानुपपत्त्तेराद । यदुक्तं ।

वस्तुप्रागभावविशेषस्य गंधप्रतिव्यक्ति यावत्सादायद्वेति तथाच यत्राग्निसंयोगविशेषस्तत्रवि-
प्रतिबंधकतेत्यादि विशेषरूपादिधूलो न जातो न वा रूपादिप्रागभावोत्तिन्नोग्निसंयोगेनपूर्वरूपनि-
धनाशं जन्यतेनयि चापरां धेज्ञानित स्तत्राग्नेरप्रतिबद्धत्वात् तस्य तेन क्रियादपतिभाव: । नन्वेवमपि
गंधरूपादित्रये तद्दप्रयोजकतामनन्तेद: । किंध्वतिं ननु रूपादिपत्यस्वस्ते तद्रूपोत्ज्ञक: । समन्त
नेद: । तेषुवक्षेतास्निसंयोगस्य प्रयोजकत्वं बाधकाभावादि त्यामप्रा त्वं न वेतिं नवै कोग्निसंयो-
गो रूपादित्रये कारणमित्यर्थ: । व्यतिरेकादि विन्नवि दग्निसंयोगविशेषाद्रूपोत्पादे विरपेस्पर्शयो:
पाकजरूपाभावेन रूपादिविकस्येव गंधमात्रहनन कारणिसंयोगविशेषेण तयोरपि रूपं जनकाग्निसं-
योगविशेषेण यत्तन्वयव्यतिरेकानंद्धनवदकल कारणस्य कार्ये तत्त्वन्वयव्यतिरेकस्याविका-
रणतापरिपंथित्वादित्यभिप्रायपतिवदेति । अन्ये तु वस्तुत इत्त्रा अपि रूपादिकमुस्तद्वेयस्त
प्रागभावे तीनाग्निसंयोगमात्रमित्यर्थ: । व्यतिरेकादि किंन व्यभिचारबाधक प्रतिबंधकाभावापेक्षायामवश्यं
चेतदिति बाधित बे तत्का दोषावरपकतेतिभाव: । तयोरिति गंधाद्याभावमात्र प्रागभावमात्रयोरित्यर्थ: । क-
वन्लिमि: । न च व्यतिरेककालेदल्पतत्राप्रायचेति प्रागभाव स्यादे तुल्यवादि ति ननु तद्रूपविशेष- ८८
णामेवतत्कार्यस्याप्रत्युत्पादकारणत्वात् तयत्कवादिवोत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिनेति प्रागभावाभावादि-
तिचेन्न दंडानां विशेषस्य वस्तुतस्त्वपराधार्येकिंचत कृत्स्नानां तत्र घटादिकार्येषु साधारणकारण-
त्वेमानाभावात् अन्यथातु मित्यादि कार्येपि तन्ता द: । कारणभावप्रसंगात् तत्तद्वाणविजं बेनेव

कार्यविजं बस्य वस्तुमत्वाकलचादितिदिक् प्रागभावो न कारणं कार्यविदृतावाभावादत आह नचे-
ति अनन्यथासिद्धनियतप्राक्सत्त्वमेव तत्वं न तु निमित्तकारणे कार्यविरहेनावस्थितं गौरवादित्यर्थ: ।
समवायिकारणस्येवेति एवकारेणान्ययोगव्यवच्छेद: । किंच योगव्यवच्छेदार्थ: । तथाच समवायि-
कारणासमवायिकारणयो: प्रकृतावच्छेदाभिदिति प्रतिबंधकाभावविशेषस्य तु कार्यविदृतत्वेना-
नन्यथासिद्धनियतत्वात् प्रागभावस्य चावश्यत्वं नतु निमित्तकारणे पि तत्त्वं गौरवादिति भाव: । अत एव तो-
केचिन्न मान्यते । नन्विति कारणतया सिद्धेरिति सिद्धिरव्याघातात् व्यभिचारादिप्रतिपत्तिसौ-
तिं प्रमाणयत्र तद्ं प्रमाणयति । अथेति नापि स्वरूपेणोत्पन्नं बधिरर्थं विना कारणेन स्वव्या-
वर्तकरूपेणेत्यर्थ: । विशेषणेनाते गौकारे व्यतिरेकात् घट मिति बाधकाभावस्य साधक-
स्य चेतत्त्वाभावेन सत्प्रतिपक्षासिद्धिरत आह । बाधके ति एवं च बाधकाभावेन स्थापनाविनम-
नवति साधकाभावरूप बाधकस्य चेन्न स्वरूपासिद्धेरित्यर्थ: । न च अतीतत्वेतिं विपक्षे बाधकतर्का-
दित स्तीतिरूपतावतीति शंकाप्रसंगेनतपोन त्वेये किंतु नोतेति अत्राप्यतिरिक्त तेवंबधवि-
षयत्वेन नीतिचतुर्कं सतेद्वंध माजातं गौकर्तमितेनवादयमांशांकामुत्क्रमे वं स्मारयति । अभावा-
दिनेति अवयवविगुणक्रिया जातीति द्रव्यलयगणावत्वात्सेपर्द्गीनतेह तदकुरुषेदनदृगिवि-
नि द्रव्य द्वाराधाराधेयभावसंयोगरूपसंबंधनस्य चेनोत्पातः सिद्धसाधनस्यात् तत्पतानं त्र-
वयवावादिन वर्तेत्वभुपटहटपट्टे लोकं अवेताद्यत्र तथा एवपरोयस्तु किमधिकेनेति भाव: ।

न्यवयवादीनामनुगतैकसमवायरूपसंबंधसाधनायतावच्छेदकत्वाभावात् यथार्थे द्रव्य-
यच्चादिनिर्यथार्थपदे घट इति तेन घट इति प्रत्यये व्यभिचारवारणाय अयं घट इति विशिष्ट-
प्रत्यये घटनिर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय इदमिति ननु सर्वत्र वाह्ये इति ज्ञानाद् ज्ञानेन तेन घट
इत्यादिमानसप्रत्यक्षे पृथिव्यामितरभेदस्यानुमितौ च व्यभिचार इति चेत् न यथार्थे प्रत्यक्ष-
पदेन लौकिकयथार्थप्रत्यक्षस्य विवक्षितत्वात् तेनानाहार्यविवक्षायां तज्ज्ञानत्वेन व्यभिचा-
ते क्षावन सप्रतिगतौ स्यादिति वाच्यं तथापि प्रत्यक्षतादिप्रायेण वस्तुमात्रत्वात् एतादृशविवक्षायां तत्र
लेघटानावच्छेदे तत्र व्यभिचारादिसंबंधे च्चात् गुणकर्मादसाधारणमात्रा अस्येति नियम-
पादित्यत्रैवपदं तत्र सत्तासत्त्वादिजातौ व्यर्थी तत्रात इति अनुगतसमवायसाधनायतावच्छेदक-
कत्वात् अत्र त्वदर्थादिति न च दण्डीति प्रत्यक्षे विशेषणतासंयोगमपि नैव दण्डसंयोगरूपविशिष्टा सं॰
त्यनाशे तत्संबंधेन दण्डसंयोगे न सदेन्द्रियसंबंधः कारणमिति तत्संयोगे व्यभिचार इति वाच्यं
तदिन्द्रियसंनिकर्षस्याच्छेदे विदिन्द्रियसंबंधत्वेन व्यभिचाराभावात् अत्र स्वपदं लौकिक
प्रत्यक्षपरं बोध्यं तेनावेशविषयकमनोदेशजन्यप्रत्यक्षसमविषये तेनादात्म्येन
व्यभिचारः अत एवेति न सेन्द्रियेण सदेन्द्रियसंबंधविशेषणतारूपत्वात् तन्निरासाय समवायप्र- १००
त्यक्ष इति वाच्यं समवायतादृशेन्द्रियप्रत्यासत्तिस्वीकारे गौरवादिति भावः इत्थं च नैयायिकैः सम-
वायस्वीकारे प्रतीतिप्रत्यक्षज घटादाववयविनश्चरूपसंबंधविशेषणे व्यभिचारे तज्ज्ञात्वात् ...
यदं बहवच्यते इति रिक्तसमवायरूपप्रत्यासत्तिकल्पनगौरवमिति भावः केवलगुणमना

१५

हा अपदे चेति एकत्वेन तिघटस्येति विशेषणतयोरिति अतिनावकं वतः अनपेक्षत्वत इति भावः रूपानं-
न प्रमितिर्नन्विकेशयासमरादिसदेवे रूपामप्रमिति प्रत्यक्षति ज्ञानात् रूपामरूपास्यैकत्वं सिद्धम् एवं नाना-
त्वानङ्गीकारे रूपस्यापि प्रत्यक्षज्ञानबलान्नित्यत्वे एकत्वे च सिद्धे तस्यापि विनाशप्रतीतस्त- प॰॥ सिद्धि लि४
स्तात् समवायस्यातीन्द्रियत्वात् न तद्विषये प्रमितिर्वाच्यं समवा-
समवाय एव विषय आस्तां न च अतीन्द्रियसमवायस्यातीन्द्रियत्वात् न तद्विषये एवं किमिति दू-
षणप्रत्यक्षतास्वीकारे तव तामसगतेरिति येनलौकिकादिरूपाणां प्रत्यक्षे चेति प्रत्येव इत्यत आह समवा-
यश्चेत्यादि तादिबाधकानामनुसरणीयत्वात् ननु समवाय एव तद्विषय इत्यत आह समवा कागतिरित्य
यत्वेत्तिं ननु दोषान्न तथोच्येरवइति चेन्न देषमत्यनेमानाभावात् तस्य प्रत्यक्षे चेकागतिरित्य
तआह अन्यथेति गुणक्रियादीति विशिष्टबुद्धयइत्यादिः अत्र विशिष्टबुद्धित्वेन संब-
धबुद्धित्वेन साधकारकबुद्धित्वं वा तयत्वादिविशेषणसंबंधविषयबुद्धित्वं यद्यवसानेन ना-
स्यविशेषणात् किन्तु व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वं न यानावविशिष्टबुद्धेः पदोतताविकते लाघवेनन
त्वादिगुणादिविशिष्टबुद्धौ नाम संबंधविषयकत्वे सिद्धानावेपि समवायसिद्धिप्रसंग इति
वाच्यं अनावश्यकत्वे तद्ध्रुं सदसत्समवायिकारणनाशान्नाशः स्यादिति बाधकस्य वस्य
मानाच्चात् बाधकाभाव एव सति लाघवप्रयोजककल्पनानन्त्येवेस्वरूपसंबंधेनाप्यंतिरति
नये विशिष्टसाधनस्य दरूप तवत्वंभि छन्तमादस्य पुत्र देविनाकालं तत्रैतदसाधनेतनुमा

दस्यैव शिखित्वादिमत आहा संबंधत्वेनानुगतत्वादिति अनुमानप्रवृत्तेः पूर्वं गुणादिस्वरूपा
णां संबंधत्वेनावकल्पनात् न तैः सिद्धसाधनमपीति भावः। नन्वेवं सत्ता वा नीलसंबंधत्वेन कल्प
नीयतां पूर्वं विशिष्टबुद्धित्वादेव हेतोर्न पूर्ववदनुगतानामनायत्वविशिष्टबुद्धीनामपि स्वरूपाति
रिक्तो विशिष्टाख्य एकः संबंधः सिध्यतु इति चेन्न। तस्य समवायपदेकत्वे घटाभाववति पटव
ति पटाभावप्रत्ययगस्य बाधकस्य बलवत्प्रमाणाभावात् तस्मिन् सति न तेन तत्प्रत्ययोदयः इति कल्पनामेव
नन्तरमाने लाघवादेकं संबंधं साधयतीत्यत्रैव तथापि सति संबंधत्वरूपधर्मविशिष्टस्या स्वरूप
समवायस्य धर्मिणोऽस्तु विषयत्वं यथा दिति गौरवेमेवं तन्नानानन्तगुणादिस्वरूपाणामनुगतसंबंधत्वेन
तद्विषयत्वे लाघवं तथापि सति धर्ममात्रस्यैव कल्पनापर्यवसानाद् इति गुणादिस्वरूपमेव संबंधत्वेन तद्विष
यः स्यान्नतु समवायः न च तथापि सति अनेकसंबंधरूपमनुमितिः पर्यवस्येदिति गौरवे स्यादिति वाच्यं अनेक
गुणादिस्वरूपे तत्र त्वमेवास्त्वनुमित्या तत्र संबंधमात्रं कल्प्यते। न तु तेषु समवायस्तत्रैव संबंधत्वेन तत्कल्प
ते इति गौरवं दुरपनेयमिति चेत् न अत्रैतदस्वरसादपदवेतिवदन्ति न त्विति अनुमानप्रवृत्तिसमये लाघवे
न संबंधत्वेन रूपेण एक एव तत्र संबंधः सिध्यति नानागौरवं तत्फलमुखत्वात् अत एवानुगतप्रतीति
यानुमानेनाखंडजातिसाधनं निर्बाधं तेन अन्यथा तत्रापि सोपाधिनाक्यवहारः सिध्यतु न च कृप्तलौकिकत्वेन
गौरवादितस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् किं च गुणादिषु नानंतेषु अनंतसंबंधत्वं कल्प्यतां एकत्रैकमेव वा संबंधत्वं कल्प्यतां
आद्ये गौरवं अन्त्ये लाघवमित्याशयात्। वस्तुतस्तु समवायानभ्युपगमे समवायिकारणादिव्यवस्थैव नस्या १०१

त् न च यत्र यत्संबंधेन कार्यं जायते तत्समवायिकारणमिति वाच्यं कालादेरपि घटादिकं प्रति समवा
यिकारणत्वप्रसंगात् किं च कपाले सामानाधिकरण्यसंबंधेन घटध्वंसो जायते न च तत्र कपालस्य समवायिकारण
त्वं अन्यथा कपालस्यैव नाशो घटध्वंसनाशापत्तेः विनष्टघटोऽस्मन्न प्रसंगादित्यपि समवायेसा
धकमत्र धेयं। यद्वेत्युक्तरूपायामपि यत्र विशिष्टप्रतीतौ द्विविधं रूपं समानविषयता निर्विवादा च
नुगतव्यसिद्धया नूनं पाद तस्यानुगतसंबंधनिबन्धनत्वेनानुगत एकएव समवायः सिध्यति न त्वनुग
ता रूपादिस्वरूपसंबंध इति न किंचिदनुपपन्नमित्याकूतं। समवायसाधकं प्रकारांतरमाह अथवेति
न व्यक्तिवादः अत्र विशिष्टेति विशेषणेन निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय विशिष्टत्वं च यावृत्तिज्ञान
मनुसरणीयं अनुगतकार्यस्य तिगुणक्रियादिविशिष्टप्रत्यक्षविशेषस्यत्यर्थः। नन्वत्रानावादि
विशिष्टबुद्धित्वेन कश्चिद्विशेषणानुगतः कार्यतावच्छेदकोऽस्ति यदवच्छिन्ने समवायेऽनुगतो हेतुः
सिध्येत् तत्र न विशिष्टप्रत्यक्षत्वे इदं रजतमिति भ्रमे प्राकारके रूपामवृत्तिप्रत्यक्षादौ वातिप्रसंगा
त् न हि तत्र विशेषणविशेष्यसंबंधस्य कारणता नापि समवायरूपसंबंधविषयकविशिष्टप्रत्य
क्षत्वं तत्र कार्यतावच्छेदकं तस्यानुमानप्रवृत्तिपूर्वमसिद्धत्वेन तत्प्रतिसंधानाय अनुगतकारणत्वेन स
मवायसिद्धेः रजतत्वेन वा तन्नापि गुणादिविशिष्टप्रत्यक्षत्वमवच्छेदकं अननुगतत्वात् कार्यतानवच्छे
दकत्वादिति चेत् न। अत्र वदंति। अस्ति हि युतसिद्धसंबंधविषयाणां दंडी कुंडलीति बुद्धीनामि
वायुतसिद्धसंबंधविषयाणामवयविगुणक्रियाजातिविशिष्टबुद्धीनामन्यान्यैः स्वरूपम
न्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं किंचिदनुगतकारणं नहि तत्र कार्यांतरेण पूर्वमविस्फुटतरविवेकप्रकाश

प्रा०ज्ञो

रहितसंबंधिद्वयगोचरविशिष्टबुद्धित्वरूपतयाऽनुगमएवेति तच्चिंत्यं तद्विषयत्वं तावत्स्वरूपस्य सम
वायसिद्धिं विना वक्तुमशक्यत्वात् तत्र च विवादात् किंच तादृशस्वरूपस्य ज्ञातिरूपत्वं दंडी घटवानित्यादौ
इंद्रियसन्निकर्षवर्तमानत्वेनाव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतेर्वाच्यं संयोगादिना ज्ञातिसंकरस्य प्रसंगात् समवाय
विषयकत्वरूपावच्छेदकत्वे च हेतोः साध्यसमत्वात् किंच विवादास्पदं तेऽप्यतस्तस्यानुगतस्य सम
वायसाधकत्वेन विजातीयसंबंधविषयकत्वस्य च ज्ञातेऽसिद्धेः समवायासाधकत्वप्रसंगात् किंच
दंडीरूपवान् घट इत्यनयोः प्रतीत्योः विशिष्टविषयकत्वमात्रेऽपि प्रतीयते ननु संबंधविशेषविषयत्वं किं
सर्वप्रतीतलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वं स्वरूपं तत्रोक्तरूपहेतुत्वाव्यभिचारात् अन्ये तु प्रत्युत्पन्नज्ञानाविषय
लौकिकविशिष्टप्रतीतिरनुगता अनुगतकारणं विनाऽनुपपन्ना अनुगतकारणतया पक्षधर्मताबलात्सम
वायसिद्धिरिति वदंति। वस्तुतस्तु दंडाद्यपि लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या लौकिकविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छे
न्नकार्यरूपपक्षे साध्यसाधनमेवानुगतकार्यविशेषणसंबंधत्वेन संबंधरूपकारणसिद्धेः नपक्षे १
कएवसंबंधः सिद्ध्यति न तु दंडत्वादिरूपसंबंधानाम् एकत्वे बाधकाभावात् न च विवादास्पदं संबंधि
धारणेकएवातिरिक्तो विशिष्टाख्यः संबंधः सिध्यतु उक्तयुक्तेरिति वाच्यं तत्र संयोगस्य संबंधस्या
प्रसिद्धत्वेन कारणत्वपदं तद्वदतिरिक्तसंबंधकल्पने गौरवात् नचैवं तत्तदन्यावच्छिन्न
बुद्धीनां तत्तज्ज्ञानविशिष्टबुद्धीनां सप्तातिरिक्तः संबंधोऽनुगतहेतुत्वे न सिद्ध्येदिति वाच्यं
वात्तावच्छेदेनानुगतीकृतानामसामानाम् स्वरूपसंबंधानामेवानुगतहेतुत्वादन्यथासिद्धेरिति वद
तिमतं स्वेत्यं एवं सतिभावत्वेनानुगमात् गुणादिविशिष्टबुद्धीनामनुगतस्वरूपसंबंधकानामेवानु १०२

गतहेतुत्वादन्यथासिद्धेरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् तस्मात्तत्ज्ञानादिविशिष्टबुद्धीनामलौकिकत्वे
स्वदैशत्वेन न तत्र संबंधत्वं अन्यता तेन ज्ञानघटादीनां नातिरिक्तः संबंधः सिध्यति संज्ञावत्वातिरिक्तसंबं
धे बाधकस्यैव प्रमाणत्वान्नातिरिक्तसंबंधस्य तत्र सिद्धिरिति दिक्। निर्विषयकत्वाविशेषणकेति अ
त्र वदंति निर्विषयकत्वावमात्रविषयमात्रविषयकविशिष्टबुद्धित्वादित्यर्थः तेन ज्ञातत्वे प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न
वविशेष्यके घटे ज्ञानमित्यादौ ज्ञानादिविशेष्यकेऽपि विशिष्टज्ञाने न व्यभिचार इति तच्चिंत्यं गौणत्वाः
दृः कालत्वादः कार्याविच्छिन्नविषयतायां भावनादरत्वासौ व्यभिचारात् वस्तुतस्तु निर्विषयकत्वावमात्रविशेष्यवि
शेषणकालौकिकप्रत्यक्षत्वं हेतुः न चात्र घटे रूपसमवाय इत्यत्र प्रतीतौ व्यभिचार इति वाच्यं तत्र समवायस्य ज्ञा
नात्मसामान्यवच्छिन्नत्वेऽपि विशेषणत्वाभावज्ञानत्वलक्षणस्य विषयकत्वेन ज्ञानमात्रविशेष्यविशेषणविषयक
त्वाभावात् न च वदव्याख्याने सतिनिर्विषयके विशेष्यसिद्धसत्त्वात् विषयकज्ञाने ज्ञाते दोषविशेषणे
समवायस्य तत्र ज्ञानज्ञानेत्तानविषयोऽस्मिन्नि लौकिकप्रत्यक्षे विषमानज्ञानविशेषणके व्यभिचार
वाच्यल्लार्थवात् ज्ञानेन सम्बन्धः ज्ञानो विषयविषयीभावस्य समवायाघटितत्वेन समवायस्य तत्राविषय
त्वात् न च ज्ञानसमवाय एव विषयविषयिभावो नान्य इति वाच्यं तथात्वे घटोऽयमिति ज्ञानस्याप्यात्मनोऽवि
षयत्वापत्तेः घटज्ञानसमवायस्य सत्त्वादिति दिक्। अत्र वदंति इतरनिरूपणानिरूप्यमात्रविषयकविशि
ष्टबुद्धित्वादित्यर्थः घटे रूपसमवाय इति प्रतीतौ न व्यभिचारः समवायस्येतरनिरूप्यत्वादिति तच्चिं
त्यं गौणत्वादि कार्यावच्छिन्नविषयतात्तो व्यभिचारात् तस्मादितरनिरूपणानिरूप्याविशेषणेति

लिपिकर: इतरेत[illegible]

शेषविषयकलौकिकप्रत्यक्षं हेतुः अत्र चेदविरक्तयावाचेत्तौ पूर्वोक्तदोषावनवकाशावस्तन्नं दे
ग्रहेयेकार्यकारणभावमूलकत्वकल्पनाप्रतीतिरत्वानवच्छेदकत्वं नत्वसंयोगादिसाधारणसंबंध
त्वेकस्याभावात्तत्र सुरभिचन्दनत्वात्प्रत्यक्षे न वा द्रव्यत्वग्रहानुमानाव तारदत्त तत्र संबंधघटि
तिनत्वपीनः अत्र स्वद्रव्यादौ भ्रमविषयकेपि नक्षेपे दोषस्वरूपे विशिष्टधीतियामकेऽतिव्याप्तिः नयवि
शिष्टधीत्वापेक्षया नमायाविवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यं प्रमाचयस्तद्घनितत्प्रकारकं [illegible] च
रूपत्वात्तन्मध्यप्रतिघतनघटस्वरूपसंबंधार्थकमनुद्भूतितत्वे नान्योन्याश्रयात्तु किंच विशिष्ट
संबंधत्व ७ दप्यर्थसंबंधपर्यायत्वादात्माश्रयइतिचेन्न वाच्यं त्व कारणज्ञानाभावाधिकरणविषयत्वं संबंधत्वमि
त्यत्र तात्पर्यात्तन्नकारणत्वं संबंधत्वमिति न वक्तव्यं वा यत्तत्स्व नियम्य इति वांत्रियमस्य संबंधत्व
तितवातु तथा वात्माश्रयः किंच भ्रमेषादिस्वरूपसंबंधेऽव्याप्तिर्न वृत्तिः विषयाधाराः यद्वितेधादेतः किं
च व्यावृत्तधीकारणत्वस्यापि वाक्यादकारहेतुत्वस्याव्याप्तेरकत्वात्स्वरूपकत्वं संबंधविषयत्वस्याव
च्छेदकत्वेवात्माश्रयः किंच संबंधत्वस्य ज्ञानादिघटितत्वेनायाच्छत्वं च संसर्गांनुपपत्तिः सं
बंधित्वावच्छिन्नसंबंधप्रतियोगिकाभावस्यातीन्द्रियत्वप्रसंगात् न च वाच्यापीत्यापत्तिः दरीभृत्यत्व १०३
इनास्तीतिप्रतीतेस्तत्तु जन्यायामतिरिक्तदभिमतदद्भुतघटाभावप्रसंगात्किंच समवायवृत्ति
शेषणत्वेपि पृथिवीत्वादौ कविन्नानाधिकरणज्ञानविषयत्वस्वत्वादतिव्याप्तिरिति वेन्नंतत्क्षेत्रे
ज्ञानत्व [illegible]
विषयताव्यावृत्त [illegible]

[illegible]

णेन विशेषणताविशेषस्याखंडसंबंधत्वस्यानिर्वाच्यात्तु वैशेषिकमते नाद्य इति यद्वितीयः प्रत्यक्षजन्य
प्रत्यक्षं तत्रादिन्द्रियसंबंधसाध्यमितीद्कार्यकारणभावइतिभावः विशेष्यपदंघटोयमित्यादिप्रत्यक्षे
विशिष्टांशविषयकव्यतिरिक्तवारणाय अन्यथा लौकिकत्वेन प्रत्यक्षं विशिष्टतिनत्वत्र स्यप्रत्यक्षनावेद
न्द्रियसन्निकर्षसाध्यत्वेगुणक्रियादिविषयकप्रत्यक्षे वा विशेष्ये आधेद्रव्यसन्निकर्षेणार्थानुपूर्णताश्र
त्वेनत्वम् इतिवत्र विशेष्यकज्ञानप्रत्यक्षमात्रेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वस्य साधमानेघटेरूपमित्यत्रेमि
सन्निकर्षत्वेन संयुक्तसमवायएव सिद्धतीत्या सिद्धायात्प्रत्यापत्तिर्वेनेतिनवप्राप्यभावः समवायपद
परासंबंधस्येन्द्रियेणस्वहतत्वाविस्त्वात्तु नत्वसंबंधप्रत्यक्षतायी नसंबंधिद्वयप्रतानूला नियामकासत्ता
गुणत्वादितभावकत्वाद्यथावैशिष्टकसंबंधेवाभिधास्त तु किंच समवायस्यैकत्वेन घटरूपसमवायत्वे
न प्रत्यक्षता तत्र समवायत्वेनोपत्यक्षे तत्रतिकर्षस्यात्तुं न च एकमेव वस्तु एकदा एकत्र ऐन्द्रियकमतीं
न्द्रियं च सम्भवतिविरोधादितिकेचित्तन्नतापः अवच्छेदकभेदेन विरोधपरिहारात्वात्तयद्यागुरुत्वसमवाये
वृत्तिस्वरूपयोग्यप्रत्यक्षतामवैशिष्ट्यत्वस्वरूपसंबंधिप्रत्यक्षनाभावात्तदुक्तेतयात्यप्रत्यक्षतेत्याश
यात्तु नायोपि अयंघटइत्यादौ घटत्वादेः प्रकारत्वेन तद्वत्वेन । प्रतियोगित्वनानादवसमवायस्याती
न्द्रियत्वेयघटत्वादौ वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वाभावेन तत्र प्रतीतो घटत्वादेः प्रकारत्वाभावप्रसंगात्तत्याप

x दं अं १ प्रत्यक्षप्रयोजकत्वादिति दिक्सामान्यप्रत्य॥ इदं तन्नवेद्यतितिप्रत्यक्षं यद्घटादिपरमाणुन्यायः २
योग्य २

समवायस्य प्रत्यक्षतायां च वायवीयत्वावच्छिन्नाभावसंबंधस्य प्रत्यक्षत्वेन तस्य प्रत्यक्षत्वं तदा तातस्यातीन्द्रियत्वं च स्यात्
वचात् नहि संबंधस्य प्रत्यक्षताकेनरूपेण वक्तव्यतइतिचेत् वायवीयवाच्यकत्वावच्छिन्नसंबंधनिरूपित
विषयकत्वसंबंधविषयत्वेनास्तु किंतु प्रत्यक्षः किंतु तत्र भूतलत्वं तथाविपरीतस्य परस्परत्वेन संबंधघटादृश्यत्वाभावस्यासाध
कइति अभावान्नोपपत्तिः भावस्य विशिष्टत्वं संबंधेन स्वीकारे घटाभावो विशेषसंबंधेन स्वीकार्यः वि
शिष्टत्वस्य कत्वस्वीकारे दिग्वर्थः यद्यपि नाववैशिष्ट्यप्रत्येन घटाभावस्यापादयितुं शक्यतां विशिष्ट
त्यकत्वात् एवं विनावदनुभवव्यवहार्यं तथापि निष्टापादनं निर्वृत्तौ तत्प्रायः विशिष्टानां भावपक्षे
दोषमादाय विशिष्टत्वेति यद्यभावानुगतप्रतीतिस्तव मते संगतवैशिष्ट्यरूपसंबंधं विना सिद्धा।
तदा अन्यकाभावधारणे तथापि किंतु निरुक्तविशिष्टत्वेन प्रत्यक्षः समवायस्यातीन्द्रियत्वं च पर्वतत्व समवायेनोऽपि
क्रियते तथापि प्रकृते समवायस्याधिकविशिष्टबुद्धिवात् भावविशिष्टबुद्धिविषयत्वेन भावविशिष्टमपि सिद्ध्य
तूच्येव प्रत्यक्षसिद्धिः परइति समवायस्थापि तदंशोक्रियते तत्र समवायेपीति यथा
समवायस्यैकत्वात् तद्वायवीयत्वं रूपसमवायत्वेऽपि नरूपाधिकरणत्वं किंतु रूपात्यन्ताभावाधिकरण १०४
त्वमेवत्राधिकरणस्वभावात् तथा समवायेपि वैशिष्ट्यस्यैकत्वात् घटवदिति तत्र तेपटाभावे वैशिष्ट्यमचेत्
पटाभावाधिकरणत्वं किंतु पटाभावा धिकरणत्वमेवत्राधिकरणस्वभावादिति चेत् अत्र च
वाय्वादौ रूपसमवायेपीति पृ ४

त्रग

तरं ६ तत्र १ ब १ ९

इति यथा वाय्वादौ रूपानधिकरणस्वभावत्वात् कदापि न रूपप्रतीतिर्न तथा पटत्वापि नत्वेतद्धटाभावानधिकरणस्व
भावत्वात् घटापसारणानंतरमपि घटाभावप्रतीतिर्न स्यात् अन्यथा स्वभावभंगप्रसंगात् अथ पूर्वं यथा तदा मदशायां र
क्तरूपानधिकरणस्वभावोपि घटस्य पाकानंतरं रक्तरूपाधिकरणस्वभावत्वाभ्युपगमात् तत्र रक्तरूपप्रतीतिर्न स्वभाव
भंगादोषः तथा भूतलमपि घटवति भूतले घटसत्वदशायां घटाभावानधिकरणस्वभावत्वे घटापसारणानंतरं घटाभावाधि
करणस्वभावत्वं तत्र घटाभावप्रतीतिः नच स्वभावभंगादोषः स्यादिति चेन्न तथापि स्वभावभंगदोषस्य दुर्वारत्वात्
न च मन्यतां तदिमश्मेदशायामपि घटस्य रक्तरूपाधिकरणत्वस्वभावत्वाभ्युपगमात् न स्वभावभंगः तर्हि त
दानीमपि तत्र रक्तरूपप्रतीतिः स्यादिति चेन्न तत्प्रतीतौ तस्यापि हेतुत्वात् तदुत्पत्तिदशायां तदसत्वात् अथ सम
का रं १ विघटसत्वे घटाभावाधिकरणस्वभावत्वमेवेति न स्वभावभंगइति चेत् तदानीमपि तत्र घटाभावप्रतीतिप्रसंगः न हि त
दा घटाभावस्याभावात् तत्र तत्प्रतीतिविलंबः शक्यं तदानीमन्यत्र घटाभावस्य विद्यमानत्वात् अथ तस्यान्य
त्र विद्यमानत्वेपि तदानीं तत्र न विद्यमानत्वमिति चेन्न तत्र तद्वैशिष्ट्यसत्वे तत्र तस्य विद्यमानत्वमेव दुरपनेयं अथ विशे
षणतारूपसंबंधसद्भावे विशिष्टमभावस्य तन्त्रिं तथा चेदानीं तत्र तस्य विशिष्टमस्तु विशेषणताविरहात् न तत्र वृत्ति
रिति चेन्न तद्विशेषणताविशेषणत्वं तत्संबंधस्तर्हि स्तु किं वैशिष्ट्यकल्पनयेति मैवं तत्र तस्य कदापि विशेषणता वि
शेषान्न भवति कदाचिदिति कथं स्यादिति वाच्यं फलबलेन तथाभ्युपगमात् विशेषणताविशेषसहितं वैशिष्ट्यमभा
वस्य अंगीकरणीयत्वात् घटवति भूतले घटापसारणानंतरं नश्वरमन्यत्र विद्यमानमेव तदा तत्र संबद्धरूपतां

द्वा २ ति १ अ प १

ताभावः किं तदानीमुत्पन्नोऽन्य एवोत्पादविनाशशीलः पटसंसर्गाभावस्तदधिकरणस्वभावभूतस्तस्य सर्वकालीनमेवे
ति न तत्र तस्याभावसंगणवा। आकाशादिवटसत्त्वकाले वर्तते तस्यानुत्पन्नत्वादेव न प्रतीतिरिति चेत् कालावच्छेदेन संसर्गाभाव
च्छताभावादेव न तदभावप्रतीत्यापत्तौ तुरीयतादृशसंसर्गाभावकल्पने मानाभावादिति तन्न नित्यत्वे यथा हि नगौवृतां
तपटसत्त्वकाले भूतलवृत्तीयाभावयोर्विशिष्टप्रतीतिजननात्याग्यत्वाभावेन न संबन्धत्वं किंतु कालविशेष एव तथा वृप्रकृतेऽपि
प्रमाणसिद्धविशेषकदाचित्संबन्धत्वं कदाचिन्नेति फलबलात्कल्पनीयमन्यथा वायौ रूपसमवायसत्त्वे रूपस्याप्यरसत्त्वे कृतबन्धु
पप्रतीतिर्दुर्वारैव यदि तत्र वायौ रूपसमवायस्याभावच्छेदेन रूपादिसंबन्धत्वं तदा प्रलयोत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्र विशिष्टमत
नसंबन्धत्वेन वायौ रूपानधिकरणस्वभावत्वादेव तत्र रूपप्रतीतिरिति वाच्यं विद्यमानरूपसमवायरूपसंबन्धत्वं तदधिकरणस्वभा
वत्वास्यैवासिद्धेः नैयायिकैर्बौद्धवादवदस्माकं अन्यतरस्वभाववादविशेषात् किंच यथैकत्र वृक्षे यावच्छेदेन कपिसंयोगिसत्त्वेऽपि भूतला
वच्छेदेन तदत्यन्ताभावाधिकरणस्वभावता तथा प्रकृतेऽपि तत्कालावच्छेदेन पटाधिकरणस्वभावता भूतलस्यास्तु तद्भिन्नकालावच्छेदेन तु पटाधि
करणतास्वभावोऽस्तु संयोगादिवृत्तिदेशावच्छेदकत्वं तु कालावच्छेदकः नैव मूलावच्छेदेनापि मूले कपिसंयोगाधिकरणस्वभाव एवेति वाच्ये
मूलावच्छेदेनापि तद्विसंयोगप्रतीतिप्रसंगात् तत्र वृक्षे संयोगतत्समवाययोः सत्त्वात् नैवं संयोगसमवायसत्त्वेऽपि संयोगावच्छेदकतानवच्छे
दकत्वान्नैवं तदेवं पटाभावविशिष्टस्य सत्त्वेऽपि तत्कालावच्छेदेन [illegible] भूतलपटाभावाधारतत्वेऽपि समानेऽर्थे देवदत्ते घटाभावविशि
ष्टप्रत्यक्षाणां विशिष्टबुद्धित्वेन हेतूनां विषयतया निमित्तत्वाद्वा यत्र भावादिस्वरूपसंबन्धसाध्यतेऽत्यासतितस्य कुत्रचन वचाकृत
संबन्धमात्रसाधनपर्यवसानेन लाघवेनैतेन स्वरूपातिरिक्तो विशेषणत्वापरपर्यायः संबन्धः साध्यते तथा सति संबन्धस्य तस्य तेन यथा प्रकृत १०५
स्य च साधने गौरवात् न चाभावविशिष्टस्य प्रत्यक्षमननुगतकार्यमननुगतेन स्वरूपसंबन्धेन कारणत्वेनानुपपन्नमिति स्वधर्मानुगतलाघवार्थं
मपि तिरस्कृत्यातिरिक्तो विशेषणतापरपर्यायः संबन्धः सिध्यतीति वाच्यं अभावत्वेनाननुगतेनाप्यभावस्वरूपसंबन्धस्यानुगतीकरणादिति तदपि नित्यत्वगुणक्रिया
जातिविशिष्टबुद्धीनामपि विषयीभूतजात्यादीनां स्वरूपसंबन्धत्वेनानुगतगुणक्रियादिषु नावश्यमनुगमकस्य संभवात् तयोः समवायस्यापि समवायस्यासिद्धत्व
...गानैवगुणादिविशिष्टवत्समवेतनावच्छेदविषय... मतेना

विना
शा
नु

नुगतेनाप्यभावगतस्वरूपसंबन्धस्यानुगम इति वाच्यं तदीदं यादिनाऽभावविशिष्टबुद्धावत्राभावत्वेन ना
नुगतस्याभावगतस्वरूपसंबन्धेन स्यात् युक्तितात्पर्यास्वरूपसंबन्धत्वेन तत्र स्वरूपसंबन्धानुगमकत्वं च न वक्तव्यं यदि
न प्रतीतिविषयत्वेन संबन्धनिर्वाहकत्वं गौरवात् तत्तदागन्तोः समानं वस्तु तस्तु समवायाभावसमवायिकारणत्वं
वस्थानस्याभावेऽपि द्रव्यादिकमवस्थानस्यादित्येवं समवायसाधनस्य समवधेयं अन्यवस्था विशिष्टस्य
नेऽनुपयाना किंचित्प्रमाणमिति दिक् यदि गुणगुणिनाविशिष्टप्रतीतिबलात्समवायसिद्धिः स्यात् तदा ज्ञानतदर्थयो
रपि तादात्म्यकार्यं स्यादित्याह नन्वेवमपि तिननु साकं घटज्ञाननिमित्तकार्थं समवायिकारणकं कथमतीतादि
यस्यादित्यत आह वर्तमानस्यैव किंतु ध्वंसमतितदीरत आह अतीतेति नन्वतीतादिस्थलज्ञानतया अभावकर्थ
ज्ञानानुमानेऽस्तु नन्वेवमत्र तज्ज्ञाने तस्मिन्नेज्ञानस्यानिंद्रियत्वादिति वर्तमान हि ज्ञानतादयीविद्यमाने विषयज्ञान
ना निष्ठाधीयते एकाविद्यमाने विषयेतुज्ञानं न घटाद्याकाराश्रान्यन्याधीयते तथावज्ञानानुमानं यन्तु ज्ञानी
यथावदिति वाज्ञानेन ज्ञाततायाउत्पादेऽपि तथास्यैदिंद्रियसन्निकर्षाभावादन्यथात्वे कथमज्ञाततयातयाज्ञानानु
मानं स्यान्नवानुमानेन ज्ञाततया ज्ञाततया ज्ञानानुमानमिति वाच्यं परलनीन्द्रियाविषयकेण ज्ञानेन न प्रवृत्तिः शा
वृप्रयोगवाजनितप्रवृत्तदनुमापकलिंगाभावेन ज्ञानानुमानाभावाज्ञ्ज्ञानाज्जानामीति व्यवहारान स्यात् तिदिकृता
तव्यवहारादिज्ञाततामाध्यस्वातद्धीमाध्यो वाज्ञानेन तदर्थस्वरूपद्वयज्ञानमाध्यमवाजाघेनतिद्विनीयगौरवादितिद्धि
र्थज्ञानादवृज्ञाततायव्यवहारादितज्ञततास्माध्यमाज्ञानं तदर्थस्वरूपद्वयमाध्यावा आघेन निष्ठितीयगौरवादिति अर्थज्ञा
नादेवज्ञातव्यवहारः र्यं नवति तस्मज्ज्ञाततायाज्ञानसाध्यकल्पनगौरवमित्यर्थः अतो नव्योऽतिनन्नुज्ञानस्यातीन्द्रि
यत्वे ज्ञाततायाऽभावेज्ञानानुमानानाधानतद्यदितोज्ञाततया व्यवहारानस्यादितिवन्नैव अन्तज्ञानस्येन्द्रियकसाम
धनीयत्वात् नत्वनुज्ञानात्मयनंतरं ज्ञानानुव्यवसायमंतरेणापि ज्ञाताऽर्थघटइतिव्यवहारदर्शनात् ज्ञानतानिरि

निवेशनं ज्ञानानुमत्यन्वयव्यतिरेकेण ज्ञानोऽयं घट इति प्रत्ययस्य प्रामाण्ये इति दिक्। उपाध्यायमतं गत्वा गुणगुणिनोर
भेदे निरपेक्षमाशंकते नन्विति तत्र यत्र विशेषणांशे बाधएव विषयो न भेद इत्यत आह नीलइति दण्डिपुरुषयो
रिवेति यद्यपि भेदएव दण्डपुरुषमात्रयोः न वर्तिप्रकृते तद्दण्डिपुरुषयोरभेदः एवं तथापि भेदस्य प्रत्ययसमानाधिकरणः
एकत्र नील घटयोरभेदानात्र दण्डिपुरुषयोरिव भेदो नाभेदो विषयः तत्कथं भेदधीः प्रमाणमिति वाच्यं प्रत्ययं स्वरूपनी
लानन्दविषयक विलक्षणप्रतीतेरेव तत्र मानत्वादिति भावः पूर्वं तादात्म्यधीरेवमुक्ता गुणगुणिभेदमानमुक्तं अधुना
नीलघटयोः सामानाधिकरण्ये धियं तत्र प्रमाणमाह अथवेति प्रकृते तिपदिमुक्त वाचक एव घटवाची नत्वभू
तत्वे प्रतिपादकप्रयोगानन्वयादिति भावः स्यादेतावमिति निर्वचनपरिनिरिति वाच्यं प्रत्ययं घटादिधु नाविनाशी अस्य
न्यायं रूपं न स्त्वमिति प्रत्ययादिति भावः अपेक्षितिरिति निर्मुक्तिनिजानदप्रयोग इति भावः किंतु स्वरूपमेवं
धइति एवं वाक्यं स्वरूपादीनामपि स्वरूपस्वैवं धरवेनि भावः रूपत्वादीनामिति नन्वकिमनर्गडुना रूपेणाघवागु
णादीनां स्वव्यवृत्तिविशेष्येतेजा तियोग्यतायामामग्रीमिति कल्पनीयं नवनीलत्वादेर्द्वयवृत्तिजातित्वे गोत्वादिना
परापरभावानुपपत्तिरिति वाच्यं तारयादिवत नानानीलत्वादिजातिस्वीकारदोषाभावादिति वत् न रूपत्वस्य द
व्यवृत्तित्वे घटे रूपमिति प्रत्ययप्रसंगेन रूपं नेष्टं परेन स्तृतप्रतीतिबलेन वपटादिद्रव्यातिरिक्तस्य रूपादेः सि
द्धत्वादिति नैकदुक्तमेवेति नीलो घट इत्यादिकमुक्तमिति भावः सामानाधिकरण्यधीरिति नीलवघटवया
रितिशेषः पक्षे तयघत्वं तन्निदःस्यात् तदारूढं प्रयोग रूपयात्तसामानाधिकरण्यं न स्यादित्येवं निद्धिःप्र
दिवं नेदएव स्यात् तदानीलो घट इति न स्यात् इत्यन्वेनविद्धिरितानेऽत्रानेदविद्धिरिति भावः पथिपिष्टरन्नेदाज
द्यो विरोधावगाने क्रियते तथापि न भोविरोधिवाचकतया न भेदे विरोधरूपत्वं इत्यतः भेदमर्योगतिश्च
न्यायालक्ष्मनावाभमिति नन्वेवमनुमानेऽक्तो यं घटो न रुपामहति प्रतीतिविषयाणां व्यवृत्तिः अन्यान्यानां
वमादायान्यापि केनाप्यर्थान्तरं वाच्यमिति वेन्नेत्रत्र वदन्ति ननु पावाका नतरेन रूपामहति प्रवर्तितनेरूपा नि° १०६

सद्रूपविशिष्टनेदमवगाहते नैकिं त्रैरूप्यामरूपाभावमवगाहते अन्योन्याभावस्य ध्यर्थं वृत्तिश्चेमानाभावादि
त्यत्तान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमाधनायमानमाहं अन्योन्याभावत्वमिति तथा च नार्थान्तरं प्रकृतापया
गादिति भावः रूपविशिष्टरूपान्योन्याभावत्वमिति पक्षोक्तप्रतिविशिष्टावगतत्वाऽनानर्थान्तरं इति अ
रूपं ननु यथा स्वतादकः पक्षे न वर्तते तत्र न ध्याप्यनित्याभावत्वादि धर्मव्याप्यत्वेन भावत्वसाध्यत्वसाधना
भावात् एवं वट्ट्ष्टान्तेऽपि साधनाव कल्पमिति यन्न अत्र वदन्ति अभावत्वमात्रासाध्यत्वेन तत्प्रतियोगिवि
शेषघटितानावत्तिधर्मव्याप्यएवधर्मो विवक्षितः अन्योन्याभावचमत्वं तान्नावत्वं तन्नर्थवति नात्रकत्पा
भावकाराः एतदुपादाने तु प्रतियोगिविशेषघटितस्यद्रव्याभावत्वादेः व्याप्यभूतघटात्वं ताभावत्वादि
व्यभिचारवारणाय नन्वनित्याभावेपि वर्तमानप्रागभावघटात्वं ताभावो नान्यत्र रूपधर्मव्यभिचारः तेन स
घटरूपप्रतियोगिविशेषघटितस्यस्वस्यस्य वव्याप्यत्वादिति तन्निवृत्यर्थं घटात्वं तानावो न्यायान्याभावाद्यन्यद्य
रूपधर्मव्याप्यत्वात्प्रमेयप्रतियोगिकाभावव्याप्यत्वात् अन्योन्याभावत्वादेः स्वरूपासिद्ध्यादिदोषतादवस्था
त्प्रमेयघटा यविद्यत्त्वघटात्वात्यंताभावत्वादा व्यभिचारवारणाय यदा ह्यात्यन्तं संसर्गाभावत्वं ध्वंसात्वं साध्यत्वा
मनातिष्क्रमानस्यानुमानमिति नन्वाधनावक्कजादिदोषइत्याक्कः तदपि विंत्यं उक्तरी त्यान्योन्याभावत्वात्तस्म
नात्यन्तावात्त नजी ।।। प्रतियोग्यविशेषितनित्याभाववृत्तिधर्म उत्तमत्वइयेन विवक्षितत्वा ।न
तात्पर्यादिति वेदा प्रतियोग्यविशेषितं घटत्वात्यंताभावत्वादा व्यभिचारवारणाय यथा संयोगात्यंताना
इति ननु यथा रावृत्वा ।।ऽवच्छेदकनेदं विना संयोगात्यन्ताभावप्रतीतिः तथाप्रकृतेऽप्यस्तु नानिः संयोगादिरा
वृत्ताधना ग्रावच्छेदकनेद्यत्वेपक्षा अन्यथाविधिवाधकविरोधादिति विवत नस्वतंत्रान्वयव्यतिरेकाभ्याप्रत्यक्षा
संयोगत्वाभावग्रहे ऽवच्छेदकनेदग्र साद्दत्व यात्यप्रत्यक्षा संयोगतदभावग्रहे प्रतिक्षिप्यप्रतिक्षाऽन्य
ननति भ्रमानस्यानुमाना ।।तिनसाधन ।५

वह्न्यादिविरोधः स्फुरति तत्र विरोधितेजनाया नेदं तत्र तेदशदेश्यत्वात् तत्र इन्द्रियेण संयोगे तेजावच्छेदकान
तदवच्छेदकत्वस्य सामग्रीसत्त्वात् तदवच्छेदकस्यापि ग्रहणमिति भावः इति वदन्ति स्वमतावलम्बनं ग्रहणमत इदम्
याः [illegible] तत्र अन्योन्याभावस्यापि [illegible] तथा [illegible] इन्द्रियेण तेजत्वेनैव गुणवृत्तिनीलधर्मविशिष्टत्वास्थिति
वेतनं तस्याघटत्वेदं [illegible] इन्द्रियवृत्तित्वेन [illegible] नावच्छेदकत्वाभावप्रसंगात् तत्स्मादिति अन्यथा [illegible]
मात्रावोऽनयावच्छेदकत्वमनुपाधिरिति भावः तथा सति तथैव तन्न तत्र दपत्नस्वीकारपदे तत् [illegible]
तितथापि तन्मते तेदपत्नमादायनेदं संनवतीति परस्यापि मानः नीलवत्परत्वादिति तन्त्रैव नीलं घटस्यापि इत्यपि
वेतदेवत्वादिति किं वितवस्तु तस्तु असाधुत्वात् तथा प्रयोग इति भावः किं समवायादिनेति प्रत्यासत्तिरिति सा
नु तस्याप्रत्यासत्तित्वे कथं न तेषामुपजीव्यत्वमित्यत आह तेविनापीति विनापि समवायाभावयोः प्रत्या
सत्त्यात्मकविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वे तेषां व्यभिचारेण प्रयोजकत्वमिति भावः परमोपस्थिततत्वादिति
ननु विशेषणताप्रत्यासत्तिः समवायघटिता तथाच नाव [illegible] यथा सं [illegible] अन्तरसम्प्रतीत्यैव विशेष
णताप्रतीयते तथैवापि प्रतीयतां किं समवायादेः प्रथमोपस्थितावपि विशेषणतायाः कृप्तत्वप्रतिसंध
नेन लाघवप्रतिसंधानात् समवायमोपस्थितावपि तत्र प्रत्यासत्तिः स्यात् न नु समवायादिकल्पनीयप्रत्यासत्ति
कत्वादिति यत्र विशेषणतादि संबंधेन यत्र भावे सिद्धमति कल्प्य तस्य तत्र समवायस्य सामान्यकत्वेन त
स्यैव प्रत्यासत्तिताकल्पने नन्वति किं विशेषणतागौरवात्तन्न वा नावस्थलेकृप्तत्वात्तत्रापि सा कल्पनीयेति वा
र्था अभावप्रत्यक्षे विशेषणतायाः निर्दूषणसिद्धत्वात्तेषां दिग्यनाकारतदितिरिक्तविशेषणता प्रत्यासत्ति
कल्पने गौरवादिति दिक् ननु शब्दध्वंसग्रहेऽपि इन्द्रियसंबद्धविशेषणतैव प्रत्यासत्तिः स्वीकार्या विशेषणता प्र १०।
त्यासत्त्या न वा शब्दध्वंसे इंद्रियसंबंधविशेषणतासिद्धेति वाच्यं आकाशेन्द्रियस्य शब्दध्वंसस्य वृत्ति तथा श्रोत्र
न्द्रियावच्छेदकर्णशष्कुल्यामपि तस्य वर्तमानत्वेन तस्याश्रोत्रसंयुक्तकर्णशष्कुलीसंबद्धत्वेन तस्य शब्दध्वंसस्येन्द्रि
यसंबद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिसत्त्वादिति वत्तत्राशब्दध्वंसे इन्द्रियविशेषणताया च न तत एव शब्दाभावप्रत्यक्षोपपत्तौ

योग्यानुपलब्धेरभावेऽपि घटत्वाघटत्वावच्छेदकात्तादिति योग्यानुपलब्धे। तिर कारणत्वावच्छेदके
इन्द्रियसंबद्धविशेषणतारूपपरंपराप्रत्यासत्तिकल्पने गौरवादिति दिक्। किंचिदिति परमाणुश्च तत्र प्रसिद्धा नाति प्रसंग
इत्यर्थः। यत्नस्यादिनेति च कषायतोऽन्तरसेनवत्यर्थः। अत्यासत्ये तेर विशेषस्य भावमात्रवृत्तीत्यर्थः। लाघवादिन्द्रि
यसंनिकर्षस्य प्रत्यक्षकारणत्वेन तु ग्रहणाभाव [illegible] घटाभावतापत्तेः। तथा इन्द्रियसंबद्धविशेषणतेव
घटाघटाभावग्रहे प्रत्यासत्तिः। ननु स्वसमानाधिकरणसंबद्धविशेषणतागौरवात्तन्नावैव जलपरमाणौ पृथिवीत्वाघटत्वाव
च्छेदकं [illegible] तथा योग्यानुपलब्धेः [illegible] कारणकल्पने गौरवं स्वाश्रयसंबद्धविशेषणतायाः कारणक
त्वनेवाभावनिति वाच्यं येनापि च्छिन्नस्य इन्द्रियसंबद्धविशेषणतायाः कारणत्वं न वाच्यं तेनापि घटि
योग्यानुपलब्धेः स्वरूपकारणत्वं च न स्वरूपेयं अन्यथा इन्द्रियान्तरे घटादौ स्वप्नादौ इन्द्रियसंबद्धविशेषणता
[illegible] स्वाप्रदत्वस्य विशेषणतायाविषयत्वादिति दिक्। वत्रादिर्यसमभिमिति तथा बाधिकरणप्रतियोगिसत्त्वविरोधानुप
लब्धि स्वरूपे तेनेन्द्रियसंनिकर्षेण नावी गृह्यते पार्थिवपरमाणौ जलत्वानुपलब्धौ न तस्य विरोधी तिन ततजलत्वाभावो गृह्यत इति भावः
न तदवस्थानतिन तदधिकरणप्रतियोग्युपलंभाभावात्प्रमाणाधिकरणाभावमात्रप्रत्यक्षकारणं तदधिकरणप्रतियोगि नाऽ
नः संप्रतियोग्युपलंभस्याभावः संसर्गाभावग्रहे हेतुः न तत्र तथा तदुपलंभस्याभावस्य तत्र तादात्म्याभावग्रहे हेतुः सामा
न्यसामान्यस्य विशेषविशेषस्याप्रत्यक्षत्वाद् वित्यां तत्र प्रतियोग्युपलंभाभावः प्रत्यक्षप्रतियोग्युपलंभाभाववाच्या इ.,
नत्र तदुपलंभसामान्याभावः तथा प्रतिहेतुजलत्वात्प्रत्यक्षेणापीतत्वेन गृह्यमाणोऽनुमानेनापि तत्सामान्यस्य तादा
त्म्यवापलक्ष्यमाणत्वे तत्संसर्गाभावः स्वित्यतात्म्याभावस्य प्रत्यक्षेण प्रतियोगित्वं न तत्रापि शावताम्याभावः प्रत्यक्ष
त्वात्तत्रापि तन्मात्रपित्रावान्तत्वप्रत्यक्षरूपापत्तेस्तस्या प्रसिद्धा [illegible] तत्तदभावसंवतातननत्वमद्रूपाभावप्रत्यक्ष
त्वप्रतियोग्युपलंभावाद् हेतुः [illegible] नाव प्रत्यक्षे तु तदुपलंभसामान्याभावत्वादेतु स्वप्राप्यतिशाया लभ तयोपलंभस्य
प्रसिद्धत्वात् तत्सामान्याभावत्वं वतिका वायुनाप्यजवद्विवत्रमात्रत्वे स्पर्शस्यानुमितापत्तौ तदुपलंभसामान्याभावोऽपि
वावत्रमान्द्रपान्तः स्पर्शाभावप्रत्यक्षापादिति तत्रैवं वदति स्वाधिकरणप्रतियोग्युपलंभाभावप्रत्यक्षमात्रे हेतुः।
तथा बाधिकरणतधिकरणप्रतियोगित्वविरोधी [illegible] भावप्रमाजनयति तदन्यस्य तु पाषाणादिना। नावत्रमिति नार्थी
गितद्व्यापतरसकत्वनुपलंभकपत्वेपतिप्रतियोग्युपलंभयोग्यानुपलब्धिपदानिदेयात्वनावप्रत्यक्षेदं तुरित्यत्र प्राबाना

द्रव्यचा
प० ८

यत्ता मे कथावाक्यतापि संगच्छते न न च तथा सति भूतले घटसंयोगाभावः प्रत्यक्षतो न गृह्येत घटसंयोगाभावस्य तदुपलंभक
स्य घटस्यैव तत्राभावेन निर्दिष्टरूपयोग्यानुपलब्ध्यसत्त्वात् इत्यापत्त्यर्थं अत्र हि व्याप्यपदेन प्रतियोगिकालावच्छिन्नो
घटजातियोगि स्याधंतद्विवक्षितं संयोगकालावच्छिन्नस्वपदः संयोगव्याप्य एव न वर्तित इत्यावद्भूतले घटसंयोगिस्यादिति घटस्य
गाभावग्रहहेतुर्निर्दिष्टरूपयोग्यानुपलब्धिरस्त्येव विप्रस्य एवं च योग्यानुपलंभस्य वाधिकरणे नाद्धिका प्रतियोगि च व
तधीकानवत्तिसंभावप्रमाणेति रिति चिंत्यत्वात् अधिकरणप्रत्यक्षतद्रूपप्रतियोगिरूपपलंभेनाभावस्याग्रह इत्यार्च अत्रापि
योगिप्रत्यक्षानंतरं भूतले घटाभावप्रत्यक्षाभावप्रसंगात् किं च विनश्यदवस्थश्यामरूपप्रत्यक्षानंतरं श्यामरूपध्वंसप्रत्यक्षाभाव
प्रसंगात् अधिकरणप्रतियोगिप्रत्यक्षरूपोपलंभाभावात् यत्रोक्तं अत्र हि व्याप्यपदेन प्रतियोगिकालावच्छिन्नं स घटप्रतियो
गिव्याप्यत्वं विवक्षितमिति तदपि न तादृशव्याप्यत्वाभिधाने आलोकस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वेनालोकाभावकालेऽपि घय
रूपादिद्रव्यत्वाभावप्रत्यक्षाभावप्रसंगात् तत्र योग्यानुपलब्धेः सत्त्वात् आलोकस्य प्रतियोगिव्याप्यत्वेन तदभावोऽपि प्रति
योगितद्व्याप्योपलंभकसमवाहितस्य योग्यानुपलंभस्य सत्त्वात् किं च नयनोन्मीलनानंतरं ध्वंसापि
वोन न वर्तीति प्रत्यक्षस्यापि प्राग्भावान्योन्याभावगोचरस्य दुरपन्नव त्वेन र्ध्वंसे पि प्राग्भावान्योन्याभावस्यापि तथात्वप
पि वस्तुतस्तु वायोरूपाभावइति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्यैव वायुप्रत्यक्षं सिद्ध नयनोन्मीलनानंतरं ध्वंसः पि प्राग्भा
वेतिप्रतीतेरपि बाधकाभावेन तथात्वे सिद्धः भावमात्रप्रत्यक्षमात्रे नुगतस्य प्रतियोगिन्यधिकरणगोचर
सत्त्वोपलंभविषयत्वाभावस्याहेतुत्वकल्पने अधिकरणगोचरं सत्त्वोद्विविधं तत्संसर्गरूपं तन्नादात्म्यरूपं च तत्रप्र
तियोगिनि तत्संसर्गोपि लंभविषयत्वाभावः संसर्गाभावग्रहहेतुः तन्नादात्म्योपलंभविषयत्वाभावस्तु अन्या
न्याभावग्रहे हेतुः अत एव तत्राधिकरणयोग्यता अपेक्षितेति तदपि वित्यते इदंभूतले घट इत्यादावायप्रत्य १०८
क्षप्रतियोगिनि अधिकरणगोचरसत्त्वविषयकस्य भूर्वप्रत्येन प्रतियोगिनि अधिकरणगोचरसत्त्वोपलंभविषय
यत्वाभावस्याहेतुत्वकल्पनस्यानौचित्यात् न च घटे श्यामं रूपमिति नश्यदवस्थश्यामरूपप्रत्यक्षसमये न प्र
तियोग्यनधिकरणगोचरसत्त्वोपलंभविषयत्वस्याभावेन श्यामरूपध्वंसप्रत्यक्षाभावप्रसंगात् अत्र यत्ने तदुपलं
भे प्रतियोगिकोयोभावो अधिकरणनद्धितं प्रतियोगिसत्त्वविरोधी सोभावे ग्राह्यइति सन्निधानात् न भावविशेषण
त्वविकल्पना नवकाशः अत्र ओरज्ञातत्वमस्य तेन तद्धितप्रतियोगिसत्त्वविरोधिप्रमारूपोपलंभाभावे संदेहोऽपि प्रम

वाच्यमतत्वे इदं नतु रूपादिपरमाणूनां योग्यानुपलब्धेः कारणत्वेन मानेन संभूतले दोषे लौकाभावग्रहः घटवति
विशेष्ये घटाभावाभावात्रप्रमेतिवेन नर्जपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसंगस्यात्तथावारयितुमशक्यत्वात् न च योग्या
धिकरणेन सह इंद्रियसंनिकर्षाभावात् इति वाच्यं वायो रूपाभावप्रत्यक्षाभावप्रसंगात् आत्मादौ इंद्रियसंनिकर्षप्रत्यक्षवा
पातार्थइदं च वक्तव्यं अभावत्वं नलौकिकप्रत्यक्षजनकस्वरूपयोग्यतावच्छेदकं परमाणुत्वादेरभावानां प्रत्यक्षत्वाप्र
संगात् नित्यस्वरूपयोग्यस्य कदाचिदवश्यं फलोपधानं नियमात् तथा च संसर्गाभावानां योग्यप्रतियोगिकस्य संसर्गा
वच्छेन स्वरूपयोग्यतात्वं तत्र ध्वंसप्रागभावव्याप्तिः अन्योन्याभावत्वं तत्वाधिकरणयोग्यतात्वं मतएव घटेन सहन्योन्या
भावस्य प्रत्यक्षतावायौ न रूपवदन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतानवयोग्यानुपलब्धिसत्त्वे चरूपवत्त्वे स न स्वाभावादयो
ग्रहेरन्निति वाच्यं न हि योग्यानुपलब्धिः कारणं किं तु कारणांतरं अन्यथा प्रतियोगिसन्नादिकं विनापि घटादेः प्रागभावानां प्र
त्यक्षतापसंगात् एवं च योग्यानुपलब्धिसत्त्वे सप्तमस्याधिकाभावानी स्वरूपयोग्यस्याभावां प्रागभावस्य श्यामध्वंसप्रत्यक्षेऽन
रूपोघटइति वाच्यं तत्र हि ध्वंसो नित्यतायां योग्यानुपलब्ध्या श्यामध्वंसप्रतीयमानत्वे तस्य प्रत्यक्षत्वापातात् इत्थं च योग्यानु
पलब्धिरभावप्रत्यक्षप्रमाणं प्रकारणं स्यादभावत्वमेतत्रतद्धितप्रतियोगिसत्त्वाभावेन तद्विरोध्यनुपलब्धेरभावा
नुअपवादे अभावप्रत्यक्षमात्रे प्रतियोगिसत्त्वाविरोधिप्रतिबंधकमात्राप्रयोज्यानुपलब्धिर्नानुपलब्धिः कारणमितिप्रा
हुः न च घटवत्येव भूतले यत्र वस्तुः संनिकर्षेण घटानुपलब्धिस्तत्रापि घटाभावप्रत्यक्षं तत्रावाप्तेः इंद्रियसंनिकर्षा
भावस्य प्रतिबंधकत्वाभावेन प्रतियोगिसत्त्वाविरोधिप्रतिबंधकमात्राप्रयोज्यानुपलब्धिसत्त्वं न तत्र तादृशानुपलब्धेस्त

भावाभावात् न च तर्कविहितयोग्यानुपलब्धिः कारणत्वेन तर्काभावे कथमभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यं न कदापि न तर्कि-
तत्वेन तर्कविषयतावच्छेदकविषयताकत्वेन वा नूनं तु तर्कस्य कारणत्वं न तु प्रतियोगिमत्यधिकरणे तर्कितप्र-
तियोगिमत्त्वविरोध्यनुपलंभाभावात् कथमन्योन्याभावग्रहः स्यात् न च तत्र तर्कितप्रतियोगितावच्छेदकमत्त्वविरोध्य-
नुपलंभो ग्राहक इति वाच्यं अननुगमादिति चेत् अधिकरणेऽन्योन्याभाववृत्तितर्कितप्रतियोगितावच्छेदकमत्त्वविरोध्यनु-
पलंभकः कारणं संसर्गाभावप्रत्यक्षेऽधिकरणे तर्कितप्रतियोगिमत्त्वविरोध्यनुपलंभकः कारणमिति वि[illegible]
ल्पकल्पने नानुगमः अभावप्रत्यक्षमात्रे प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानं एवमभावप्रत्यक्षे [illegible]
[illegible]दोषसहितानुपलब्धिरभावप्रत्यक्षप्रमायां योग्यानुपलब्धिः कारणं न तु स्वरूपतः [illegible] भावः प्र-
त्यक्षः स्यादिति चेत् न योग्यानुपलब्धिमत्त्वेऽपि इन्द्रियसंबद्धविशेषणताप्रत्यासत्त्या भावादिनिवृत्ते-
र्ध्यक्षत्वाय [illegible] योग्यानुपलब्धिरित्यादे-
र्यात् ननु तमसः प्रत्यक्षत्वावदिमाधिकरणप्रतियोगिकत्वं वस्तुत्वं विनिगमनाविरहेण बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षता-
प्रयोजकमुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शविषयं नवीनमते तथा च योग्यप्रतियोगिकत्वे तमसोऽध्यक्षता न स्यात् तस्य रूपयो-
ग्यतावच्छेदकमात्रस्याभावादिति चेत् नव्यानां मते बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतां प्रति महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वं प्रयो- १०९
जकं तन्मते प्रभादीनां प्रत्यक्षत्वे नोक्तदोषानुपपत्तेः यन्मते उद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शवत्त्वं प्रयोजकं तन्मते तेजोगत

नुपलंभकादित्यर्थः तथा च यत्राभावग्रहे [illegible] प्रतियोगिताघटकतया जनकस्य प्रतियोगिनस्थापनेन तस्य जनकतया प्रथमत्वात् [illegible]
x अन्योन्याभावग्राहकत्वेनापि अधीनात्
सद्वयसमानाधिकरणत्वप्रकारकतेनोद्भूताभावप्रत्यक्षमिति बोध्यं अभावार्थमपि प्रतियोगिव्याप्यत्वेन याव-
दनुपलंभकमवधानेनासत्त्वानुपलब्धियोग्यानुपलब्धिः अभावग्राहिका न तत्त्वनुपलंभकपदस्य प्रतियोगिप्रत्यक्षोप-
संसर्गाभावग्राहकत्वेनाभिधानात् अन्योन्याभावग्राहिका अन्योन्याभावप्रत्यक्षः स्यादिति वाच्यं अस्या योग्यानुपलब्धेः
[illegible] योग्यानुपलब्धिरसंभवः इति वाच्यं अनुपलंभकपदेन एकजातीयप्रत्यक्षोपलंभकस्य [illegible]
कस्योक्तत्वात् अत एव यत्र तत्र अभावग्रहे [illegible] प्रतियोगिताघटकत्वात् जनकस्य प्रतियोगिनः [illegible]
सत्त्वात् अत एवानुमानादिरूपप्रकारग्राहकाभावेऽपि न दोषः न च वह्नेः प्रमाजनकत्वेन अभावात् अकारणप्रतियो-
ग्यविवक्षितत्वात् [illegible] विशेषणीयमित्यप्येकेन वर्णरूपविपर्ययोत्तरघटप्रमाजनकत्वाविशेषरा-
त्यन्ताभावविवक्षितत्वात् घटाभावः प्रत्यक्षः स्यात् तदभावेऽपि कलोपलंभकाभावादिति वाच्यं तस्य प्रतियोगिव्याप्यत्वात्
एकजातीयस्य कलघटादिलौकिकप्रत्यक्षे तस्य कारणत्वाभावात् अनुपलंभकपदेन ताद्रूप्योपलंभकस्य प्रत्यक्षे
विवक्षितत्वात् पूर्वं प्रतिप्रमापकत्वार्थानि कार्यः नवा [illegible] भावः प्रत्यक्षो न स्यात् तद्व्याप्यस्य प्रसिद्धत्वात् तद्विलोकानुपलं-
भाभावादिति वाच्यं प्रतियोगिपदेन प्रतियोगिप्रत्यक्षप्रयोजकप्रतियोगिसंबंधस्योक्तत्वात् तद्व्याप्यस्य प्रसिद्धया

हि॰

दिति न चेदं विषयं यदि भूतलानुपलब्धेरभावग्राहकेति मतं तदा भूतले घटसंयोगाभावो न स्यादेव घटसंयोगोपल
म्भकस्याभावात् न द्वितीयः अभूतलसंयोगाश्रयः अथ घटसंयोगवत्तया घटसंयोगव्याप्यत्वज्ञानोत्तरमपि घट
प्रत्यक्षतया घटव्याप्यत्वे तद्धि देश्यपि घटाभावो ग्राह्य इत्यत आह एव प्रतियोगिव्याप्यपदेन प्रतियोगिकालावच्छिन्नस्य तु
यत्प्रतियोगिव्याप्यं तद्विवक्षितं संयोगकालावच्छिन्नस्य घटस्य घटसंयोगव्याप्य एवं तथा च भूतलस्यापि निषि
पि घटसंयोगाभावग्रहे तु निरुक्तरूपायोग्यानुपलब्धिरस्ति इति मतमपास्तं उपाचव्याप्ये न तेनाकादेस्तद्वित्व
पिंधकाले घटवत्त्वादेर्येतुत्वाभावग्रहप्रसंगात् न तु नुपर्म्यागी संयोगग्राहकोन न वर्तिगौरवां किं तु तज्ज्ञाने न
त्वं द्विपामं निरूप्य घटस्य भूतलसंनिकृष्टे त्वस्मरणे भूतले घटसंयोगः प्रत्यक्षः स्यादिति वाच्यं तदा स्वय
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयकसाक्षात्कारस्य संयोगादिसिद्धाद्धेतुत्वात् तत्र तदभावात् तत्संयोगप्रत्यक्षाभावा
दिति चेन्न एवमप्येकसंबंधिमात्रसाक्षात्कारस्याभावे भूतले घटसंयोगाभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् किं च साक्षा
त्क्रियमाणसंबंधिद्वयस्य संबंधिद्वयसाक्षात्कारस्यैव संयोगादिप्रत्यक्षे विनिगमनाविरहेण हेतुत्वाव
श्यकत्वादिति दिक् एकदेशीयं किं तेन न समवाय इति तथा च भूतलादौ संयुक्तसमवायेनाभावग्रहणं इश्य
त इत्यादेः अत्र समवायेनेति स्वत्वं विशेषणतापि तु स्वेति घटाभावस्वरूपाया विशेषणतायाए ११०
वसत्त्वात् तत एव तदुपपत्तौ सैव स्यात् किं निर्विषसमवायः कल्पनीयः तदा स्वरूपादावपि तथेति न समवा
यः कल्पनीय इति भावः निरूपणादिति न तु विद्यमानप्रतियोगिसमवायिदेशाकं प्रागभावो कथं न

५

भूतले समवायेन वा समवेतो तत्रापि तयोर्निरूपणात् किं च प्रतियोगिसमवायिदेशस्य कालप्रागभावस्य
ध्वंसे समये च निरूपणात् तत्र समवायस्य युक्तेति चेन्न तत्र समवायसत्त्वेपि तदभावात् नास्ति न य
जातिलक्षणे एकत्राष्टव्यापकहायार्थत्वेन तत्र जातिलक्षणादेर्युक्तमिति वाच्यं एकत्राष्टस्यापि न जिज्ञा
र्थकत्वपक्षे अन्योन्याभावेन तन्तु प्रागभावप्रध्वंसयोरेकसमवायः स्वीक्रियतां अन्योन्याभावायं तान्ना
वयोस्तु जातित्वप्रसंगान्न यदेव मत्स्यनामतः न वक्तव्यमिति तिर्यक् स्वाभावादिति न तु तथापि जाति
लक्षणे जातिव्याप्तं तत्र समाधानमिति चेन्न जातिलक्षणे हि एकपदस्य सहायार्थकत्वेनाभावेतु अस
हायत्वाभावात् तिप्रसंगस्याभावात् असहायत्वं हि प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणविषयत्वं न तु भा
भाव इति भावः समवेतत्व इति न त्वेवमन्योन्याभावात्यन्ताभावयोः समवेतत्वेन बाधकमुक्तमिति चेत्
थादि ध्वंसे विशेषणतावदनिमतत्वे तथात्राप्यस्तु किमिति किं समवायस्वीकारेणेति चेदस्तु तन्तु अन्य
नस्य समवायस्वीकारे यदि समवायसत्त्वेनाभावसमवायस्वीकारः एवं तत्रापि घटं वा घटाभावसमवा
यस्वीकारः एवं तत्र तदापत्ति न वक्ष्याणात् नाभावसमवायस्वीकार इति मूलस्वभावे समवायसाधक
त्वो ध्वंसे नाशः स्यादिति न तु कपालध्वंसस्य समवायिकारणत्वं नवतां कालत्वं नतु नवतिकविकपालात्मक
विघटध्वंसस्य जायमानत्वादिति वत्त्वं आश्रयनाशान्तस्य घटध्वंसप्रतिकपालस्थितस्य ध्वंसनियामकत्वेन

×तन्यत्वान्यत्वं तथाप्युक्तिंवत्न्यनावच्छेदकत्वस्य जन्यसमवेतत्वापेक्षया नानुगतत्वेन लाघवेन तत्र चान्यत्वस्याभावे ४
तत्र तस्य कार्यत्वं च सिद्धं समवायिकारणत्वं च सिद्धं स्वजन्यध्वंसनाशाभावादन्यत्वकाभिसंभावः गोत्वादि
तिसमवेतत्वं सति जन्यत्वस्य लाघवेन प्रागभावातिरिक्तस्य नाशत्वे तत्र चादित्याभावः भावाभावसाधारण
ध्वंसपदार्थमादाय नाश्यत्वाभिप्रायेण प्रागभाव इति ननु यथा तव मते जन्यत्वं नाभावरूपध्वंसजनक
त्वं प्रतियोगितासंबंधेन किंतु समवेतजन्यत्वं तथा प्रतीतिबलादभावसमवायेऽसिद्धे तदभावः अभावरूपनाश
जनकत्वं विनाभावस्य स्वीकारात् प्रागभावस्याभावरूपनाशाभावादिति वेन्न समवायिकारणनाशस्य ध्वंसस
नकालीनत्वसमवेतजन्यनाशं प्रति समानाधिकरणत्वेन कारणत्वावधारणादित्याभावः तथा च न प्रत्यक्ष इति तथा
च न तत्रापि ध्वंसस्याभावात् न तत्र तन्निरूपणं नानाध्वंसस्यापि निरूपणस्यात् परमाणुवृत्तित्वात् अयो
ग्यप्रतियोगिकत्वाद् अन्यत्र घटध्वंसत्वेन तत्र ध्वंसो न प्रत्यक्षः स्यात् प्रतीयते यतः तथात्वस्य ... निरू
पणं न स्यादिति न वत अस्वरूपसंबंधेन वृत्तिमत्त्वात् निरूपणं न स्यादिति वाच्यं तदा कपालेऽपि तन्निरूपणत्वात्
निरूपणमस्तु तत्र किं मतिरिक्तसमवायकल्पनयेतिभावः तन्मयेति न च अव्याप्यवृत्तित्वमापद्यते तत्र
ध्वंसत्वे कपालमात्रवृत्तित्वात् घटस्यापि वदितिवेन्न एतादृशाकल्पने अनन्तकल्पनापत्तेः भेदः प्रत्यवति अत
नन्वितिदृष्टत्वमानहेतुरितिनन्तु यथाभावग्रहे भावानुपलब्धेर्हेतुता तथाभावग्रहेऽभावानुपलब्धेरपि हे ११९
तुतास्यात् विरोधिविषयकज्ञानाभावस्य प्रतिबंधकत्वेन कारणत्वस्याभ्युपगमादिति वेन्न अत्र वदंतीति हेतु
त्वं हि सत्ताग्रहे तेन हि तदभावग्रहाभावः कारणमेव तत्प्रतियोगिसत्त्वसिद्धेरित्यभावग्रहसत्त्वेना

भावानुपलब्धेर्हेतुत्वमिति तत्र मन्मते अत्र संनग्राहिरूपस्यानुपलब्धेर्नस्याविशेषणतां प्रति समानाधिः
कारणत्वात् साभावग्रहं प्रति विशिष्टकारणतागौरवात् इयं च ग्रहस्थले पि न समरूपानभिभवा
भावस्य कारणस्य त्ववैसामान्यस्यासत्त्वेऽतएव कार्यसंभवे विशिष्टाभावग्रहे प्रतियोगि तस्य अन्यथा
सिद्धस्वरूपं कार्ये ह्येति संस्यधिकरण ज्ञानमात्रस्यापि तदुक्तेः तथा च कथमधिकरणज्ञानसिद्धि
यव्यापारः तस्यैव व्यापारत्वं यत् तदव्यभिचारीति वेन्न स्थलविशेषाभिप्रायेण व्यापारत्वस्योक्तत्वात् अ
न्यथा समेवादनादेनतएवेति इंद्रियग्राह्याभावादेवेत्यर्थः नन्वप्राप्तं तदिति ननु यथा चक्षुरादेः रूपादेर्नवम
तिसंबंधवं कल्प्यते तथापि स्वन्तेपि किंतु भावेसंबंधवं कल्प्यतां अस्माकं त्वास्तामेव मते तत्तवेमते रूपादियोग्य
यान्तराभानस्यात् किं वप्रमाणं तत्कल्पनेऽपि तथा इंद्रियसंबंधकत्वमेव तेनाभावादावस्तामावस्थाय
स्वरस्यात् रूपादिप्रत्यक्षसमन्वयाऽसिद्धं तेन तत्र प्रत्यासत्ति कल्पनं प्रत्युतेऽत्र अभावस्य प्रत्यक्षत्वे सिद्ध
प्रत्यासत्तिकल्पनं प्रत्यासत्तिकल्पने वत तत्प्रत्यक्षता सिद्धिरितिहृत्पणे तस्माद किं वक्तिम वस्तुतो गोविति
तथा दृष्ट्यादितिभावः संबंधस्येति ननु तन्मते स्वरूपसंबंधेन वर्तमाने वैशिष्ट्यव्यभिचारात् नवेदिय संबं
धत्वाभिप्रायकं हिंस एवेतत्प्रतनय थस्य सामान्याभिप्रायकत्वादिति वेन्न तन्मते वैशिष्ट्यस्यापि का पि
न स्वरूपसंबंधत्वाभिप्रायात् न वा तन्न विशिष्टसंबंधेन तथा च कथं वैशिष्ट्येन संबंधेन भावः प्रत्या
सत्ति इति यावत्तावनयन्यायरीत्या बाधकाभिधानात् तन्मतेऽपि तत्रेंद्रियप्रत्यासत्तिकल्पनेनानान्या

वादिति भावः रूपादिग्रहणे प्रतीतिर्यद्यपि संयुक्तसमवायादिः संनिकर्षस्तस्यापि तथापि तत्प्रतिबन्धस
नेन पतंतस्य तदंकेति आलोकस्य चक्षुःसंयुक्तसंस्कारादित्यर्थः स्वातिरिक्तविषयविशेषज्ञानजननेतथात्व
मिति भावः विषयत्वेनालोकस्यापि आलोकज्ञानेऽपि तत्प्रत्यक्षघटकतयेति नन्वतदिंद्रियजन्याधिकरणधा
स्तत्रानावश्यकत्वं परिति परमतं तथाचालोकस्य कथं योग्यताघटकत्वं तन्त्रेषु कथं तदिंद्रियजन्याधिकरण
प्रतापि त्वा आलोकस्य योग्यघटकत्वेन वाति प्रसंगवारणादिति वेन आलोकादिसंकलनासमवधानेऽपि अ
धिकरणप्रत्यक्षं विनातत्रनाभावग्रह इति अभिधानेन पारणो कृत्वा तु आलोकस्य योग्यता घटकत्वेन किं
प्रयोजनमिति वाच्यं न हि तत्रालोकत्वेन तत्र यालोकेतद्विशेषघटितत्वेन विशेषरूपेण तत्र वृत्ताः किंतु प्रति
योगितद्व्याप्येतरस्मकलतदुपलंभकसमवहितत्वं योग्यताघटकत्वेन तत्र चालोकेतरविशेषणं प्रत्य
तगोरवादिति दिक् नन्वेवमिति यद्यपि वस्तुरपि योग्यताघटकमध्ये प्रविष्टं तेन देहघटाद्य
भवति तथापि तद्घटितानयोग्यताइत्यभिप्रायेणोक्तं कथं नन्वधिकरणकस्य ज्ञानमात्रं हेतुर्न तु तद्गो
रूपं गौरवात् इत्यतआह अग्रे इति यथा अयमत्र घटाभावा ग्राह्यसंनिकर्षे व्याप्यानुपलब्धिर्न तत्र तथा
पि अनुपलब्धिमात्रं कारणमित्यभिप्रायेण दर्शयन्नाह अत्र योग्यताघटकमित्यभिप्रायः वस्तुतस्तु इदम ११२
क्षयमात्रं तन्मतेऽग्राह्यास्तितान्वलातिरिक्तस्य तेन्यायमिद्धयोग्यानुपलब्धिः करणं ग्राह्यास्तिताक
त्वेन प्रतिबन्धनादिस्मविवाद्वयनलब्धियोगिपास्मरणस्यापाः कारणत्वमिति पार्थसारथिना दिनादिति परंपरा

यान्वयवयोगित्वमपि प्रत्येतव्यं चायोस्तत्सत्त्वमस्फुटेयथा प्रत्यक्षत्वं लौकिकप्रत्यक्ष इति शेषः वायु
दावितिवा वायुरूपाभाववानुद्भूतरूपवत्त्वात् अनुमानवादिस्यान्वयव्यतिरेकीव्यतिरेकीवेति भावः
अत्रज्ञानानुपलब्धिः कारणं यथा तदाहुर्न्यायादीतितथापि अन्ते किमायातमनत्राह एवमिति नोनाज्ञातेति
व्याप्तिज्ञानकरणकत्वानुपपत्तिरिदर्शिति तित्मोवः तत एवेति ननु यदि साक्षात्कारित्वादेव तत्रेन्द्रियजन्यत्वस्य सा
धनानुत्पत्यसाधनव्यापकत्वमसहकृपाधित्वज्ञानविरह इत्यर्थो विवक्षितस्तदान्यत्राश्रयः तत्र साक्षात्कारि
त्वसिद्धौ तत्सोपाधित्वज्ञानविरहतातस्मिंश्च सति अज्ञातकरणत्वाद्धेतोस्तत्र साक्षात्कारित्वसिद्धिः यदि य
अज्ञातकरणकत्वादेव तत्रेन्द्रियजन्यत्वस्य साधनानुत्पत्यानुपाधित्वज्ञानं तत एव तस्मादेव साक्षात्कारित्वा
नुमानमित्यर्थोपि अततस्तदापसंगतिः तथापि साक्षात्कारित्वं साधनस्य वद्यपत्वानुत्पतेन साधनस्येन्द्रिय
जन्यत्वस्य तत्स्यतसाधकात्वसिद्धिः सर्वोपि तत्क्षिद्धिरिति वेत्रं अत्र वदामः तत एवयत्तोदन्वे नाताज्ञात
करणत्वानुपपन्नेरिव्यक्तविपक्षबाधकादेव अनन्तहेतोर्व्याप्तिनिश्चये सतिपन्नतद्धेतुनामसाक्षात्कारित्वस्य
साधनादित्यर्थः इदमेवतत्स्वरूपं इदं ज्ञानं यदि परोक्षं तदाज्ञातकरणकं न स्यादिति विपक्षबाधकतर्केण
ज्ञानवारणकत्वहेतोः साध्यव्याप्यत्वे निश्चिते तत्र क्षेत्रेन साक्षात्कारित्वसाधनात् सोपाधिदोषः अन्ये तु तत
एव तत्साधनादित्यस्यायमर्थः तत एव तत्र बाधकादेव व्याप्तियाग्रज्ञाने निरस्ते प्रत्यक्षादिनाज्ञानकरणक
त्वहेतोः साक्षात्कारित्वव्याप्तिज्ञानान्तुमिति सुखेन साधनस्य यो ज्ञानवदवनः स्यात् इत्यनुतर्केणापीडय ।

जन्यत्वस्य ज्ञानकरणकत्वरूपसाधनव्यापकताग्राहयित्वात (कत्व) स्योपाधित्वसंदेहनिरासत्याज्ञानकरणक
त्वे साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वग्रहः स्वीकरणीयः तथाच तत्र प्रथममिंद्रियजन्यत्वव्याप्यत्वस्यैव ग्रहणानुरतए
वतदनुमानमभ्युपेतं तत्सदर्थं साक्षात्कारित्वानुमानेनेति चेन्न ज्ञानकरणकत्वस्य साक्षात्कारित्वव्या
पिवारकोशवनिष्टदर्शकोदितर्कः तत्र तद्व्याप्तिग्राहकेप्यनन्त्रेंद्रियजन्यत्वव्याप्यत्वमपि ग्राह्यमिति
निर्विषयत्वात्तत्रैवाशिवाशिवनिष्टानुपपत्तेर्नातंनवतथाप्यतींद्रियजन्यत्वस्योपाधित्वसंदेहेनागदक
एवकार्यतेनतत्र साक्षात्कारित्वव्याप्तिग्रहणोपिस्वीकरणीय इति वाच्यं तत्संदेहस्य तत्र साक्षात्पिस्पिक्षिता
नपाधिपव्यभिचारसंदेहस्य तर्कानिवर्तनादन्यायामेवतत्प्रतिबंधकत्वात् नवाक्तत...पन्देसाक्षात्का
रित्वसंदेह एवव निवर्त्यतां किमनुमानेनेतिवाच्यं प्रमाणं विनापन्देतन्निश्चयस्यासंभवात् इति प्रतिब
न्धकविषयानुपपत्यास्मायुक्तत्वात् अनुभवत्वेनेतिं ननु विपरीतम्... तो नस्यात् किवानुभवत्वस्य
जातित्वे साधम्र्यासीयनिश्चायकमानेसितासितम्प्रसिद्धसंदेहः न्यायिना... यत्रिभवत्वमितिस्वयं
सतुभवासीति कथं नानुभवत्वं इति चेन्न तत्र नाघः श्री... मनुभवामीत्यनुव्यवसायस्यश्री... (नक्क)
भवत्वस्यानुभवत्वजातित्वं तत्त्वेणसमर्थयितुमशक्यत्वात् नवस्मृतित्वेन ज्ञानत्वंसंस्कार जन्यज्ञाने ११२
त्वात् द्विषयइतिवाच्यं तस्यप्रागनुपस्थितत्वेन तद्विषयकत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात् त्वोपिपरीक्ष
कानांतत्रस्मर्यमनुभवामीति अनुव्यवसायस्यवादितिनत्वनुभवत्वस्यजन्यज्ञानवृत्तौ किं प्रयोजकमिबप्र
दिक्।

८

त्यानकमंतारणतत्रतदसिद्धिः किंजन्यवृत्तिजातौप्रयोजकस्वीकारादन्यथा आकस्मिकत्वप्रसंगादिति
चेत्संस्कारासध्रीचीनज्ञानसामग्र्या एवानुभवत्वस्य जन्यज्ञानवृत्तित्वे नियामकत्वात् एवंच तत्र था
त्वजातित्वाभावपक्षेऽनुभवस्य न तन्नियामकापेक्षा जातीयमनुगतं येन विरोधः स्यादिति भावः ननुपरोक्षत्वेज्ञा
नकरणकत्वं नियामकं साक्षादनुभवत्वस्य जन्यसाक्षात्कारित्वे नियामकमज्ञानकरणकत्वं तयोर्वानुपपत्तिः सि
न्नायातमतः आद्ये यदि वेति एवं सत्यनुमितित्वप्रयोजकं ज्ञानकरणत्वमित्यपि प्रत्युक्तं स्यात् तथा बाधा
दावप्यनुमितित्वं स्यादिति भावः ज्ञान लिंगेति तथा च व्याप्तिज्ञानकरणकत्वे न तदापत्तौ नज्ञानकरणके
• स्यातत्रप्रयोजकताविति अन्यथा अनुमीयमानफलजनकोऽदृष्टवद्यदिति भावः गौरवादिति इंद्रियजन्यत्वस्य
ज्ञाने इंद्रियाजन्यत्वमात्रस्य परोक्षोपस्थितकत्वात् लघुज्ञानकरणजन्यत्वं तत्कल्पोपस्थितिकत्वादनुवि
नार्थ इति मिश्राः वस्तुतः प्रयोजकानां वहूनां प्रयोजकानां नियामकोऽन्यत्र क्लृप्तत्वात् तथाच प्रकृते प्रयो
जकं इंद्रियजन्यत्वाभाव एव ज्ञाने साक्षात्कारित्वाभावप्रयोजकोऽनतं च क्लृप्तज्ञानकरणकत्वमित्यर्थः
कविज्ञानाज्ञातमिति पाठः तस्य न परोक्षत्वे ज्ञानकरणकत्वं प्रयोजकं किंतु ज्ञानकरणकत्वमित्य
र्थः गौरवादित्यस्यार्थो विवक्षितत्वात् एव ज्ञायमानकरणजन्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं स्मृताविति यद्यपि
नश्यदवस्थानवः करणमिति मताऽवलंबनेनेदं इदमभाव ज्ञानमिति इदं विषयः दास्यदं श्रात्ममनःसंयो
गस्य हेतुत्वमनोजन्यतया सिद्धसाधनतापत्तेः साध्ये ज्ञानपदं हेतौ च ज्ञानपदमनुभवपदं तेन वा

स्यात्तावन्मतेन व्याप्तिवारः । कुत्राभावाननुमतेव व्याप्तिवारवारणाय बाध्यपदं मनोद्रूपमानेनार्थान्तरत्व
रणाय यत्ताध्येयत्वेन पदं वा ... मनइन्द्रिययोगपदं वा ... अभावाधिकरणघटितेति विधेयमिति कृषोऽन्यच्चेति
नीलविशेषणं देयं तेन जजक्रोदव न्यस्ताव इति मानप्रभृत्ये ... दिल नाम सत्यामपि ऽन्ये नाघ्य
मतेन व्याप्तियारः । नव परमते व्यर्थविशेषणतास्वमतावच्छेदेनोक्तवान्नवाभावेति व्यर्थमिति साध्य
वास्य प्रतियोगिकाभावज्ञातत्वादित्यत्र यथोक्तविशेषणता विशेष्यमानेनादोषात् । अपि साध्यवदीन
विसंयत्र वाभावपरत्वेनाभ्यास निघृते ध्वन्यात्याभावप्रत्यक्षेण व्याप्तिवारः सत्त्वतिप्रसादिति यद्यपि सा
ध्याव्यतिरेकसाधनमनेन तथापि तद्विरोधित्वेन ज्ञायमानस्य साधनेऽपि सत्त्वतिपक्षत्वं नवः प्रमेयत्वसाध
कत्वमर्यं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताभावत्वाभिमतवृत्तिधर्मत्वादिति सत्प्रतिपक्षत्वादिति भावः ।
यत्कृत्यन्निश्चायेनदोषमाहेन्नावयाहकयोरितिरूपमाने व्याप्तिवास्यादिति यद्यपि घटस्य ह्रस्वाः पटसाध्य
वाय्यभावत्वात्कुसूलशब्दवाय इत्यादि देशावाकाश्रवणानन्तरं यत्र दोषविशेषण पटपदवाक्य
। भावं निमित्तीकृत्याभावग्राहकत्वात्तन्न व्याप्तिवारः तथापि व्याप्तिवारसंशयो ... अयोग्यत्वं कर्त्तव्यमिति भावः ।
भावग्राहकत्वं निरूपितत्वादिति तेन घटत्वे व्याप्तियारः किं वहेव स्तेन तत्रो घटात्मीति शब्द वृत्ति
तिविशिष्टमादाय तत्र व्याप्तियार इति वन्न तत्र नाद्यः प्रमाकरणस्याभावग्राहकपदेनोक्तत्वात् नान्त्यः ११४
त्यः विशिष्टं तत्र प्रमाकरणत्वं विवक्षितत्वात् न हि तद्घ्राकोऽनुमानामाश्रयैकवस्तु चमात्रं प्रमाणमिति
भावः रूपमानत्वं वेति यद्यपि रूपमानत्वं च प्रत्यक्षादि त्वेऽपि मनःसंयोगादिना व्याप्तियारः तथाप्यनेनापि नय
कष्टेन रूपमानमिति २

विशिष्ट ५

प्तिवारः यथाश्रुते व्याप्तियारमाशंक्य वेदमिति भावः अपि संबन्धिविज्ञानादेवमस्त्विति अभिसंधिना
शाटयतिवाभावेनेति अभावप्रमालौकिकाभावविशेषकप्रमत्वार्थः क्रियये ति क्रियया प्रधानत्व
तेनेत्यर्थः संबन्धिकरणमिति फलेन मनसा दावतिप्रसंगः तथात्वृतार्थं क्रियेत्वादि न वन न्तु यद्यपि
तदभावे करणप्रसंगात् न चैवमात्मन्यापत्तिव्याप्तिः यथा सिद्धत्वेन विशेषणात् यद्यपि
सहकारि विकल्पं करणस्यापि क्रियया अयोग एवम् सहकारिसाकल्य वकारकता तस्यापि क्रियया योग
व्यवच्छेद एव व्याप्तिव्याप्तिः तथाप्यन्येषामुपिनेनोपाधिना करणत्वमविपद्धं तद्युपय संक्रषेषुपा
धीनामसंकारात् कारकीतरानुत्पादनेनद्रकत्वात् दनमात्रेनत्तु तदनुरोधात् व्यापारघटितं यथा
करणलक्षणे जोरवादित्यर्थः नव कारकविशेषाहिकम कारकेषु व्यापारे प्रवेशाः इति वार्यकार आवश्य
वाच्य व्यापारघटितत्वात् अत्र क्रियया योगव्यवच्छेदयस्य संबन्धिनकरणमिति प्रत्यक्षप्रमा क १
कारणे घटादौ दर्शविशेषे निव्यादिनवेशापत्तिः घटादौ प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन व्यवहारात्वस्तुतो व्या
पारविशेषवत्करणमिति करणलक्षणं तन्नत्र निव्यापारकरणमिति प्रत्युपलब्धिकरणत्वे नैया
यिकोक्तबाधकमधिकमनुपलब्धीयं व्याप्तिवारादिति नवा यथापि त्वाविशेषायं कल्प्यमिति वाच्यं तत्रा
नुमानेन नवस्यमानेनोपपादयिष्यमाणत्वात् प्रमाणान्तरकल्पनेनोरवाद्य अभावेन महत्त्व
न्तुपप २

नादौ वैशिष्ट्यसंबंधत्वे नियामकत्वे तत्तत्स्वरूपसंबंधस्य सत्वात् इंद्रियसंबद्धविशेषणतया
चक्षुरादिना तद्ग्रहणसंभवादिति भावः ज्ञापकस्याभावादिति न वायोरत्याधिकरणग्रहणादिंद्रियज
न्यः कारणमिति भावः किंतु न्यायसिद्धयोग्यानुपलब्धिः कारणमिति भावः तच्च प्रागुक्तरीत्यान्यथे
वाभिवायात न वज्ञा द्धाभावायोग्यानुपलब्धिस्तत्र कारणमिति भावः अभावग्रहे सविकल्पमये तथाव
च्छितयोग्यानुपलब्धेरभावांतराभावाभावाद्भवन्नतत्र निरूपितकमतमेवानुमंतव्यं नानुपलब्धिः कारण
मिति भावः किं प्रमाणं तर्कस्य नेनं भवतायुक्त्या कुसुनिवेंद्रियसंबद्धविशेषणतास्वीकारे तदुपपत्तेः
न च न्यायनयेपि योग्यानुपलब्धेः कारणत्वं वायोः चक्षुरादियोग्यता घटत्वेनावच्छेदकमध्यप्रवेशे
भावज्ञानं प्रतिकारणत्वं विरुद्धप्रकाशदोषविरोधादिति दिक् प्रमादीतिं यद्यप्युपलब्धिज्ञानेपि नानु
मानप्रवृत्तिः तथापि व्याप्तिविशिष्टानुपलब्धिमादाय प्रकारांतरेण व्याप्तिग्रहादिकं संभवतीति भावः समी
कदेशीनोना पसिद्धांतदोषइत्यत आह योग्यत्वेपीति स्वतसिद्धिं यद्यपि सर्वत्रानुमानेनानुपलब्धि
ज्ञानेनवच्छा पक्षविशिष्टसंतानत्रैवानुपलब्धिः प्रमाणांतरतां तथापि क्लृप्तत्वेप्यभावो नवत्वानुमेयोऽय ११५
दिसिद्धांतस्यानुभवबाधः तथाययथा क्लृप्तत्वे घटाभावधर्मानुमानं विना तथा वायोरूपाभावध
रपीतिं एतात्रत्यागदेहस्यभावे उपपत्तेर्वलिंगजन्यत्वस्वीकारसौरतंत तत्रस्य यदृष्टमिति वदतिअन्ये तु क

९७
९

विशेषणत्वादिकमादाय पर्यवसानं वायोर्यं तदानानवच्छेति प्राहुः दोषसत्वादपसिद्धांतं परिहरति दीर्घः स्वीक
तं अन्ये तिं स्वमतावष्टंभेन ज्ञाततानिश्चित्यांगीकर्तुमित्यतः इदं अथवा वक्ष्यमाणाभावलिंगमत
आह नावतिन तन्मतं नोदोस्तुमितिं विना तद्ग्रहणस्तथाक्षेपानवाह्यादौ वस्तुत्वाधिकरणएवा भा
वधीर्तत्सूपलब्धिमानं तस्त्वमतस्याप्यन्ये प्रपियेति तथाप्रीतिनवप्रतिबंधकाभावत्वेनघटस्याभावप्रतद्
द्धौ तनकतामस्तु विषयत्वेन घटाभावबुद्धेः प्रत्यक्षत्वे तिवा यदोषांतरावष्टंभेनोत्पत्स्यात्कृत्स्नचादिति
नवप्रतियोगिलौकिकेंद्रियजन्याधिकरणप्रत्यक्षरूपसहकार्यभावान्नानुपलब्धिस्तत्र हेतुः कारणमिति वा
च्यं विज्ञातानकल्पनागौरवादोष इति भावः नापि ज्ञातेतिं यद्यप्येवमपि नयोग्यानुपलब्धिस्तथापि इयमेवयो
ग्यतेति तत्र्वांतर्गंभवन्यायेनप्रलिंगजन्यत्वेनार्थं तिसिध्याप्तिग्रहादिकं विनापि तद्दयादितिभावः दू
षयतिअनवच्छेतिं योग्यानुपलब्धिमादायवादितिं न तु योग्यानुपलब्धिग्राह्यत्वस्वीकारे कारणतिरिति
वनंतदानुमानविधयैवोपपत्तेरनुपलब्धेः प्रमाणांतरत्वे कल्पनेगौरवादिति भावः अथस्वरूपप्रदर्शयो
र्व्यापारकोटिद्वयस्मरणविशेषाप्यत्रानुपादितमसंभावसंशयाय एककोटिस्मरणविशेषापत्ता
नमादितं वतद्विपर्ययायवतित्राकातं अथदोषादितिं नहीतियद्यपि परमतेदोषपत्रापत्तेर्वस्य
धर्मक्रियतेतथापिभाषपरीत्यदंतुक्रमवदयेयंपरिहरतिं अज्ञानादितिं नह्यस्मरतोऽभावावधारणं
विरोधादित्यर्थः अक्रिमाहंकिंचितिशंकाऽयोग्यस्मरणाभाव इति वायोरूपाभावग्रहेक्रसया विशे

तद्ग्राह्यस्मरणाभावो मानसप्रत्यक्ष इति परिहरन्ति न वेति न वेदियं तत्र योग्यतानुपलब्धिप्रमाणस्य योग्य
तानिर्वाहकत्वेन विवार्थं प्रागुक्तं युक्त्या तत्र योग्यानुपलब्धेः प्रमाणान्तरनिराकरणादिति भावः ननु ज्ञाना
तीन्द्रियतया कथं स्मरणाभावो मानसः स्मरणज्ञानं वेत्ति न वेत्ति तस्य प्रत्यक्षत्वादिति चेत् ज्ञानतया लिं
गत्वेपि अहं ज्ञानीत्यालम्बविशेष्यिकानुमितित्वं विनिर्माहं निश्चिततया पदानि ष्वाभावात्तु तथापि ज्ञाने
न हि ज्ञातताद्यर्थी जन्यते प्रामाणिकएकांविषयनिष्ठाव्यापरां प्रामाणिकतया ज्ञाततया प्रामविशे
ष्यकज्ञानानुमानस्य सम्भव इति परस्याभिप्रायः लिंगस्य प्रमापकत्वात् कथमभावप्रत्यक्षम् इति शङ्कते नवा प
रिपरिहरति नि तिएकज्ञानविषयतायोग्यस्येति पूर्वं लिंगत्वादेरनुभवकाले तेन सह एकज्ञानविषयताया
ग्यतो यथार्थः तादृशत्वे तस्य दागोहदोर्तं व्याप्ते तस्याव तदुपरन्तकस्य सम्बन्धनमेवाभिप्रेतमित्यवधन
तर्थं अन्नुभवे प्रतिस्मरणे प्रतिश्रवमधिकरणस्य हि त्वेनानुभवे प्रतिपदानुभवतन्याधिकरणविषय
व नियम इति भावः अन्यथा धमने तिय दिविदिस्मरणे तत्राभावप्रतीतौ लिंगतयानुपयुक्तेतेतद
तत्रकाले तज्ज्ञानायप्रत्यक्षस्य सत्प्रणिधानं ज्ञायते तदनुपपन्नं स्यादित्यर्थः तत्तुल्यपरिमाणेति अत्र वद
तिअत्रादौ तदेव तुर्यं जानीयं तेन यत्कालीनो यो मे त्रासाव तत्र गेहप्राधान्ये तत्कालीन तया तत्तुल्यप ११८
रिमाणादियोगितया तस्य स्मरणं जन्यते तथा च तदात्वव यत्रांधकारादिदोषात् तदानीं तद्ग्रहणानु
भवानुत्पादात् तद्वत्त्वेनास्मर्यमाणत्वं तदन्यकाले तत्तुल्यपरिमाणादियोगितयानुभवोत्पादात् तद्ग्रहणास्म

रणं तत्र च व्यभिचारो वारितो भवति तस्य तदा तद्देवांधकारादिदोषात् इदानीं तद्ग्रहणानुभवानुत्पादात्
तद्वत्त्वेनास्मर्यमाणत्वं तत्र व्यभिचारवारणाय तत्तुल्यपरिमाणेत्यादिविशेषणं तत्र हि तदानीमंधकारादि
दोषात्तत्तुल्यपरिमाणादेरप्यननुभवात् न तत्कालीनतया तत्तुल्यपरिमाणयोगितया स्मरणमिति न
व तिव्यभिचारवारणे नन्वेवमपि प्रमाणेषु दर्शधकारादिमत्वे कादेनी तदा तस्य सन्त्वेऽप्यनुभवो न जा
तांधकारादिविरहवति वैकदेशं तदेतत्तुल्यपरिमाणादेरनुभवो जातः तत्र हेतुसत्त्वाद्व्यभिचारस्त
दवस्थ एव एवं च तदा तद्धटेव यत्र तस्य तत्तुल्यपरिमाणस्य च तदानीमनुभवो जातस्तत्र संस्कारस्या
नुत्पादात् अनुद्बोधकात् तद्ग्रहणास्मरणं न जायते तत्तुल्यपरिमाणयोगितया च स्मरणं जायत एव
तत्रापि व्यभिचारो वारित इति वैतत्तुल्यपरिमाणादिपदं न हि तथा च ज्ञातार्थो विवक्षितो यथा स्वज्ञाते
तत्र घतद्देशो गृह्यमाणे तदानीं तत्र मैत्रस्य सत्त्वे सो प्यवश्यं गृह्येत तथा च ज्ञातव तत्र स्मर्यमाणे
पि तस्याभि त्वेन तदा मैत्रानुभवस्य सत्त्वे प्रतिमैत्रोऽवश्यं स्मर्यते एवं वा तद्ग्रहणं तस्य जहद्ये दृश्यत्वं भवा
तु न व्यभिचारवकाश इति तद्भिन्नत्वे तत्र मैत्रस्य सत्त्वे वयो वश्यं गृह्यत इति विशेषणस्य तदा मैत्रा
भावव गेहेन तत्तुल्यपरिमाणयोगितयानुभवविषयतया संभवातु न हि मैत्राभाववत्काले मैत्रस्य
संभवः अन एव तथा ज्ञातव तत्र स्मर्यमाणे मैत्रस्यापि स्मरणावश्यकतेति निरस्तं न हि मैत्रस्यास्म
रणकाले मैत्रस्यास्मरणं संभवति किं तर्ह्यनुमानस्य सत्त्वे तत्त्वघटितत्वेनानुगतत्वात् वायिवसंभवः अ

तदेव यत्र मैत्रत्वापरिमाणादियागिकं तत्तु नास्ति तत्र तद्देशे मैत्रानुभवानुमानं तथाहि तज्जे इतत्
मैत्राभाववन्तूतदा मैत्रतद्धाधीतद्धापोतास्मकत्वतः पत्नन कस्मम वहितचेमति स्वगोचरानुभवजन्य
स्मरणविषयतावच्छेदकं भावश्चिं यमवश्यात् मैत्राविषयकतत्कालीनानुभवजन्यस्मरणविषयत्वात्
घघकाले तथा तत्राकाले तथा मतवदितं पार्श्वं तदास्वगोचरानुभवजन्यस्मरणविषयतयाव
च्छेनाव नियामकत्वस्य मैत्राभावानुभावेवा तदा तत्र तदभावानुत्पादित इति चैतानानुगमात् इत्र
न्येतत्तद्देतदा मैत्राभावाचे तत्तदा तत्रागेहे मैत्रतद्धाप्येतरस्मकत्वा मैत्रोपलम्भकस्ममवधानेम
तिवस्तुः सन्निकर्षविस्मति मैनवत्स्यानुपलम्भविषयत्वात् नयदेव तदेव मैत्राधिकरणदेशावच्छिन्न
त्रमूलत्वं थस्य तात्पर्यमवसेयं नवपा प्रणनयाति स्योक्षीक्रियत इति कथमेवस्यादिति वाच्यं इन्द्रियस्य प्र॰प्रत्य॰
मातृव्याप्तिरिकिंगा रूपगमाददोषात् परमतेतत्राथापि त्रितिति दिक्। कश्चित्तु मनसा तत्र तदा मैत्राभा
वोग्रहीतव्य इत्यत्र तात्पर्यमित्याहुः॥ विह स्तुके ताभ्यनोलवत्पोत्रीमतया ग्राणि धिनि मितायाविता
मातृष्टिप्यागिकोत्र मायामत्रस्मत्रानुपलब्धिमानं॥ सोण सन्निकर्षवर्तमानमाद्विपति नच नाव इति तथाव
त्र सन्निकर्षादवतद्भेदेनातिरिक्तविशेषणतात्प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। नञ्जतलेति भूतलमात्रावलम्बनानुघटवतोभूतल ११७
स्यापि भूतलत्वात्त्रापि घटो नास्तीति बुद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। यादृशोविशेषणेनुमित अधिकरणे भावतं दवालुम्भावस्य
कवादभावदृतिर्शंकते। अथेति नेति। तथा च तद्वत्तेनानुगतेनाधिकरणे नकपमताव व्यवहारः स्यादित्यर्थः। किंचेतिउत
पत्रस्त्वास्यैनातरमतिद्यौ। अयानुगतमधिकरणमिकत्वाकिंतयानुगतव्यवहारकारणमद्भुत अत अन्यथेति

किंचाक्रिरतीद्रिया निप्रत्यत व्यवहारे पिनस्यादित्यपि बोध्यं। मात्रिध्यत्तु गोचरादिकमित्याशयेन तोष्टिः पृच्छतितथा
पीति। अस्ताववदिति। नवाक्ताववतिकथमस्ताबो वर्त्तते अत आश्रयादिनियार्थो। तदुपलाश्रितेऽधिकरणे तस्य योगी
कारादिति। अनेद इत्यादिना। प्रागुक्तंय दूषणं तत्स्मारयति। तोन्मात्रेति। भूतलमात्रेत्यर्थः। अथेदृति अतिरि
क्ताभावेबाधकाभावाभावमनुसवाकार इत्यर्थः। दोषांतरमाह तत्रोने इति। नाचदचावच्छे घाताव स्वीकारप्रसंगा
दित्यर्थः। शंकते कूबुद्धिरिति। विशिष्टमतिरिक्तमितिकृदयं अग्रीतितत्र यथा केवले नैशो न वा तदेव ताच तथाप्रकृतेऽपी
तिभावः। भूतल इत्यतिभूतलविषयकज्ञानादवच्छूतलज्ञ व्यवहृत्यादितिभावः। दोषेवति अस्यसाविनी पत्तेरित्यर्थः॥
तदेशेघटवृद्देशो नवेष्टापत्तिस्तदाभूटवत्पविषयाज्ञानाव प्रयोगादिति। मद्देवेति। भूतलेन्द्रियसन्निकर्षोऽसत्तदावि
शिष्टइत्यर्थः। तत्रापीति घटवद्भूतलसन्निकर्षजन्यानादपि तथा च तदपि भूतलविषयकज्ञानमिति तत्ताव स्या
दितिभावः। न क्षोत्ररश्चादिति। घटादिविषयेसत्तावतिरूपतया शाश्रयापत्तेरित्यर्थः। निरूपणादिति घटो नास्ति
मत्रघटस्य पातानिरूपकत्वं तत्र स्यादित्यभिप्रायः। दीर्घादिव्यवहारविरहभावव्यवहारापि निरूपकाले
इति शंकते। व्यवहारार्थमपीति। अदृष्टयरचादिति। ननुवंदीर्घचादिव्यवहारकतानि इति वेन्न। ह्रस्वज्ञानाधी
नत्वा दीर्घत्वज्ञानस्यादोषात्। नवाभोन्याश्रयः। कारणमण ज्ञानादोषात्। यदिवेति। यद्येतावतापि अग्रीके
निरूपणाधीननिरूपण व मनाव स्यनामाति। तथापि प्रतियोगिज्ञानजन्येत्वाभावधीरव स्वप्रकाशतया
ज्ञावज्ञानमतो ज्ञानवकालेघटादिज्ञानावनपकतेतिहृदयं। नस्यादिति नवकभस्य वितदा तत्रज्ञानं ताद
ज्ञामस्तीति तत्र प्राप्तानावादिति। घटत्वेपितत्रिविभिन्तत्त्वेन चाण्डतत्वात् अन्योन्याश्रय। दिति। अस्ताववच्छि
न्नोत घावतादिद्विसिद्धावतारविशिष्टोनचतथानुपपत्त्या भावसिद्धिरित्यर्थः। घटवदितिय घ प्याकाशादे
रपि तदुद्दिष्टिज्ञाबुद्धिः नाकाशा सतावत्ता तथाप्यहत्रिप्रतियोगिकाभावातिप्रायकत्वं दोषवकुत नतु सयो
गाभावेऽगानां तितिवेत। प्रतियोग्यधिकरणभावीवच्छिन्नज्ञानमिन्नाधिकरणज्ञानातिप्रायात्। अधिकरणेनाव:
र्संसर्गाभावः। नाविकतादं गज्ञानं नाशेघटाभवज्ञानप्रयोगइतिवाच्यं तदाकस्यापि ज्ञानजन्यत्वात् नवत्तविषयति

x स्वरूप सेदमिति मन्त्वेवं भूतल न घटा विति प्रत्ययो विभूतलं घट इत्याकारः स्यात् स्वरूपसंबन्धस्याग्रहणादिति संबन्धेनाग्रहणादित्यर्थः २

स्वस्त इति। प्रतीतिविलक्षणं कथं विलक्षणप्रागभावादिकं विना स्यादिति वार्थः। कालविशेषमादाय
क ज्ञानेन तत्समर्थनीयत्वात् प्रमानेति प्रत्यनो न भावनिषेधप्रतीतिरित्यर्थः। तथा वेति। आवश्यकत्वात्
लाघवाच्च। स्वैरधीरिति भावः। पूर्वं स्वरूपसंबंधे तावदिदानीं ज्ञानविशेषो भावव्यवहारकारणमिति बोध्यं न
वभूतलबुद्धिरिति नित्याधिकारेण भूतलमात्रे बुद्धिर्न तावत्तावता प्रतियोगिमत्त्वेपीति इदानीं तत्र
तत्प्रतियोगिमत्त्वेपीत्यर्थः। ननु भावप्रत्यक्ष एवाधिकरणभूतलबुद्धेः कारणत्वमिष्यते तदा तत्प्रतियोगिम
त्त्वे प्राक्प्राप्तीदिदमवेति। बुद्धिमत्त्वप्रत्यक्षं विशेष्यात्मिनात्वेन। इन्द्रियार्थसन्निकर्षवादिति समस्तनित्य
प्रतियोगि पादाह। किंवज्ञानविषयभूतले ति। अभावप्रत्यक्षात् प्रागभावातिमतज्ञानं प्रत्ययघटाभावो भूतले इव छेद
कतयापि विषयादित्यर्थः। उपलक्षणेत्यादि इति। भावादरणज्ञानविषयभूतले घटनिषेधः स्वरूपमत्वेन उपयोग
न नुतादृशज्ञानस्य विषयत्वं इत्यर्थः। तथा वाधिकरणज्ञानेन कश्चिद्विशेष इति भावः। ननु स्वरूपसद्भावा
करणबुद्धौ परमाराधेबं धेन नाना वो विशेष इति वेत्। अभावकाले त्वदृशबुद्धेर्व्यभिचारात्। नवाभाव प्रमायां तथा
भावप्रत्यक्षमात्रे अधिकरणबुद्धेर्विशेषणत्वेन कारणत्वं चात्। तस्मात् त्वभावाधिकरणबुद्धिर्विशेषणत्वमप्रमाणा धार
णा भावबुद्धित्वेन व्याचष्टे। एवमभाव व्यवहारहेतुरित्यत्र मूर्खं प्रतियोगितथाऽभूतलादिबुद्धेः कारण प्र०प्र०
त्वे पिघटवति भूतले स्वरूपेण विधिवदभावधीरिति भावः। नेति। उपनीताभावविशेषणकाधिकरणविषय
त्वप्रत्यक्षात् व्यापकमिदं स्वीयमत इति भावः। उक्तेश्वेति। घटवद्भूतलबुद्धितश्चित्तबुद्धौ इत्यर्थः। योऽन्योन्याभावे ११९
बुद्धौ भेदः। तस्याप्यन्योऽन्याभावीतरमवैतस्यापीत्यनवस्था। एवं तस्य तत्त्वेदमाश्रय इत्यर्थः। स्व
रूपसंबंधे दैव्यप्याश्रय इत्याह। भूतले ति। अधिकरणस्वरूपस्येति। न च पूर्वं बुद्धिस्तावदुत्पत्तेः विरोध
त्वेनैतादृशबुद्धौ तात्पर्यात्। वादिनो भेदो यान्यवान्यो न्याभावार्थं तदभाव प्रतीतिविलक्षणैव न नित्यवार्थः।
बुद्धिविशेषादिति भावः। भिन्नत्वेति कविदत्र वाऽश्रयत्वेन स्यात् व दाः। कविस्वरूपेति अधिकरणविरूपत्वा
वादिति भावः। नवार्थस्ते दोषमिति भूतलमात्र विषयोऽर्घटवद्भूतलेता ननु भूतलादिबुद्धौ रितिनाद्यः। नदाग्नि

अनुमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः। ननु विषयात्मभेदे विभाजकमनयोर्भेद प्रयुक्तिः ज्ञानव्यक्तिभेदे धर्मवादिवत्
व्यवहारभेदप्रयोजकत्वं तथाच घटवद्भूतलमुल्लेखीयभूतलमात्रबुद्धितः तदभावकृतलीयभूतलमात्रबुद्धि
रपि भावव्यवहारं कारयेदिति पूर्वा स्तु रचनापेक्षीतरमाह। यद्वेति। नवा वाधेयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतीतिः स्यात्
अभावे ऽभावबुद्धेरनुपपत्तेः। नाद्य भूतले चादिदात्संभावः। आकाशात्यन्तावात्तदभाव एक इति वेत्त आकाश
घटाधिकरणत्वेन्य तथा स्यात्। तादात्म्येनेति॥ अत्र यदिति यत्प्रतियोगी यपेक्षया स्वरूपसंबन्धेन वसति मतं त
त्तत्त्वेनाप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वं तथापि स्वरूपसंबंधलक्षणमित्यर्थः। अत्र लक्षणे स्वापेक्षयापि स
स्य स्वरूपसंबन्धलक्षणमित्यर्थः। अत्र लक्षणे स्वापेक्षयापि स्वस्य स्वरूपसंबन्धलक्षणाभावादतस्तत्र एवं
इति प्रतीयमानतादशायां स्वस्य आत्मत्वेन प्रतीयमानत्वमिति तत्र तत्रासक्तः प्रतीयमानत्वमित्यस्य नाणापा
पादाने पाप्रतीयमानदशायां स्वस्यापि स्वात्मत्वेनाप्रतीयमानत्वे तद्विरोधीति स्वस्यापि स्वापेक्षया स्वरूपसंबंध
रूपत्वं स्यादतः प्रतीयमानत्वमित्यस्य नाणापदानं ननु तत्प्रतीयमानत्वस्य स्वमान्यत्व न यमानेत्यर्थता॥
अप्रतीयमानस्य न्यायमतेऽसावात्त्वाभावप्रतीयमान प्रवाच्ये तस्य दोषाज्ज्ञेऽतिप्रसंग इति वेन्नादात्म्ये
न प्रतीति विषयत्वार्थताभाववत्त्विन्नप्रतीयमानत्वस्य स्वरूपसंबन्धलक्षणत्वे तात्पर्यात्। ननु घटस्यापटापेक्षया
स्वरूपसंबन्धे घटः पटः किं न इति धीर्न स्यात् अतो दैर। आधाराधेयभावाभावादिति येन घटाभावः पटाभावोऽतस्
वतीति विनुपपत्तेः स्वप्रमये स्वकर्थं स्वस्वरूप स्वरूपसंबंधेऽनुगतस्य द्वादृशामीमिति भादृश प्रतीतिविषयत्वस्यैव
तत्र घटवद्वर्ण स्वापेक्षया स्वरूपसंबन्धेऽनुगतस्यादित्यर्थः। अभावाबोति। अत्र माणिकाबाश्रयाप्रतीत इत्यर्थः। अ
भावस्य भावत्वरूपत्वे नियतिप्रायेण स्वनिष्ठधर्मे स्वरूप्ये मिप्रायेण भाव भावत्वमभावयेतत्कथं स्यान्नित्यत्वे तिमि
तुगतिः। इस तत्रे ख्यामार्थवत्यत्ति रूपं भावे सतोऽत्र नवा भावरूपमात्रापयानुवाक्यापामिरूपं तत्स्या
वस्तु नरकस्य वाच्यत्वेति प्रायेण। इघति योगिविधेयेति प्रभावविरहणम वपक्ष्येन साधेति स्वरूपेति स्वरूपश्वानं गम
मितिभावविनोदिवै मत्यनुगतमित्यर्थः। प्रतानवच्छिन्नलक्षणं प्रतियोगिवमिति मते प्रवणात् प्रतियोगिता
त्येति। अभावविरहणसाबचपदे भाव अभावे ति। पर्यायेति। परकोन मानेतावमानेन परनिरूपणाधीनत्वि

रूपत्वकत्वं वेत्यर्थः । अवान्तरेति अत्यन्ताभावत्वं नानाभावत्व घटितमिति मते इदमुक्तं । तत्रैव नित्यत्वान्ताभावेऽपि अ
भावान्तरत्वं तत्तत्संबन्धेनाकारेण व्याप्यतावच्छेदकमित्यर्थः । तेद्रव्यस्य रूपत्वेनैव रूपत्वेन भेदप्रत्ययेऽननुगमात् । अन्यो व्याप्तावप
द्येऽनवस्थानादित्यर्थः । भावाभावधर्मि रूपप्रागभावत्वाघटितत्वमनभ्युपगच्छतां मतमाह । प्रागभावत्वाद्दिति । अत्य
न्ताभावत्वमात्रानवगमेन तुल्यत्वमिति प्रागभावत्वादेरभिन्नत्वादित्यर्थः । केवलाधिकरणमवस्थानात् भेदके योग
न्यतेरप्रतिलाघवमिति स्मादायद्वेति न यतस्य रूपे प्रतिघटप्रतियोगितामिति प्रतीतेरभ्युपगतत्वे द्रव्यत्वकत्वविशिष्टे
नघटाभावत्वादिति । अविच्छिन्नत्वेनैव दीर्घत्वं परिमाणं तस्य तत्त्वं मनैत्त्वाभिधावस्य परिमाणत्वमवच्छेदकत्वेनैव
रूपत्वविशिष्टविधायादित्यर्थकारणमिति भावः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकबुद्धेः तत्र
केवलघटत्वावच्छिन्नत्वं किं शक्यमिति ज्ञात्वायथार्थत्वं न स्यादित्यत आह । तत्तद्बुद्धौ तादृशेनेति । नवयं प्रति
योगितावच्छेदकमात्रेण मात्रबुद्धौ तदभावव्यवहारइतिब्रूमः । किंतु रूपे प्रतियोगितावच्छेदकमात्रबुद्धौ तद्व्य
वहार इति एव विषयत्वे रूपप्रतियोगिताज्ञानापेक्षा । रूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेव । तद्रूपप्रतियोगि
ताभावो नरत्तद्रूपत्वेन कटेरुनाकत्वमवधाने तथा वकीटादेः शून्यत्वप्रतियोगितावच्छेदका नापवृत्तेः
त्रिरैतिरित्यनुपतवादिमात्रबुद्धेस्तदभावव्यवहारविषयत्वताभावके शाकीटादेः रूपवत्त्वस्यपेक्षित
त्वाभावप्रत्यक्षत्वात्स्तदभावव्यवहारेऽपि न पक्षतीति भावः । बुद्धिधारावत्वादिति । ननु बुद्धिधारायामौत्सर्गिक
वस्तुतः प्रार्थनापत्तिः । तदिपरबुद्धिरपि योग्यत्वात्स्यादित्यादिसाध्यं किं वा परमते योग्यतावच्छेदकयोबुद्धिधारायानत्र
नापितिवितामनिरिक्ताभावेतरानानवत्वत्वेनानुपगमा योगितावत्तबुद्धेधारकत्वनात् । न यत तद्बुद्धेर्योग्या
तादिसाध्यतानत्वात् । वस्तुतः पुरुषार्थताबरमेतुः त्वानवच्छेनस्वतः पुरुषार्थवत्तानुपलम्भस्य तादृशाभावरूप
ज्ञानमतस्साधारणेति प्राप्तिपरिरितिप्रयत्नप्रत्यनुत्पत्तेरिति । वैधर्म्येण तदनुरोधेन ज्ञानाभावकानुपलम्भे नित्यर्थः ।
नचावाम नोऽधिकरणत्व मेतन्न कथं तमिति साध्यतेऽपि वैत । योग्यत्वेन साधारणत्वमेति साध्यतावच्छेदकत्वादिति ननु तन्मा
त्रमितिते कारणमात्रानुकूल मस्ता वमात्रमित्यर्थः । नन्वनुतथापि उत्तते किमायातमित्यत आह । तन्न वक्तव्ये मिति

दोषान्तरमाह । प्रतियोगिकत्वाभाव इति । अनुत्तव प्रपञ्चपरतां शंकते अथेति । केवलमिति । प्रतियोगिमत्रेतत्प्र
कारेण व्यवहार एवत्पपत्ते । नचानुत्तव इति शंकते । अवच्छिद्यत इति व्यवहारो हि शब्दप्रयोगादिः स यतत्प्र
कारकानुत्तवसाध्य इति परिहरति । नेति तच्चेनानुत्तवं विना घटस्य तथा व्यवहारापत्तेरवादिति भावः । अभावका
लेन प्रतियोगितानापत्त्या । किंतु न व्यवहारः । तथाच प्रतियोगितावत्वेन विनापि ज्ञायमानममभावानुपपत्तिरि
त्यपि नयुक्तमित्याह व्यवहारं तु इति ननु भाव इति अतिरिक्त इति शेषः । अदृष्टस्य वाच्यादिति । नन्वेवं शब्दस्व
तावस्थाने व्यवहारानुत्तवाधिकानापेक्षितेस्थविरोध स्तस्मैवकदिशोभूतत्वात् । व्यवहारमात्र इति । व्यवहार
मात्रे व्यवहारत्वमत्र नस्यादिकज्ञानापेक्षत्वात्तत्कारणवानवधारणादित्यर्थः । नचैतत्प्रकारेणैवान्यधारणापि अ
र्थं ज्ञायते । यास्वरादिव्यवहारे तथा कल्पनात्तत्राह व्यवहार विषयस्येति तत्र व्यवहारविशेषानुगतरूप
विच्छेदकस्यैव रूपस्याभावात्र तथा न कारणत्वकल्पनमस्यातत्त्वादित्यर्थः । व्यवहारसामान्ये ह्येक
तत्र मातु व्यवहृतं यद्ज्ञानादवपुष्पो पण नैतत्राधिकज्ञानापेक्षकत्वमनेनौरवादप्युक्तमिति भावः । दीर्घत्व
स्वच्छमवच्छेदे तदाकांगतिरित्याह । दीर्घत्वेति । अनुवृत्तिमत्वेऽननुपपद्यमानाश्रयमात्र इति परमाने कृत्स्न
त्वे दीर्घत्वं परस्परत्वपरिमाणेकार्थसमवेतत्वरूपत्वमदृष्टाप्रमाणावपरिमाणौ तथाव रूपानुत्तव परमकाले
महत्त्वा रूपपरिमाणेऽनुत्त्वसमपातस्य वधिज्ञाने त्रिमा दीर्घत्वं नानुरूपत इति तस्य ज्ञानत एवोबाधिज्ञानापेक्षा
अतोनोक्तदोष इति भावः । नवक्तस्यैवं स्वप्रमाणमात्र व्यावृत्तिवे कथं तदावृत्तापि पेक्षयाहक्षय ह्याद्वेकृत्स्न
त्वव्यवहार इति वृत्तादिनिष्ठदीर्घपरिमाणनिष्ठत्वकथनिवृत्तमात्रनिबंधनस्य कृत्स्नव्यवहारस्य नत्र
तत्र चात । नन्वेवमन्योन्याश्रयइति वैतत्वा । कारणे रूपावच्छिन्नाते नान्योन्याश्रयानावात । व्यक्तिविशेषम
पदस्य कृत्स्नत्व दीर्घत्वादिज्ञाने पितर्या बोध्यो । तेन न तत्राप्यभावान्याश्रय इति भावः । तत्रापीति । दीर्घत्वे
कृत्स्नत्वं दीर्घपरिमाणान्तर मनस्य प्रायत्नत्वापिसामान्यकल्पापीत्यर्थः । तादृशव्यवहारविकल्पे नत्वा
तांकानितरकारणतो नात्वपतिति । ननुजात वैनातिरिक्ताभावाभावे तन्निरूपतत्वतया कल्पनानित्य

न्नसामान्यकारणकल्पनागौरवमेतदकल्पनातोकल्पविशिष्टादिति। केवलसाधिकारणतावद्वृ
त्तित्वादिमते तु इदं प्रमेयत्वेनास्तीत्यत्र ज्ञाने तत्त्वादिमते भावज्ञाने तदप्रयोगात्। प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणाद्वा
विनाशः। यद्यपि भूतले घटइति प्रतियोगितिरूपणमभाव एव साक्षात्प्रतीयते तथापि तदपलापेनेदम्
नर्थं कल्पनीयमिति। नचाने नापाधिना घटाभावपदस्य कल्पनेऽपि घटे कथं न कल्पघटितैककल्पत्वे विषयतावच्छेद
कंप्यात् इतिपूर्वं स्वविनादत्रापदबुद्धिविषयत्वेनादोषात्। भूतले घटाभाववत्त्वमिति घटाभावे घटो नास्तीति
यथानवमते तथा समसमते पिप्यादिति। अतिरिक्ताभावानङ्गीकारादिति चेन्न घटप्रतियोगिकत्वातिरि
क्ताभावानुभवात्। ननु प्रतियोगिमदधिकरणे भिन्नभूतलत्वम् भावो। नो भिन्नकारणतया भूतलस्य प्रतीति
रितिचेतन्न भूतलत्वस्य नित्यप्रतियोगिकत्वात्। भूतलेतदभूतलत्वमितिप्रचेतात्। पौनरुक्त्या अन्यो
न्याश्रयापत्तेश्च। तत्पादयतिपदेतिन यद्यपि पूर्वत्वनादनापदप्रयोगो विषयवज्ज्ञाने नान्योन्याश्रयः प्रतियो
गिविषयतावच्छेदकस्य विशिष्टज्ञाने व्यवहारभावप्रदर्शनात्। अजपदगादिशिष्टाभावादिप्रयोगध
त्वात्। एतावता। अन्योन्याश्रयात् तत्प्रसंगनायन्नमिमांसयतीतिवदि चेतिन्। ऋदोषीनरस्याद्यतिप्रेकेवज
मिति। परन्तु मतमपि भिन्नतातिरिक्तान्यायाश्रयाद्यकारणताकौमिमत्रकोविदि। यदित्यादि। आधिकरणज्ञाने प्रकाशमानत्व अ०प०
तिरोध। नन्वेवमपि घटाभावो नास्तीति प्रतीतिस्तत्र मते कथं स्यात् अभावाभावस्याप्यतिरिक्तस्याना
वादिति चेतन्न। घटाभावाभावत्वेन वाच्यत्वं ज्ञानात्। नवतन्मते घटाभावे घटो नास्तीति इदं ताव घटोनास्ती २०
घटोनास्तीति व्यवहारादि। कथं स्यादतिरिक्ताभावस्यास्वीकारादिति चेतन्न। तद्विरोधिधर्मिणा तत्र तथा
व्यवहारात्। न च। परमते तथापि अतिरिक्ताभावानङ्गीकारे नवमते पि विरोधिघटाद्यवृत्तिमेवाप्यत्
चात्। नन्वभावो भावविशेषरूप ववहारस्तव मते तु रूपत्वेन तथा भावो भावविशेषरूपविधि
या स्वरूपत्वेन तथा समं प्रिय मते स्वरूपत्वेन व्यवहारोऽस्तु। किमतिरिक्ताभ्यां भावेनेति

चेत्। अभावविशिष्टविषयभावत्वं तत्र तस्य चिन्तेयत्। प्रतिबन्दिविधयात्। अभूतत्वेनित्यावत्तव तत्रया
गतिः समाधिप्येवमिति रिति भावः। अनेदहतिदूराभावे घटाभावदृष्यत्रैवस्वविषयतिप्रयावाधर्म भूतले घ
टो नास्तीत्यत्र यागतिः सा न व चेति न वाच्यं। अतिरिक्ताभावसिध्यपि विदितौ तदवच्छेदत्तस्य विरोधस्य
असाध्यत्वादिति। ननु योगनिश्चसाधारणत्वेतित्यसाध्यत्वं स्यादिति। न ह्यभावस्य वस्तुतो भावत्वं
पत्त्यानुदेवत्वात् प्रकृष्टपार्थवान्त्वात्तयेति। तथाचाधारा धेयभावो सिद्धः। तत्र प्रतिविधीयतेऽर्थः। ज्ञान
त्वेति। यद्यपि प्रतियोगिघटितैतादृशज्ञानमवैतथापि न घटप्रतियोगिकोत्कटौप्र विशेषमितिभावः। तदानी
मितिनु यथान वाननैः अन्यत्व समानप्रतीतो प्रतियोगिकावच्छेदकस्य परत्रकाराकोऽन्वजन्तय
तेदः। दर्शनीवस्य स्मरण मयर्यं तथाप्यतते पिष्यादिति चेतसि न च स्यात्तावद्रूपत्वातदगीकारात्। नवस्व
रूपत्वे इत्यर्थात्। तत्रापि विभिन्नत्वेन ज्ञाने सामान्यतया प्रतीतो अन्यो प्रतीयमानत्वस्य विषयत्वे वाच्ये प्रतीयमा
नत्वनागत्या भावघटितत्वेन तदर्शकाभावात्। अधिकारणे तदप्रकारकादिति घटवती भूतलं जन्य ज्ञा
नाङ्गि न च स्यात्तिष्यस्याधिकरणमुद्राप्रकाशादित्यर्थः। तथा निश्चेतुमिति। वस्तुतस्तु मानो तत्र एतद्रूपरहिता
वषिस्व प्रकारतोतत्कपूपंहानचविशिष्टतया भूतलस्यौ नत्वगजभूमराकरादितिभावः। घटाभावो नेति श्च
तिरिक्तः क्वचो प्रायाको भावो नोऽङ्गीकार्यः। प्रख्यात्मतां भावघटितं तत्र व्यवहारसिद्धेः। यदिप्रतीतिर्येव स्वरूपं न तावद
स्यातिरिक्तस्यादेतेरिति मदाप्तदत्तौ नत्वेपामहतिप्रतीतिः नो त्या समवायेऽव्याप्यवृत्तिः। सिद्धमिति तत्रे
काचोनघटदरियत्रात्सपरपचाभावे न नाप्रप्रतीतिसामर्थ्यते प्रकारोत दत्तावेयचैवमान्यो न्याभावप्रती
तिप्रदर्शनात्। कस्मिंश्चिदभावच्छेदेन तत्र तदन्यत्वाभाववत्त्वात्। अनुपदमिति। तत्र वा भाववत्त्वस्य यथा भव
वचा व्येनकेनविद्यकेनधर्मेण एकपदार्थवैशिष्ट्यं क्रियते तथानुपदमेव। यद्विभाभावप्रतीतिमित्यादिना पर
न्तु वेनैव विभावयिष्यामहे इत्यर्थः। यद्यप्यभावत्वे तत्र न निरूपणीयं तथापि तत्पर्यन्तं तत्राश्रयनं दृश्यते।

किं तु दिति वेद कर्मसमया पि विवादाय विषाते। नास्ति नु समवायविशेषवृत्तिनवे वसमाकान्तो दोषस्तु स्याद्भावत्वतीति धी
न्यायात् अत्र तु तत्संयोगस्याभावादिति येतन। तत्रापि कालोपाधिसंबंधस्तेन तातत्क्तेति घटस्याभावस्य तद्वत्तीता
वपि न्तत्तावतेः समयविशेषयोगस्याविशेषाणां धूमध्वंसगतत्वादिविलक्षणात्रगीत्यनुपपत्तेश्च। तथापि रूप
त्वे बोध्यौ। न च एवं न्यायमते किं सत्ताधिकरणमवेत समवेत समवायत्वं नितिवृत्तेः ननु समवायोपाधेः। परमाणु
क्रियाद्रूपसत्ता नाश्रयत्वात्ते दोन ततेनो कदोषवृत्तता आदा अपि विषमसमये किं सत्ताविति ननु तानुगमः। अभाव
वद्वदनुगमस्याभावादिकं विदनुगतं स्यादत आह। किं च समवायविशेषयोगादिदानीमिति समयस्यातीन्द्रियत
यातघो गस्यातीन्द्रियतया भावविशेष्यवान्नोपप्रत्ययो न वा तो ज्ञन्यत्तथा व्यवहारः किं त्वपतीतावावविं
शेषणकरवायान्तु चम्रत्ययादिकं प्यादित्यर्थः। नव्यपरनये समयस्य चक्षुरिन्द्रियवेद्यत्वेन दोषदर्शितमवव्यच्छ
अक्रूप द्रव्यत्वद्दनाधायानपि सूर्यक्रियारूपकालोपाधिसदाय तत्र विषेषाविधिनत्वार्थः तदा लोंद्रियचा
दिनिनावः। किं घटादिते तिन नुकपालविजद्गत। द्रव्यस्यानुरूपगतानन्तघटत्वेन व्यवहाराः त्वाव्यतायो
युक्तत्वादितिवेन्नदा- प्रति क्रियाक्तावोधिन्न स्पेन्च। किं च घटत्वजाते समवायविशेषवृत्तित्वे नायणटचा
दिनासातिर्भकरः स्यादुक्तन्यायेन पटत्वादरपि नाश्रयात् समूर्ति विशेषवृत्तित्वमीकारानवृत्ति। नदृशे १०.५८
परदृतिकार्यं ... इत्यर्थः। कनिदितेति कर्मरस्तं इत्यतिरिक्ते कनिदितेत्यर्थः। अति
रिक्तसत्तावपदवार्थ प्रत्यक्षबाधितमिति भावः। नन्वेवं तव मते किं सत्तावपदवार्थ प्रत्यक्षबाधितमत १२१
आह। स्तुधीनेति स्वाधीनं घटानवच्छिन्नास्तथा वाप्सन्नमते ताद्दशा केवलकपालजन्यत्वे घटध्वं
सपदातिविधेयेति भावः। न केवलं जन्यजनित्यत्र जन्यत्वपोदितकपालजन्यत्वे इतिः ... वत्सत्वं
ते नावनेति स्वाक्षिपानादिना विनेत्यर्थः। नव न तस्येवेति वस्तुतः का यस्तु ... मात्रवेनाति
धूमस्यावरपच्छी कायतानुगतधूमत्वजातीत्यशेदेभावः। अतिरिक्तस्वारोपरवेतितथाय घटत्वमिति दा

स्यात् आरोपरूपत्वं व्यापेक्ष्याभावसंबन्धत्वं २

सेपाद्यनुभवात्तेन तत्राभावसंबंधत्वमिति भावः। तत्राभावसंबंधत्वं धिकरणाभावसंबंधत्वमित्यर्थः। तत्र प्रति
योगिनां संस्पाते परूपत्वमतत्तत्रतस्याभावसंबंधरूपत्वमपेक्षम् ... यहूपत्वमिति तत्प्रयोज्याश्रयादित्यर्थः।
संबंधत्वमिति। संबंधानन्तरं तत्परस्परविशिष्टप्रत्ययजनकताव ... कावच्छिन्नस्य स्वरूपसंबंधा
दित्यर्थः। तादृशान्तर्वस्तुरूपत्वं यस्य परंपराविशिष्टप्रत्ययजनकत्वं ... वो नाधीते। नव कार्यघटव
दूनरस्य नास्तीति स्वरूपत्वं मिथः संबंधस्वरूपमिताद्यो नेघटवक्तृत्वेति। एवं वस्तुतस्तघटाश्र
योः कदाचिद्विशिष्टप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविशिष्टता कदाचिन्नेति फलबलेन तथा कल्पनादि
ति दिवत्त ... यथा अनुमानोपाये किं तु विशेषमिदं सर्वं संध्यास ... तन्नमानिपरपामर्शप्रत्य
नदणीश्चूर्णः। विषये नेति बाह्यविषयसाक्षात्कारविषय आलोकसंयोगः कारणं। यच्च पि रूपादिसाक्षा
त्कारेऽपि आलोकः कारणं। ननु तत्संयोगस्तत्र तथापि आलोकसंयुक्तसमवायादिस्तत्र कारणं
अत एव रूपेणाभ्यंतरवालोकस्याप्रत्यक्षत्वाभावानि ... आलोकस्यालोकत्वेन
कारणतामाकिं तु योग्यानुपलब्धेर्घटत्वेन तत्प्रत्ययोत्पत्तकताद्दश्यं तु योग्यानुपलब्धेर्घटकत्वेन तत्प्रत्ययत
त्वप्रयोजकतेति वाच्यं। ननु स्वरादिना वस्तुतो घटादिप्रदेलदीपयोजकस्तु तन्तः संबंधः कारणं न च
ते नालोकेना ... घटः प्रत्यक्षो धकारस्यादिति तद्दृश्यदूषणोजकप्रतेदनातस्येव
विषयप्रकाशमाना तत्फलबलेन तथा कल्पनात्। किं चि मानुषचाक्षुषघटादिसाद्धरणोजकश्च
त्वेनैवं ननु तेषामिति वदंतीति नियमादिति। तथा स्नावयवचेवसामग्र्या ... तत्र हेतुरिति भावः। यच्च पि
अवयवविशेषद्रव्यत्वे गौपाद्यानकुलत्वाय पेमदवयवगहपादनं ... तथापि तत्सावयवगत्वेपीम
श्रीनास्तीत्यनुमानं। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विषयालोकेतिमनुविवरीतैस्तुब्वमिति ... का
णस्य कार्यकालके सति ...
विविषयरूप ... निश्चितेनैवोपपत्तेन न ... संयोगः कारणं कल्प्य

नंदपदस्य विवक्षितत्वात्। कारणस्यापि कस्मिंश्चित्तत्तनकत्वस्य कारणत्वरूपेण विषयत्वं युक्तं कारणे
किन्तु विषयसंयोगावच्छिन्ना लौकिकसंयुक्तमेव तथैव तस्यापि स्तुवत्त्वात्। यद्यपि सत्त्वे मनःकारणं न च
तत्र मनोविषयको निकर्षः कारणं। तथापि परंपरया चक्षुरादिद्वारा तस्य संनिकर्षोऽस्ति यच्च माधारणक
रणत्वं न्यायसिद्धं न च लौकिकसंनिकर्षमलौकिकव्यभिचारः तत्र तस्यागन्तावच्छेदकसंनिकर्षस्य चानुगतस्य
तथा वा। आकर्षकत्वात्तत्तत्वादिरूपस्यैवेत्यादेः कार्यं चैतत्सिद्धितात्पर्यं। अन्ये च निमित्तवक्तुरालौ
कसंयोगेन कारणमित्यस्याकस्याकरणत्वं बुद्धिविशिष्टं किंतु विषयालौकिकसंयोगः कारणमित्येव तत्रा
निमित्तविनिगमनाविरहेणोक्तपौरुषादि कारणत्वेन निरूपणमेवेति तात्पर्यं। लौकिकवाच्यपदाकां
क्षादकारणे बाधोऽपरिहरतीति तत्र कारणस्य कार्यत्वेन ते कर्मणि संयोगस्यावच्छेदकत्वे न विषया
लौकसंयोगः कारणमित्यपि बोध्यौ तद्रूपतद्रूपतेजस्त्वमिति निनुतेजसो तो रूपतद्रूपस्य कारणत्वे न
स्यकारणत्वं वाच्यौ तस्य वक्तुरणत्वं तथा च बंधेवाच्ये आलोकसंयोगः कर्मनिष्ठोऽवच्छेदकत्वं विहत्पालौ
कएवच्छेदेनत्वेऽआलोकातिमुक्तरूपे न तु कारणतावच्छेदकमिति वेतन्नो कारणत्वमात्रानिमायेण
स्याभिधानात्। आलोकातत्रूपोत्कर्षेण वाच्यत्वप्रत्यक्षोत्कर्षदर्शनेन वा स्यादेवाचानवोद्भूत पु० ७०
रूपतेजस्त्वेन कारणौ चेत्परमाणुस्वरूपतेजसोऽपि घटादिवाच्यमाहात्म्यादिनिषेधमाण
दाद्भूतरूपाभावात्। मत्त्वविशेषाश्रयोद्भूतरूपतेजसो वा हेतुत्वात्। बीजकतेजो रूपत्वादिति। अत १२२
धारणपदं वीजकेविशेषणपरं बोध्यौ तेन तेजस्त्वशरीररूपादौ न व्यभिचारः। नवनीतशरीरचक्षु
धिष्ठानगोलकरूपे व्यभिचारः स्यात्तस्यापि वीजकत्वात्। व्यभिचारेणेति। अत एव व्याघ्रयोजकत्वस्य मनि
यत एव धर्मस्योपाधित्वत्। व्यभिचारिता। अत एवोक्तं प्रयोजकत्वादिति। एवं वा तय स्योपाधेः साध्य
साधकविरोधितत्त्वव्यवस्थारूपादेश्च मनियमपरिचयीसाध्यव्यभिचारे विवक्षितत्वे इति द्रष्टव्यं तु द्भूत

पदानि आयेण गौरवं। किंतु बीजकरूपत्वमिति तत्तेजस्त्वव्याप्तकनिष्ठरूपत्वमित्यत्र तत्त्वेन आलोक
रूपेण व्यभिचारः इति नावनवगोलकरूपे व्यभिचारः नस्यापि बीजकत्वात्। इत्येवमाहात्म्याधिकरणजातीयत्वानुस
द्भूते च सजातीयत्वेऽस्यापि तत्तु तयातद्रूपे व्यभिचारः इति वेन्न। अत्राधारणत्वबीजकतेजोरूपत्वेनापर्यायतुल्यं न
विद्यमानत्वेन तद्गतौ रूपेऽनुकूलेन वत्साधनमेतदिति द्वित्यादि व्यक्तिभेदेनापतितव्यावारणाय त
थाऽनागः परमाणवादौ महत्त्वव्यतिरेकेणापि व्यभिचारवारणाय महदिति। अवयविपदं स्वरूपकथनार्थं।
खाद्यौ विशिष्टपदं बाधवारणाय। नयति तत्र च तत्संयोगाद्विनापतितस्वारं तत्कालीनस्यात्कारणावच्छेदकत्वं त्रयो
जकत्वमवच्छिन्नमित्यर्थः। यद्वा साधनत्वे कारणतावच्छेदकावच्छिन्नैकजातीयकारणसामान्याभावनाव
दित्यर्थात्। साध्ये वाच्यपदं बोध्यौ तेन तत्त्वेकरूपतादिमतःसंयोगमात्रवृत्तेनरूपरूपत्वनियतं तत्र का
रणमिति निरनुतद्भावनानावच्छेदकमस्तु नत्तु कारणे न च विनिगमनविरहः रूपस्यावयवावयवकारणत्वा
रूपोत्कर्षेण प्रत्यक्षोत्कर्षदर्शनादिति तावतापीदमसिद्धेति अनुमानेन जायमानत्वेनातिगगः कारणत्वा
सिद्धेवद्रूपत्वादिनेति शीतत्वादिनेत्यर्थः। अतद्गुणवृक्षकूर्चादेस्तस्यातौतमेकेकानुगतत्वे चेति न च
तत्त्वनानाचाक्षुषमनुगतत्वमिति। अनुद्भूतरूपे तद्रूपवृत्तिजातिचेनानुगमादि स्मृतिमानः सूत्रविशेषेति वि
शेषगुणेन नोत्कवत्वेवायौ कर्मविपिततप्रत्यासत्तौ प्रवृत्तावारणायप्रत्यक्षेति। अत्यन्तसूत्रविशेषगुण
त्वेन रूपेऽपि तत्र च प्रसिद्धिरिति भावः। तस्मादनुगतवचनमिति अनुद्भूतवादिजातिचेन कियपादूकमिति वि
दद्दृष्टविशेषस्य नियामकत्वात्। न चैवमपि कल्पना गौरवमत आह अथवेति किंचिदिति। रूपत्वव्याप्यं शुक्ल
त्वं तद्व्याप्यं शुक्लतरत्वं एवमन्यत्रापीत्यर्थः। नयनादरश्मेरुपादानतमात्रायति अन्यत्राप्यनुगतत्वं येनतदग
कायादिदोषः। न च चक्षुषादवयविरूपव्याप्यशुक्लत्वं तद्व्याप्यं कारणत्वप्रयोजनावच्छेदकतावि
मुम्भं प्राणरूपादौ अत एव प्रकृतप्रयोजकजातिसिद्धिरिति प्रसंगादिति वेन्न। अत्र रूपवृत्त्युत्कर्षजातीनां
रूपवृत्तीनामनुमानाद्दोषः। परमाणुरूपेऽपि नोत्कर्षः तस्याऽदृष्टविशेषप्रयोज्यत्वे नैतदनावादिति।

-रितिवाच्यं४

किंतु। वाय्ववयवद्वयपरमस्यस्य स्वरूपेति। ननु विनापि विकल्पेनैकावच्छिन्नव्याप्येतावतस्य मितिचिन्त्यम्। केवलान्वयिनो नाशे वनाशे
नाशस्य चानावश्यकत्वादिति। यदि च वायुः कथं द्रव्यगुणादिप्रत्यक्षतायां तत्त्वं। तदा वायुस्पर्शादिद्रव्यस्पर्शेऽगिंधत्वादि
प्रत्यक्षः स्यादिति भावः। यं प्रत्येति। यं प्रत्येव बंधस्याप्रत्येकत्वात् प्रतिबंधकत्वाभावादिति भावः। प्रतिबंधकत्वे वे
तिष्ठानस्यच्छेदक कोटौ नोपस्थितस्य तेषां लोकस्य च तथात्वमस्मद्वृत्तेः स्यादित्यर्थः। ननु तत्र तद्योगेन विशेषो नास्तीत्या
दाशंकोपशमयति। संभूततत्तत्त्वस्यैव प्रतिबंधकान्यत्वात् नापीति। प्रत्यतेयद्यपि प्रतिबंधकाननुगमो न तो
घायतयापितद्भावानां कारणतायामननुगमइति भावः। न वाभावकूटस्य कारणतेति वाच्यं। प्रतिबंधक
योगाभावकूटत्वेन कारणत्वे आत्माश्रयात् पूर्ववद्दोषेवात्र प्रसंगे प्रवेशादिति। अनुकूते ननोद्भूत
स्पर्शवत्वादिमत्वस्य अन्येषां मतेनानियम इत्यवधेयेति। आश्रयनाशाज्जन्यगुणरूपादिध्वंसव्यति
चारवारणाय द्रव्यपदं। एवं वेदधिकं व्यर्थं दुःखध्वंसवायिकारणे दुःखध्वंसव्यापद्रव्यवानुरवेऽद्रु
द्गवत्वानवाप्तिश्च। दुःखप्रागभावो दुःखसत्त्वावच्छेदात् मूर्त्तानां समानाद्रव्यताविरोधादिति। घ
द्रव्यध्वंसद्रव्यं द्रव्यं तत्कार्याभावो पादेयमिति सामान्याभावेति। अध्यात्मद्रव्यपदं कालिनीपरतंत्रध्वंस प्र० प्र०
प्रत्यमुखे व्यभिचारवारणाय मिथ्याज्ञानादिध्वंसजन्यकार्यवद्रूपादोवाध्वंसत्वेन कारणोपसंहितदम
पास्यवादिति। अदृष्टादिविशेषप्रयोज्यप्रमुदितमर्थः। द्रव्यजन्येवाम प्रभवद्भूतो भूत एवास्यनदिति
नियमनामवतदिति साधनाव्याप्येति। प्रमाचारोव्यभिचारवारणाय सावयवद्रव्यबाधुतादौ व्यभिचारवार १२३
णायद्रूपवत्वानीतिनामवादिति। मह्त्वस्य शब्दादिनकत्वस्य चस्यगुणत्वादिति भावः। विनिगमनेति
स्वाद। अतेकेति अतएवमहत्त्वमात्रेन कारणे आकाशाद्यात्मादिरूपित्रप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्। किंतु रूपतद्रू
पवत्तामानाधिकरणं वर्तितं। तथा चात्रापि गौरवमितपरास्तं केचित्। व स्तुतादिमहत्त्वमपि का
रणोद्भूतरूपसहकारिविरहात् कार्यमितीति। विषयत्वेनेति। ननु तथापि द्रव्यांशेनतायाः कारणता

॥

किंतु स्वविषयेप्रत्यक्षोशाएवेतियेन अशान्तेदविवक्षायात्नकवातू। वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वा
दिति। न च प्रत्यक्षस्पर्शानाश्रयेवायौ व्यभिचार इति चेत् प्राचीनन्यायिकमतेन वायोरलौकिकप्रत्यक्षविषयत
यासिद्धसाधनं वा लौकिकप्रत्यक्षत्वेव साध्यविवक्षितेनीमांसकनये च व्यवच्छेदतावाद्यौकिकोप
पादनमप्रसंगतमितिवेतन। महत्त्वोद्भूतस्पर्शाश्रयो वायुः प्रत्यक्षः विषयतया प्रत्यक्षजनकमिति प्रतिज्ञा
नस्य विवक्षितत्वात्। अलौकिकप्रत्यक्षत्वे तु विषयस्य न तु न कर्त्तव्यमिति वारितात्। एतेन दिप्रत्यक्षपद
तथैवबोध्यं। अनुद्भूतस्पर्शे वायौ न व्यभिचारः सहायच पतीति। न व परमेयघटाणुकपरमाणुद्रव्यातमा
वासनेतं व्यर्थमिति परास्तात्। न चानुगुणपरमाणोः स्वीकारवाधा। अतएव स्पर्शेति प्रत्यक्षत्वे दोषमप
श्चेतपितृभूत स्पर्शविशेषप्रयोजकमित्यत्र महत्त्वपतीतिस्याथर्वसुन वायोरीतस्पर्शादिभ्यमहत्त्वं तत्त
दाधारद्रव्यानुमानेतत्तत्स्वतो वृक्षस्य पूर्वमात्राशीशानदृश्यानीमत्रस्य चेतनद्रूपनायकानुमानेनतद्रूपना
पकस्य वायोः पवित्रे स्पर्शोऽन्तरेतो ऽनुमितिवायौ चगिंद्रियोपनीतस्पर्शाशेषप्रमाणात्तत्स्पर्शाशोवायुरित्यन्तआव
नवेति बाधकाभावेन नाव कल्पनाया अयोगादित्यर्थः। विशेषेति। सांततव्याप्तनायकतयातद्भिन्नचाक्षुषे
लौकिकरूपविशेषणत्वेनेमानसारोपक्षज्ञानादिमिति भावः। अवाक्षुषमिति। द्रव्यस्पर्शनत्वेबाधकमित्यर्थः।
नद्वदितियथा स्पर्शाद्भुमितेवायोः प्रत्यभिज्ञा तथा स्पृष्टे घटादावपि स्यादित्यर्थः। अयमिति। बाह्येंद्रिय
घटितादृश्यत्वग्रहणजनकसामग्रीसंख्यादिपंचकग्रहसामग्री ग्याह्येति रूपदृतिभावः। जन्येति जन्य
पदमाकाशानुमितेवेतिप्रसंगवारणाय। साक्षात्विशेषपदेनालौकिकप्रत्यक्षविषयस्त्वमर्थः तेनविशेषपद
व्यर्थत्वनिरासनं। यद्वाविशेषपदंजनकतयाअवत्तकपरंतेनालौकिकप्रत्यक्षविषयगुणेतिनासत्त्वः।
कार्यमहत्त्वेतिकार्यपदमाकाशादावतिप्रसंगवारणाय। घटाकाशादिविकार्यमहत्त्वसमानाधिकरण
प्रतआकाशादोव्यभिचारवारणेयविशेषपदंपरिमाणपदंविहायमहत्त्वपदोपादानं। घणुकादव

तिअपेक्षणीयकारणाय कल्पनेति। घटादयो न प्रत्यक्षं रूपस्पर्शाभावात् योग्यत्वादित्यर्थः। नयनेति नवत्वस्य तद्
भवेतितत्र तत्संख्यादिरपि चक्षुःप्रत्यक्षत्वापत्तेरिति। ननु बहिरिन्द्रियद्रव्यप्रत्यक्षत्वे तदा किं प्रयोजकं भूत आ
ह। आत्मनीति पूर्वदेशेति पदपि पदार्थस्य प्रत्यक्षार्थं इत्थं नात्मनि इन्द्रियतया नद्युद्भूतलिङ्गमपि प्रत्यक्षं। तथा चा
योग्यत्वेऽवन तत्राद्यः कथञ्चिदपि उद्भूतरूपस्य दृश्यत्वेऽपि नेत्यर्थः। नवेति ननु अप्रकारेण। स्पर्शे
योग्यत्वात् कथमेवमुक्तमिति तदर्थं तथैव तस्य स्पर्शस्यानुद्भूतत्वात् स्वरूपमेवमातिरिक्त वाता यथा महद्
गोचरमानो विकरणस्य स्पर्शस्य वयोग्यत्वं न अपारमुस्पर्शस्तया। तेन अपरेणु स्तपान्तरण। न वाचस्पर
शब्दिति अवधेयं। ननु अपारमुद्भूतस्पर्शः प्रत्यक्षत्व प्रत्यक्षेन्नत आदौ गौरवादिति। परमपि तस्मात् द। कथं चि
ति। नवायुवोद्भूतस्पर्शस्पर्शनि स्पर्शनित्यक्षेन विरोधस्तथान स्वरूपगमादद्योक्तत्वात्। नन्वेवं तु रूपविका
रूपस्य द्वीन स्यात्तद् उद्भूतताबात्। नवे प्रापत्ति गुरुत्वतेष्वप्यद्भिन्नादिति वेन। स्पर्शद्वित्वस्य यात् उच्च
रित्रार्थेणातिध्रवनाम् द्रव्यप्रादष्केति। बहुषादिनाएनस्य मते प्रत्यनन्तनामे पिवेत्तद्व्यवहितयत्त्वुप
रहेत नवतद्भूतसंख्यादिरत्यप्रयोगदोषान्न दस्त्वात्। विशेषपदमत्रप्रत्यासत्ति योगास्याप्यविशेषेण
वस्तुत्वविषयकत्वयानजातिप्रत्यक्षवारणाय। उद्भूतरूपवत्त्वप्रयोजकत्वं तु रूपगत्वमाह। सामान्येति
स्येति। समवेतत्वेति। अनेनोक्तत्वं प्रयोजकमानेति इति। यद्यपि तज्जातिकरूपे तेनित्यस्य गुणता रूपा
मेन ननु परमाणोः पार्थिवस्य रूपतनकतानस्यादिति वेन्न। अवयविनो रूपतनकस्य रूपत्व रूपत्व
रणानुगमेन रूपस्योत्पत्तावुक्तं तस्य रूपेति नवलाद्यावारविषयं वैजात्यं यवतनतद्विषयहितं
र्वा रूपस्य योग्यतावेवार्थेत्याशा प्रयाता। अतो नत्वस्य योगत्तमतया पि अप्रयोजकत्वमाह। घटाद
दीति अदिपदग्राह्यमवान्वयं अथवस्य शब्दितिद्वयमपि सत्तावत्त्वप्रमाणवदस्याप्यनितजेनव
शङ्का। नदोति। महत्त्वप्रतीतिबाधश्च ज्ञानादिति। यद्यपि तत्र तत्र नयोऽजातिरं तथापि परिकल्पनायत्त्व

दमुक्तं। नवीनदति नन्वेवमंधकारस्य प्रत्यक्षत्वं न स्यात्। अयोग्यत्वे इदं प्रत्याक्षोयासूर्यादिनः प्रतियोगिक
त्वात्। नहियोग्यप्रतियोगिकाभावः प्रत्यक्ष इति वेद एतत्रमात्रतेनोगानोद्भूतरूपाभावस्य तमस्त्वादिति प्रतीति
ति। नयास्य मतेन त्वचं प्रत्यक्षं न स्यादनुद्भूतस्पर्शवात्। तदप्रत्यक्षत्वे तदास्तं द्रव्यत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात्तस्य
तामान्य गुणत्वादिति। अप्रो उद्भूतरूपस्य स्पर्शश्रयवाम वहित्वं वर्णस्य तदप्रत्यक्षस्वत्वं सर्वादि शेषानां न
वविजातीयस्य ध्वनि नानावयवारम्भ अवयविनास्य स्पर्शात्रावात प्रत्यक्षत्वं तस्यात्। मत्रविजस्यस्पर्शस्यैकारा
नात्मकाद् द्रूतद्रूपत्वं तत्र प्रयोजकमिति। ननु सामान्यविशेषयोः प्रयोजकत्वं दस्यपरत्वेविष्य वा। अक
र्थं प्रत्यक्षेद्भूतरूपत्वं बहिरिन्द्रियकवान्तुषतात्प्रयोजकं बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वतात्प्रयोजकं स्यादेतदेव नवीनम
तेऽपि तत्राणतः। म व बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वानुगतकारणप्रयोज्यानस्यादिति वाच्यं द्रव्यप्रत्यक्षत्वात्। गुणप्रत्य
क्षानुगतप्रयोजकस्याभावप्रसङ्गात्। यदि वा नवतीत्त्वाद। तदा वाद्रव्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपत्वं
वावद्रव्यप्रत्यक्षत्वे उद्भूतस्पर्शवत्त्वं प्रयोजकं। तयोरवद्भूतत्वाद्बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वप्रविशेष गुणत्वे
नवाप्यामान्यरूपेण प्रयोजकत्वं यद्धिशेषयोः कार्यकारणभावः बाधकं विनातत्सामान्ययोरपि स्या
त्। न न्वेवं धर्मणः प्रत्यक्षत्वेऽव्यादिप्रत्यक्षतापत्तेरपत्तेरुद्भूतत्वेनापरत्वेऽनुपपत्तेः। नवप्रसादर
प्रत्यक्षत्वेन स्पर्शाद्यादिर्यं योगादिप्रत्यक्षतापत्तेरपि। परिशेषवाच्यादप्रत्यक्षत्वे द्वित्वादित्वे अभि
व्यक्तिर्निविडमूर्त्तविशेषत्वाभावादयं तदुपपत्तेः। अतएवमते दृष्टप्रत्यक्षप्रत्यासत्तिप्रत्यक्षे प्रत्यक्ष
धीः स्वतन्त्रवति। नवाति किञ्चिन्नानावः। परमते तदन्यतमत्वेनज्ञानानिपिग्निर्गीकारेवादोषाभावात्। न
नु घटत्वानीयेषु संख्यादिरयं प्रत्यक्षवायुग्रहानीयकारादौ न क्षिपेदिति सर्वः पदः। अत्र वदंति। अनो द्भूत
स्पर्शवत्त्वेकृतिप्रत्यक्षत्वं तत्र संख्यापरिमाणादिकमपि प्रत्यक्षमिति नियामकपिण्डः। वायुरूपादियदि प्र
त्यक्षं तस्यात तदा कदाचित्तत्र संख्यादिकमपि। न वस्तुधारात्पलस्वत एवेतिवाच्यं नियामकत्वे अन्यत्रवा
योरपि तत्त्वप्रसङ्गात्। नवस्पर्शजो केकस्यं तदानसंख्यादिग्रह इति वाच्यं तस्यात्र ग्रहणात्। अग

हिलेवा ते ष्वक्षकत्वविच्छेदकत्वेनादिति। बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वेन कृतरूपवत्त्वप्रयोजकौ। नवनामानाविशे-
षयोः प्रयोजकत्वेदः। अनन्यकृतिकतयोत्कृष्टतयाकल्पनादिति। अन्ये तु। यावदुष्टद्रव्यद्रव्यत्वेन कृत-
रूपवत्त्वेषां वद्ग्राह्यत्वेन कृतस्पर्शविशेषस्तु कृतरूपवत्त्वं बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वमात्रेऽत्र द्रव्यग्राहकत्व
हिरिन्द्रियव्यवस्थापकविशेषगुणवत्त्वमित्यदोष इति तदनारोपादिति मानसत्वेनेनकलविशेषदर्शनविधे-
व प्रतिबंधकत्वादिति तात्पर्यं। त्वयो यमिति निविशेषदर्शयोग्यत्वादित्यर्थः। दोषांतरमाह त्वीतद्रव्येति। तद-
न्ताः तदिति। चाक्षुषलिंगत्वेन कल्पापितदतारोपादिति तावः। मनसारोपादिति। ननु विशेषदर्शनेऽपि
कथं नाहन्त्राधीरिति चेत् तत्रा प्रतिबंधकत्वात्। ननु ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या तन्निमित्तवेद्यत्वमिदमुपपद्यते तद-
वनास्तितामानात्वात्। न च कविका व्याघ्रत्वथानुपपत्त्या मानसत्वं तदज्ञानकल्पनं कविकाया इदमुपस्थि-
तपदार्थस्येति ज्ञानाश्रिताद्वोपपत्तेरिति निवेदनव्यवहारस्य व्यवहर्तव्या ज्ञानजन्यत्वस्य व्यवस्थापनेन कवि-
काया आदिरूपव्यवहारस्य दर्शनज्ञानजन्यत्वे व्यवस्थापनात्। मानसत्वे संसर्गज्ञानानुत्पादेन ज्ञानलक्षण-
प्रत्यासत्तेरुपयोगप्रयत्नत्वात्। सुखेति। ननु सुखमिति स्वरूपेण विषयतासाक्षात्कारजनकत्वं वाच्यं विषयत्वं तु
बाह्यादिदर्शनयोग्यत्वस्य वाह्यत्वस्यैवेति चेन्न। नाप्यादि निषेधसंबंधिगोचरसाक्षात्कारस्य तत्र हेतुत्वात्। एवं
प्राणजादिविशेषापत्तिमित्यविदोषवयोर्वयोरपि समानदृष्टिवेन्न। अत्राप्यादि तु। आत्मनो पीन्द्रियत्वे प्र०प्र०
आत्मविशेषज्ञानं नस्यात् इति। तत्र ज्ञानं स्वाश्रयमिति ज्ञानाश्रयमिति ज्ञाताश्रयत्वेनानुमिते
आत्मनि ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या मानसं तथा ज्ञानजनकत्वात्। अन्ये तु। द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे द्रव्यग्राह- १२५
केन्द्रियव्यवच्छेदकविशेषगुणवत्त्वस्य प्रयोजकत्वादात्मापि प्रत्यक्षत्वमित्याह इति। पादन्तु। आत्मनोऽपी-
न्द्रियत्वेऽनर्हनामिति वाक्यविरूपादिति। वस्तुतस्तु मनस्त्वस्यैव विशेषाध्यवसायमानकर्मणा
सुखेन तेषां वक्ष्याम्यतो लेप्तुरवधानेन वज्जो गपदार्था निवाहात् तु स्वव्यक्ता कार्यात्मनो पराये-

बयतेति स्यादौ लैंने बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेन विषयतया प्रत्यक्षत्वेन कृत्यर्थः। यद्वा विषयतयापि
विषयत्वस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वं वक्तव्यानितमतेतदभावः साध्यता। तत्र दाय विदस्तु। नदस्य हनि
स्वतात्पर्यमाकुः। ज्ञानतया ज्ञानानि यज्ञानानि वर्त्तीत। तदनि मानो ह नित्यविषयत्वमित्य वधार्यतां। रू-
पं कृतस्पर्शं कृतलेवेति नन्वेवं पातिस्वर्वर्णमिति। स्यमः कथं स्यादति ज्ञानते तोऽद्रव्यस्या रूपवद्दत्ते
विनाशद्वित्वमहत्त्वाच्चादिति चेत् प्रमादिरूपवद्गणोन तद्रूपवद्गणप्रसंगात्। ननु सदीयरूपवद्गणेन तस्य
वत्वस्यावद्दृत्तिनियमनरूपदस्य वस्तुषामदगणाभावश्च त्रर्गमात्। नोपलक्ष्यत इति। नन्वेवमर्थ
कात्स्न्यवर्णितावच्छेदकत्वात् रोनेति नियमेन प्रतियोगितव्याप्ये तटनवावता यत्न परिनिष्पति-
योगित्वाद कैतावद्दनावच्छेदेत्रवाददोषात्। ननु शुक्लत्वेनात्र प्रजामार्गदत्तो विवयथा
वह्निरूपमनित्वं तथा प्रत्यक्षरूपमपि पार्थिवं रूपं तत्र रूपं नास्ति नव मोघ विशेषापत्तेरात्यहाद्रू-
पता स्वरूपहतिन तु ज्ञाते रजितेत्र वोन सृहत्यत आहोपुजवजादिति। अत्रात्र निवपदार्थस्तद्रूप्य-
निबंधने त्रवजवस्य ज्ञातीयरूपसंबंधकृदतिरस्य। अप्रतिहरूपस्येति। शुक्लवर्णस्येत्यस्य पीतिमाश्रयस्य ३०५८
पार्थिवस्येत्यर्थः। नदि दोषमनिकर्णकमितिपातिमात्रिकरणपार्थिवमित्यर्थः। अर्थे तान्ति स्वयोगीति घटादे
व्यभिचारवारणाय। अत्यंताभिप्रयोगानिरूपस्यमात्रे व्यभिचारवारणाय पार्थिवपदे च नीलघटादो व्यभि-
चारः तस्या विपरदृक्समवायात्। न चमसा इत्यतिर्यथा व्यभिचारः। विजातीयप्रतिबंधकसंबंधनत्वादित्यत्राप्य-
पत्तिः। अतीतानते मिति पत्ये त्यंताभिसंयोगीति विशेषणे शीते जातो बाधादिवारणाय। विजातीयपदे
तजात्यवच्छिन्नघटादीनजातीयरूपमुपघातदतिव्यभिचारवारणाय तद्देश्यविधायस्वादृव्यक्त्येतु नवि-
जातीयरूपप्रतिबंधकसंबंधमित्यर्थः। तेनात्राप्यादिप्रतिबंधकत्वेन व्यभिचारः पार्थिवपदे तलप्रमाणक्रमे
व्यभिचारवारणायस्थितेतदयोगीति घटादौ व्यभिचारवारणायत्वनवत्वादिति नीलघटादौ व्यभिचा-
रः तत्रापि विजातीयरूपस्य ज्ञायमानत्वात्। न चानुकूलेनदिति नवतापदव्यं जनत्वं वह्नेस्तमपि
२०

पत्रदमन्ने

स्पर्शाद्यधिकरणत्वात् किं चानुभूतमित्यर्थः। वह्निप्रतिबंधकत्वायोगादनुरूपमविद्यमानं पीतिमाश्रयपार्थिवत्वेनेति गुरुत्व मि
तावः। दाहदर्शनेति रूपपरावृत्तिदर्शनेनेत्यर्थः। न चाग्निरूपे तु पीतत्वाश्रयसंयोगितेति तस्य पार्थिवत्वेन
त्वादिरूपपरावृत्तिप्रसंगादित्यर्थः। तत्रोपष्टंभकमेव पीतिरूपवद्द्रव्यरूपपरावृत्तिप्रतिबंधकं स्यादत आ
ह। तदुपष्टंभकस्यापीति प्रत्यक्षद्रव्यत्वेनेति। न च पदविषयत्वं द्रव्यत्वादिकं प्रमाणं दर्शनपरत्वात् धर्मि
ति धर्मिग्राहकमानानुपपत्त्यासिद्धमित्यर्थः। अपदातिप्रदवद्द्रव्यविनाशीयरूपप्रतिबंधकं तदुपक
त्वपार्थिवरूपपरावृत्तिप्रतिबंधकतिप्रमादिनिरावः। अन्वयव्यतिरेकादिति। अनन्यगत्या दृष्टा कल्प्यम
पि दृष्टं ततो ऽतिउपष्टंभकमात्रं रूपपरावृत्तिप्रतिबंधकत्वं तावद्वैकल्पनं गृहत्यर्थः। तस्मादिति धर्मिकल्पना
ताधर्मिकल्पनायाः लघुत्वादित्यर्थः। तात्पर्यं तु धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वेऽपि तस्य कत्वं न दृष्टविरोधपो
षकमत आह यद्विकृतमिति दृष्टविरोधस्य तदपवादकतायां युक्त्यचारितमतस्य तर्कस्य तद्विपर्यस्य
ति ध्वाति स्वीपरा इत्याद्यर्थः। यद्यपि कृते ते ताति नुपष्टंभकरूपपरावृत्तिप्रतिबंधकत्वमात्रं धर्मि
ग्राहकमानविषयो न तु तन्मात्रं रूपप्रतिबंधकत्वं तत्राविधर्मितत्ति सिद्धे तत्रावश्यं तत्सिध्यतीति तस्या
धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वमुक्तं। पीतिमाश्रयस्वर्णस्य तु रूपपरावृत्तिप्रतिबंधकत्वे न धर्मिग्राहकमानसि पृ० पृ०
द्धं येन तत्र तादृशस्वतावत्त्वं कृतते ऽनुपष्टंभकमात्रं रूपपरावृत्तिप्रतिबंधकत्वमिव न दृष्टविरोधापो #
षं तत्वेदित्याह। अनुभूयमानेति। ननु धर्मिग्राहकमाने न कृतते ऽनुसिद्धं किंतु आत्यंताग्निसंयोगे ऽतीत १२६
तद्रूपप्रतिबंधकतया कृतत्वसिद्धे तथा च धर्मिकल्पनातातिरिक्ता कल्पनीया गौरवात् आमुखे तथा
तत्पार्थिवगुणः। एवं स्वरूपप्रतिबंधकतया कल्पते। न च पार्थिवभिन्न कृतत्वे च रूपपरावृत्तिप्रति
बंधकत्वकल्पना विरोध इत्यादि यथापि तु पार्थिवत्वं तत्। स्वरूपप्रतिबंधकतिनि दृष्टविरोधोऽतः कल्पनेतिवा
च्यं। यद्वत्पार्थिवत्वं तत्रजो दाहे व्यामिति नियमस्य विशेषविषयकतया यथावत्रादिके पार्थिवतया

वृत्तिं तथा च तत्र तेऽपि चक्राद्रिशिखरेऽग्नितो नियमात्। सुवर्णं नतद्विषयमिति वाच्यं। न्यायात् तेपाके नाश्रये विपत्ता
तद्रूपपरावृत्तिः क्रियते। तत्र भूषे आलाश्रयकारणत्वेन प्रतिबंधकत्वायोगात्। न सुवर्णस्य पार्थिवस्य स्वरू
पपरावृत्तिप्रतिबंधकाकारणस्य प्रतिबंधकत्वायोगादिति दिक्। युक्तिरूपमेव पार्थिवत्वद्रव्यत्वाधिकरण
मुपष्टंभकरूपप्रतिबंधकं साध्यवा कल्पनातिगौरवात्। अपार्थिवद्रव्यद्रव्यद्वित्वेव रूपपरावृत्तिप्रतिबंधकत्व
नियामतो कल्पाश्रयो रूपमात्। अत्यंताग्निसंयोगे नतिः। प्रत्यक्षरूपदेशलघुमा। ता पतितजलेनवारणाय उप
ष्टंभकमात्रेण द्रव्यत्वमिति मतद्वयं। प्रत्यक्षः प्रत्यक्षपदं प्रमाणेत्यर्थं वर्तमाय। अप्रतिनियोधिद्रवद्रव्यवृत्ति। अपनि
विनाशितात्पर्थी तिनमणिदंत्रादि प्रतिबंधकद्रवत्वपार्थिवेन व्यभिचारः पृथिवी द्रवत्वासमवेतिकारणीत्वा
नाशपृथिवीत्व [illegible] त्वासमवेत्यर्थः। उत्तद्रवत्वोच्छेदवति। यद्यपि नैमित्तिकसंयोगे तरलद्रवत्वेनाशते
तत्रान्दृष्टयोर्जनकत्वेन द्रव्यत्वमिति कारणीं तरमात्वत्याश्च विशेषणीयं। तेनाश्रयनाशा
नाशद्रवत्वेन व्यभिचारः। ननु तलच्चवनाश्रयनाशादेर्यनरूपति। नात्यंताग्निसंयोगात् पार्थिवद्रव
त्वनाशो न पार्थिवद्रवत्वं प्रयोजकं। किंतु सुवर्णद्रवत्वं च स्वाश्रयनाशादेवनरूपति। नात्यंताग्निसंयोगात् पार्थिवद्रवत्वना
ण्यावृत्तजातिविशेषविशिष्टद्रवत्वं तथा च सुवर्णद्रवत्वं पार्थिवासमवादृष्टे विशेषाश्रयत्वे नात्यंताग्निसंयो शेन पार्थिव
गेनाशतेतिवेत्या। तादृशजातिविशेषमानाभावात्। अत एव स्पर्श्यादिसक्ततिषु लेनतिरुपपत्याश्च। अत एवेति। पी द्रवत्वं जलत्व
तं कृतमिति प्रतीतेः पीतरूपस्य तेजो द्रव्यत्वेन प्रतिबंधकनाशाद्विमधीतत्वेनावगति घटादावपीति। ननु किंतु पुष
यथा पीतरूपसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजातिसिद्धिरिति तिन्तेपि नीलघटादेकारणी र्णद्रवत्व
रत्वतपीतरूपे तथा कारणं तरविरहेण न घटादेर्द्रवत्वासिद्धिरिति वेन्न। मृदुवपवस्य न रूपसमवायितायाः
वच्छेदकस्यापि न नियतत्वे समवायिकारणतावच्छेदकस्य कल्पनात्। अदृष्टविषयं उत्पत्तियोगविशेषवत्त्वे
न समवायिकारणतावच्छेदकत्वमपि केचित्। मूर्तं विहायेति परमाणुत्वे च यत् पृथिवीत्वव्याप्यजातेरभावात्
द्रववादपतिरित्यपि दोषः। कार्यत्वादिना तद्द्रव्यत्वेऽपि तेजस्त्वकरानुसारा जातिरिति वत्। तन्नापु

स्फुरति कपालद्वयारब्धघटे पृथिवीत्वं च तत्र जातिकारणाभावान्नापीतं द्रव्यत्वाधिकरणमिति यच्च
तदनुमानत्वेनाप्रकृततेजःसिद्धिः। तथापि पार्थिवत्वाद्यभावो तेजस्त्वेन पर्यवसानं तेन प्रकृतेऽन्यो देशा
नमितितात्पर्यं। साध्ये द्रव्यद्रव्यपदं सकलरूपपदं विशेषपदं च बाधपरं तेन साध्ये सत्त्वादिप्रतिबन्धद्रव्यत्वकेन
व्याप्ति यथा। पार्थिवपदं जलपरमाणौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वेन रूपक्रियादिस्वरूपमेवाग्रे देयात् तस्मानुमा-
नवस्तुगत्या प्रकृतं तेजःसिद्धिः। ननु तथाप्येवं नेति। तस्य तथात्वेऽपि व्यर्थं तत्र तानुमानोपजीव्यत्वमेव व्याप्ति
रिति किं तद्दर्शयति। अथ वेति। विवादधर्मजितमिति अनित्यपदं जलपरमाणौ व्यभिचारवारणाय नवोप
र्जनकद्रव्यद्रव्यसंबन्धत्वाद्धेतौ विशेषणमिति। अत्रेति विरोधि संबंधत्वमर्थः। पार्थिवद्रव्यद्रव्यत्ववि
रोधित्वाभावात्। द्रव्यद्रव्यपदस्यानुमानादिप्रतिकूलद्रव्यत्वके व्यभिचारः। द्रव्यत्वाधिकरणे स्यात्तेजोवदिति
ननु घटकेयर्थान्नाप्यदले रूपत्वं तथा अन्नतेऽपि द्रव्यत्वस्य लाघवेनानुच्छेदः कल्पनामिति चेत् न। पार्थि-
वद्रव्यत्वमात्रविरोधिधर्मबन्धाभावो यत्र तत्र तत्संयोगे तच्छेदस्यकार्यस्य कल्पनानुकूल्यापत्तेः। यच्च
साध्यसत्त्वेन सत्प्रतिपक्षोऽप्यपकतया न दूषणं परमुखनिरीक्षकतया उपाधिवदेवाना त्वं चावान्त-
राधिकत्वे तिपरस्तु व्यनपेक्ष्यार्थो बाधः। ननु व्यनयायथा दूषकत्वं तथा सत्प्रतिपक्षत्वमेव यानि दूषि-
तमनुकरणीयाः दृष्टापत्तिमात्रं कथनिराकरोति। यदि वा पार्थिवमिति। अत्र तिविरोधिनि अर्थतामिति सं- ९०५०
योगित्व तलब्धं वदि पार्थिवं स्याद्वसतिविरोधिनि अर्थतामिति संयोगे नोच्छिद्यमानद्रव्यत्वाधिकरणे स्या
दिति भावः। ते अच्छमिति अतएव सत्यवारणाद् विघटकतया दोषत्वपक्षोऽपि निरस्तः। तादृशादेव साध्या १२७
धारणापादिता नतः पक्षान्तरं अन्येति। अद्रव्यत्वमात्रवृत्तित्वाभावे सति रूपवत्समवायवृत्तित्वस्य साध्य
त्वे तेजोवदित्यरूपवद्वृत्तित्वे तिसाध्यतात्पर्यमित्यपि घटमिति। एतस्मिन्ननुमाने रूपवदित्यस्य साध्य
व्यापकता याच्य थेतोऽग्रे वक्ष्यमाणानुमाने अव्याप्यापी रूपत्वा द्वायविति वायुत्वे व्यभिचारवारणाय
रूपवदिति घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वेन व्याप्यत्वव्यापकत्वमात्रं बोध्यं

ननु तथाप्यधिकं व्यर्थं चातुः घटादावन्यतरत्वादौ व्यभिचारवारणाय जातिपदं अनुमानद्वये सवत्ति
स्तुपाधिमात्रं कथनिराकरोति। नन्वेति। अप्रकृतं दृष्टान्ति। ननु रूपित्वादौ व्यभिचारवृत्तित्वे नूरसत्वचाच्छ
नो यावत् रसः समानजातीय रसवत् अन्तरात्तु पृथिवीत्वं च समानाधिकरणे करणाधर्मतानावप्रतियोगि अप्र
तयामपक्ष द्रव्यत्वव्याप्यधर्मत्वादित्यर्थेनास्ययोगिति। विजातीयरसवदारब्धपार्थिवद्रव्यत्वाश्रयवृत्त्यत्यन्ताभा
वप्रतियोगितया अर्थान्तरवारणाय अन्तरागुणे विशेषणं। एकपदमुद्देश्यसिध्यर्थं प्रकृते तेजःसिद्धिरि-
ति। इदं तु वस्तुगतिमनतिसंबंधमयोमः प्रकृतानुमाने तद्वैतनीरसमात्रस्यैव सिद्धिर्न तु तेजसः। फलेऽत्र वृ-
त्तिबोध्यं। विवादधर्मजितमिति। पिपीलिकापदमालिक्षणं यावन्न घटादिकत्तिबोध्यं। अत्र तिविरोधि-
नि अर्थतामिति संयोगो नुच्छिद्यमानानित्यद्रव्यत्वाधिकरणत्वादिति हेत्वर्थः। प्रथमानुमाने दृष्टिते तेजस्त्व-
पक्षकानुमानद्वयं हृत्यर्थः। प्रमेयामयत्वादौ साध्यव्यापकसाध्ये दृष्टान्ते तत्र च सिद्धावि-
ति नन्वेवं स्यात् एवास्याऽव्यपदनिवे तु विवादविषये प्रकृते तत्र च सिद्धं विनिहितमित्यसमभावत
था रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाध्यव्याप्यजातिरूपसिद्धिस्तेन्द्रस्यैव यदि तु रूढ़िमत्स्यात् तदा विवादपदं ते-
जोऽनन्तस्यात् किन्तु तजाघत्वचे सतिवार्थिवं स्यात् तथात्र ताननेनैवं धर्मतं द्रव्यत्वोच्छेदकं स्यादित्यादि
सलक्ष्मकैलोहेतोः साध्यव्याप्यत्वं अग्रे दूषाधिः साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनेनु साधेः साध्यव्यापकत्वादि
ति भावः। आदिशब्दाद्धेतुः स्वरूपासिद्धो हेतुरिति भावः। प्रतिसंयोगात्परं परयानरूपतास्यति प्रत्येदेप्रदि
सासाम्न्याकत्वं अनित्यतं तदा यापसते तदप्यसीति तात्पर्यं। ननु वर्ण्यदत्तिताहक्षोच्छेदनाव स्यात्राहेतोवि
वदितदतिभाव। नुवर्ण्यदित्यनित्यपिनुवर्ण्यविशेषेनानादिहेतोरिति भावः। नुवर्ण्यद्रव्यत्वमिति तथाव
नाना नुवर्ण्यविषयकप्रकृतकृततरादिप्रतीतिरिति भावः। तथाच अन्येभौ आदितदिति तथावेति अप्र
तियितोधि द्रव्यद्रव्यसंबंधवि संयोगाधारत्वे अग्निसंयोगात्तेजस्त्वजातिरूपसिद्धिविशेषाद्रव्यत्वाधिकरणादि

त्यर्थः। तेन घटसंयोगे सति घटाश्रयतायाः॥ द्रुतद्रवत्वं नष्टे तत्र व्यभिचारः तत्र सत्तानाशाभावात्‌ जलत्वस्य वा
नाशकत्वात्‌ न च गुणावयविनि व्यभिचारः तद्द्रवत्वस्याश्रयनाशोत्तरनाशादिति वाच्यं अन्त्यसंयोगनाश्य
तावद्रूपादिनाशप्रयोजकत्वात्‌। सुवर्णविशेषणस्य पक्षतावच्छेदकत्वान्न तेन नासिद्धिः। द्रुतद्रुततरद्रवत्वयोर्ध्वंसे विनाश्य
त्वं नास्तीत्यत आह अपरे इति। समानाधिकरणेति। अत्र वदन्तीत्यत्र समानाधिकरणद्रवत्वनाशस्य
समवहितान्त्यसंयोगनाश्यध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वमेव हेतुः क्रियते। तदा यत्सुवर्णस्यान्त्यसंयोग
द्रवत्वनाशोत्पत्तिक्षणमपि तत्र तिष्ठतीति तत्र नासिद्धिः स्यादतः समानाधिकरणत्वमाद्यायान्तु तत्त्वाश्रयसंबद्धेऽनुप
कः। अयं वादिभिस्तत्राप्यस्ति समानाधिकरणद्रवत्वनाशसमवहितान्त्यसंयोगध्वंसप्रतियोगिवृ
त्तिद्रवत्वानाशेनासमानाश्रयद्रवत्वस्य व्यावर्त्तकत्वोपयोगिदोष इति। अग्रे तु इति। तद्द्रवत्वजातिवत्या
पि तु तत्तज्जात्यादिजातिमात्रायादभूतद्रवत्वादावपि पक्षगोत्ववृत्तिः तदत्र न। अद्यम्‌। समानाधिकरणपदं स
दवविशेषणं। तदप्रतियोगीत्यादि यावदितिद्रव्याश्रयणाय। सर्वत्रान्त्यसंयोगस्य द्रवत्वनाशसमवहित
त्वात्‌ न तु सुवर्णसंयोगे नद्रवत्वं नाशिनीत्यर्थं सुवर्णस्य समवायिकारणाद्विनाशान्तरं
द्रवत्वान्तरमुत्पन्ने तदा तत्प्रतिद्वन्द्विनि तावत्‌ संयोगे समानाधिकरणे न कापि संयोगः पूर्वकालीन ७०७०
त्वविशेषणपदोषात्‌ न तु तज्जे व्यभिचारः। अपार्थिवत्वस्य सामान्या तु तेन पक्षसाध्यतावच्छे
दकवत्त्वान्तरत्वान्नैमित्तिकद्रवत्वावान्तरव्याप्तिधर्मानुपदेशात्‌ मनुजागादिद्रवारणं समा
नाधिकरणदुष्कार्यान्तिमद्रवत्वाद्यर्थवादितिवेत्‌। पटत्वव्याप्तिधर्मात्‌। न यत्र तत्पक्षतासामान्य १२८
त्ति॥ अपरेति विशेषिते धूमर्षे धत्ति विशेषणं तदेव पदस्यपिवदन्ति। सुवर्णस्यातेजसत्वात्‌ तेजस्त्वा
तं पक्षसाधने पर्तिरत्र समतः आह पदेति। अनुद्भूतमानत्वं द्रवत्वादिति। नत्वपूर्वोक्तन्यायेनाद्द्रव
त्वनिह्समानाधिकरणत्वेनादित्यनैर्बलेनोपलब्धिरिति चात्‌। तत्र वोपर्वकव्यभिचारः तत्समानेऽसम

स्पर्शवत्त्वात्‌। तेजसो दाह इति। तज्जपरमाणौ व्यभिचारः समाधत्ते स्वप्रागतिधर्मनात्‌। तज्जान्यत्वेन विशे
षणत्वान्न वा साधनरूपैः गुणत्वस्य स्पर्शवत्त्वात्‌। एवमपार्थिवत्वे सत्यप्यनुवादन्वयीति जले
त्वे साध्ये व्यतिरेकीत्यर्थः। तत्र सामान्येऽजन्यतिविशेषणात्‌ तज्जपरमाणौ व्यतिचारस्य प्रतिरूपोगादितिसुव
र्णे एवा तत्रापि पार्थिवत्वे पृथिवीत्वस्याभावाभेदार्थः। द्रव्यान्तरमिति तैलघृतैलकूलद्रव्यमध्यद्रवेरा
दिनवेऽनिमित्तकत्वान्नेगोरवातिलकादक्रित्वैलत्वान्तरं वायोपत्र पृथिवीत्वं तत्र तु द्भूतस्पर्शस्य पा
र्थिवस्य तु द्भूतरूपव्यासद्गत्रवायोप्रयोजकतात्‌ तस्याग्निसंयोगजनकत्वात्‌। कृतिविशेषणदिति चा
कारपद्मासतिद्रवद्रव्यत्वेऽविधेयत्वमाग्निसंयोगे तो के पचावधारणात्‌। सुवर्णपीतमिति। अन्ते रूपम
तिति कृतिविशेषतान्‌ द्रव्यान्तरमित्यपि वदन्ति॥ योऽकट्टःसदतिः साक्षात्‌ ज्ञानरूपः परेश्वरः। नितैः
पातिगुणैः सार्वीमायँ हमक्रियपदः प्रमाता॥ ७ तथोज्ञानेन मनसः साधयितुमादौ नचितिईद्रियस
चेतनेन्द्रियमिन्त्यर्थः। साक्षात्कारस्येतिजन्यसाक्षात्कारस्येत्यर्थः। यद्यपि वेदेतिमतेऽपि त्वादि व्यंसादि
नावस्यत्व्याविस्मृतावच्छेदेते ऽनेनदनिशावेति। ननुघ्राणत्वेन गंधसाक्षात्कारं प्रति जनकतावच्छे
देन्द्रियत्वेन गंधसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकता तस्यानियतसेवातान्यथा रसनत्वेनचादिना पृथिवी
विशेषदीत्वेत्वनादिरपि नदेश स्यादिति दिक्‌। ज्ञानवतसमवायीति। संयोगपदसमवायिकारणस्वरू
पकथनाय संयोगविशिष्टावयवदेशमादौ व्यभिचारवारणाय सत्वं तु घटादौ व्यभिचारवारणाय प
थमद्रव्यपदव्यावृत्तिमारणाय दुःख पदं ज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय विशेषपदमप्रसिद्धिवारण
यतपदं पूर्ववित्तान्‌ आत्मादीति। प्रथमदेतावो साधिनीयेन इति ज्ञेयकारणमयदि तद्धातदति
बोध्यो साधनेतिस्वमातावच्छेदेनेन सादारानिधर्मनात्‌। एकेन हेतुनोभयस्य साधयितुं शक्यत्वात्‌। तथा
किन्तु मनवृत्तिजन्यमहत्त्वं साध्यमिन्नवतत्रमहत्त्वं परिमाधिपरत्वादादिसिद्धावर्थं सत्त्वमपि स्वमार्यकं। नन्वितिज्ञा
नजनसमवायिकारणत्वा ज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानविशेषमादाय साध्यासतित्वेऽस्य हेतु व्यतिचारवा
रणाय तिस्वरूपमितिदि। साध्ये सत्तादिकमादायसिद्धसाधनवारणाय गुणत्वात्तेनेति मूर्त्तमिति

साधनवारणाय द्वितीयादौ व्यभिचारवारणाय विशिष्टेति धूमनिष्ठवायुद्रतिसत्ता सामान्याभावोऽत्र न नित्य
तादृशान्तसाध्यपाकादिदिति। अनात्मवृत्ति स्वत्वे निर्णवान् सयोगादौ घटसंयोगत्व इतिसंयोगत्वेन
तिमति साध्यव्यापकता साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं चेत्यस्मिन् ताद्रूपत्विनां। अत्राभिगमादौ व्यभि
चारवारणाय साधनावच्छिन्नेति साध्यविशेषणं द्रष्टव्यं। शब्दे साध्यव्यापकवारणाय शब्दत्वेन कृतेत्य
चेतदुद्भिजादन्यच्छिन्नवन्नार्यां शब्दत्वेन अर्थसाधनाव्यापकत्वं स्वत्वादाविति निर्दृष्टवृत्तिमत्त्वं हि क
त्वेति। अत्राभिसाधनावच्छिन्नेति साध्यविशेषणं दृष्टं नपरमागतोदो साध्यव्यापकत्वात् अनुमतेश्च
ति वस्तुतस्तु संयोगित्वः तस्य द्रव्यत्वेनानन्तु नोपाधीनो दृष्ट्व्यनोपाधिना। नन्वित्ति। निश्चितोपाधिना साध्य
व्यापकता मानाभावात् साध्यानुकूलतर्कोपपत्ते श्यां तत्राह। अप्रयोजकेति। अनुकूलतर्कहितत्वादित्यर्थः।
ननु व्याप्तिर्यथा संयोग एव न तत्रैव वृत्तिमत्त आह। अवस्तुवेति। विनवानुमानेऽप्रतिसूत्रलतर्कनाशात्
थेति। अतोऽनुमानमिति। विस्तरवसाधकानुमानस्यात्र प्रतिकूलतर्कपराहतत्वात् साधवोपष्टम्भे सति
मनः साधयष्य द्रूपमेव तत्साध्यप्रतीतिर्भावः। किमप्रसमर्थपीति। स्वावच्छिन्नेति स्वावच्छिन्नेनेति किन्तु कार्य
तन्नान्ये तालोगव्यवच्छेदेनेत्यर्थः। द्वितीय इति तथाविभिन्नानिनोऽप्यतिप्रसंग इति भावः। अन्य इति देशे
तदनिवेश्यमेव नियमानुत्पादितिभावः। स्पर्शादेरन्ते मात्रादशतापत्तिरित्यत्र साधनैर्न कृतो। अथेति। २०५०
तेनाविततेति। तथा च स्वावच्छिन्ने कार्यकरत्वे चेति न नियम इति भावः। विधादध्यक्षमित्रवृत्ये ति। स्पर्शान
कालीनात्समवायिकारणकालीनत्यर्थः। ननेन तस्य स्पर्शस्य मनः संयोगस्य व्यभिचारेण बाधः। न वा तत्कालोत्पन्न
घटविशेषपटरूपादिघटविशेषः स्वंरूपत्वादिष्वव्यभिचारः। न च मतेऽपि एकदेशावच्छिन्नेनान्यत्र १२८
व्यतेनानुमनः संयोगेनासमवायिकारणेन सर्वत्र भवत इत्यर्थानन्तरमिति भावः। मनःसंयोगः स्वाव
च्छिन्नेएव तत्रत्यतास्य च इन्द्रियतास्यर्थानां तथा च पक्षधर्मताबलाद्धिन्नु मनःसिद्धमिति तेनार्थान्तरं विमिति
ताभ्याम् आत्ममानसिकादौ देहव्यापकं च लिंगाभवेत्याह। आत्ममानसिकेति। ननु विषयिकमुखवपने

तिलकस्त्रीन्द्रियासक्तमिति नवातिप्रसक्तेर्द्वेष्टापत्तिप्रसक्तिरतआह शरीरेति। आवश्यकेति तत्र नियतदेश
त्वयोत्पत्तौ तत्र कृष्णेऽपि विशेषणियमावुर्यादित्यर्थः। तत्रेति येति न च वंशदरस्यावच्छेदेन त्रयनेत्र
वय्ये तथा वस्वादितितत्र तदवयवादेव तत्यर्थान्नानियत देशाशानादौ नियामकत्वयानुसाधा
घवाकाशमनःसंयोगमात्रमेव नियामकमस्तु तत्राह। अतियतदेशेति। आत्ममनःसंयोगमात्रमेवं निय
नंतरं वक्ष्यति प्रयत्नदेवेति विशेषः। अतिप्रसंगादिति। तदा त्रयत्नोपि सकलानादिकमिवनियतादेशकः स्या
दित्यर्थः। यान्तीति। प्राणादिशिवस्तुरूपादौ नैमित्तिकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेनाभावादिति भावः। एतेनेत्यस्यापि स्वरूप
इन्द्रियत्वेति श्रोत्रेकर्णशष्कुलीवच्छिन्नस्य इन्द्रियत्वे दर्शनाव च्छेदकः स्पर्शादिप्रादेशिकत्वे ज्ञानमित्रशरीर
कत्वेनियामकमित्यर्थः। तथाहीति। तत्र सविषयावच्छेदे सत्त्वं वा स्वविषयसाक्षात्कारत्वं न कामवतदाधितस्य पक्षौ न
त्वं विपतौ तत्र स्वविधिविर्बाधस्यादतत्केवालम्बनानवकृति। साध्यतेत्रविशेषणाभावो न तु सामान्याभावः। तथा
चाप्रेत्यक्षनिष्प्रतियोगेनापक्षेत्यस्य स्वपदस्य घटादिपरमेव। न तु घटपदनिर्व्याकृतमात्रपरं तेन घटस्याप्येष
तस्यनिर्विषयकत्वेऽपि स्वपदस्य घटपरत्वाभावान्न तत्र साध्यसाधनयोर्वैकल्यं। ननु विशेषाभावसाध्यत्वे व्य
र्थान्तरता विशेषनिकर्षाभावादिना अर्थान्तरमिति वेन्न। स्वविषयसाक्षात्कारहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेकहेतुशाली
यत्तम वक्षन वाप्पांस्यात्राव्याप्यसाध्यत्वेनादोषात्। ननु चक्षुमनःपक्षे विषयस्तन संबंधेमतस्य तस्य च
वायवि संबंधश्चाक्षुषमकत्वेऽवरतयोरपरसन्निकर्षसाक्षात्कारेण स्यादितिवेत् संयोगस्य व्याप्यवृत्ति
त्वादनदनुविनसंयोगाभावस्य कल्पना। ननु गन्धादिसाक्षात्कारपरत्वाप्येवाद्वाहेतुमतिसाध्य पवापद्य
सिद्धारः। तस्मात् न तस्य पक्षत्वात्। न वक्तादृशादेहेतुमत्त्वसाध्यांतःस्तन्नस्त्येवेति तदा आत्ममनःसंयो
गाभावाद्विनार्थान्तरत्वात् स्यादितिवेन्न। तादृशाद्विचाभावप्रयुक्तसाध्यसत्त्वे नवानन्तकत्वसाधनत्वस्य व्याप्यत्वे
कव्यपतीस्यात्। न हि स्वरूपाद्विद्विवार्क विशेषणे साध्यं कैन वतीति। स्वविषयसाक्षात्कारजनकत्वात्तावश्या

खंडप्रत्वात्। स्पर्शनाधत्वतमस्यैव पश्चदचे अकृतं पिंडेवद्दृष्टानां पर्यन्तानाविफलेत्यत आह। एकैकं वेति विपक्ष
बाधकमाह। अन्यथेति। तथा सत्याः कार्येपि धननव्याप्तत्वादिति भावः। अथ परमाणुक्रियावदृष्टविशेषादेव
विशेषं वदत्यत आह। इंद्रियेति। तथा च तिविकृष्टं पंचर्द्धविषयप्राप्तं सतएकैकमिंद्रियसंयुक्तपरमादि
ज्ञाने तन्निविशेषसिद्दृष्टविशेषादेव तद्विशेषं स्यादित्यर्थः। बाधकं तत्रयुक्तौ उद्धत्व रूपं त्वगादेर
नादिति तथापि तत्राप्यदृष्टविशेषादेव विशेषं वदत्यत आह। इंद्रियेति। तथा सतिविशिष्टरूपे तद्विषयप्राप्ति
यत्र स्फु। यदि दृष्टं यत्नेन तथा तदा ज्ञाते समाने न तु एतन्नाधाउपयोगेन स्यादित्यत आह। देन्नत्वत्रित्वे
येति। इदं तु मनोणुत्वे पक्षे एव तदुपपद्यत इति भावः। नानागोयुक्तेति मनोवक्त्रनाडीगोयत्तेति भावः। कल्पना
पितियदपेक्षेव मनश्रोत्रमनः संयोगस्य नित्यतया नाभिवृद्धिशावादत्वं तथापि वा समादिसंयोगविशेष
भावाये दमवधेयं। न चेव मित्रि। न वधाना स्वरूपेण त्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणताव त्वविशेषरूपेण
कारणानुकल्पने दंडत्वादिपि चक्रादिवदन्योन्यविशेषस्य कारणत्वोपपत्तौ। तस्मिन्नु सति चक्रादि
विजं धन कार्यवि शेषाभावात् चक्रादेः कारणतैव्य कारणत्वोच्छेद इत्यर्थः। तथापीति चैत्रादपि देवे
तद्रूपे दंडादेरिव स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकाधीनात् विशिगमकाभावे नोभयोरपि कारणत्वादित्यर्थः। अनु प्र०प्र०
गतेति। अनुगताधारणेत्वनावादिति भावः। ननु मा भूत्वादृष्टकारणानि यामकं अत आह। ज्ञानतीति
मानकं विनातत्वकृतित्वज्ञातिरेको कारेज्ञाति संकरप्रसंगादित्यर्थः। पदाज्ञानीतिप्रकृतमनः। संयोगासाधे १३०
त्ताज्ञाति नत्सितर फलरूपत्वतावच्छेदके सामान्यव्याप्यत्वात्मनःसंयोगेनाप्तिनदाविप्रविधुवारणाय
युक्तं तस्योद्दायोस्य इति तात्पर्यं। न च विनुश्रोत्रमनःसंयोगो नित्यस्तत्व मतेनत्वनित्यत्वादिति भावः। तस्ये
वेतितस्यैव क्रमत्रामनं इंद्रियसंनिकर्षादिति मनस्त्वेन क्रमिकत्वं नदेतु रखंतुतवादनं तदतिरिक्तमनः
स्य नचेत्यर्थः। एवं करणेति तिएकादेवमानात्र छिदानके क्रमत्वादेः प्रतिबद्धवारणायोक्तं एकत्रेति।

एकेनापि मनसाक्रमेणानेकज्ञानतानके व्यतियारवारणाय एकदेतिनानादिगवच्छेदेन एकत्राकाशेनाना
श्राब्दज्ञानकेरास्थे व्यतियारवारणायएकावच्छेदेनेति एकत्र परमाणौ रूपादिनानाक्रियाजनकेऽपि संयोगे
व्यतियारवारणाय एकज्ञातीयामिति एकत्र एकावच्छेदेनेतिपदयोः स्थानेन अदेशदृत्तियादेयं। एकेन का
लेपि खंडसंयोगेतिकत्रशरीरनानाप्रत्यक्षाबुद्धिसहकारेणानानाप्रत्यक्षं न स्यात्। तत्र व्यतियार
इति चेन्न। व्यापारताविन कारणत्वाभावात्। सति संयोगस्य। यत्र बस्त्रादिष्वव्यापारकत्वात्। तदन्य
वेनविशेषणं द्यानत्वेक। अग्रियया एकत्रदृश्येकावच्छेदेनाकाशादिसंयोगात्पन्नेन तत्र व्यतिया
रइति वेन्नावल्यव्यापारताविनकारणत्वात्। एवमपियुगपदज्ञानानि सान्नूयं न युगपज्ज्ञानं त्वकेनका
र्यं इति दोषेनत्वेन्यायं तदीत्याह। अथेति नवपरमतेविभुमनस्ता कार्यच्छेदेन एकत्रानानानाज्ञान
नते व्यतियार इति। एकागच्छेदेनेत्यस्य विशेषणस्याबोध्यत्वात्। अत्रात् रेति द्वौ तौ संगतो यद्यपि किंन
रणोति। तदन्यवादे वा परतन्त्रानुपपत्तिरिति भावः। ननु तदन्यत्वेपि करणधर्मदोषपरत्वानामुत्पत्तौ नु तदं
विशेषकमिश्य नत आह। तद्येति। यत्वासाद्यपरज्ञान त्यासंयसंबद्धमुत्पद्यते तत एवानुमतः सिद्धिरिति भावः। अ
तिरेति मात्रे स्यामत आह। कारणत्येति। प्रवृत्तेरणधर्मादिव एकज्ञानजनकेकारणपरत्वेनैव तदास्यद्भू
पायोग्येन यावत्कारणधर्म सिद्धिः सैवकरणानावप्रयुक्तस्यैव सामग्र्यसत्त्वस्यनिर्वाहादित्यर्थः। तदेव निय
त्वनियामकं नाम वाणुमनोनवद्विनतदतिरिक्तविभुमनसोऽन्यथा स्यतमस्यापि ज्ञानं न स्यादविनिगमना
दित्यर्थः। ज्ञानदामग्री सप्येकसर्वं ज्ञानमनन्त्राह। पिंवेति। युगपज्ज्ञानमिति एकपादस्येन्द्रियप्रजस्याकं ज्ञान
मित्यर्थः। वाक्प्रकाश रूपक्रमणे यदि वा क्रमज्ञान सामग्रीतस्य गुणस्य तामाज्ञान ज्ञान ज्ञानस्यादिति भावः। ए
वंसाक्षज्ञानादिकमप्यापाद्यं न तु पुरुषभेदेन ज्ञानविशेष एव प्रतिबंधकः कल्पनीय इति चेत् नक्तैवपक्षे
नादरपिकारणत्वं नस्यात्। ज्ञानविशेषेलौकिकेनिर्वाहस्य च कुशाकाशवात्। न चादृष्टौ निमाद्यस्य

इति प्रतिपत्तिकारणानि। अणुमनसः सर्वत्र तस्य शरीरे नायासेन सर्वत्र मनसश्चाणुत्वस्वीकारोऽतिव्याप्ती
तदा नाना मनांसि एकत्र शरीरे आवच्छेदकत्वे नानाविषयानुभवोपपत्तिरिति ये विजातीय नाना
विषयक ज्ञानस्य एकदा स्वरूपायोग्यत्वात् तदनापत्तेः फलबलादिति द्रव्यावच्छेदेनादि इत्यर्थः। वि
षयस्येति सन्निहितेन्द्रियाणामेवादिति भावः। आत्मसमानेति विजातीयत्वेनेति विजातीयमनसां सं
न विषयविजातीयज्ञानानि नियमात् करणपरत्वामितरत्र आह बहुत्वस्येति। एवं दूरदेशेति। अत्र ज्ञातिसंकरघट
नातः फलैकत्वार्थः समाजादिति भावः। मनसश्चारणं विनैव बुभुक्षायामेव। तत्र यदेकेन मिलित्वा नहि जी
वादेव स्यादिति दृष्टिरीकृता नन्विति। हेतुः ननु तदापि मनः संयोगे श्रोत्रे एकदा नानाशब्दसमवायिन्
यथा बुभुक्षादिना बुभुक्षितकत्वमशब्दग्रहः तथापि संगच्छते पिपासादितश्चाह। किंचेति सर्वापि
रूपं च विषयक बुभुक्षाया मनःसंस्कारत्वेऽपि। अनन्यगतिकतया शब्दग्रहे बुभुक्षातत्वं न तु मन एवेति
भावः। ननु शब्दग्रहे सति तत्र विशेषणत्वात् तथा ग्रहणे तथा तथा पिपासादित्यपि संशय
कृते नाम्नि। विनैवेति। यदि च श्रोत्रमनःसंयोगेनापि शब्दस्य तु मते नित्यत्वात् तदा पितयानकश्चि
द्विशेषादिति भावः। ननु विशेषस्तत्र मुक्तिस्वरूपो वा ज्ञानविषयरूपो वा जिज्ञासा तत्साधकत्वात् अनुगतरूपो
वेत्यनेति। यच्च अनुगतस्य प्रतिबन्धकत्वं कारणत्वं च तदत्ता वा नाम्नि इति सं आदाना सर्वत्र व तवात्र पामि
तत्र मयि वादाना प्रतिबन्धनिरामनं नानामपि ज्ञाकल्पते ह्वं तेषां अन्ता वा नामपिते न तेन तदत्तावेच्यादि १९०
नातेषां कल्पते नया प्रतिबन्धकत्वं कारणत्वं च गृहीतुं शक्यते। प्रत्येकं व्यक्तीनां न तत्सूत्रया शक्यमानत्व
भानो वा न प्रतिबन्धकत्वेन वा तदत्तावानां कारणता गृहीतुं शक्यत इति तात्पर्यं॥ अन्योन्यसमाददोषोगे १२१
वेतश्रोत्रमनःसंयोगेन कारणमात्रं गृहीतुं तत्र या ज्ञातिः सा च कारणमात्रग्राहक मनःसंयोगेनास्ति
तत्र ज्ञातिर्या सा तत्र नास्ति। कदाचित्कार्यस्यादक मनःसंयोगे तत्र निर्विषयत्वे ज्ञातियां कार्यमित्यर्थः। उप

धिवेदनिसंयोगादित्रिः बुभुक्षादिपाधिक्यादि यावत्तदवन्नोऽस्तु न तदन्यमनः कल्प्यमप्येत्यर्थः। ननु गाथा
नां बुभुक्षितत्वेपि कुदेवं गोलकवतएकैकदिकुविश्रोतव्यादिक्रदात्सवावच्छेदे तत्श्रोत्रमनःसंयोगान्तवा
देकदा न सर्वत्र शब्दग्रहस्य तत्राह नेनिकट इति। यदा श्रोत्रमनःसंयोगावच्छेदेन तावत्संपादने वैनशब्दानानेकदे
शादस्तदा मनो गुणवेपि कथं एकमेव मनः श्रोत्रोपि सन्नत्वे बुभुक्षित मनः नात्यन्तदूरस्थप्रसमाधिमाहा यद्यपीति तदा ना
वदतिबुभुक्षायां प्राणिभेदतयोः साक्षात्कारत्वे स्यार्थः। दूरे तनगात्रीतरमश्रोत्र नित्यनुतत्वे विप्रतिपन्नमिथ्यात्वं यदेति
प्रसिद्धकथादेरपि अर्नाकथं कोऽवादन्ने धीरनाह। बहूनामिति। कथमेकैकमादृत्य तत्राह। तत्रैतेति कथादि
ज्ञानग्रहणसमवहितान्यत्र हृषिपय कर्त्रेन कोला हलकुदत्तनुत वक्तिद्वयादित्यर्थः। ननु बकुशादिसमानल्प
कथादिज्ञानग्रहणप्रतिबन्धकत्वे कथं तस्योदयायां बुभुक्षितत्वादिशब्दस्य कथादि ज्ञानग्रहः स्यादित्यत
आह। तस्यादिति। नन्वेवं बकुशुभुक्षायां गाढकवेव कुशाख्याविवेकोपि स्यादित्यत आह। एकमा
त्रेति। यत्तिवारादिति। यस्यां मन्यामपि सर्वग्रहादिरिति भावः। ननु बुभुक्षायां कथादिग्रहणसमयेऽपि वि
नंकिवादिबुभुक्षायां सर्वबोधका अत्राह। पिपासादिविशेषादिति गन्तव्यतावच्छाद्यनाजित वाप्रतिबन्ध
कविशेषाद्गततत्सर्वकवाधयत्वेन तादृशबुभुक्षायां दोषानाबेधक कथादिग्रहो दिन दुर्लभ इति। इति नाति
प्रथमत्वादित्वनानाशाखोविषये कोनित्याह। यद्विति तत्त्वेति। नानागीतविवेकदशायामनुवचिशेषस्य तत्र
समतानुमिति भावः। ननु कथं तत्कोलाहलत्वेन नतीनिगाथानां नानाविधत्वकथनविवेकधीरिति चेत् न
अप्रकरणबलेन तथात्वनादिति केचित्। अस्मात्पादेकेकालीन विज्ञातीय बकुशादृत बुभुक्षापरं नक
वादिविशिष्टग्रहहेतुः सतानीयबहुरादृशबुभुक्षातत्र हेतुत्वे तथा च नानाविजातीयगीतश्रवणेय चो
कागदत्वेन धीर्न प्रविशिष्टेति प्राहुः। अवयविनो ज्ञानमणुगादिति। चित्तु चेद्वयवादिविरहादित्यर्थः। किंवा
वयवि मनः परदेशाधिपाधयत्नतश्चरधनपुरवतमत्रादकत्वं अप्रतनोतेति भावः। अवयविनो ज्ञानगुणादि

ति। परं परया तत्त्वसंख्यापरमाणुद्वयोऽस्मादेकदापये द्वित्वसंयोगायोग्या। द्रव्यपाठे नो लघुत्वादित्यर्थः।
किं निरूपकव्यवस्थापयं वक्तव्यं कामिकानव्यवस्थायपवं वर्णांगीकारेपुगत्वात्प्रमितिधीर्भ्रमः स्यादित्यत्रा
हे। अथवेति। ननु यत्रापेक्षाधीस्तत्र कारणमिति चेत् तत्र नादृशानुव्यवसायासिद्धेः। ननु गीतश्रवणदशानि
ष्पन्नेह कदा नानावेकवस्तुत्वविरोध इति येन्नादृशत्वस्त्रत्वादिसिद्धेः। मनसो नुदेशनावधीनताकथमितियेनम
नसः नान्त्रं न नाहिं द्वित्वर्दीधानत्वं योगेविनामेति। न चैतदप्रयोजकं योगोत्पत्तेपि विना न स्वे नानाभावः
नैयोगेनानाभावः। किं तु तेतुरवादिग्राहकत्वस्यैव प्रमाणत्वात्। न च संयोगावलया विनाशोऽनुमानत्वं च
नियामकानां न हि पत्र संयोगस्तत्र वक्तव्य विनाशस्तुती यत्तानन स्पष्टे व्यभिचारात्। न हि तत्संकल्पना वायेन
परामर्शत्वादिकं प्रमाणं स्यात् स्तुत्यौ तथाप्येति तद्योग्यत्वात्। एकत्वपरपापेक्षा बुद्धिर्द्वित्वस्योत्पत्तौ तन्नपा
दिति वेत्तुमनतो विनष्टनिराकरणे तदेतद्दशावादि तिपतन्न। आत्माकाशसंयोगो बाधकाभावात् वस्तुतस्तु सं
योगानां क्रियाजन्यवावधारणं न्याकाशादावस्तु संयोगेनतत्कार्यं प्रयोजनाभावात्। न यपरिमाणमनिय
तनसिद्धौ द्वित्वव्यवहारेण न सिद्धेः। शरीरमात्रादेशवमिति। अपरनवाध्यननुयोग्यपदेऽतिप्रसंगात्
ति। सर्वद्रव्यमूर्तशरीराववेदाने व क्रियोत्पादापत्तेरित्यर्थः। विकर्षेति वति। ननु यत्र शरीरक्रियायां यो द्वि
कार्षान्तरा वयवक्रिया नस्याद्विकोर्षाया तद्विषयत्वादिति वचत्तत्र पक्षियाया विकोर्षा तत्र विकोर्षाजन्म
त्वप्रत्यक्षा नाचवयवपरं परायो... स्यात्। इच्छा शरीरपरिस्पन्दकं ना दृष्टकारणकजायमान प्र॰प्र॰
कायजनविकोर्षानियामिकानाय... ति नयपोनं कर्थं पूर्वविकोर्षानियामिका किं तु तन्नदवच्छेदेन तत्र १३२
विषयकतयाप्रत्यक्षस्य स्वविषयक्रियानियामकत्वमिति भेदः। अन्यथेति न चात्रापि पूर्वेतिः कोनेदहिनि
ष्यते। तत्रपदेतन्नदवच्छेदेन तन्नदवच्छिन्नतया प्रामाणिप्रयत्नात्तत्पर्यंत। पूर्वामकप्रयत्नात् इच्छायका
हिंसातिप्रवाला इति भेदद्वतिप्राप्तिजातिनुपपर्कद्दरणीतदेवमिति ननु मनसः बुद्धेत्तुकथं गोत्वादिशरीरा

यप्रवानो विभागेन तिनानावच्छेदेन। अयन्तनत्पत्रवैशानामानात्वं स्या। नदवच्छेदेन मनसो यत्ने तत्संयो
गजननाऽप्रयत्नाभावादिति चेन्न। नवस्पर्शविचेगस्त्राणसंयोगे न नानाक्रियाया अभावात्। अयमताना
अयत्नवदात्मसंयोगादानक्रियाजन्मेतिन्यस्तेयत्रतवेनूतनवे। नहि कालोप्तु सदात्मस्त्रमहदवैपर
तामनि॥ श्रीरस्तु॥ इच्छा नत्व मनन्देह्निया नुव्यवसायविषयत्वं मानसत्वं तदन्य हमानः प्रत्यक्षः श्री
कते। ननु क्तमिनमितिप्रत्ययमेवेति। ज्ञानं स्वप्रकाशी स्वसत्तायामेवात्रयादिरहितवात। यत्रैवं तत्रैव यथा
घटः। न च वाध्यप्रसिद्धिः। एवमनेत्र्यस्य ज्ञाने प्रसिद्धतात्। एवमविषमानत्वे वमितिमुतोयरस्यैव हारजनतेप्रगोव
रघटा नपेक्षत्वं प्रनेयं सर्वमितिनाप ज्ञाने साध्यस्य प्रसिद्धता। अयदा रोपामिसानव्यवहारेदतिमनुज्ञान
गोचरत्वव्यवहारादयःकनदं वंधेननदावादृतमतन्त्रादि। यावहारदृशाशक्तीति। अस्तुवेतिएवमविनोक्तान्यो न्या
श्रयावकाशदतिसावः। ननु समूहालंबने समूहव्यवहारानुकूलशक्तियोग्यक्रपमेवैकविषयकंस्यादित्यत
आह समूहेति एकैकव्यवहारानुकूलशक्तिमत्वादये तद्विषयत्वं नविरुद्धमितिभावः। न चैवेति सर्वसमूहा
लंबन एवमन्तदसद्विषयकत्वमर्थः। तथाचैकैकसमूहविषयत्वं सम्भवादेते तस्येतिभावः मानरूपेतिद्वं
द्वित्वे निवर्त्तनाव इत्यर्थः। ननु अनवस्थारणेनकारणेऽन्यतरत्वगोचरत्वव्यवहारजनत्वेन... वञ्जनयति तथाव
ज्ञेयत्वविषयकस्यादित्यत आह अनवच्छेदति। देवातिनारा क्रिमवानतरानगोचरव्यवहारं जनयतीतिमा
वः। न चैवं वरदूनज्ञानस्य मूर्त्तौ अपूर्णकत्वेनशक्तिविषयकं स्यादत आह दारद्दुतज्ञानमिति। कथं तर्हि ज्ञेत
दपेक्षात आह दारद्दोतावान्निभापेक्षतदपि ज्ञाननिमित्तिशेषः। न वहतस्यमतेघटत्वमिति। विकल्पकेकथं घ
ट गोचरमितियेत ज्ञाता वननुगतत्व धीरपिप्रमाणानितिनिर्विकल्पजन्यत्वादिनित स्यापि सिद्धीताः तत्रापि
ज्ञानरूपव्यवहारेजनतानुकूलशक्तिकत्वानाद्विषयत्वमितिनिर्विकल्पकमिनरूपयति। एतदेवेति अस्तेदे
पिस्वविषयकत्वानन वाप्राप्यन्नमतमनुक्रमितिनाव। एवं सतिस्याप्रती व्यविरोधं परिहरति। यस्त्रि
ति। तत्त्वहरमवितिएतावतानाक्तिविशेष स्वप्रकाशत्वमिति। पक्षो विनिरस्तीकृतः। शक्तो यतीतिनिय

तत्राप्रतिबोध्यं। कस्य चेनेति सिद्धान्ते मतिजन्यतादृशं नेत्यत्र विशेषार्थेनेति। किंच विरहणीयं। ज्ञानमात्रलिंगमिति।
च यथा तस्यापि प्रमितेऽपि दर्शनदूषणं तथापि विनादृष्टप्रतिबन्धो। ज्ञानं नमानमिति त्रिताप्रतीतिप्रकृतत्वावच्छेदकमाना
नायाः लिंगनिर्विकल्पकेनैव ज्ञानमिति दूषणम्। धर्मत्वेन ज्ञातमिति ज्ञानजन्यं कालीनलिंगरूपपदवाच्यत्वविशेषस्य
प्रत्युक्तदोषाभिधानस्तत्र विज्ञानात्मायां प्रत्यक्षतत्त्वे निमित्तकालीनलिंगत्वायाविशेषणमित्याच
संस्कारवदिति तस्य लिंगज्ञानाधीनानुमितिवैयर्थ्यमनुमानादित्यर्थः। अत एवेति मानत्वस्य लिंगताया
अप्रत्यक्षविरहादेवमनुमानादित्यर्थः। अनवच्छेदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिज्ञाने च्छेति। ज्ञानमिति निर्विकल्पकज्ञान
प्रत्यक्षविरहएवमनवादित्यर्थः। अनवच्छेदेन ग्रीवत्वात् धर्मिज्ञानेच्छेति। ज्ञानमिति सविकल्पकज्ञान
मित्यर्थः। मानसलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं प्रमाणे बोध्यं। तेन लौकिकप्रत्यक्षविषयतयानार्थान्तरं। क
प्रमात्ववत्। लक्षणमात्र इच्छाद्यादित्यर्थः। ज्ञानं नापि हि। नवशाब्दे व्यतिचारः। अनभिज्ञो यदुक्तं
हेतोर्विशेषणत्वात् प्रत्यक्षत्वादिति लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः। स्वपदं साध्ये बोध्यं तेनाप्यात्
अप्रत्यक्षत्वे नक्षत्रपदं विनार्थान्तरं। निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषयत्वाभावात् न व्या
भिचारः। मानसत्वमिति मानसत्वेन वच्छेदप्रमाणमानत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वविरोधः बाधप्रतिकूल
तर्कप्रसादनयेत्यतिनावः। अत एव द्वितीयानुमानमपि निरस्तं ध्येयं। प्रत्यक्षत्वादिति। साक्षात्कार
वादिति साक्षात्कारत्वादित्यर्थः। साध्ये ज्ञानपदं लौकिकज्ञानपरं संशयमवेतमवलम्बात् किंचेति
नवेति साध्यप्रसिद्धिरपि बोध्या। स्वप्रकाशत्वं चेद् बुधानुजवृत्तस्माद्। अत एवेति। कश्चित्तुयदि प्र० का०
मतिप्रकरणे मतव्याप्तेः ज्ञातिदशी। ननु पूर्वमनुभवविषयतातज्ज्ञानानां तद्विषयो ज्ञाते तेऽस्मरणे च्य १३३
तत्राह। ज्ञानानीति विषयत्वेति। स्वज्ञानविशेषकत्वेत्यर्थः। एतन्मतत्त्वेन व्यक्तं प्राचीनमतं तत्र स्व
कमतं त्रस्येति वात्स्यायनस्य। सच्चेन धीकर्तृत्वविरहादपि स्वप्रकाशमानता विरहात्। ज्ञानं त्रस्वप्र
काशत्वेति प्रकाशमानताभावेत्यर्थः। कर्मत्वचमिति। नवेदनिर्विकल्पकेतत्राप्यनुज्ञातत्वधीरूपत्ववर्गा

रुपगिच्छस्वार्थमतेन दोषः। तदन्त्येति। व्यवहारातिप्रसङ्गगिच्छमित्यर्थः। संस्कारत्वादप्रयोगाद
नामपि व्यवहारत्वात्स्यसंस्कारस्वरूपप्रसङ्गगिच्छसम्पादद्यामिति। क्वचित्तन्नेति पाठः तस्य व्यवहारानिरि
क्तत्वात्प्रसङ्गगिच्छवेत्यर्थः। ननु ज्ञानस्य स्वविषयकत्वाभावविषयकज्ञानपक्षे कथं प्रत्यक्षं। इन्द्रियसन्निक
र्षाजन्यत्वात् कथं वा। आत्मानुमितिनात्मनोऽप्रत्यक्षत्वमत आह। ज्ञानानपेक्षेति। ज्ञानानपेक्षवेद्यत्वमतस्य
त्रिकर्मत्वं। ननु तत्र प्रत्यक्षेतत्र तथात्वस्वात्मीयोतत्त्वमतयाप्रत्यक्षत्वेनानुमित्यादेः तत्त्वज्ञानापेक्षा
ज्ञानमनः संनिकर्षादन्यव्यापारादिति भावः। विशिष्टप्रत्यक्षे व्यभिचारमुद्धरति विशिष्टेति। अनुमेयविरोधः इति व्य
वसायानुव्यवसायादिप्रमाणग्राहकानुव्यवसायविरोधः इत्यर्थः। अर्थनिश्चयेनेति प्रमाणनिश्चयेनैव विषय
त्वं ज्ञानस्य तत्त्वनिश्चये नविरोधः तत्त्वनिश्चयमात्रेण नतु अर्थनिश्चयमात्रमानीयतेऽनु स्वविषयकत्वमप्य
र्थः। ननु प्रत्यक्षानुव्यवसायकारणेऽन्यस्य कारणतिरतत्राह। नाविवक्षितेति। तद्रूपगमादिना नन्विदं सत्त्वमदंज्ञा
नामीत्यर्थव्यवसायानविर्तु नादेति। आत्ममनःसंयोगजन्यत्वेति वै दवाच्यं। तदन्तं देवानां व्यवसायकर्मव्यवसा
यस्य चेन तज्ज्ञेयत्वप्रत्यक्षत्वनावात्। अविनश्यद्वस्थत्वात्मनःसंयोगे नाशत्वादिकारणेन नवासतेऽव्यवसा
ज्ञानतायत्तदनंतरं क्षणेऽद्ध्यपेक्षेत्यात्मनःसंयोगान्तरनाविनेनानुव्यवसायस्यानन्तरमकाले व्यवसायाना
नान्। न हि तत्र प्रत्यक्षं तदनुपस्थानतामग्रीयचेवानुपस्थानप्रत्यक्षान्। नवानुव्यवसायसामग्री प्रतिबंधि
काधारावाहिकज्ञानोच्छेदप्रसंगादिति चेत्तन्न। फलबलेनतत्र वाच्यं प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमनात्
तथाव्यवसायात्तदेविनदोषः। ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वज्ञानेनाते एवानुमित्यानिवर्तनदृष्टिये तज्ज्ञान
स्य विषयत्वे छाति वर्तकत्वात् घटादौ छाया एव प्रतिबद्धकत्वानिवर्तत्वात्। तथा च नादितिदिक्। प्रभाण
मिति। अनवच्छेदानुमितिप्रकारे ष्वितदृशिनावः। इदमहं ज्ञानामीत्याकारकज्ञानस्वविषयप्रयोजनयापि तादृशा
कारं ज्ञानमनुव्यवसायस्वरूपामवतिर्वदति। नन्वव्यवसायस्य स्वरूपसिद्धादि। अपि वैयाधि। नत्राधिकेऽदय

तिा तस्य ज्ञानानात्वाद्वैतत्पादिषेयं अज्ञानादिति। ननु न्यायनयेपि कथं घटस्य प्रकारत्वकवादकमुपनीत
भानं तौ विशेषणज्ञानानां वाद्दि विवेका ना भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं द्विप्रकारत्वं तत्र्यवस्थायो व्य
शिष्ट्यप्रतियोगित्वस्य नानात्वव स्वाश्रयस्य व ज्ञाने तत्रैण ज्ञानविशेष्यके ज्ञानानात्मविशेष्यकानुव्य
वसायदर्शनवान्तरं तत्प्रकारकत्वस्य पूर्वं नानात्वा। ननु स्वदप्रकारत्वे प्रत्यक्षमानानात्वे प्यनुमानं न
मानेस्याद्धिशीकृते। स्यादेतदिति। ज्ञानगोचरो स्वविषयज्ञानसाध्यः व्यवहारत्वादित्यनुमानादवत्र
घवत्स्वेतास्वविषयकत्वं ज्ञानस्य सिध्यतीति भावः। तथापि कथं समानविषयकत्वं तत्रापि मते निधर्मि
त्वत आह। ज्ञानपि नेति। नाति ज्ञानस्वविषयैकत्वं वस्तुनात्मानुमानाबाधितं अतो लाघवसहकृत मनुव्य
वसायानुमानं तत्साधयतीति भावः। स्वस्य नक्षे स्वपरतिकर्षनानात्वप्रयत्वे तत्पक्षलक्षणे स्वरोत्नकल्पितमवि
षयकत्वेन तत्पदिविवक्षितं तेन ज्ञानमात्रेस्वाविषयत्वेन हेतोरसिद्धिः। तत्रोपयोगकत्वमाश्रो क्वाहे
विषयत्वनियामके ति। ज्ञानविषये तेजलनवेंद्रियसंनिकर्षलिंगादि विषयत्व मन्चयव्यतिरेकाभ्यां नियामक
मतस्तदभावे तस्य स्वविषयकत्व मनुपपन्न मित्यर्थः। आत्मधर्मेति। तेन योगजधर्मज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यज्ञा
न व्यावृत्तिः। न तत्र विषयस्याजनकत्वात्। एतदुपलक्षणं लौकिकप्रत्यक्षविषयतायां ज्ञानजनकत्वादि
त्यपि बोध्यः। तेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानविषयेन व्यभिचारः। नुपसंहरति। ज्ञानस्येति। द्विवा
दपदमिति सर्वमित्येयमित्यादि। अस्य ज्ञानानां वर्तमानो बाधकाद्यथा विवादपदमिति। वर्तमानज्ञानं १२४
त्वादित्ये स्वविषयके व्यभिचारवारणाय। तथा च यत्प्रत्ययेन लौकिकप्रत्यक्षपदं तन्नः। यल्लौकिक
प्रत्यक्षजनकेंद्रियसंनिकर्षानाश्रयः। तदज्ञानभिन्नत्वात् तन्नाद्विषयदृष्टिव्याप्याप्तिरत्र तौनालौकिकप्रत्य
क्षविषये व्यभिचारः। ननु न्यायनये घटो यमिति लौकिकप्रत्यक्षविषये घटत्वप्रकारतायेतत्क्रमप्रथमा
दे। मतिव्यभिचारइति चेन्न। विशिष्टभिन्नत्वेन विशेषणस्याग्राह्यत्वात् एतस्य प्रत्यक्षकानवच्छेदकत्वात्तस्मादिते

तदिति। एतदीयमानस्यानुव्यवसाये व्यभिचारवारणाय एतदन्यत्वे सतीति। अलौकिकप्रत्यक्षे मुख्य
भिचारवारणाय आत्मधर्मेति। उत्पत्तकादिसिद्धकारणजन्यत्वे सतीत्यर्थस्तेनात्मधर्मजातिरिक्तसामान्य
प्रत्यासत्तिज्ञाने एकज्ञानविषयत्वेन व्यभिचारः। यद्वा ज्ञानमित्युज्ञानवादिरपि परं परार्थबोधेनात्मधर्मे
नवसेवा। तेनपक्षान्तर्गतेन साधुज्ञानमिति सामान्यप्रत्यासत्तेरात्मधर्मत्वात्। एतज्ज्ञानविषयकत्वात्
ज्ञानेव्यभिचारवारणाय मानान्तरादित्यादिति प्रत्यक्षविषयत्वादिति। लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः।
विशिष्टभिन्नत्वे सतीति विशेषणं पूर्ववत्। प्राभाकरमते व्यवसायतो वा नुव्यवसायो यस्तत्र
न तार्थान्तरं न वस्तुतः नवत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादि साध्यमर्थः। तेन तामानजलक्षण
स्य ज्ञानविषयत्वेन न तत्र व्यभिचारः। इतीदं ज्ञानस्यानुप्रकल्प्यं न तर्कानामिति मिदं तत आह। ज्ञान
मिति। स्वपक्षलक्षणमित्यत्। अस्यानुव्यवसायोपि स्वप्रकाशाय च दृढं दृष्टं देवदत्त स्वविषयं गृह्णाति
वा। एवं योगिज्ञानमपि स्वप्रकाशं एतद्भिन्नानि ज्ञानानीति पक्षे ज्ञानत्वात् निःप्रतिबंधनीति। ननु तत्पक्ष
निर्वचकत्वेन मानं किं च विषयज्ञानानंतरं सुखेन तु तत्रेज्ञानसुखयोः वर्तमानत्वात् पराङ्मुखत्वादिति चेन्न। त
त्र विषयज्ञानस्यापि पक्षे प्रवेशे दोषाभावेदिति। पूर्वविशेषणे स्वेवाति दूरत्वका यतो नानुभूयेति। सिद्धिमानेका
दिति। ज्ञानत्वादिति मानसिक स्वकज्ञानत्वादित्यर्थः। तेन निर्विकल्पकत्वेन न व्यभिचारः स्यात्। वृत्तिसमाना
धिकरणसमानकालीनप्रत्यक्षविषयत्वे लक्षणं प्रत्यक्षमिति। तज्जन्यवादिभिः प्रत्यक्षमितिप्रत्यर्थः। एतव्याप्यानु
ते भ्रान्तं नत्वं कल्पव्याप्तिसिद्धमर्थं प्रत्यक्षस्य लक्षणविषये संनिकर्षघटनपेक्षकल्पनमिति भावः। ननु वस्तुत
व्याप्तिसिद्धानीत्यत्र विनिगमकमत आह। व्याप्तिरिति। नवकुण्ठव्याप्तेन विपक्षबाधकतर्कं संकल्पाद्या
कार्यकारणतालोपरौ विपर्ययो स्तीति भावः। किंच नवमते यथोच्छेदः स्वरूपयोग्यत्वं तत्रैतिसात्मप्रत्यक्ष
वेदनि नावश्यवेद्यत्वं नपक्षज्ञानस्य प्रत्येयत्वासात्मप्रत्यक्षतानवस्थानवापिहृदः परिहारसीत्यादि।

MEMORIAL

अपिस्वेति। त्वयेत्यादि इति यथा तत्र मते स्वप्रकाशत्वानुमितीनां स्वप्रकाशत्वात्र सर्वत्र व्यवसायमपि न निरंतरमनुमिति
धर्मत्वेन मानसेन गृह्यते। किंतु सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सर्वं ज्ञानं पक्षीकृत्य तेनैव ज्ञानं स्वप्रकाशमिति सर्वं लतनु
तिनानुमितित्वधर्मावच्छिन्नं पक्षीकृत्य तथा समापितं वं ज्ञानत्वानादिकं अत्र व्यवसायमपि न निरंतरानुव्यवसा
य। धर्मस्य मतेपि व्यवस्यते। किंतु सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तेन ज्ञानत्वप्रकारेण ज्ञानमात्रविषयत्वेन मानसे
नापि केन चित् ज्ञानेन गृह्यत इति येनावश्यं स्यादिति भावः। ननु स्वप्रकाशत्वं तज्ज्ञानविषयत्वे तच्च तेन
विषयत्वमिति न मित्यापत्तेरिति चेन्न। प्रकाशत्वं च प्रकारेण तदादिदः। ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कोऽयं
पादो न च स्यादिति चेन्न। आत्माश्रयत्वं नेष्टादो यथा विधर्मो नेपि कदापि न नैरायादि स्यात्प्रत्य
क्षविषयत्वं वा नु। अनुमित्यादेरपि स्वरूपविषयत्वं प्रत्यक्षमिति। तन्मते तेषां तरमादि किंवदन्ति तन्मते अ
नुमितित्वादिकं न जातिरंतर्भेदात् तवेति अनुमित्यादेर्ज्ञानत्वापेक्षमनो न कथंचित् तत्र वापि मते अनुमित्या
दिकं विषयत्वं तन्मतेपि प्रत्यक्षं स्यादिति भावः। ज्ञानानपेक्षे इंद्रियसन्निकर्षजन्यज्ञानं प्रत्यक्षमिति।
तत्स्वरूपासामादिति भावः। विरुद्धत्वादिति। न चेद् इदं तन्नमित्यत्र यथा गौरवापत्तिविषयकत्वावच्छेदकगुणत्वा
जातविषयकत्वावच्छेदकत्वे दोष इति तथा प्रत्यक्षमिथ्यादिति चेत्। तदापूर्वकदोषतात्पर्यात्। अन्यत्र अन्यथो
पपत्तौ दोषाभावः कारणव्याप्यतावत्तीति एवं न च तद्देशोऽसम्बद्धं स्यात् व्याप्तादेव तदानादेशो आत्मत्वादिति अ० प्र०
न्यायः। अथैवं तावत्तत्र मनसैव व्याप्तिः व्यवहारस्तत्र चमितिरिच्छादिति। ननु न निकर्षवंत्तेनैकमनुमानानि १२५
तिवेत। लक्ष्यगतं तद्व्यक्तित्ववत्त्वादिति मान्यः। अन्येतु लौकिकप्रत्यक्षे ग्राह्यं इंद्रियसंबंधश्च नयत्नु
सादिप्रयोगादानामनुगमात्तद्दोषदृष्टिराकुः। परेतु प्रत्यक्षविशिष्टप्रमामात्रे इंद्रियसंनिकर्षमात्रे नानु
गमात्तद्दोषदृष्टिराकुः। परेतु प्रत्यक्षविशिष्टप्रमामात्रे इंद्रियसंनिकर्षत्वेनानुगमात्तद्दोषदृष्टि। अथ स्यादि
ति। तन्नयोस्तत्र ज्ञानस्य स्वविषयविषयकत्वापत्तेर्विषयावगाहनियमादिति भावः इति। अन्येत्वा यादिना

स्वविषयकधीस्तेन रूपेण प्रतीयते तदा तत्सिद्धिः स्यात् तत्र येऽप्यर्थ इति वदंति। अनु व्यवसायस्तु ज्ञानं ज्ञानं स्वविषय
त्वज्ञानमात्रनिरूप्यं। ननु स्वविषयस्त्वं तत्तद्विषयोऽन्यत्वा निरूप्यं गौरवादित्यर्थः। ननु तथापि घटत्वप्रकारक
दिना विषयत्वज्ञानमात्रं निरूप्यं। ननु स्वविषयत्वं तत्तद्विषयोऽन्यथा निरूप्यं गौरवादित्यर्थः। ननु तथापि घट
त्वप्रकारकत्वादिना स्वत्वादिघटितस्य तादृशप्रकारकानुव्यवसायगोचरज्ञानानां वानु। भावेयात्तथापि नाज्ञाय
त्वयोगत्वनिवेदाश्वरज्ञानेन योगिज्ञानेनायोगिज्ञानेन तस्य जनव्याप्तिचेदोषात्। ईश्वरस्य अनित्यत्वादिप्रसक्ति
निर्दचात् स्वत्वादिना योगिनोपि निर्दिशतीनानुवेदीतिमते अनत्वादीनित्यलौकिकावच्छिन्नयानदोषः
तिवेत किमार्द्वान ज्ञोवहिरविनयेति विदंशस्तो विघ्नस्वरूपात् ज्ञानत्वेन द्विपर्वतमनस्यापि विधिज्ञानेनानिश्चि
किंचनावेदीनपर्याप्तेन नानात्वतच्चदादिनि। अनितत्त्वजन्यत्वेन नन्वानुत्सरणेव। योगजे नियोगज ॥७॥
धर्मजनितस्य सामान्यलक्षणप्रमाणत्वाच्चावाजानितस्य ज्ञानं प्रमेयमेवेति व्याप्तिज्ञानं प्रमेयमेवेति व्याप्ति
ज्ञानं निरूपस्यापि ज्ञानस्य स्वविषयत्वाप्रकाशमादित्यर्थः। व्यवहारकृतं चापि वय चूतेदे नि निकर्षं नि
नास्यादिति यत्केनचित्प्रत्यक्षयति नावति। व्यवहारश्चैव विषयान्तरेपि न निकर्षं विनास्यादितिय
त्केन तत्प्रत्ययति। न वेति। अन्यमतेपि तिरस्कृत ज्ञानस्य शुक्तिगोचरत्वप्रवृत्तिरूपव्यवहाराज्ञेवान्तद्वि
षयत्वं स्यादितिभावः। ननु ममसतेच्छामेच्छेदेन ज्ञानेन प्रवर्तकं। किं तूपलक्षितेच्छेदेनदेतस्यप्रवृत्ति
जनकस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नात्र तादृशेरजतेति। न कथात्। अन्यथा व्याप्ति च जतत्केवादित्यर्थः। रीक
मे स्वविषय इति तथा रजतरूपे वर्त्ते ज्ञानमेव प्रवृत्तिकारणीनवरजतज्ञानं शुक्तिविषयत्वादिति भावः। तत्रेति।
तथा वरजतज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं च स्यात् स्वरूपितत्वेन रजतज्ञानं शुक्तौ वर्त्ते विषयीवास्यामवेति ताद्र। तथैनिय
घपितन्न च दणायनि सामर्थ्ये मनस्यावधियित्तुमक्षोपि। प्रवृत्ते पितादृशानियामकं न स्यात्। तथापि व
त्वयथा वाक्यम्यादाय सबाधयति तथाऽविषयमपि स्वसामाध्याय स्वेतामर्थ्याबोधयत्विति भावः। पे स्यात्

श्चेति उपेक्षादिज्ञाने तत्संस्कारजनने सामर्थ्यमिति तेन तत्र संस्कारजननकत्वेपि दोष इति भावः। नियामकमाह
स्मृत्यन्येति। विशेष्याभावेनेति यद्यपि भिन्नकारणेन विशेषणमात्रकालेन नियमस्तथापि ज्ञानस्य
तस्यानियम इत्यभिमानः। यद्वेति प्रत्यक्षव्यवसाय इत्युक्तं तत्र ज्ञानमात्रनिर्विकल्पकं तदनन्तरं व्यवसा
येनात्राह्णेन तस्मान्नविषयकज्ञानं व्यवसायी तदनुव्यवसायो। तदनन्तरं ज्ञानत्वनिर्विकल्पकरूपविन
श्यदवस्थं विशेषणं ज्ञानं तमादाय मनसा ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते तदनन्तरं व्यामनिज्ञानत्व
विशिष्टमवगाहमानो जानामीति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिरुत्पद्यते व्यवसायविनश्यदवस्थेन तत्कालव्यवसायी तत्
सत्ताविशेषणेन तत्सन्तत एवेति भावः। तद्देनेति। व्यवसायतारतम्यनियामकव्यवसायीनं स्यादि। हेतो
स्तत्वादित्यर्थः। अनुमिनोमीत्यादाविति अनुमिनोमीत्यादौ अनुमितित्वविशिष्टज्ञानविशिष्टात्मत्वावच्छेदेन अनु
मितित्वेनानुमित्यात्मकव्यवसायी तस्य सिद्धसाधनेनाप्रामाण्यादनुव्यवसायरूपज्ञानासावीति
व तत्त्वं बाधितमनुव्यवसाय अनुमितित्वादिरूपप्रकारस्य सर्वथाप्यसत्त्वादित्यर्थः। यद्वा ज्ञानमिति विशेषणतावच्छेद
कप्रकारस्य विशेषणतां तेन विशिष्टवैशिष्ट्यगोचरत्वादिति भावः। अत्र तु पक्षे ज्ञानोपाधेः प्रत्यक्षयोग्य
तानुपपत्तिमाह। वस्तुतस्त्विति। अत्रेति घटीयत्वेन व्यवसायं स्फुरन्नानुव्यवसायः सप्रकारकः तच्च ज्ञानविषयस्य
स्फुरणमिति प्रकारकत्वमिति सविकल्पकः तत्रैव तु व्यवसायरूपज्ञानमेकं ज्ञानत्ववैशिष्ट्यमानतो न सविकल्पकः स्यात् ९०९०
त्येव ज्ञानत्वरूपविशेषणज्ञानपूर्वकत्वात् तदनन्तरं ज्ञानत्वविशिष्टानुव्यवसायरूपज्ञानविशिष्टज्ञानवि
षयो जानामीति ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः। ननु घटीयत्वेनानुव्यवसायो व्यवसायत्वेन ज्ञानमिति घटत्वविशिष्टतया घट १२६
व्यवसायत्वेनापि ज्ञानामीति प्रामाण्येन तु अनुभवसिद्धं घटत्वविशिष्टविषयकत्वं यदि ज्ञानत्वविशिष्टघ
टत्वविशिष्टविषयकत्वेनापि ज्ञानमयं व्यवसायो जानामीत्यादिरूपेणैव। नन्वनुमिनोमीत्यादिरूपेणानु
मिनोमीति अत्र हेतुमाह व्यवसायः इति न सविकल्पकस्यानुमितिगोचरानुव्यवसायेनुमितित्वादिप्रकार

स्यानेनवादिति भावः। तथा च प्रथमो क एव प्रकार इति तात्पर्यं। तदेव नियमाप्रबंधेन इ द्वितीयार्थमिति कथयति
रूपस्य इत्याकारकत्वानियमेन निर्विकल्पकं व्यवस्थापयितुं हेतुहेतुमद्भावस्य गम्यत्वात् हिता। माह त
त्रेति। न दि वेदितव्य इति। तत्र निर्विकल्पकविषयतया निर्विकल्पकमवानुरूपत इति। तत्किंतु रजतमिति। वस्तु विशेष
णेतिवस्तुविशेषणावगाहित्वाविकल्पकं विषयवत्तयानुरूपत इति भावः। विशिष्टज्ञानत्वादिति। यद्यपि नियमि
तं प्रति हेतुः साध्यव्यभिचरति। तथापि विरोधाभावादिति। तत्र तु अवच्छेदकवाचकतुविशेषणीयः। विशेषणज्ञानत्वेन विशे
षणज्ञानत्वस्य विनापि विशिष्टज्ञानवत् निर्विकल्पके तत्र प्रयोजकताभावात्। अथेति साकाङ्क्ष इति। यत्रैव पावक
त्वज्ञानमिति भावः एकपदावयवार्थानि। न हि शुक्तिरजतयोरवच्छेदकावच्छेदकत्वाभावस्तत्र ज्ञाने प्रकारमते
रिति। ततश्च तत्रानुव्यवसायेन कारित्वं। यथा सिद्धं तु ज्ञानाभावस्य। न तु संस्कारतया चेतवि नियामकत्वे
ननुत्वस्य तदनन्तरं संस्कारजनकत्वव्यवच्छेदकत्वप्रयोजकताविति भावः। तद्धानमिति। ननु विशेषणज्ञा
नत्वेन जनकमित्यर्थः। किं च तत्र प्रत्यक्षज्ञानादिकारणानुरवाय कं न स्यादिति कारणमिति पक्षे आया
तिज्ञाना भावादिति भावः। ननु यत्र येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तेन रूपेण व्यापकस्यानुमितेः तथा च द्रव्य
त्वेन वह्निज्ञानेपि वह्नित्वज्ञाने हेतुदिति चेत् तदा विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वे कारणता वह्निज्ञानस्येति हेतुर्यत्रा
दिति चेत् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकज्ञानस्य सामान्यकारणत्वेन व्यवस्थापनात्। तथा वह्निमानि

त्वनुमितत्वे चित्तकारणत्वव्याप्तिधनानां अन्यथासिद्धेरिति। ... कारणत्वव्यादव कार्यतावच्छेदकत्वं
रूपान्यासिद्धेश्चेत्यर्थः। नवेति नवमोऽस्तिप्रत्यक्षेता दृशप्रकारकज्ञानजन्यत्वं साध्यं बाधकमित्यर्थः। यद्यपि यत्र
धर्मा निर्विकल्पकादिकं तथापि ... तदुपस्थितिकारणत्वेन ... तत्र यत्किञ्चित्
व नये विशिष्टबुद्धित्वावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानकारणीभूतो नयासिद्धे। तथापि विशेषणतावच्छेदकप्र
कारकज्ञानस्य ... प्रत्यक्षे नियमादिति। यद्यपि ... नास्तीत्यादि ... तावद्व्याप्ति...
नापि ... तदुपस्थितिमत्त्वात्। तथापि तत्र ... विशेषणस्य ज्ञानमस्तीति तावत्। इति स्यात्
... जन्यत्वेनापि ... अन्यथेति जन्यविशिष्टज्ञाने ... यत्तावच्छेदके तत्र यदि विशेष
णज्ञानजन्यत्वं नवाधी किमनुमतकारणतावच्छेदकं स्यात्तदजन्यविशिष्टज्ञानं च ... स्यादिति तावत्
न चैवमपि विशेषणज्ञानजन्यत्वे ... न्यविशिष्टज्ञानजन्यत्वं ... वस्तुपाधिः ... नवेति
परमतेऽप्यनुमितिज्ञानजन्यत्वं परोक्षत्वं तथापि ... व्यापकत्वं दर्शितं ... अनुमान ... पर
मते साध्यव्यापकत्वं बोध्यं। प्रकृतेतरत्यादिति। ... पपरिहरति। सिद्धमिति। ... यादृ...
प्र ... दिति। अप्रसिद्धेरिति। यद्यप्यनुमितिविशेषेणाप्रसिद्धिस्तथापि दर्शितेनैव तद्दर्शिता ... अत्र
... इति परोक्षापरोक्षं ... अनुपूर्वादेव दन्त्यक्षौ देवदत्तोयमिति विशिष्टप्रत्य प्र०प्र०
क्षेदेवदत्तत्वजातिदेवदत्तनिर्विकल्पकत्वेषणायमितिचेन्न। अपूर्वादेव दन्त्यस्य मानान्तरादिति तावत्। ज्ञा
नत्वादिति। तन्यविशिष्टज्ञानत्वादित्यर्थः। अत्रैव नतिद्धिरिति। यद्यपि निर्विकल्पकामवाधे ... तावच्छे १३१
दकप्रकारकज्ञानमुद्बोधकं ... अन्यथाप्रमेयमिति ज्ञानात्सर्वस्मिन् ... अन्यथापत्तौ बोधक
स्यमानमन्यच्च दृष्टन्यायज्ञाने तत्पाकस्य ... यादिति हृदयं। तस्यापि ज्ञानदृष्टौ तथाभवनज्ञानामवो

धकमिति तावत्। प्रतिधाने तिप्रतिधानादिरुक्तं ... प्रतिधानादिरूपानेकविधकारणेति घ्य वपति
पादकमित्यर्थः। तत्राप्रकाशादिदि। ज्ञान ... नातीन्द्रियत्वादिति तावत् ... मिति तथा वै ... न
विशेषणप्रतिधाने ... तद्विषय चेनतत्र ... इत्यर्थः। सोऽपि निर्विकल्पकं ... साध्य विशे
षइति तावत्। ... विशेष। ... इत्यर्थः। न चात
... विषयतानाप ... ज्ञानस्य ... तावान् म
ज्ञाने मानान्तरा बाध्यं एतदन्यपविकल्पकान्येति। एतदन्यपविकल्पकादन्यादतदेव ज्ञानं प्रसिद्धं तथा वस्तु
... निर्विकल्पकसिद्धिरित्यर्थः। वस्तुरिति विशिष्टप्रदानाबे बाधः स्यात्
... त्वं स्यात् ... अत्रापि ... निर्विकल्पकसिद्धिः। दूषयति
... दिति। सविकल्पकपदेति। सविकल्पकपदान्तरमित्यर्थः। तेन विशिष्टपदस्यापि
... विशेषणेति। नवव्यादृत्ता तन्यज्ञाना प्रसिद्धिः स्वमते व्यावर्तकत्वात्। परमते उपरञ्जकत्वात्। एवमा
नाधिकरण्ये विशेषणज्ञानजन्यत्वस्य वाधाभावेन ... तावत् ... स्वमतावच्छेदके न। यद्यानन्तु
धटो नास्तीत्यत्र प्रत्यक्षे तावच्च मनुपलब्धिं ... तथा ... मनुपलब्धावच्छेदके तानि
ते तत्र विशेषज्ञाने व्यभिचार इति ... तदंशे ... विशिष्टज्ञानत्वेन ... विशेषणप्रतियोग्यादिज्ञान
विशेषणज्ञानजन्यत्वात् व्यभिचाराभावात्। अतएव संयोगसत्त्वादि विशिष्टज्ञानेपि न व्यभिचारः। न च वि
... ज्ञान विशेषणत्वे ... विकल्पकत्वेनाव्यभिचारः। तथापि विशिष्ट ...
... विषयता
... दिति। अनुमितित्वदति। नवदृष्टान्तासिद्धिः। विशेषणज्ञानत्वेन विशेषण ... ज्ञानजन्यविशिष्ट

ज्ञानप्रयोजकतयास्वीकारात्। अनुगतमेव स्यादिति। तथा च योऽनुगतो निर्विकल्पकरूप आपाद्य इति तात्पर्यं
बलवत्त्वादिति। यद्यपीदं रजतमिति ज्ञाने इदमिति ज्ञानं च ज्ञानसामग्रीजन्यत्वेपि तत्र बाधितत्वाद्रजतत्वप्रकारकत्वे नाय
ते। तथापि स्वजन्यविशेषणाभिप्राये तेन दत्तमुक्तं एकस्य वेति बीजस्य बीजजन्यत्वे बीजत्व च सवष्टं दृढं अतो व्यभिचार
इति बोध्यम्। बीजस्य बीजजनकत्वात्। किं तु बीजावयवानामङ्कुरादिजनकत्वात् बीजत्वात्वावयवि
नामङ्कुरानुत्पादकत्वात् तथा बोधाधिकारापाये। अभिप्रायमविज्ञानस्यैकदेशे न [illegible] इति
ष्टांतविशिष्टज्ञानसामग्रीसहितानुपनीतभावतत्त्वविषयीत्वात् तत्र विशेषणे तेत्यर्थः। जो
रितीति। यद्यपि गोत्वविशेषणं वक्तुं तथाप्यविशिष्टमेवाग्रे तत्र प्रत्यक्षे नाम तदित्यर्थः। अभिप्राय
विज्ञानस्यैकदेशे। अथेति ननु व्यतिरेकादर्शनजन्यत्वादर्शनप्रकारे कथं न व्याप्तिग्रहः स्यादित्यत आह
सामान्यतदिति। अनवच्छिन्नत्वेन सामान्यतो यादृशं किंचिद्विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानाजन्ये अस्फु
टतत्रैव व्यतिरेकाग्रहणादित्यर्थः। मन्वेवं यत्र प्रमाणे व्यवच्छिन्नतया दपि विशेषणज्ञानजन्यत्वविशि
ज्ञानमस्फुटमेव तत एव निर्विकल्पकं सिद्धं तथा च किं प्रत्यक्षानुमानेनेत्यत आह अनवच्छिन्नतया ज्ञा
नमात्रे विशेषणज्ञानजन्यत्वं नायाति। ननु निर्विकल्पकसिद्धिरित्यर्थ इति। सामान्यतो। गोत्वविषयक
निर्विकल्पकसिद्ध्यर्थमिदमनुमानमिति। अत एवेति येन विशेषणेन व्यभिचारो नास्ति तत्रैव ७०७०
सार्थकत्वादित्यर्थः। तेन विनेति। व्यतिरेकज्ञानाभावे स्वरूपविशिष्टविशेषणव्यतिरेकेण प्रसिद्धत्व
कज्ञानाभावेन व्याप्ते [illegible] इत्यादिभावः। अन्ये वदन्ति। रूपस्य वीजत्वस्य [illegible] व्यभिचारात् १३०
तितत्र व्यतिरेकग्रहणायोगात् रूपस्येवेति। तन्न हि विशेषणं रूपादि प्रत्यक्ष इति विशेषणं विनानु
भवतीति तदपि व्यतिरेकमिति वदन्ति। अन्ये तु व्यतिरेकविशेषणस्यापि व्याप्तिग्रहणार्थमिदं

मुक्तं स मलिनं तेदं। ननु व्यतिरेकव्यवस्थैर्न सार्थकमिति कृतं दत्ते। यद्यपि व्याप्तिव्यवस्था रूपव्यवस्थाकारस्य
[illegible] इत्याकांक्षायां सएवेति प्रत्यक्षप्रकारकज्ञाने ज्ञानमात्रस्य
त्वविशिष्टप्रामाण्यायत्तत्वमर्थं तदवेति। अपरस्य व्यवस्थापकत्वादेरिति भावः। ननु प्रमेयमिति ज्ञाने उक्त
रूपत्वजातिनत्वस्यावच्छिन्नबोधकं तदिति चेत् न। केवलानुव्यतिरेकस्तत्र विशिष्टबोधकत्वं तथेत्यर्थः।
नव्यस्येवेति नव्यस्य यदिदं दुग्धविषयकं बन्धीतत्र [illegible] विशेष्ये दुग्धसम्बन्धः प्रकारतापन्न दं
डनिरूपितो ज्ञायते। न तु प्रकारतेदं निरूपितो दंडसंबन्धः प्रत्यक्षे ज्ञायते। दंडज्ञानस्य तदंशे हेतुतावादितिभू
म इत्यर्थः। प्रत्यक्षाभावदिति। आकाशपदादपि निर्विकल्पके निरीक्षते वाच्यमिति तेन विरोध इति भा
वः। अत एवेति। अत्र विशिष्टज्ञानसामग्री नास्ति तत्रैव निर्विकल्पकमत एवेत्यर्थः। ननु ज्ञानस्येति। ननु ज्ञा
[illegible] प्रमाणमित्यर्थः। अत एवेति। यद्यज्ञानस्य विशेषणत्वे [illegible]
[illegible] इत्यादिति भावः। ननु वायुविशेषिका प्रतीतिः [illegible]
इ। अयोग्य इति प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं विना अन्यत्र विशिष्टज्ञाने कथं स्यात् तदंशे यद्विशिष्टज्ञानत्वे
तदंशे तत्र विशेषणज्ञानकारणे अत एव ज्ञानमात्रे निर्विकल्पकं [illegible]
[illegible] तदंशे यावद्विशेषणज्ञानस्य [illegible]
रूपविशेषणे ज्ञानस्य [illegible] निर्विकल्पकस्य [illegible]
स्यादिति ज्ञानं [illegible] ज्ञानं च विशिष्टज्ञानत्वमादिप्रायथा [illegible] इत्यर्थः। गौरिति गोत्वप्रकार गौरितीति
कत्वमिति गौरितिज्ञानं गोत्वविषये प्रकारीतर [illegible] तथा निर्विकल्पकमतेत्यर्थः। निर्विकल्पं निरा [illegible]
नामिदमाह। प्रत्यक्षप्रमाणज्ञोपि निर्विकल्पे। [illegible]॥ अप्रकारत्वादि व्यावर्त्तकदाशेष [illegible]

वादिकं तु पचपदिप्रकारो पि न विशेषणं । न वात्र पलक्षणमिति मिन्न इति । अन्ये तु प्रमेयमिति ज्ञाने प्रमेयत्वमपि
विशेषणमिति वदंति । व्यावर्त्तकत्वेनेति । व्यावर्त्तकत्वेन ज्ञानप्रकारकत्वेनेत्यर्थः । न हि धर्मः स्व
रूपत एव विशेषणमुपलक्षणं वा यतः किंतु ज्ञानप्रकारीभूत इति भावः । अत एवेति यत एव कालत्व
काकादीनामुपलक्षणं चेष्यते । अत एव काकादीनां जटादिः कृतश्चेष्यादिविशेषणत्वमुपलक्षणत्वेन
णमुपलक्षणं वा विवक्षाभेदाद्भिन्ना तृतीया काकादीनामपि काले एव प्रयुज्यत इत्यर्थः । कच्चकाले तु वि
शेषणं वा स्वतंत्रतृतीयाप्रयोगो न तृतीयानियमोपलक्षणमिति भावः । व्यावृत्तिबोधेति स्वदत्त
यामपि काकादीनामुपलक्षणवस्योपक्षो तेजसा काच्चादित्यर्थः । तृतीयाप्रयोगनियमस्त्वसिद्ध एवेति भा
वः । नापीति । काकाद्विवारणाय सत्यंतं वृत्यंशे धर्मांत्रेतेनाश्माकाशादिविशेषणेनाव्याप्तिप्रसंगेति
उपलक्षणं तु काकवत् समानाधिकरणं तदा तेन तत्रातिप्रसंगः । अस्पष्टेति । तदा तत्र प्रमेयो घट इत्यादौ प्र
मेयत्वे तिप्रसंगवारणाय तदभावदिति काले तत्र च तेनेव काले गृहीतत्रतीतव्यत्वापायोत पादादि
ति भावः । यदिति कथमुच्चत्व येन तु ज्ञाते कपकत्वविषयत्वात्रदा कपकाभावकाले तत्र तत्र मा
नं इत्यतीति न ज्ञायते । बाधेन काकवचबुद्धेस्तदानीं तत्रासत्त्ववादि तिनात्पर्यं । यदि बाधे पि तदापि
काकवत्त्वविषया बाधीयेत तदा त्वमिच्चाप तेरित्या ह । अस्पष्टेति । तथैवेति । फलवत्त्वेनैवोपलक्षण
त्वेतथैव व्यक्तत्वमिति सिद्धेरिति भावः । शाब्दोपस्थापिता दावश्यं शाब्दज्ञानविषयतेत्यत्र दोषमाह नन्वि १३८
ति । अस्पष्टेति । पदेन वाक्यार्थस्तेन तत्र नीतो लब्ध कर्तृमानयेत्यादावि वादयस्त्वार्थत्वादित्यर्थः । ननु
राजपुरुषमानयेत्यादौ राजसंबंधितया पुरुषस्यानंत्यादिति वेत्संपन्ने । उपस्थापितत्वादित्ति पुरुषस्यो
पकत्वं वात्रोपस्थापनात् कारणांतरं काको पस्थापकस्तदधः प्रदेशलक्षणाप्यतनेवादित्युपादि

ते त्यर्थः । अत्रैव कल्पनेरपि सिद्धिरिति । काकवं कर्तृतो देवदत्तस्य गृहादेरत्र काकवत्त्वेन देवदत्तादित्र त्यानु
ते स्थान विशेषेष्वपस्थाप्यत्वेतीति लक्षणोपस्थापकपदाच्छादोपस्थापितस्यैव शाब्दबोधविषयत्वात् । काका
ना वे विपाकरसेनपायो यं घट इति वदन्नात्मत्वादि तिनावः । लक्षणाद्वा ले पि मणिकारमते लाक्षिकपद
देवतारोपस्थितिरिति भावः । अस्पष्टेति । यदि शाब्दोपस्थापितत्वेन तत्पोत्तकेन शाब्दान्वय लक्षणाकारक
त्वेन लक्षणा विनश्यात् । केन विनाकारेण प्रकाशाद घन्यत समवायुपस्थापितेन शरीरेणान्वयबोधनं तथा
दिनि भावः । घटेनास्तीति प्रतिपाद्य । विशेषणमेव अनावश्यकतत्प्रतियोगिनस्तदापत्त्वप्रसंगात्
तदा कालादिविशेषणतावच्छेदकत्वप्रसंगात् । अस्य घटोपलक्षितापि तेषु धाने याजावः प्रतीयते । स्पष्ट आदिनि
यमेनेति । घटप्रतियोगिकाभावव्याप्तिसंसर्गानुगतोपाधितदभावविनाशावादित्यर्थः । नापीति । उपरंजक
वारणाय सत्यंतं । उपलक्षणवारणायोत्तरपदं । परंपरयेति । काकवं तं देवदत्तगृहं परंपरयेत्यादौ गृहप
रिचायकत्वेन काकस्यापि दर्शनक्रियान्वयादित्यर्थः । तथा च विशिष्टेति । प्रत्याययव्यावृत्तिस्वपादस्वरू
पतस्यव्यावृत्तिप्रत्ययजनकज्ञानप्रकारतापन्नस्येवधर्मस्य विशेषणत्वेन तु तथा भूतस्यापि पव्यापक स्य
विधेयत्वात्रत्वाप्य व्यावृत्तिः समानाधिकरणमात्रस्योत्पन्नकत्वं तदुपलक्षणं व्यावृत्तये तत्रपदं । अ
थोत्पातास्वेति । मेरित विशिष्टप्रत्ययं त्वेवं व्यावृत्तत्रातविषयत्वेन दण्डिनि विशेषणावभासनात् । पीत
जो च मित्यपो दवादिमतेस्व दलप्रपंगादितिनावः । पतितमन्यदिति व्यवर्त्तनीये परं परासंबंधमुपल
क्षणमुपस्थितमित्यर्थः । विशेषणमत्रेति । दण्डीकुमानितिज्ञाने दंड एव दंडो विशेषणं नन्नदंडं दंडं नातिदंडेदंडं च प
रपर्याप्तं बंधनत्वस्य विशेषणमिति निर्विशेषितदंडो विशेषणं नदा विलक्षणप्रतीत्यानुगतबुद्ध्या ।
कं नद्यादिसमवनाहा अस्मोवनदस्पेति । अथो वदं दंडमिति स्वपदं दंडपदं दंडी निगतीतिपि विशेषणमि
त्यर्थः । तथा च दंडं दंडं व्यापित्वं यत्सर्वत्रानुगतं धियं कारयतीति भावः । उपलक्षणं चादिति गवादर्शनि

DR. BHAU DAJI

प्र.

त्पन्नादिशोधनेनस्मात्तात्संबंधगोचरतादृशव्यावर्तकत्वादित्यभावः। दंडी पुरुष इत्येतस्य स्वानधिकरणत्वान
तयाः दंडव्यावृत्तिबुद्धौ कारणत्वं यथा दंडपुरुषयोर्दण्डिन्यत्वतात्पर्यात् अत्र दंडिनि नोदंड्यादिमितिलिंगत्वाननयाका
रणतेति भावः। अवच्छेदकत्वेति नथाव्यावर्त्यव्यावृत्ताधिकरणतायाश्च येनावच्छिद्यते तत्तस्य विशेषणत्वं
इत्यत्र यथा न पुरुष एव पुरुषो दंडविशिष्टस्य धर्मस्य निर्णयचादित्याव। तदभाववत्त्वात्प्रियतापर्यादौ कार्य
तत्विशिष्टकाले अन्यकालव्यावृत्त्यादिप्रतीतिरित्यर्थः भवति अन्यत्र तेति। अत्रादिपदग्राह्यतापर्यादौ व्रतवि
शेषधर्मिवादिकं कार्यं तदेवप्रत्यक्षादृश्यादादिदंडी पुरुष इति प्रतीतेर्दंडसंबंधमात्रविषयकत्वं कार्या
दिरूपलक्षणानां दंडादेर्विशेषलक्षणत्वमिति वेतान्यत्र वदंति। यत्रान्यतायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते तत्र
तद्रूपलक्षणे यत्रायोगव्यवच्छेदः प्रतीयते तत्र तद्विशेषणं। यदि च काकादरयोगव्यवच्छेदः प्रतीयते
तदा काकादरपि विशेषणत्वमिति वदंति। अन्येतु व्यावर्तकत्वे सति यत्र तत्संबंधमात्रं प्रतीयते तद्रूपलक्ष
णं तच्चैतत्ति यत्र यस्य विद्यमानत्वेन संबंधः प्रतीयते तत्र तद्विशेषणमिति विशेषणमाहुः। प्रत्याय्यका पृ० ५८
वृत्त्यधिकरणतया न्यूनानतिरिक्तकालीनविशेष्यसंबंधविषयत्वज्ञानानंतरं प्रतीयते तत्र विशेष १४०
णं यस्य तु यदाकदाचिद्व्यावृत्त्याश्रयत्वाधिकरणतया तद्विशेषसंबंधवत्त्वं प्रतीयते स्वज्ञानानंतरं
तत्र तदुपलक्षणमिति व्यावृत्तिर्नित्यमितु तयाज्ञेयः। तथा सति काले यत्तथा बोधजनकत्वं विशेषणत्वम
स्त्वत्र तथाबोधजनकत्वं तु उपलक्षणत्वं एवं दंडस्य विशेषणत्वं उपलक्षणत्वं च न विकल्पनीयं कृत्प्रकारतेत्या
द्युत्पत्तिप्रत्यक्षविनाशानंतरमपि ज्ञायमानयात्र तथाविधप्रतीत्या इत्यागतत्वमानकालीनायाः एतव्या
वृत्तेः प्रत्ययनादिचैतत्कद्रूपविशेषणत्वमन्यदतंत्रमिति योगात्तु स्वात्तावनिष्ठाव्यावृत्तं तादृशी बोधं
नातिनविशेषणं। एवंरूपवतिस्तदृत्यादौ दावनिष्ठसाध्यव्यावृत्ताधिकरणत्वन्यूनकालीनविशेष्य

संबंधकत्वात् न विशेषणत्वं रूपादेरिति ननु यदि व्यावृत्तिघटितं विशेषणं तदा व्यावृत्त्युत्तेरथैविनाम
पंतद्बुद्धिःस्यादित्यत आह व्यावृत्त्युत्तेर्वेति। स्वाधिकरणमात्रेति स्वाधिकरणत्वावच्छिन्नव्यावृत्तिबो
धकत्वमित्यर्थः। उपलक्षणेतु तथा स्वावच्छिन्नेति उपलक्षणत्वस्य स्वावच्छिन्नाधिकरणतावच्छिन्नबो
धकत्वं नास्ति तत्र व्यावृत्त्यधिकरणताया स्वानवच्छिन्नत्वादिति व्याप्तिः। तेनापि व्यावृत्त्यधिकरणताव
च्छेदकायात्तत्त्वात् स्वाधिकरणेति। तत्र च तद्विशेषणस्य व्यावृत्त्यर्थं स्वाधिकरणत्वाद्यन्य स्वानवच्छिन्नेत्य
र्थत्ते न विशेषणत्वं तेनाकाशादौ नाव्याप्तिः। उपरंजकेति अतिप्रसंगवारणाय उत्तरपदं। स्वानधि
करणेपीति स्वानधिकरणेऽपि काकादौ स्वाधिकरणत्वमित्यर्थः। विवक्षितमिति यत्र विवक्षा तत्र काल
ते पीति स्वानधिकरणे काकादौ तदेव व्यावर्तकत्वं न चाप्ति न्यूनानतिरिक्तदेशकालव
र्तित्वाविद्यदाकदाचित्तथा भावव्यावृत्तान्यत्र व्यवच्छेदकत्वं न चापि न्यूनानतिरिक्तदेशकावि
शेषणत्वं। उपलक्षणेतु नैवंरूपमित्यर्थः। स्वर्षविशेषदतिशब्दे विशेषणत्वलक्षणेनादिविशेषदर्शनभव
परिति तदुपलक्षणं परिचयो न तु ज्ञायमानत्वमर्थः। काकपदात् रूपाछिन्नो पूर्वदोषस्यानिवृत्तिवादिनि
बोधं अत एव तेन तथा चादिना गृहादौ नानाप्रमाननानन्तरमेवादिना अत एव न भयत्कृते काकादि
त्यर्थः। यदन्वितत्वे तिपदार्थावच्छेदेनकाले विशेषैस्ताथ विषयस्य दृष्टं तदन्वयस्य धीर्जायतइत्यर्थः।
उपलक्षणेन तु न तदवच्छेदेन विशेषिः परतात्पर्यविषयावयधीः किंबेकमत्र तत्कथं तत्संबंधमात्रे
प्रतीयते इदं प्रमेयाभिधेयताभावादौ प्रतीयन्ते तित्रयोगावारणाय व्यावर्तकत्वे गौणाकाश
वबोधयते त्वत्तायतइत्यर्थः। उपलक्षणे तु काकाद्यवयवेनायोगव्यवच्छेदमात्रं तथैव ज्ञानेविशे
विशेषणविधयेतरा अवधीर्जायत इति प्राहुः। यद्यपि गगनादिबाधतादृश्येसति वेपिदंडादवदत्त
न्यतापर्यविषये तरा अवधीर्जायत इति न प्राहुः। यद्यपि गगनादिबाधतावदोषाः। तस्मात्
स्यादौ विशेषणं दंडादि च तथापि ज्ञाप्य बोधं नादशमादायरूपाद्रूपत्वयोग्यत्वेनादोषः। तस्मात्

दितितादृशार्थस्यानुकवादित्यर्थः। नन्वात्मत्वावबुद्धे प्रतियोगितो विशेषणप्रकारिता दिति-ताव। य
पावविशेषेति प्रतियोगी। ननु तथाप्यकालादिवायत्वेन तथा च मतो वक्तपदानेवाति प्रकारो वार तोस्य
नव ति नवदं दिनै तो तत्र ये त्पादोदं ड्यदोप्रतेर्यन्तत्वादव्याप्तिः। तत्रा ग्र वच्छेदकत्वमनान्वयात् तत्र विवं का
कादावति प्रदर्शनतस्यावच्छेदकानया सावानाप्रतःकाकादविशेषणसंगानस्याप्यव्यावर्त्तकमिति तु पर्
नक नपि विशेषणे कोटौ प्रवेश्य लक्षणमाहापवृत्तियन्नाव्यावर्त्तकत्वेनेति विशेषणादत्र न तस्य लक्षणता
एवं तनिय त्राश्रयप्रतियोगी नकाकत्वत्रजपलक्षणे। अत्र यथान्तविशेषणे एवं रूपवति रसवत्त्वादिरूपादे
नविशेषणतापद्यवेतत्त्वं पर्युदनिविशेषणत्वमर्थं तपलक्षणेनान्तं जडेदृष्टरकतिसमर्दाः॥ जोषित्वादि
ज्ञानं ज्ञानम्यादीनामनेकत्वात् नालिंगत्वं नवं द्वियत्रातं ने तत्रता तांकिंवानादिवाक्ता नावलक्षणमिति बो
धमानमात्रं कार्य वृत्ति नवछेदप्रमितिज्ञानलक्षणं ज्ञानमयर्थांथमेत आदी नदयथार्थवदित्यादिना
रजितरवादिकेनमिथ्ये तस्यताद्क प्रमाणेकवादिनावः। कृतौ राख्येति तदंशे ज्ञान रूपप्रमापितत्वाद्यस्य
जननात्मा त्वं नाकृतिवमित्यर्थः। ननु तत्तोतवमतेनर्दस्कार ज्वं तथा वकर्थं तत्र नत्रो प्रत्यक्षमिति
दृष्टमते छिन्न एक क्षिन्निति बौद्धे स्वेकत्र परमाणो नानादिकत्वं वंधस्य एकमिन्नेव कालेनेकविषय मे व प्र०प्र०
धीपर्यामादित्यर्थः। ज्ञानं प्रमाणयति तान्ना दिति तद्भावावगमे पीतिपरस्यो त्रदृष्टेन्त विष्यतीत्यादिष्व
ते यत्र नत्वन्नेव त्रयत्नित्रासानस्यान्य अनीतच्यमपरे वं धत्नावावगमजन्यादित्यर्थः। एते नेति ज्ञानध १४१
नविरुध्य ज्ञातेपि तायेनवेमिन्न वाया दिन्नत्यर्थः। नदवगमेपीति नकृणादन्तत्वनिरोधावगमेपीत्यर्थः।
नदनवगमेपीति वा बकृणे घनवगमेपीत्यर्थः। नवगुणाघत्यतमएवतन्तनिवन्ध्यः। नदनवगमस्यार्थेन
नदृत्तिवाचीत्र त्येकेन दृश्यो ना वगमेपि तत्तात्रयोगाघनाषात्। अवाद्रूपवापत्तेरिति प्रत्यदज्ञानस्य
यत्नुरायगालप्रचादिति ताव। तन्नेदं तेषांत्मनव नादिन्यो अर्थेदएवोपाधीनेषु धर्मतारूकिणो विति

नवातिरिक्त पदार्थस्वीकारेप स्थितांतः। तासां त्वं द्विविधं जातिरूपाधिश्च। उपाधिर्द्विविधः स्वदेशः त्वं उत्प्रे
त्पूर्वरस्यो पायेते धेयस्य गमनता तु न विवेताति विज्ञेयः। अतेकुमनवेतत्त्यनित्यसत्त्वजातिवानत्र तस्य गतत्वा
यदेशोपाधिकत्वेनात्वपार्थवादितिधर्मिणोवमेस्कार अदृष्टेनेन दृढियेण धर्मिणि वर्त्तमानायाः तत्ताया
नायलिनस्यादितिनावः। ननु स्वकीलक्षणतिरतत्ता अवतत्तालतयावगाहनमद त्यमयाये निदगमदहरिहरायधन
विंतनायास्तनो ञ्जेरवीजावादित्यतस्मादा। हरिहरेति तत्तत्ताये पेतिदं दनायां अधिष्ठानरूपचानुगतलि
यतिविकेण कनेवादितिनार्थः। मानानावादिति कृतेरनुनुतमात्मावस्थादितिनावः। यद्यप्यनुगतमपि
कार्यानतदावादएवतत्तया कार्यता मित्यादि। घटएवेति वर्त्तमानेवेनेति रूपवेनैत्यर्थः। द्वयानुगतवेदयत्र
नेदानां विषयः तत्रयता गोनिनिकुलेरखेअनएवैवं तोवितायवतो निवृत्ताने घटपदध केन गृह इति घटमान
४८१ वेयादोष आत्रघटपदा तत्ता नुले रिवेकारणं ज्ञायमानदृतिनावः। अत एवेतिग्राय घटदत्यनुतया दर्शीघटदृति
व्यवहारजनकं नवारणंव घटइतिव्यवहारेनकोन नानुगतवदृतिप्रतितानिमानाप्ता। अतएवेयं घटदृ
त्यत्रिव्यमानावित्रयादनुगतवादयं घटदृतिनव्यवहारे मित्यर्थमाकुलान तु तछदं देशाश्रयो वधिद्यदमानते
ति लक्षः प्रयोग नियामको नि वीतिजदृति पूर्वस्विरयाद इति तत्वेति प्रतीतच्यविरिष्टो धर्मजनत्तेत्यर्थः। वी
द्वेशोच्यें आनीतच विशिष्टधर्मविशिष्टमृतित्वादिति अत्राधर्मरागपदसंगुदायमतावलेखं। मतिना
रतदेयौक लब ते नान नु नूतनीत विशिष्यकतिविषयत्वकत्य। एस्कारव्याप्तितयातानर्थकत्यां
तदृतिवाचो। तदप्रयोग नमर्थयिमि। तदप्रयोगे गोनितिकुर्वतांद्विवतिरस्यावसमतथ्य दृएवेतिप्रतीतवादि
तिसवातीतो घटदृत्यत्रदेशानेदति वारः। प्रथमेन त्वचिविषयीभूततयातीतत्वस्य वर्त्तमानत्वधिषयीकरणा
दनानीतो घटदृत्यत्रेन ज्ञानेन त्वचिविषयीभूत घटो नातीत वस्तु विषयीकरणानुव्यक्तिवारः। अत्र यायिच
यादिति नेषां मतेनान्तामग्रीव लोऽप्रत्यवमानुपनीतएव ज्ञानानातो नवधराचानु पस्थितः कथंप्र

× अनागतो घटदत्य-नद्द्र

अन×

कारीत्यय कालो नास्तित इति घायाः काल तानातिरिक्ते तथात्वाः इति भाव्यं प्रदायमत आह । अत एवेति न
लिकास्यते कालत्तानेरयामीय निनिधीः आत्मा वा अन्यथानुपपत्तेरिति नित्यलिकान्तयेदानीं कालस्य
नावच्छेदकः तेन विद्यमानत्व नित्यज्ञानस्य मन्यास्त यावता तथात्व नित्यत्व त्रैकालज्ञान नियमः न ह्येवं
ति प्रमाणेन त्यादि कालेन कालानि रिस्यत आह आह इति तथात्व प्रकृति एवावैनित्यम इति हृदयं । अतीत यथा यथि
ति ननु वर्त्तमान वर्त्तमानकालानेपि नाथ यथार्थता पूर्व वर्त्तमानकालत्वापि नान तर्पेत वातु । ... ति
च मानविषयकत्व नियमे मेऽस्ति यत वेति संशयादि नित्य इदं यावत्कपरागमवादेतु वस्तुगत्याय त्रानुत्त वन्यज
न कीलित स्यय यथार्थताय अकस्मि ... यथार्थानि यत नाविशि कृत्य इदानीं संशयत्व दर्शितं स्यात् इत्यापन्नेरत एव
कश्चित्त अवर्त्तीकृपित यथाय मात ... न्यत मह्योनेत संशय निवारण नितिशेषे यीं न तु पदिस वीक्ष नियम यथार्थ
त थीपदस्य ज्ञानतिराधौ ये येतीत कुलके कर्व ज्ञानामेवं मयथार्थस्य च स्मेते तोत्पन आह अनुष्टैति । यदापदार्थ
स्मरणं प्रभु क तत्त्वं ज्ञान वजायते तत्र नाविद्यमान अपि परिच्छेदो नो समदृत्ति तन्मयथार्थ नित्यर्थः । अप्रमु
स्तत्ती हायेषे व स्मरणस्या यथार्थ नपाव त्रकचादि तिमाव्यं । अस्रङ्कं यदि वा ऽस्रङ्कं लिखितं पशुं किं वना तेन आ
जगतीनाथ श्रीपार्श्वमधुसूदनः ॥ इति श्रीनरपति तिस्रतनयकृता स्वीगत्त शीलवक्रकिनिली पानि श्री प्रगल्भा
चार्यस तत्त्व प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥ संवत् १५७ ... वर्षे चैत्र वदि १० ज्ञानो व्यास श्री बेणु कृनुनारयि का
रलसंत येन गोपीनाथेन लिखिता प्रत्यक्ष खंड पुस्तक गज ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु पात कल्याणं तथात्र
...स्तु ॥ सतानामनुपहतये ॥ लेखक पाठकयोः शुभं भवतु ॥ वर्ण ... कुल देवतायै नमः ॥ श्री रामायन
म ॥ छ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो
न दीयते ॥ ज्ञानक्रांज्ञान येरानां यन नमः ॥ श्री वरदराजाय नमः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

१९

अग्निक्षोभहत्पद्धतसर्वं ऽ५५

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL